

Anna Angelin (red.) och Torbjörn Hjort (red.)
Socialt arbete i förändring – utmaningar och villkor inom utbildning, forskning och praktik.
Hela verket
DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.180>

Denna text är licensierad under CC-BY, Erkännande. (Se fullständiga villkor: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>) Enligt licensen får verket spridas och bearbetas utan att tillstånd behövs, men verkets upphovspersoner måste anges.

ISBN: 978-91-7895-545-9

ISBN (elektroniskt): 978-91-7895-546-6

DOI: <https://doi.org/10.37852/oblu.180>

© Författarna och Socialhögskolan, Lunds universitet, 2022

Redaktörer: Anna Angelin och Torbjörn Hjort

Adress: Lunds universitet, Socialhögskolan, Box 23, 221 00 Lund

Socialt arbete i förändring

– utmaningar och villkor inom utbildning,
forskning och praktik

ANNA ANGELIN OCH TORBJÖRN HJORT (RED)
SOCIALHÖGSKOLAN | LUNDS UNIVERSITET

Socialt arbete i förändring

*– utmaningar och villkor inom utbildning,
forskning och praktik.*

Jubileumsbok 2022

ANNA ANGELIN & TORBJÖRN HJORT (red.)

ISBN: 978-91-7895-545-9

© Författarna och Socialhögskolan, 2022

Redaktörer: Anna Angelin & Torbjörn Hjort

Adress: Lunds Universitet, Socialhögskolan, Box 23, 221 00 Lund

Förord

Socialhögskolan i Lund fyller 75 år, detta har firats med olika aktiviteter och nu har vi också glädjen att presentera en jubileumsbok. För två år sedan samlades en redaktion för att dra upp riktlinjerna för vad en sådan bok skulle innehålla och hur arbetsprocessen skulle se ut. Vi kom fram till att två personer skulle ansvara för det operativa arbetet med redaktionen som bollplank. För oss, Anna och Torbjörn, som tog på oss redaktörskapet, har strävan efter att involvera så många som möjligt i arbetet med boken varit viktig. Vi utsåg temaledare, men inom varje tema har det funnits möjligheter för alla medarbetare att meddela intresse att skriva.

Boken består av två delar där den ena handlar om Socialhögskolans verksamhet och den andra om olika utvecklingstendenser i socialt arbete. Tanken har varit att texterna ska intressera såväl praktiker som studenter och förhoppningsvis vara användbara i olika typer av ut- och fortbildning.

Det har varit både intressant och roligt att arbeta med framtagandet av boken och vi vill inledningsvis tacka alla som har bidragit med texter. Men förutom författare har det också funnits andra som har varit betydelsefulla i arbetsprocessen kring boken. Den ursprungliga redaktionen har varit ett stöd under arbetet, där vi kunnat diskutera tankar och olika överväganden. Denna redaktion bestod av Håkan Jönson, Kerstin Svensson, Marcus Knutagård, Hans Swärd och Lars Harrysson. Vi tackar er alla för värdefull input.

Det hade inte blivit någon jubileumsbok om vi inte också fått hjälp med språkgranskning, sättning och formgivning. Stort tack till Mikael Bengtsson, Lars Harrysson och Sandra Jeppsson för all tid ni lagt ner. Vi vill också tacka prefekt Katarina Jacobsson för stöd och uppmuntran.

Lund den 22 september 2022
Anna Angelin & Torbjörn Hjort

Författarpresentation

Anna Angelin är docent vid Socialhögskolan Lunds universitet

Martina Axmin är lektor vid Juridiska institutionen Lunds universitet

Martin Bergström är docent vid Socialhögskolan Lunds universitet

Verner Denvall är professor vid Socialhögskolan Lunds universitet samt professor emeritus vid Linnéuniversitetet

Per Gunnar Edebalk är professor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Sandra Hedman är verksamhetsutvecklare på studieförbundet Sensus

Cecilia Heule är adjunkt vid Socialhögskolan Lunds universitet

Torbjörn Hjort är docent vid Socialhögskolan Lunds universitet

Sara Hultqvist är lektor i socialt arbete vid Linnéuniversitetet

Helene Lahti Edmark är lektor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Elinn Leo Sandberg är doktorand vid Socialhögskolan Lunds universitet

Stig Linde är lektor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Jayeon Lindellee är postdoktor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Katarina Jacobsson är professor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Eva Johnsson är docent vid Socialhögskolan Lunds universitet

Håkan Jönson är professor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Marcus Knutagård är docent vid Socialhögskolan Lunds universitet

Arne Kristiansen är docent vid Socialhögskolan Lunds universitet

Alexandru Panican är docent vid Socialhögskolan Lunds universitet

Åsa Ritenius Manjer är lektor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Anna Meeuwisse är professor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Tapio Salonen är professor i socialt arbete vid Malmö universitet

Tove Samzelius är lektor i socialt arbete vid Malmö universitet

Gabriella Scaramuzzino är docent vid Socialhögskolan Lunds universitet

Roberto Scaramuzzino är docent vid Socialhögskolan Lunds universitet

Sune Sunesson var tidigare professor vid Socialhögskolan och är numera professor emeritus vid Pufendorfinstitutet Lunds universitet

Kerstin Svensson är professor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Hans Swärd är professor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Nataliya Thell är lektor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Lisa Wallander är docent vid Socialhögskolan Lunds universitet

Tabitha Wright Nielsen är lektor vid Socialhögskolan Lunds universitet

Innehåll

Förord & författarpresentation	iii
Inledning	9
<i>Anna Angelin & Torbjörn Hjort</i>	
1. Sydsvenska socialinstitutet och Socialhögskolan 1947-1977	15
<i>Hans Swärd</i>	
2. Socialhögskolans etablering som universitetsinstitution 1977-2000	33
<i>Per Gunnar Edebalk</i>	
3. Förändring och stabilitet – Socionomutbildningen 1997-2022	45
<i>Kerstin Svensson</i>	
4. Från Praktik till VFU	79
<i>Helene Lahti Edmark</i>	
5. Brukarmedverkan i utbildning	105
<i>Cecilia Heule & Tabitha Wright Nielsen</i>	
6. Personalens kompetensprofil	121
<i>Alexandru Panican & Tapio Salonen</i>	
7. Forskningen vid Socialhögskolan 1997-2022	141
<i>Håkan Jönson</i>	
8. Att bygga ett forskningsämne	167
<i>Sune Sunesson</i>	
Tema: Professionalisering	181
<i>Lisa Wallander</i>	
9. Hälso- och sjukvårdskuratorn	187
<i>Eva Johnsson & Åsa Ritenius Manjer</i>	
10. Det sociala arbetet, politiken och juridiken	203
<i>Sara Hultqvist & Martina Axmin</i>	
11. Socialarbetarens expertis	221
<i>Lisa Wallander</i>	

Tema: Förändrade arbetssätt	253
<i>Gabriella Scaramuzzino</i>	
12. Socialrådgivning på nätet	257
<i>Nataliya Thell</i>	
13. Superintelligent socialtjänst?	277
<i>Gabriella Scaramuzzino</i>	
14. Samverkan i demokratisk anda	295
<i>Sandra Hedman & Roberto Scaramuzzino</i>	
Tema: Kunskapssyn	315
<i>Stig Linde</i>	
15. Evidensprojektets återvändsgränd	317
<i>Katarina Jacobsson & Anna Meeuwisse</i>	
16. Tröghetens mekanismer	337
<i>Verner Denvall</i>	
17. Interventionsforskning som en dialog mellan intellectus och ratio	361
<i>Stig Linde & Martin Bergström</i>	
Tema: Social utsatthet	379
<i>Anna Angelin & Torbjörn Hjort</i>	
18. Den fula ankungen	383
<i>Jayeon Lindellee</i>	
19. Överflöd och brist	401
<i>Elinn Leo Sandberg</i>	
20. Etnifiering av social utsatthet	429
<i>Anna Angelin, Torbjörn Hjort, Marcus Knutagård & Tove Samzelius</i>	
21. En historisk ironi i det sociala hemlöshetsarbetet	443
<i>Arne Kristiansen</i>	
Avslutning	471
<i>Anna Angelin & Torbjörn Hjort</i>	

Inledning

ANNA ANGELIN
TORBJÖRN HJORT

75 år – det är snart en livslängd. Så länge har det bedrivits undervisning i socialt arbete i Lund. Det är en respektfull ålder ur ett individperspektiv, men en ganska kort tid sett till att Lunds universitet varit verksamt sedan 1666. Så på sätt och vis är Socialhögskolan och dess verksamhet både ung och gammal, eller om man så vill såväl nyfiken och vetgirig som erfaren och etablerad. Socialt arbete har funnits länge, men som vetenskaplig disciplin och universitetsämne är det lite yngre.

Under Socialhögskolans 75 år har utbildningen genomgått många förändringar, utvecklats och blivit bättre – det finns idag en lång erfarenhet att luta sig mot när det gäller vad som fungerat bra och vad som kanske fungerat lite sämre. När det gäller utbildningsdelen kan Socialhögskolans verksamhet på många sätt ses som etablerad. Den tillhör en av de äldsta, har ett förhållandevis högt söktryck, får ofta goda omdömen i olika typer av granskningar och attraherar lärare/forskare i socialt arbete.

75 år är också en kort tid om man tittar på socialt arbete som en vetenskaplig disciplin ur ett vetenskapshistoriskt perspektiv. Dessutom har ämnet ett ännu kortare tidsspann då det formellt fick sin första professor i Lund 1984. Som vetenskaplig disciplin har ämnet mognat och blivit en accepterad del av det svenska vetenskapssamhället, vilket inte alltid är fallet internationellt. Att ämnet ur ett vetenskapligt perspektiv är ungt visar sig bl.a. av att det söker sina former, det pågår fortfarande diskussioner om hur socialt arbete som ämne ska beskrivas och avgränsas, se t.ex. Håkan Jönsons och Sune Sunessons kapitel i denna bok.

Sedan utbildningen startade har omvärlden förändrats på ett sätt som påverkar det sociala arbetet och därmed ställer nya krav på utbildningen. Det är en ständig balansgång mellan i vilken utsträckning externa krav och förväntningar ska ges möjlighet att få genomslag i förhållande till den interna forskningsbaserade kunskapen och kompetensen om vad en bra socionomutbildning ska innehålla. Några exempel på förändringar är ökade förvänt-

ningar på att det sociala arbetets insatser och interventioner i allt högre grad bör vila på evidensbaserade metoder. En annan utvecklingstrend berör att det sociala arbetet förväntas arbeta utifrån ett tydligare brukarperspektiv och att brukare ska ges ett ökat inflytande över hur det sociala arbetet bedrivs. Samtidigt pågår en utveckling mot ett alltmer styrt socialt arbete där socialarbetaren förväntas utföra sitt arbete utifrån förutbestämda och standardiserade riktlinjer, något som snarare drar mot ett mer verksamhetsorienterat synsätt. En ytterligare utmaning kan sägas ligga i spänningsförhållandet mellan att förstå sociala problem utifrån ett individuellt eller strukturellt perspektiv. I en utveckling där en allt större tonvikt läggs vid individuella, och inte sällan biologiska, förklaringar finns det anledning att fundera över hur ”socionomperspektivet” som ju till stora delar bygger på mötet mellan individ och samhälle ska hanteras. Relationen mellan individ och struktur när det gäller förståelsen av social sårbarhet är en klassisk diskussion men har återigen blivit aktuell genom ett ökat fokus på individuella orsaksförklaringar.

Om vi lyfter blicken något från det som mer direkt påverkar det sociala arbetets förutsättningar så har omvärlden genomgått och genomgår förändringar vars konsekvenser vi idag har svårt att överblicka. När Socialhögskolan fyllde 50 år, 1997, pågick ett krig i Europa och nu när det är dags för 75-årsjubileum har ännu ett krig påbörjats. Få hade väl förutspått den pandemi som på ett påtagligt sätt påverkade samhället. Vi vet inte vad som väntar runt hörnet. Under det senaste decenniet har det t.ex. skett ideologiska förskjutningar som tycks påverka och spä på den sociala polariseringen i samhället. Sådana mer övergripande förändringar påverkar naturligtvis också förutsättningarna för det sociala arbetet.

Boken är indelad i två större avsnitt. Det första fokuserar på Socialhögskolans utveckling och verksamhet sedan starten 1947. Under 75 år har förutsättningarna för utbildning och forskning förändrats på ett flertal och betydande sätt. Kapitlen som berör perioden mellan 1947-1997 presenterar utvecklingen avseende såväl forskning som utbildning. De kapitel som fokuserar på de senaste 25 åren presenterar och diskuterar utveckling, centrala skeenden och utmaningar som verksamheten ställts inför. Här presenteras de båda verksamhetsgrenarna var för sig. De som tar upp åren 1997 till 2022 presenterar fyra bidrag som utgör olika aspekter av framför allt utvecklingen av utbildningen, men också hur forskningsämnet socialt arbete tog sina första steg och sedan utvecklades på Socialhögskolan.

De tre första av dessa bidrag fokuserar huvudsakligen på utbildningen. Ett bidrag beskriver och diskuterar hur VFU-kursen förändrades från en mer ”traditionell” praktiktermin till en kurs som förväntas motsvara kraven för en universitetskurs. Det visade sig vara en resa fylld av utmaningar. Ett annat bidrag presenterar och diskuterar hur och varför brukardeltagande är betydelsefullt för en socionomutbildning. I detta kapitel presenteras utvecklingen och på vilka sätt brukarmedverkan tar sig uttryck på utbildningen. Ett sista tema med fokus på utbildningen berör olika aspekter av lärarkompetensen på socionomutbildningarna i Sverige. En relevant fråga som ställs är i vilken grad lärarna har sin bakgrund i socialt arbete, vetenskapligt eller praktiskt, alternativt både och. Det visar sig vara en stor variation bland lärosätena i Sverige och det finns anledning att fundera på vad detta kan tänkas få för konsekvenser för utbildningen. Detta gäller kompetensförsörjningen i stort; kommer det framöver att finnas tillräckligt med lärare med kompetens för att undervisa på socionomutbildningen på de 19 lärosäten som idag erbjuder denna utbildning? Men det gäller också utmaningen med att hålla samman utbildningarna så att inte skillnaden mellan vad olika lärosäten kan erbjuda blir för stor. Socionomer är efterfrågade på arbetsmarknaden och det är en utbildning med förhållandevis högt söktryck, men det är också betydelsefullt att det finns lärare som kan svara upp mot de förväntningar som finns. I ett fjärde bidrag presenteras och diskuteras hur socialt arbete som forskningsämne tog sina första steg på Socialhögskolan i Lund. Sune Sunesson, som tillträdde som professor i Lund 1984, beskriver hur ämnet etablerades bland lärosätena i Sverige, men diskuterar också de utmaningar man som ungt ämne ställdes inför avseende vad man skulle forska om, och inte minst varför.

I det andra avsnittet i boken presenteras och diskuteras fyra olika teman som på olika sätt är centrala för socialt arbete. Vi har tänkt brett och försökt fånga frågor som förmodligen kommer att vara aktuella och relevanta även framöver. Visst finns anledning att vid ett jubileum stanna upp och blicka tillbaka på den utveckling som varit, men det är också ett tillfälle att blicka framåt och fundera över de utmaningar socialt arbete står inför.

Det första temat är inriktat på professionalisering av socialt arbete. Allt sedan Socialhögskolan startade sin verksamhet har socionomerna strävat mot att uppfattas som mer professionella, denna strävan har tagit sig olika uttrycksformer. De bidrag som diskuterar professionalitet fokuserar på hur be-

slut fattas, hur kuratorer inom hälso- och sjukvård strävat mot legitimation och på socialarbetarnas roll i samhällsdebatten.

Det andra temat fokuserar på nya arbetsformer inom det sociala arbetet och här ligger tonvikten på den digitala utvecklingens möjligheter och eventuella begränsningar i socialt arbete. I detta tema ligger en text som ger en intressant inblick i vad AI kan innebära för socialt arbete. Ett annat bidrag utgörs av en inblick i ett pågående forskningsprojekt som undersöker hur den skrivna texten, oftast digital, både kan komplettera och ibland ersätta det traditionella ”talade” mötet mellan socialarbetare och klient. Ett tredje bidrag tar upp en annan del av nya samarbetsformer, nämligen hur olika aktörer från samhället, t.ex. från civilsamhället och det offentliga kan mötas och tillsammans arbeta med samhällsutmaningar.

Det tredje temat diskuterar styrning av socialt arbete avseende såväl praktik som forskning. Samtliga bidrag i detta tema hanterar frågan om styrning genom att diskutera förväntningar kring evidensbaserade metoder på olika sätt. Ett bidrag pekar på försöken att styra forskningen i socialt arbete mot evidens- och effektstudier och lyfter bland annat fram riskerna med en allt för snäv syn på vad forskningen bör göra. Ett annat bidrag för en diskussion om att förändring och kunskapsanvändning inte enbart innebär att implementera nya arbetssätt, utan även att ”avimplementera” sådana som fungerar sämre, men som kan vara etablerade och svåra att släppa. Det tredje bidraget i detta tema för resonemang om det sociala arbetets kunskapssökande och exemplifierar detta utifrån betydelsen av standardiserade mätinstrument i dessa processer.

Det avslutande temat berör utsatta grupper och socialpolitiska förändringar. Det sociala arbetet och de sociala skyddsneten befinner sig i ett samhälleligt och politiskt/ideologiskt sammanhang som ständigt förändras. Detta tema består av fyra bidrag som ur olika perspektiv diskuterar frågor om mötet mellan social utsatthet och samhälleliga förändringar. Ett bidrag lyfter fram de förändringar i arbetslöshetsförsäkringen som skett under de senaste decennierna. En allt mindre andel av de som är arbetslösa får ersättning från Akassan. Ett annat bidrag presenterar och diskuterar ett förhållandevis nytt fenomen, nämligen matfattigdom. Även om fattigdom alltid på olika sätt har handlat om mat har inte matfattigdom i västvärlden begreppsliggjorts i någon högre grad tidigare. I bidraget diskuteras också civilsamhällets ambitioner att bidra med stöd i form av mat. Ett tredje bidrag presenterar framväxten och

processen bakom ”Bostad först”, ett sätt att möta hemlöshet som inte bygger på villkor och prestationer från den hemlöse. Ett fjärde bidrag diskuterar ”etnifiering” av social utsatthet eller hur bilden av sociala problem som fattigdom och hemlöshet förändras i takt med att en allt större andel som lever med denna typ av problematik är utrikes födda.

75 år är en lång tid för en verksamhet. Det har hänt mycket på Socialhögskolan under denna tid. Utöver det som görs på en universitetsinstitution, som undervisning och forskning, är det ju också en arbetsplats, en plats för möten, samarbeten, utveckling, diskussioner och ibland också en och annan konflikt. Det är förhållandevis många som har varit verksamma på Socialhögskolan under en lång tid och på så vis satt sin prägel på institutionen. Några i det persongalleri som ägnat kraft och möda åt Socialhögskolans verksamhet omnämns (och har skrivit) i några av bokens bidrag. Vi vill emellertid även lyfta fram alla de som inte omnämns men som har varit delaktiga i verksamheten på olika sätt, i forskning, undervisning, administration, ledning eller på annat sätt. Det är i mångt och mycket människorna som skapar en verksamhet och för alla de som funnits på Socialhögskolan under en längre tid är det förmodligen även andra aspekter än t.ex. publikationer och kursutveckling som lyfts fram när de blickar tillbaka. Det handlar då förmodligen mer om samarbete och stöd, skratt och motgångar. I detta sammanhang vill vi t.ex. lyfta fram det café som tidigare Ilias och numera Karna driver som länge varit något av hjärtat i institutionens sociala liv. I ett tidsdokument som en jubileumsbok faktiskt utgör, och som av naturliga skäl till stor del lyfter fram olika typer av output är det viktigt att komma ihåg vardagsverksamheten och människorna bakom den.

1. Sydsvenska socialinstitutet och Socialhögskolan 1947 - 1977

HANS SWÄRD

Sydsvenska socialinstitutet i Lund startades 1947 som det tredje socialinstitutet i Sverige. De två tidigare utbildningarna hade tillkommit i Stockholm 1921 och i Göteborg 1944. Socialinstitutet i Sverige drevs som fristående stiftelser fram till 1 juli 1963, då de förstatligades. År 1964 döptes de om till socialhögskolor. År 1977 blev socialhögskolorna en del av universitetssystemet. Den tidigare linjeindelningen försvann och till grundutbildningen knöts forskarutbildningar i socialt arbete.

Det vi i dag kallar socionomutbildningar i Sverige har tillkommit i olika etapper. Bakgrunden och de historiska förutsättningarna har skiljt sig åt något för de olika utbildningarna. Den första utbildningen tillkom på initiativ av Centralförbundet för Socialt Arbete (CSA) som inrättade Institutet för socialpolitisk och kommunal utbildning och forskning i Stockholm i januari 1921. Det var den enda längre sekulära högskolemässiga sociala och kommunala utbildningen i landet under närmare ett kvartssekel.

I nästa etapp, under 1940-talet, tillkom alltså Socialinstitutet i Göteborg 1944 och Sydsvenska socialinstitutet i Lund 1947 (SOU 1944:29). Dessa utbildningar fick samma utformning som den i Stockholm. Det innebar att utbildningskapaciteten på socialinstitutet fick ett rejält tillskott under 1940-talet. År 1948 tillkom en privat utbildningslinje, vid Ersta Sköndal Bräcke högskola, som i januari 2022 döptes om till Marie Cederschiöld högskola. I en tredje etapp, under den period som sträcker sig till 1977 och som jag behandlar här, tillkom utbildningar i Umeå 1962, Örebro 1966 och Östersund 1971.

I kapitlet beskrivs de idéer som låg bakom ambitionerna att skapa en högskolemässig social och kommunal utbildning samt upptakten till och utvecklingen av socionomutbildningen i Lund under åren 1947–1977.

Bakgrund till socionomutbildningarna

I många av de västerländska industrialiserade länderna inrättades utbildningar i socialt arbete och socialpolitik vid sekelskiftet 1900. Samhällsombändningen under industrialiseringen och urbaniseringen var viktiga orsaker. Storstäderna växte och hade ingen infrastruktur för att svara upp mot utvecklingen. De sociala problemen blev synligare i städerna och de gamla familjebaserade omsorgsmodellerna fungerade inte längre här. På landsbygden förekom en omfattande fattigdom, inte minst inom den äldre befolkningen. Den kraftiga befolkningstillväxten under 1800-talet skapade försörjningsproblem och klyftorna i befolkningen ökade. Samtidigt spred sig nya teorier om människovärde och möjligheter att komma till rätta med fattigdom och andra sociala problem genom förebyggande insatser. De sociala trygghetssystemen var outvecklade och den ”sociala frågan” stod högt på samhällets dagordning. Den blev en sammanfattande beskrivning av underklassens levnadsvillkor med låga löner, som familjerna inte kunde försörja sig på, trångboddhet, barnarbete, dåliga sanitära förhållanden, ett utbrett tiggeri och många fattiga. Utbildningar, sociala kartläggningar och forskning sågs som några av många lösningar för att komma till rätta med ”den sociala frågan”. Ofta gick kraven på en fackmässig utbildning hand i hand med en folkbildnings- och bildnings-tradition, men också med kvinnorörelsens krav på rätten till ett yrke som skulle ersätta den gamla filantropimodellen med frivilligt socialt arbete (Åberg 1995).

Kraven på fackmässiga utbildningar och kartläggningar började alltså växa sig starkare. I flera europeiska länder och i USA startades centralorganisationer, som började driva kraven på upplysning, kunskaper och utbildningar i socialt arbete och socialpolitik. Centralförbundet för Socialt Arbete (CSA) startade sin verksamhet i juni 1903 i Sverige. Redan under hösten samma år ordnades en föreläsningsserie i ämnet kommunalkunskap som följdes av föreläsningar och föreläsningsserier om bostadsfrågan, nykterhetsfrågan, den svenska kvinnorörelsens historia, den svenska kvinnans rättsliga ställning, fattigvård och folkförsäkring och så vidare. Från och med 1910 organiserade förbundet återkommande Utbildningskursen för praktiskt socialt arbete som så småningom kom att omfatta en studietid på ett och ett halvt år. Idéerna hade hämtats från andra länder och inte minst från London, där en fackmässig utbildning för de sociala arbetsuppgifterna hade tillkommit.

Även Svenska Fattigvårdsförbundet, som hade tillkommit på CSA:s initiativ, började från 1908 att driva kurser för föreståndare och föreståndarinnor för det vi i dagligt tal kallar ålderdomshem och barnhem.

År 1920 beslöt CSA att i stället för Utbildningskursen för praktiskt socialt arbete starta Institutet för socialpolitisk och kommunal utbildning och forskning. Institutet grundades med donationsmedel och kommunala bidrag.

Dessa centralorganisationer som startade i flera länder kom att sätta frågan om utbildning och sociala kartläggningar i centrum för att komma till rätta med den tidens stora sociala problem. Den gamla filantropimodellen med altruism, kärlek, idealitet och kristlig barmhärtighet kom att få minskat utrymme.

Ett ökat politiskt medvetande i samhället och större anspråk från en växande arbetarklass var faktorer som ansågs kräva andra insatser från samhällets sida och de nya centralorganisationerna bildade en ny plattform varifrån de verkade för en reformering av fattigvård, barnavård, bostadsfrågor osv, samtidigt som de krävde utbildning och förebyggande åtgärder.

CSA kom i Sverige att spela en viktig roll som en kollektiv organisatör av den socialpolitiska diskussionen och kom fram till 1920-talet att kräva och introducera sociala reformer. CSA förespråkade statliga reformer som ryckte undan grunden för den filantropiska verksamheten.

Kraven på fackutbildning stod i kontrast till det lekmannaideal som gällt innan, och mötte därför också motstånd från olika håll. I och med att Socialinstitutet i Stockholm hade inrättats 1921 hade grunden lagts för tillkomsten av en ny tjänstemannakår som snart skulle komma att driva yrkeskrav och professionalisering av yrkesfältet (Lundström 1995; Svensson 1982).

Internationella influenser

Under senare delen av 1800-talet diskuterades i USA både hur en socialarbetarutbildning för "charity workers" skulle se ut och vilka vetenskapliga metoder som skulle användas för att lösa sociala problem. The American Social Science Association (ASSA) började ordna kurser för sina medlemmar vid Johns Hopkins University. Från 1885 ordnades också sociologikurser som hade nära anknytning till socialt arbete och som bland annat handlade om skilmässor, barmhärtighet och nykterhetsvård. Den första universitetsanknutna socialarbetarutbildningen startade 1903 i St Louis Missouri i USA,

men tvingades slå igen under 1920-talet. Det var först på 1920-talet som universitetsanknutna utbildningar tog fart (Boardhurst 1997; Lubove 1965; Soydan 1993; Woodroffe 1967; Swärd 1997).

Mary Richmond som under det första decenniet av 1900-talet började bedriva årliga kurser för socialarbetare inom Charity Organization Institute vände sig emot en akademisering av socialarbetarutbildningarna. Hon menade att socialt arbete var en praktisk verksamhet där erfarna socialarbetare skulle undervisa blivande socialarbetare i en utbildning som hon ville döpa till ”Training School in Applied Philanthropy” och förlägga till universiteten. Det började också från 1910 växa fram Schools of Social Work som främst utbildade personer inom välgörenhetsorganisationerna som ville arbeta med individinriktat arbete.

En del av utbildningarna som från början utbildade välgörenhetsarbetare och filantroper övergick senare till att utbilda tjänstemän i den lokala och statliga administrationen (Chicago School of Civics and Philanthropy blev till exempel 1920 School of Social Service Administration vid University of Chicago och New York School of Philanthropy som startat 1940 blev New York School of Social Work och på 1940-talet en del av Columbia University).

Åren omkring 1900 började socialarbetarutbildningar också växa fram i Europa – främst i England och Holland. År 1895 startades till exempel London School of Economics and Political Science som också 1912 kom att inkludera en socialarbetarutbildning. Utbildningen kom att bli en viktig inspirationskälla för den svenska utvecklingen.

De nordiska utbildningarna kom senare. Den första högre socialarbetarutbildningen i Danmark startades 1937 genom ”Den sociale skole” i Köpenhamn. Senare har utbildningar tillkommit i Århus 1957, Odense 1968 och i Esbjerg och Ålborg 1971. I Norge startade Norske Kvinners Nasjonalråd (NKN) den första socialarbetarutbildningen – de s.k. Sociale Kurser – 1920. Denna utbildning var privat ända till 1975 då den övertogs av staten och blev administrativt knuten till den statliga utbildningen, Norges Kommunal- og Socialhøgskole (NKSH) som hade startat 1950. I Finland inrättades Kansaa-iskorkeakoulu (Medborgarhögskolan) i Helsingfors 1925 med syfte att ge medborgerlig utbildning. År 1966 omvandlades högskolan till Tammerfors universitet, som drevs i stiftelseform fram till 1974 och då övertogs av staten. År 1937 inrättades en svenskspråkig socialvårdsutbildning (senare Svenska Social- och Kommunalhögskolan), numer införlivad i Helsingfors universitet.

Island fick sin första socialarbetarutbildning 1981 (Nordiskt Socialt Arbete 1991).

Utbildningarna i Norden fick sannolikt ett större administrativt inslag än i flera andra länder, där de drevs av frivilligorganisationer.

Samhällsutvecklingen under 1930- och 1940-talen

I slutet av 1930-talet och under 1940-talet började statsmakterna i högre utsträckning att intressera sig för utbildningarna i socialt arbete och socialpolitik. Utbildningen i Stockholm fick vissa statliga bidrag till lärarlöner 1938 och från 1944 lämnades också stöd till driften av utbildningarna. En av anledningarna till detta är samhällsutvecklingen och statsmaktens planer vid denna tid.

På Socialdemokraternas partikongress 1932 förklarade finansminister Ernst Wigforss att grundtankarna bakom den nya ekonomiska politiken var expansion i stället för sparande. Enligt Wigforss skulle en expanderande ekonomi minska arbetslösheten och därmed skapa utrymme för framför allt inhemsk konsumtion, som skulle användas till sociala reformer. Reformerna blev både politikens mål och medel. Reformerna krävde experter på olika områden och skapade därmed krav på högre utbildning. Socialdemokraterna hade också ambitioner för den kommunala verksamheten och kommunernas framtida utseende, vilket skapade ett behov av en utbyggd kommunal och social utbildning.

Kommunindelningskommittén tillsattes av Socialminister Gustav Möller 1943. I direktiven slår Möller fast att småkommunerna hade svårt att åstadkomma en bra socialvård och skulle få ännu svårare att klara de kommunala uppgifterna som skulle läggas på kommunerna. Byggandet av ålderdomshem och skolor var svårt att förverkliga i kommuner med svagt skatteunderlag. Alltför små kommuner innebar ett hot mot kvalitén i vården och gjorde att den varierade från kommun till kommun. De små kommunerna var alltför konjunktur känsliga, vilket försvårade en långsiktig planering av de kommunala uppgifterna. Det hade blivit svårare att finna förtroendemän i de små kommunerna, eftersom de måste rekryteras från en allt mindre krets samtidigt som de nya kommunala arbetsuppgifterna skulle komma att ställa allt större krav på dem (SOU 1945:38, s 10 f).

De här ambitionerna från 1940-talet resulterade i att det 1952 skedde en stor kommunsammanslagning, som innebar att landskommuner, städer och köpingar mer än halverades från 2 498 till 1 037. Kommunindelningsreformen har setts som ett genombrott för en kommunal tjänstemannaförvaltning, eftersom de större kommunerna och de större förvaltningarna ställde krav på en utbildad arbetskraft. Ighe och Fridén (1994) som skrivit om tillkomsten av Socialinstitutet i Göteborg lägger stor vikt vid dessa diskussioner och menar att de hade ett stort inflytande på göteborgsinstitutets tillkomst 1944. Titeln på deras skrift *När menighetsbesvär skulle bli tjänstetid* anspelar på detta förhållande. Tidigare hade principen varit att kommunala uppgifter skulle fullgöras oavlönat, men nu började man avlägsna sig från den gamla principen att arbete i samhällets tjänst skulle vara ”menighetsbesvär” och i stället skulle de kommunala uppgifterna alltmer utföras på tjänstetid.

Även Socialvårdskommitténs arbete fick betydelse för utbyggnaden av socialinstitutet på 1940-talet. Möller tillsatte kommittén 1938 och den fick i uppdrag att göra en allmän översyn av socialvården. I direktiven talar Möller om vikten att skapa större och effektivare enheter inom socialvården, då ”nuvarande starka splittring i små kommunala enheter ter sig i hög grad irrationell” (SOU 1950:11 s. 8). Kommittén kom med en lång rad betänkan- den, exempelvis Utredning och förslag angående socialvårdens organisation m.m. (SOU 1942:56). Kommittén utgick från att många kommuner skulle behöva ett antal tjänstemän som kunde stå till de sociala nämndernas förfogande. I mindre kommuner tänkte sig utredningen att en kommunalkamrer kunde bistå de sociala nämnderna med expertråd, vilket aktualiserade ett utbildningsbehov för denna yrkesgrupp. Både Kommunindelningskommittén och Socialvårdskommittén pekade således på behovet av en utbyggnad av en högre social och kommunal utbildning för kommunala tjänstemän.

Statsvetaren Bo Rothstein (1986) har beskrivit Möllers tjänstemannaideal. Möller utgick ifrån att det behövdes en effektiv apparat för att förverkliga den nya välfärdsstaten som Socialdemokraterna skisserade. Möller hade, enligt Rothstein, en misstro mot den traditionella byråkratin och han sökte alternativa vägar för att förverkliga sina visioner. Möllers statssekreterare, Per Nyström, har i en artikel från 1983 visat att Möller hade en tanke om att rekrytera tjänsteman vid sidan av den traditionella ämbetsmannabyråkratin (Nyström 1983; Ighe & Fridén 1994). Han ville ha tjänstemän som var engagerade och hade ett folkligt stöd och således var förankrade hos sina upp-

dragsgivare. Enligt Nyström ville Möller ”lägga ansvaret tungt på kommunerna” (Nyström 1983, s. 233). Detta innebar att det skapades ett behov av kommunala tjänstemän med en annan utbildning än de traditionella stats-tjänstemannautbildningarna, till exempel juristutbildningarna.

Socialutbildningssakkunniga

Socialutbildningssakkunniga tillsattes i juni 1942 av Gösta Bagge som var ecklesiastikminister i samlingsregeringen. Bagge var med och startade Socialinstitutet i Stockholm 1921 och han blev dess första rektor. Samtidigt var han professor i nationalekonomi och socialpolitik vid Stockholms högskola och svarade genom sin kombinationstjänst för att Socialinstitutet i Stockholm skulle kunna meddela högskolemässig undervisning. Som minister var han tjänstledig som rektor för socialinstitutet och från sina uppdrag vid Stockholms högskola. Ordförande i socialutbildningssakkunniga var landshövding Arthur Thomson som också var ordförande i Stockholmsinstitutets styrelse under åren 1940–1947. Arthur Thomson var statsvetare, ämbetsman och politiker, riksdagsman, landshövding i Malmöhus län 1939–1951 och blev därefter universitetskansler. Arthur Thomson blev en nyckelfigur vid utbyggnaden av socionomutbildningen i Lund. Även Gunnar Heckscher, docent i statsvetenskap, som vikarierade för Bagge som rektor vid Socialinstitutet i Stockholm, blev ledamot och sekreterare i socialutbildningssakkunniga. De sakkunniga lämnade sitt betänkande 1944 (SOU 1944:29; Heckscher 1981).

Redan i direktiven till kommittén skriver Bagge att behovet av socialvetenskapligt skolad personal har ökat inom såväl kommunerna och landstogens förvaltningar som inom den statliga administrationen. Nya arbetsfält var enligt Bagge arbetsförmedlingen, kuratorsverksamheten vid sjukhusen, fångvården och personalvården inom den privata företagsverksamheten. Utredningen föreslog en volymökning av utbildningen för kommunala tjänster och föreslog inrättande av ett nytt socialinstitut i Göteborg. Socialutbildningssakkunniga väckte även ett förslag på ett tredje socialinstitut förlagt till Lund under förutsättning att utbildningskapaciteten vid institutet i Stockholm och Göteborg skulle visa sig otillräcklig. Att man föreslog Lund var att det fanns ett universitet här som kunde bistå med lärarkrafter (SOU 1944:29).

Socialutbildningssakkunniga föreslog också att statsbidrag skulle utgå till utbildningarna. Förslag till utbildningsplaner lämnades och regler för för-

praktik utformades. De sakkunniga ville skapa en homogen utbildning på samma nivå som den akademiska utbildningen vid högskolor och universitet. Högskolemässiga studier skulle sammanflätas med praktisk erfarenhet, där praktik och teori ömsesidigt skulle stödja varandra. Socialutbildningssakkunniga utarbetade vidare ett förslag till grundstadga för Socialinstitutet i Stockholm, vilket med vissa praktiska justeringar också kom att gälla för socialinstitutet i Lund. Första paragrafen fick således följande lydelse:

Sydsvenska socialinstitutet har till ändamål att meddela vetenskaplig undervisning och praktisk utbildning för social och kommunal tjänst, att sprida kunskap i socialpolitiska och kommunala ämnen samt främja samhällsvetenskapernas utveckling (Grundstadga för Sydsvenska socialinstitutet 30 juli 1947).

Utbildningen i olika skeden

Bakgrunden till utvecklingen i Lund skiljde sig delvis från den som ägt rum i Stockholm och Göteborg. I Lund hade det år 1945 väckts ett förslag om att starta ett "folkuniversitet" där personer som inte avlagt studentexamen skulle kunna studera. Det fanns vid denna tid inga sådana möjligheter vid landets universitet. Folkuniversitetet var främst tänkt som en påbyggnad för dem som bedrivit folkhögskolestudier. Drivande i frågan var tidningen Arbetets lokalredaktör, Gunnar Sjökvist, och Folke Schmidt, som var nyutnämnd professor i civilrätt i Lund. Dessa båda kallade till ett möte i Lund den 10 november 1945 för att diskutera sina tankar. Till mötet inbjöd de också landshövdingen i Malmö, Arthur Thomson, som var docent vid Lunds universitet och hade suttit med i Socialutbildningssakkunniga och senare blev universitetskansler. Också en rad andra intresserade personer var inbjudna.

Thomson avrådde från planerna på ett folkuniversitet och argumenterade för att starta ett nytt socialinstitut som skulle ge ökade studiemöjligheter för dem som saknade studentexamen. En kommitté tillsattes för att utreda möjligheterna och den 15 april 1946 bildades Sydsvenska föreningen för socialutbildning. Thomson blev ordförande i föreningens styrelse. I styrelsen ingick bland annat tre skånska riksdagsmän, de ursprungliga initiativtagarna Gunnar Sjökvist och Folke Schmidt samt Åke Petzäll, professor i praktisk filosofi, personer från landsting och kommuner och även ett hovrättsråd.

Föreningen ombildades senare under året till en fristående stiftelse, Sydsvenska socialinstitutet, vars stadgar godkändes av regeringen. Ordförande och en styrelseledamot utsågs av regeringen och rektorn för institutet var självskriven ledamot.

Landshövding Arthur Thomson utsågs till ordförande i stiftelsen och undertecknade en skrivelse till Konungen den 18 maj 1946 om statsanslag för ett tredje socialinstitut i landet; socialinstitutet i Lund. Han framför där samma argument för en utvidgad utbildning som socialutbildnings-sakkunniga hade framfört. I skrivelsen pekas på det faktum att den moderna socialvården och sociallagstiftningen har skapat ett stort behov av social utbildning och att de kommunala arbetsuppgifterna, som tidigare skötts oavlönat av förtroendemän, i allt högre utsträckning har börjat anförtros åt särskilda tjänstemän. Den nya kommunindelningen kommer sannolikt att leda till ökad efterfrågan på utbildad arbetskraft, heter det vidare. Ytterligare argument för en ny utbildning framförs enligt följande:

En ny utbildningsväg skulle öppnas för den sydsvenska ungdomen, som av naturliga skäl endast i mera sällsynta fall kunna utnyttja möjligheten av utbildning vid instituten i Stockholm och Göteborg. Bland Lunds universitets professorer, docenter och övriga vetenskapsidkare samt bland socialtjänstemän och kommunala tjänstemän i Malmö, Helsingborg, Lund och närliggande orter torde institutet utan svårighet kunna finna lämpliga lärarkrafter för alla de undervisningsuppgifter, vilka icke anförtros åt institutets fasta lärarstab (SHLA, skrivelse 1946 s. 2).

Regeringen skickade förslaget från Lund på remiss till Socialstyrelsen, Statskontoret, Svenska landskommunernas förbund samt till styrelsen för socialinstitutet i Stockholm och Göteborg. Socialinstitutet i Stockholm tillstyrkte förslaget och ansåg att det med hänsyn till den växande efterfrågan på socialt utbildade arbetskraft var önskvärt med ytterligare ett socialinstitut i södra Sverige. I början av 1940-talet fick Stockholmsinstitutet avvisa mer än hälften av de inträdesökande. Styrelsen för Göteborgsinstitutet var tveksam och menade att det sannolikt skulle kunna uppstå ett ökat behov av socialt utbildad arbetskraft, men fann inga belägg för dessa allmänna antaganden. Man befarade också att en ökning av utbildningskapaciteten skulle kunna medföra ”en försämring av elevmaterialet”. Göteborgarna tillstyrkte dock förslaget om det kunde påvisas att en ”väsentlig ökning av Socialinstitutets utbildnings-

kapacitet är påkallad” (Verksamhetsberättelse 1947–1948 Sydsvenska socialinstitutet).

Socialstyrelsen hänvisade till socialutbildningssakkunnigas beräkningar av rekryteringsbehovet som fastställt till 200 utbildade per år under en övergångsperiod av tio år. Socialstyrelsen argumenterade emot påståendet att marknaden var mättad. Vid centralisering av kommunernas förvaltningar behövdes ofta en eller flera tjänstemän. Det var vanligt att dessa tjänstemän första gången rekryterades bland förtroendemännen. Därefter övergick man till att anställa utbildad arbetskraft. Därför kom med all sannolikhet behovet av utbildad personal att kvarstå och Socialstyrelsen tillstyrkte statsbidrag till utbildningen (a.a.).

Svenska landskommunernas förbund ansåg att efterfrågan på specialutbildad arbetskraft skulle komma att öka i samband med kommunsammanslagningen och att ett tredje institut i Lund skulle mildra övergångssvårigheterna. Förbundet ansåg också att instituten borde tillvarata och utbilda sådana personer i förtroendemannaanställningar, eller med lägre tjänst inom kommunalförvaltningen och socialvården, som var skickade för arbetet. Statskontoret var tveksamt till om tillräckliga skäl förelåg för omedelbart inrättande av ett ytterligare socialinstitut. Trots att remissinstanserna inte var helt eniga fick Lund sitt socialinstitut (a.a.).

I Sydsvenska föreningen för socialutbildning hade tidigt diskuterats om institutet skulle förläggas till Malmö eller Lund. Sedan Lunds stad hade lovat att ställa fastigheten Wieselgrens Minne på Kiliansgatan 9 till förfogande, och bekosta en omfattande reparation, beslöt en majoritet att institutet skulle förläggas till Lund. Lokalerna i Wieselgrens Minne kunde tas i bruk först 1948 och utbildningen fick första året använda provisoriska expeditionslokaler på Vinstrupsgatan 10 och föreläsningssalar på akademiska föreningen och på övriga platser (a.a.).

Sydsvenska socialinstitutet 1947 - 1964

Under det första läsåret höstterminen 1947 och vårterminen 1948 antogs 75 studerande till tre linjer, nämligen Sociala linjen (37), Socialkommunala linjen (35) och Teoretiska linjen (3). Av dessa var 50 män och 25 kvinnor. Åldersgränserna för dem som fick söka in var minst 21 år och högst 33 år, men möjligheter till dispens fanns. 28 personer av den första kullen togs in på sina

studentbetyg och resten avlade ett prov för att komma in på utbildningen. Inträdesproven för dem som inte hade avlagt studentexamen varade under tre dagar. Det handlade om skriftliga prov som skulle bedömas enligt samma normer som för studentexamen vid denna tid (Elmér 1987, Verksamhetsberättelse 1947–1948).

För att komma in på utbildningen krävdes förpraktik på minst ett år inom något område som var relevant för utbildningen. I utbildningen ingick nio månaders studiepraktik. Utbildningen var på två och ett halvt år. På teoretiska linjen krävdes ingen praktik. Ämnen som stats- och kommunalkunskap, nationalekonomi, socialpolitik och socialrätt lästes gemensamt av studenterna på alla tre linjerna, medan ämnen som psykologi, hygien med socialmedicin och sociologi och social metodik dessutom krävdes för sociala linjen. På förvaltningslinjen förekom ämnen som kommunal förvaltning med samhällsplanering, kommunal ekonomi och bokföring, beskattningsrätt och praktisk kommunal förvaltning. De första terminerna var gemensamma för de tre linjerna och därefter förekom en specialisering för de olika linjerna. Det heter i den första verksamhetsberättelsen att undervisningen hade skett genom ”handledning av de studerande vid deras självstudier – i form av föreläsningar, övningar samt besök, demonstrationer och övningar på de praktiska kurserna” (Verksamhetsberättelse 1947–1948 s. 3).

Under höstterminen 1947 fungerade professorn i civilrätt Folke Schmidt som tillförordnad föreståndare och rektor för institutet. Som lärare i teoretiska ämnen anställdes fil.dr. Paul Lindblom i maj 1947. Han hade disputerat i praktisk filosofi i Lund. Från och med vårterminen 1948 blev han tillförordnad rektor och efter en tid utnämndes han av regeringen till ordinarie rektor. Paul Lindblom var rektor för Socialinstitutet under åren 1948–1966. Lindblom medverkade bland annat i Socionomutbildningskommittén (SOU 1962:43) och som expert i Socialutredningen (SOU 1974:39).

Som lärare i kommunala ämnen anställdes från 1948 kommunalkamreren Tage de la Motte, som senare avlade licentiatexamen i statskunskap. Lärare i praktisk socialvård blev Marja Almqvist. En rad timlärare hämtades från Lunds universitet, exempelvis Nils Stjernquist i statskunskap, Carsten Welinder i nationalekonomi, Gudmund Smith i psykologi, Carl-Erik Quensel i statistik och Åke Elmér i socialrätt.

Företrädarna för Socialinstitutet i Lund började samarbeta med sina kollegor vid Socialinstituteten i Stockholm och Göteborg (Socialhögskolan 60 år

s. 17). Efter kriget, närmare bestämt 1949, bildades Nordiska Socialhögskolekommittén (NSK), som både skulle öka samarbetet i Norden och representera de nordiska länderna i det internationella samarbetet socialutbildningar emellan (Brettschneider 1991).

Freden blev en viktig uppgift i det nordiska samarbetsprojektet och utbildningarna skulle verka för att lösa många av de problem som krigens åstadkommit med förintelse, människor på flykt och motsättningar mellan grupper. I länderna med nazistiska och fascistiska system på 1930- och 1940-talen stängdes socialarbetarutbildningar ner och lärarna avskedades. I Tyskland förintades flera lärare som var judar. En del flydde till andra länder. Många socialarbetare protesterade mot folkmordet på miljoners judar i Tyskland, andra tog inte ställning. Under åren 1940–1945 stängdes den norska socialarbetarutbildningen ner av den tyska ockupationsmakten.

Efter andra världskriget påbörjades en kraftfull utveckling av den högre utbildningen i hela världen, vilket innebar att högskolor och universitet fick en helt annan roll i samhället än de haft tidigare. Utbildning och forskning blev på alla områden viktiga i det samhälle som höll på att växa fram under decennierna efter andra världskriget. Redan under 1950-talet inrättades omfattande stipendier och 1964 införde Sverige ett allmänt studiestödssystem, som gav nya grupper möjligheter att studera, och fackhögskolor inrättades på nya orter i landet.

Som tidigare nämnts hade de stora kommunreformer som genomfördes under 1950- och 1970-talen stor betydelse för utbyggnaden av socialinstituten grundutbildningar efter andra världskriget. Reformerna innebar att antalet kommuner minskade radikalt för att de skulle bli mer bärkraftiga. Med växande organisationer och nya arbetsuppgifter kunde de sociala och kamerala arbetsuppgifterna inte längre skötas av förtroendemän. Det kom då att ske en övergång från en förtroendemannaförvaltning till en tjänstemannaförvaltning i kommunerna. Nu började efterfrågan på utbildade socionomer att ta fart. Det var också i mitten av 1960-talet som socionomutbildningarna kom till stånd i mer moderna former. Utbildningarna förstärktes och de gamla instituten blev socialhögskolor och utbildningskapaciteten ökade.

Socialhögskolan i Lund 1964 – 1977

År 1964 blev alltså socialinstitutens högskolor och 1977 gick de upp i universitetssystemet. Det är framför allt tre tendenser i samhället som gjorde sig gällande under denna period och påverkade socionomutbildningen. Stina Wingfors (2004) visar i sin doktorsavhandling hur utvecklingen ledde till att kampen intensifierades för en ökad professionalisering av yrkesfältet. Det kom i sin tur att leda till en expansion av socionomutbildningarna. Överhuvudtaget, och som tidigare nämnts, förekom en allmän utbildningsexplosion vid universitet och högskolor.

För det första höjdes röster i Sverige som krävde förnyelse av både den kommunala förvaltningen i stort och av socialvårdens verksamhet. Det förekom under 1960-talet en stark kritik mot sociallagstiftningen. En aktör som drev kraven på förändringar och kampen för en reformerad och mer inkluderande socialvård var Föreningen Sveriges Socialchefer (FSS), som höll en rad studiedagar runt om i landet (till exempel Anförande och Föredrag FSS 1965). Det spillde också över på utbildningarna och kraven på förändringar. Krav på förändringar, både av samhället och av utbildningspolitiken, drevs även av en rad andra samhälleliga rörelser, som 68-rörelsen, kvinnorörelsen, klientrörelsen med flera.

Regeringen tillsatte Socialutredningen 1968 och ungefär samtidigt bildades också den så kallade skuggutredningen som bland annat bestod av Föreningen Sveriges Socialchefer (FSS), Socialhögskolornas studentkårers organisation och en del andra organisationer samt forskare och ledande socialtjänstemän (Pettersson 2011). Skuggutredningen kom att följa och påverka den långa lagstiftningsprocessen fram till 1982 då den nya socialtjänstlagen trädde i kraft.

På grund av att kommunerna blev större i Sverige, att allt fler uppgifter kom att skötas av tjänstemän och kommunerna fick ökade arbetsuppgifter av staten fanns en stor efterfrågan på tjänstemän till främst kommunal förvaltning, men även till den expanderande statliga förvaltningen. Socionomutbildningarna hade svårt att tillgodose behovet vid denna tid, vilket ställde krav på ökad utbildningskapacitet.

För det andra kom utbildningarna att feminiseras alltmer under denna period. Kvinnorna kom under efterkrigstiden att ta ett större kliv ut på arbetsmarknaden. Det märktes inte minst i socionomutbildningarna. Av de 93 personer som antogs till Socialhögskolan i Lund höstterminen år 1965 var 60

procent kvinnor och 40 procent män. När utbildningen startade i Lund år 1947 antogs 75 studenter; 67 procent var män och 33 procent kvinnor.

Den franska sociologen Francine Muel-Dreyfus (1985), som studerat dem som studerade till socialarbetare i Frankrike under åren kring 1968, visar att det under 1960-talet förekom en allmänt feminiserad rekrytering till socialarbetarutbildningen där. Både i Frankrike och Sverige fanns det en stor efterfrågan på arbetskraft och för de studerande ledde utbildningen till en säker framtida anställning.

Enligt Muel-Dreyfus sökte sig kvinnliga studenter med tidigare akademiska ambitioner till utbildningarna i protest mot föräldrar och ett föräldrat utbildningssystem. Här fanns också studenter från arbetar- eller jordbrukarhem som inte hade några tidigare akademiska dispositioner i släkten. Hon visar också att orättvisorna i samhället var en viktig drivkraft bland dem som studerade till socialarbetare i Frankrike åren kring 1968.

För det tredje förekom det både i Sverige och Frankrike en kritik mot en otydlig koppling till en vetenskaplig disciplin och i vissa fall en låg andel disputerade lärare på utbildningarna. År 1965 skrev socialmedicinaren John Takman en text som sammanfattar problemet:

Om våra undervisningssjukhus hade skötts och understötts med samma grad av vetenskaplig lidelse som vissa delar av vår socialvård, så skulle de svenska kirurgerna i dag bedöva med träklubbor och operera med täljknivar och fogsvarsar (Takman 1966 s. 11).

Samhällsforskare började också vid denna tid att ge motbilder till de utvecklingsoptimistiska och idylliska beskrivningarna om välfärdsstatens heltäckande skydd och lyfte fram eftersatta och fattiga grupper mitt i den välfärd som höll på att skapas. Ett exempel är Brian Abel-Smiths och Peter Townsends (1965) skrift *The Poor and the Poorest* om levnadsförhållanden i Storbritannien som återupptäckte fattigdomen. Det var inledningen till en lång rad böcker och reportage, där problemen med fattigdom och utsatthet i de moderna välfärdsdemokratierna lyftes upp under de närmaste decennierna som lyfte upp problemen med fattigdom och utsatthet i de moderna välfärdsdemokratierna (till exempel Townsend 1962; 1979). Ett annat exempel är Gunnar och Maj-Britt Inghes skrift *Den ofärdiga välfärden* (1967), som såldes i rekordupplagor. Skriften pekade på eftersatta och utstötta grupper mitt i välfärdssamhället, där de flesta hade fått det bättre och inte ville se nöden och välfärdens vita

fläckar. Det var skrifter som kom att användas som kurslitteratur på socialhögskolorna.

Utbildningen kom alltså att påverkas av kraven på en professionalisering av yrkesfältet och ökade krav på utbildningskapaciteten. En ökad feminisering bland studenterna skedde under denna tid, kraven på en egen forskarutbildning knuten till grundutbildningen växte i styrka och behovet av forskning om fattigvård, social barnavård, utanförskap och utsatthet ökade.

År 1963 förstatligades alltså socialinstituten i Stockholm, Göteborg, Lund och Umeå och från och med höstterminen 1964 fick de benämningen socialhögskolor med en helt ny studieplan. Socionomexamen blev i samband med förstatligandet likvärdig med andra akademiska utbildningar vid universitet och högskolor.

Förpraktiken avskaffades och studietiden blev tre och ett halvt år (7 terminer) med inbyggd praktik. De tre linjer som funnits innan behölls, men den socialkommunala linjen döptes om. De tre linjerna kom nu att bli social linje, förvaltningslinje och teoretisk linje. Åldersgränserna om lägst 21 år och högst 33 år vid antagningen togs bort.

Studierna i Lund inleddes med en två terminer lång grundkurs för alla studenterna som innehöll olika ämnen, som rättskunskap 1 och 2, statskunskap, statistik, samhällsekonomi och socialpolitik, sociologi, psykologi och praktisk förvaltningskunskap och en medicinsk orienteringskurs/alternativt bokföring för förvaltningslinjen.

Under den tredje terminen fick de studerande vid sociala linjen och förvaltningslinjen en termins yrkespraktik. Den fjärde och femte terminen innefattade teoretiska studier. Den sjätte terminen gav ytterligare yrkespraktik och den sjunde terminen ägnades åt fördjupningsstudier, där de studerande också skrev ett självständigt arbete i form av en uppsats.

Utbildningskapaciteten ökade efter att socialinstituten blivit högskolor. Tidigare hade Socialhögskolan i Lund antagit studenter vid höstterminens början, alltså en gång per år. Från 1966 började man ta in studenter till både höst- och vårterminens start, vilket innebar en ökning av utbildningskapaciteten och krävde ökade resurser. En fast lärarstab kunde anställas i större omfattning än tidigare. Från 1963 anställdes till exempel Åke Elmér och Sven Marke som universitetslektorer vid utbildningen i Lund. Övriga lärare som anställdes var Arne Ekdal i sociologi, Agne Gustafsson i statsvetenskap och Gunnel Swedner i praktisk förvaltningskunskap.

Åke Elmér efterträdde Paul Lindblom som rektor för Socialhögskolan 1966 och innehade denna tjänst fram till 1977, då tjänstetiteln rektor försvann och ersattes med prefekt. Samarbetsnämnden för socialhögskolorna i Sverige inrättades i samband med att socialhögskolorna förstatligades 1963 och 1971 blev den nämnden för socionomutbildning i form av en statlig myndighet (Prop. 1971:36). Denna nämnd försvann i samband med reformen 1977 och socionomutbildningarna kom därefter att ligga under Universitets- och högskoleämbetet (UHÄ).

I början av 1970-talet startade fortbildningskursen i socialt behandlingsarbete vid Socialhögskolan i Lund. Vid den här tiden fanns inom socionomutbildningen bara två fortbildningskurser för utexaminerade socionomer, nämligen i Stockholm och Lund.

Mycket av diskussionerna handlade under 1970-talet dels om den stora universitetsutredningen U 68 som utarbetade förslag till 1977 års utbildningsreform. Denna reform ritade i grunden om den högre utbildningen i Sverige. Dels handlade diskussionen om Socialutredningen, som ville öka forskningen om socialtjänstens problem och den nya socialtjänstlag som trädde i kraft 1982. Diskussionerna ledde till en djupgående reformering av socionomutbildningen 1977. Socialt arbete blev huvudämnet inom grundutbildningen. Samtidigt blev ämnet också ett forskarutbildningsämne.

Referenser

- Abel-Smith, B. & Townsend, P. (1965) *The Poor and the Poorest. Occasional Paper on Social Administration* nr 17. London: Bell.
- Anförande och Föredrag (1965) Stencil. Föreningen Sveriges Socialchefer.
- Brettschneider, G. (1991) Nordiska Socialhögskolekommittén – uppkomst och verksamheter. I *Nordiskt Socialt Arbete, Nordiska Socialhögskolekommittén 25 år. Jubileumsskrift*. Årgång 11.
- Broardhurst, B. P. (1997) *Social Thought, Social Practice, and Social Work Education – Sanborn Ely, Werner, Richmond*. New York: Columbia University.
- Elmér, Å. (1987) *40 års socionomutbildning i Lund*. Meddelande från Socialhögskolan vid Lunds universitet 1987:3. Lund: Lunds universitet.
- Grundstadga för sydsvenska socialinstitutet 30 juli 1947
- Heckscher, G. (1981) *Socialinstitutet – dess tillkomst och omvandling. I Socialhögskolan 60 år*. Institutionen för Socionomutbildning/Socialhögskolan. Stockholm: Stockholms universitet.

- Ighe, A. & Fridén, B. (1994) *När meningsbesvär skulle bli tjänstetid. Ett femtioårsperspektiv på socionom- och förvaltningsutbildningen i Göteborg*. Rapport från Institutionen för socialt arbete vid Göteborgs Universitet Göteborg: Göteborgs universitet.
- Inghe, G. & Inghe, M-B. (1968 orig. 1967) *Den ofärdiga välfärden*. Stockholm: Tidens förlag/Folksam.
- Lubove, R. (1965) *The Professional Altruist. The Emergence of Social Work as a Career 1880-1930*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lundström, T. (1995) Frivilligt socialt arbete under omprövning. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 2(1): 39-59.
- Muel-Dreyfus, F. (1985) Utbildning, yrkesförväntningar och grusade förhoppningar. I Broady, D. (red): *Kultur och utbildning. Om Pierre Bourdieus sociologi*. UHÄ/FoU Skriftserie 1985: 4.
- Nordiskt Socialt Arbete (1991) *Nordiska Socialhögskolekommittén 25 år. Jubileumsskrift*. Årgång 11.
- Nyström, P. (1983) Välfärdsstaten och dess styrningsmekanismer. I *I folkets tjänst. Historikerna, journalisten och ämbetsmannen. Artiklar i urval 1927-1983*. Utgivna till Per Nyströms 80-årsdag den 21 november 1983. Stockholm: Ordfront.
- Pettersson, U. (2011) *Från fattigvård till socialtjänst: om socialt arbete och utomparlamentarisk aktivitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Prop. 1971:36 *Kungl. Maj:ts proposition angående social utbildning och forskning m.m.*
- Rothstein, B. (1986) *Den socialdemokratiska staten. Reformen och förvaltning inom svensk arbetsmarknads- och skolpolitik*. Lund: Arkiv.
- SHLA, skrivelse 1946. I *Verksamhetsberättelse 1947-1948*. Sydsvenska socialinstitutet, Lund.
- Socialhögskolan 60 år (1981) *Institutionen för socionomutbildning/Socialhögskolan*. Stockholm: Stockholms universitet.
- SOU 1942:56 *Socialvårdens organisation*. Socialvårdskommitténs betänkande.
- SOU 1944:29. *Socialutbildningsakkunniga, 1. Utredning och förslag rörande den högre socialpolitiska och kommunala utbildningen*.
- SOU 1945:38 *Kommunindelningsskommitténs betänkande med förslag till riktlinjer för en revision av rikets indelning i borgerliga primärkommuner*.
- SOU 1950:11 *Socialvårdskommitténs betänkande XVII. Utredning och förslag angående Lag om socialhjälp m.m.*
- SOU 1962:43 *Socionomutbildningen. Betänkande av Socionomutbildningskommittén*.
- SOU 1974:39 *Socialvården: mål och medel : principbetänkande*.
- Soydan, H. (1993) *Det sociala arbetets idéhistoria*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, B. (1982) Socialinstitutets uppkomst. I *Hundra år under kommunalförfattningarna 1862-1962*. Stockholm: Svenska Landskommunernas Förbund, Svenska Landsförbundet & Svenska Stadsförbundet.
- Swärd, H. (1997) Socionomutbildningens bakgrund. I Per Gunnar Edebalk, Inger Farm & Hans Swärd (red.), *Socialhögskolan i Lund 50 år. En jubileumsskrift 1947-1997*. Meddelanden från Socialhögskolan i Lund. Lund: Lunds universitet.

- Takman, J. (1966) *Socialmedicinsk vardag*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Townsend, P. (1962) The Meaning of Poverty. *The British Journal of Sociology*, 13: 210–227.
- Townsend, P. (1979) *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Verksamhetsberättelse 1947–1948*. Sydsvenska socialinstitutet, Lund.
- Wingfors, S. (2004). *Socionomyrkets professionalisering*. Akademisk avhandling. Gothenburg Studies in Sociology No 20. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Woodroffe, K. (1967) *From Charity to Social Work in England and the United States*. Studies in social history: Pennsylvania State University.
- Åberg, I. (1995) Filantroper i aktion. Filantropiska fruntimmersföreningar i det tidiga 1800-talet. I Marja Taussi Sjöberg & Tinne Vammen (red.), *På tröskeln till välfärden*. Stockholm: Carlssons.

2. Socialhögskolans etablering som universitetsinstitution 1977 - 2000

PER GUNNAR EDEBALK

1977 års högskolereform

År 1977 började en ny era i socionomutbildningens historia. Högskolereformen detta år var den mest genomgripande reform som gjorts inom den högre utbildningen och detta påverkade också socionomutbildningen på ett genomgripande sätt.

Före högskolereformen fanns i det statliga systemet sex fristående socialhögskolor. Samtliga hade en social linje och en förvaltningslinje och båda omfattade sju terminers studier, varav två terminer var handledd studiepraktik. Härjämte fanns en teoretisk linje. Verksamheten var starkt centralstyrd och utbildningarna på de sex orterna var, åtminstone formellt sett, identiska. En viss given kurs hade ett fastställt timantal, med viss automatik skedde tilldelningen av lärartjänster och hur budgetmedel användes var strikt reglerat.

Högskolereformen innebar bland annat att de existerande socialhögskolorna skulle gå samman med den lokala statliga högskola som fanns på orten. För socialhögskolorna i Stockholm, Göteborg och Lund innebar detta ingen större organisatorisk förändring, även om den administrativa överbyggnaden blev mer komplicerad. De tre skolorna blev universitetsinstitutioner med en social linje och, tillsvidare, en förvaltningslinje. Den teoretiska linjen upphörde. I Umeå, Örebro och Östersund slogs socialhögskolornas organisation sönder. I Örebro gick det längst och där delades socialhögskolan upp på tio ämnesinstitutioner.

Den kraftiga ökningen av den offentliga sektorn under 1960- och 70-talen hade gjort det allt svårare för centrala statliga beslutsfattare att styra utvecklingen. Beslut om resursanvändning inom högskolan kom därför att decentraliseras och den tidigare detaljerade budgetstyrningen upphörde. Även den detaljerade styrningen av utbildningens innehåll minskade. Nu gavs

en förhållandevis stor frihet att på högskolenivå disponera tilldelade budgetmedel och att forma utbildningen. Detta innebar ett helt nytt sätt att tänka.

En vägledande princip för 1977 års reform var forskningsanknytning. Varje utbildningslinje skulle kopplas till forskning och som en effekt av denna princip tillkom det nya ämnet ”socialt arbete”. Beslutet hade föregåtts av en utredning av den så kallade SLU-gruppen (Sociala Linjens Utbildning). SLU-gruppen kunde stödja sig på Socialutredningen, den utredning som låg bakom den kommande socialtjänstreformen år 1982. Socialutredningen hade lämnat ett principbetänkande 1974 (SOU 1974:39) och SLU-gruppen konstaterade att en intensiv nyorientering pågick inom det sociala området. Den nya socialtjänstlagen skulle bli en målinriktad ramlag, något som skulle medföra att socialarbetarnas framtida roll blev väsentligt förändrad.

För oss i Lund innebar det att grundutbildningsämnet socialt arbete kom att bestå av komponenter från de tidigare ämnena samhällsekonomi med socialpolitik, psykologi, sociologi, socialrätt och social metodik. Dessa var de ämnena på den gamla sociala linjen som de flesta elever valde, och dessa ämnen skulle på något sätt integreras. Processen var arbetsam och konfliktfylld (Farm 1997). Företrädare för de traditionella ämnena hävdade sitt eget ämnes betydelse inom socialt arbete. En lärare hävdade utan framgång att socialt arbete var ”tillämpad statskunskap” och att statskunskap därför borde ha en viktig roll i formerandet av det nya ämnet. Det blev en mycket svår process och det tog många år innan lärarna identifierade sig som lärare i ämnet socialt arbete.

Det behöver inte särskilt påpekas att de första åren inom universitetet var svåra. Det var en helt ny institution, som skulle finna sin plats inom universitetet. Det skulle göras nya utbildningsplaner för båda linjerna, det nya ämnet socialt arbete skulle formars och institutionsstyrelsen skulle själv bestämma hur budgetmedel skulle fördelas.

Institutionsstyrelsemötena var många och långa. Det fanns gott om konflikter både inom och mellan linjerna. Två studierektorer hade tillsats (några sådana behövdes inte under den centralstyrda tiden) och dessa kämpade för sina respektive intressen. Med de nya förutsättningar som högskolereformen skapade blev det angeläget med ett fördjupat samarbete mellan högskolorna. Företrädare för de olika socionomutbildningarna kallades till en första konferens i augusti 1977 och därefter träffades den då konstituerande Samarbetskommittén för socionomutbildning två gånger om året (Edebalk

2003). Ytterst handlade det om att få till stånd någon form av enhetlighet mellan utbildningsorterna. Frågorna var många. Låt mig nämna några exempel: Hur konstrueras ämnet socialt arbete? Hur skulle man hantera studenter, som bytte studieort, nu när utbildningarna blev alltmer olika? Hur skulle nya universitetslektorstjänster benämnas?

Forskning i socialt arbete

Frågan om forskning kopplat till socialhögskolorna hade länge diskuterats före 1977 års reform (se till exempel Sunesson 2003). I SLU-betänkandet föreslogs att professorer i socialt arbete skulle inrättas vid de socionomutbildningar som fanns inom universitet, det vill säga Lund, Göteborg, Stockholm och Umeå. Detta blev också riksdagens principbeslut. Tidigt uppvaktades den samhällsvetenskapliga fakulteten för att få inrättat en professor i socialt arbete i Lund. Fakulteten vägrade acceptera socialt arbete som ett ämne och det blev stopp. Läget i Lund var annorlunda jämfört med de tre andra universiteterna, där man relativt lätt fick inrättat professorer i socialt arbete.

I slutet av 1970-talet startades den så kallade D-kursen i socialt arbete. Den var som det hette forskningsförberedande och vände sig bland annat till institutionens icke-forskarutbildade lärare. Kursen svarade mot en magisterkurs i socialt arbete, men magisterexamen fanns inte vid den tiden.

I början av 1980-talet, mångdubblades ansträngningarna för att få en professor i socialt arbete och vi utnyttjade här våra goda yrkeslivskontakter för att göra uppvaktningar hos regering och riksdag. Uppvaktningarna gav till resultat att en professor inrättades vid Lunds universitet, trots fakultetens motstånd. Professuren ledigförklarades i mars 1983. Men då kom ett par andra institutioner och krävde att professuren skulle placeras hos dem. På Socialhögskolan fanns ingen forskningsmiljö sades det.

Socialdirektören i Malmö tyckte att professuren skulle placeras där, eftersom det inom Malmö socialförvaltning drevs en hel del forskningsprojekt finansierade med statliga medel. Mest självsäker var emellertid det nu nerlagda Centrum för samhällsmedicin i Dalby, som på sin sida i universitetets personalkatalog tog upp en professor i socialt arbete och skrev att denna var under tillsättning. På ett sätt hade vi turen att professorn i statsvetenskap Nils Stjernquist var universitetets rektor. Nils hade varit påtänkt som Socialhög-

skolans förste rektor 1947. Sedan dess hade han varit timplärare vid Socialinstitutet och han ingick i skolans styrelse 1949–1977. Nils uppvaktades och ordnade ett sammanträde med oss intressenter och han klargjorde att professuren skulle placeras på Socialhögskolan. Så blev också fallet och Sune Sunesson kom som den förste professorn 1984. Året därpå startade forskarutbildningen i socialt arbete. Den första disputationen ägde rum 1988 med Eric Olsson som vår förste doktor. Sedan dess har listan över licentiater och doktorer i socialt arbete blivit lång.

Förvaltningslinjen

Vår policy hade under de första åren varit att hålla kvar förvaltningslinjen tills dess vi kommit i gång med forskning och forskarutbildning i socialt arbete. Vi ville ha kvar förvaltningslinjen för att kunna fylla upp och därmed få behålla våra lokaler (alltså administrations- och undervisningslokalerna på Bredgatan). Det var ju bara en tidsfråga innan förvaltarna skulle gå sin egen väg och detta var man väl medveten om på universitetet. Så där gjordes det upp planer för att vi skulle lämna våra lokaler, som ju skulle bli för stora för enbart den sociala utbildningen. Först försökte man få oss att flytta till lärarhögskolan i Malmö, där det hade uppstått lediga lokaler. Detta var givetvis ett förslag som vi fullständigt vägrade gå med på. Därefter föreslogs att vi skulle flytta till Sparta. Också det vägrade vi.

Socialhögskolan var en mycket speciell institutionsbildning inom den samhällsvetenskapliga fakulteten. Skolan var en så kallad linjeinstitution och hade alltså hand om all utbildning på våra utbildningslinjer. De andra institutionerna var ämnesinstitutioner. Vi uppvaktades tidigt av företrädare för ämnesinstitutioner, som krävde att få ta över sina ämnesdelar som fanns i vår undervisning. Det var framför allt behovet att skydda institutionen som vi kom att kalla nästan alla kurser på sociala linjen för socialt arbete, med få välmotiverade riskfria undantag. Ingen annan institution kunde ju ställa anspråk på kurser som hette ”socialt arbete”. Enligt gängse akademiska regler skulle vi inom socionomutbildningen ha 60 poäng (motsvarande dagens 90 högskolepoäng) i socialt arbete (dvs. A, B och C-kurser), men vi hade alltså mycket mer.

I början av 1980-talet var vår framtida situation som institution osäker. Mest irriterande var det då det presenterades ett förslag, enligt vilket vi helt skulle styckas upp på samma sätt som hade skett med Socialhögskolan i Örebro. Enligt förslaget skulle de teoretiskt inriktade lärarna flyttas till sina respektive ämnesinstitutioner. Kvar skulle bli en liten institution för socialt arbete med framförallt socionomer som praktikansvariga och som lärare i mer tillämpningsanknutna ämnesdelar. Vi fick snabbt stopp på det här förslaget och en ingrediens i detta var att en ledande facklig företrädare inom fakulteten hade en dotter som studerade på Socialhögskolan och hon sades vara mycket nöjd med sin studiesituation.

Så blev det då aktuellt att finna en lösning för förvaltningslinjen efterhand som forskningen i socialt arbete höll på att växa till sig. Från vår sida förordade vi bildandet av en förvaltningshögskola, alltså en parallellinstitution till en renodlad socialhögskola. Den alternativa lösningen, som förordades av andra institutioner inom fakulteten, var att förvaltningslinjen skulle delas upp på ämnesinstitutioner med en institution som så kallad värdinstitution. Vi förlorade den här kampen som var en akademisk strid av värsta slag. Sedan var det bara för förvaltningslinjens personal och studenter att successivt lämna oss. Nationalekonomiska institutionen blev värdinstitution och i övrigt flyttade berörd personal till ämnesinstitutioner och det skedde för många under stor bitterhet. Denna utflyttning var klar år 1986.

För förvaltningslinjen hade det varit en komplikation att det inom fakulteten redan fanns en linje för offentlig förvaltning. För att skapa en enhetlig linjestruktur och för att finna former för forskningsanknytningen tillsatte Universitets- och högskoleämbetet (UHÄ) två utredningar. Först den s.k. AU-gruppen (AU= administrativa utbildningar, en motsvarighet till SLU-gruppen), sedan den så kallade förvaltningsforskningsgruppen. Resultatet blev att en ny förvaltningslinje skapades och även en linje för personal- och arbetslivsfrågor. Socionomutbildningens förvaltningslinje kom genom AU-reformen från och med hösten 1983 att uppgå i en ny förvaltningslinje och i linjen för personal- och arbetslivsfrågor.

En renodlad universitetsinstitution

Högskolereformen 1977 trädde i kraft samtidigt som det blev en kärvare samhällsekonomi. Den ekonomiska tillväxten hade varit stark på 1960-talet och det fanns goda möjligheter att finansiera reformer. Med 1970-talet kom emellertid samhällsekonomiska problem. Under senare delen av årtiondet stod det klart att det inte var fråga om tillfälliga störningar utan en trendmässig förändring av den svenska ekonomin. Det fanns tilltagande balansbrister och stora underskott i bytesbalansen och statsbudgeten hörde till bilden. Det fanns en relativt gemensam syn mellan de politiska partierna om att utrymmet för utveckling av offentliga utgifter var begränsat under 1980-talet.

Viktigt inför 1980-talet var givetvis också den nya Socialtjänstlagen. Även om denna trädde i kraft först 1982 så var huvudbudskapet i reformen känt sedan tidigare och anpassningar hade skett i kommunerna.

Det samhällsekonomiska läget ledde till nedskärningar av antalet nybörjarplatser inom socionomutbildningen, men det innebar också att det började uppstå en besvärande arbetslöshet bland nyexaminerade. Utvecklingen var oroande så till vida att det enligt intentionerna i den nya socialtjänstlagen behövdes mer personalresurser inom socialtjänsten.

Vid mitten av 1980-talet hade Socialhögskolan i sina huvuddrag fått sin nuvarande struktur: det fanns en social linje (senare benämnd socionomprogrammet), fristående kurser i socialt arbete samt forskning och forskarutbildning i socialt arbete. Samtidigt fick vi en ny förenklad övergripande organisation. Då borde allt vara till belåtenhet kan man tycka. Men så kom nedskärningarna. För oss innebar detta att antalet nybörjarplatser skars ned med 30 platser på sociala linjen. Detta kan verka oskyldigt, men innebar en minskning i realiteten med 105 studenter (3,5 år x 30). Och detta skedde i ett läge då ca 35 procent av verksamheten försvann med förvaltningslinjen och inga pensionsavgångar fanns i sikte. Det som räddade oss ur den situationen var att det kom en ny förordning, som gav möjlighet att bedriva uppdragsutbildning. Detta kom att bli en viktig del av verksamheten. Som en yrkesutbildningsinstitution hade vi mycket goda kontakter med det så kallade fältet och vi sålde kurser och klarade därigenom personalsituationen någorlunda väl. Vi låg också ständigt på universitetet om att få tillbaka våra förlorade platser och när ungdomsarbetslösheten bröt ut i början på 1990-talet vände sig utbildningsdepartementet helt plötsligt till universitetet och undrade om man kunde

ta emot fler studenter. Jodå, våra krav på fler studenter fanns ju och så fick vi tillbaka våra utbildningsplatser.

Frihetsreformen

Under 1980-talet hade den statliga styrningen av olika verksamheter kommit att betona demokrati och effektivitet. Detaljregleringar började ersättas med mål- och resultatstyrning och mot slutet av årtiondet talades alltmer om valfrihet, konkurrens och marknadsorientering. Efter valet år 1991 bildades en borgerlig regering och inför valet presenterade Moderaterna och Folkpartiet skriften *Ny start för Sverige* (Moderata samlingspartiet 1991). En valfrihetsrevolution aviserades.

Den borgerliga regeringen genomförde en stor reform inom universitet och högskolor (Proposition 1992/93:1 och 169). Man talade här om en "frihetsreform". Reformen, som trädde i kraft den 1 juli 1993, innebar bland annat ökad frihet för högskolorna när det gäller studieorganisation, utbildningsutbud, antagning och resursanvändning. Varje högskola kom att få ett utbildningsuppdrag och inom detta uppdrag och den friare resursanvändningen skulle inte längre regering och riksdag avgöra hur många studenter som skulle antas till olika utbildningar.

En huvudprincip i reformen var att all grundläggande högskoleutbildning skulle ske i form av fristående kurser med undantag för yrkesinriktad utbildning, som skulle bedrivas i sammanhållna "program" och den sociala linjen upphörde därför som begrepp. Kraven för socionomexamen formulerades som relativt allmänna mål och den centrala utbildningsplanen avskaffades. Därigenom blev det möjligt med lokal anpassning och profilering av socio-nomprogrammet på de olika studieorterna. Socionomprogrammet kom att regleras i högskoleförordningen.

Redan före frihetsreformen hade vi i Lund förutsett den här utvecklingen och diskuterat en teoretisk förstärkning av socionomutbildningen. Vi sökte dispens från den centrala utbildningsplanen och kunde sjösätta en ny utbildning år 1990. För oss innebar reformen att socionomprogrammet fick en starkare teoretisk prägel. En praktiktermin ersattes av en teoritermin och huvudregeln var att tidigare "snuttekurser" skulle ersättas av längre kurser. Huvudregeln blev att kurser skulle omfatta 20 poäng. Det skall observeras att

ungefärligen 50 procent av en studerandekull hade befriats från en praktikperiod på grund av tidigare arbetslivserfarenhet. För dessa studenter omfattade utbildningen följaktligen bara sex terminer. Efter vår reform kom utbildningen att omfatta sju terminer för samtliga studenter.

Med reformen infördes också magisterexamen, en socionom kunde alltså bli magister i socialt arbete. Som betyg infördes möjligheten till ”spets”, alltså graderade betyg inom socionomutbildningen och fristående kurser. Större frihet att besluta om utbildningen inom programmen ledde till att de olika socionomutbildningarna blev än mer särpräglade. Samarbetskommittén fick nu nya problem att nå någon form av enhetlighet. I exempelvis betygsfrågan tog kommittén ställning för att behålla det tidigare systemet (godkänd eller underkänd). Men de enskilda högskolorna och universiteten hade sina riktlinjer och då kunde uttalanden från kommittén väga lätt. Så läget blev splittrat i betygsfrågan. I Lund behöll vi det tidigare systemet.

Socionomutbildningarna hade drivit på för att få en högre medelstilleddning. Man motiverade en förstärkning med att socionomutbildningen var en utpräglad klientorienterad utbildning, varför utbildningen i resurshänseende borde föras till de klientorienterade utbildningarna (som exempelvis psykologi). I början av 1990-talet nåddes en viss framgång (Proposition 1992/93:169). Det blev en resursförstärkning i form av en 20 procentig ”vårdpeng” (20 procent av utbildningsplatserna fick alltså en rejäl förstärkning). Detta var den första stora resursförstärkning som kommit socionomutbildningarna till del. Målsättningen var emellertid 40 procent och socionomutbildningarna fortsatte att driva på.

Till frihetsreformen hörde också att ett nyinrättat kanslersämbete fick i uppdrag att stimulera kvalitetsutveckling och kvalitetsuppföljning och att kontrollera högskolornas och universitetens kvalitet (Proposition 1992/93:1). Varje universitet och högskola skulle dessutom själva svara för en omfattande intern utvärdering av verksamheten.

Frihetsreformen kom att påverka den framtida utvecklingen av socionomutbildningen. Det som också kom att sätta sin prägel på verksamheten under början av 1990-talet var en påbörjad internationalisering av grundutbildningen med Nordplus- och Erasmussamarbeten.

Frihetsreformen genomfördes under en tid då en svår depression med mycket hög arbetslöshet drabbat Sverige. För statsmakten blev det angeläget att satsa mer resurser på den högre utbildningen för att minska ungdomsar-

betslösheten. Detta kom också socionomutbildningarna till del, exempelvis kunde nya fristående kurser utvecklas. Det ekonomiska läget var alltså gynnsamt, åtminstone fram till dess den så kallade budgetsaneringen påbörjades några år senare.

Helsingborg

Ett problem, som vi vid den här tiden upplevde, var det kollektiva åldrandet inom lärarkåren. Vi hade svårt att skapa anställningar för yngre forskare och lärare och startade därför en offensiv för att expandera. Bland annat gick vi in i förhandlingar med den kommunala Vårdhögskolan i Malmö för att ta över deras omsorgsutbildning. Förhandlingarna avbröts emellertid tvärt vid det oväntade beskedet att en ny statlig högskola skulle inrättas i Malmö.

I Helsingborg aktualiserades i början av 1990-talet ett lärosäte för högre utbildning. Flera städer mindre än Helsingborg hade då en statlig högskola. Helsingborg kontaktade Lunds universitet om en etablering av utbildningar i Helsingborg (de Wit Sandström, Malmström & Bergström 2020). Först efter tillkomsten av den nya högskolan i Malmö och då universitetet förlorat ett antal utbildningar till denna nya högskola såg universitetet positivt på en etablering i Helsingborg. Eftersom regeringen 1998 beslutade om fler utbildningsplatser till Lunds universitet kunde utbildningar starta i Helsingborg. Genom etablering i Helsingborg kunde tillgängligheten till högre utbildning förbättras. Detta var ett viktigt motiv bakom etableringen.

Vi fick vid denna tid en förfrågan om vi kunde starta en kurs i Helsingborg. Detta accepterade vi inte utan skulle det bli något för oss så skulle ett komplett socionomprogram förläggas till Helsingborg. Orsaken till vår inställning var den multiplikatoreffekt, som beskrivits tidigare – 30 nybörjarplatser blir efter 3,5 år inte mindre än 105 studenter. Antalet nybörjarplatser kom successivt att öka i Helsingborg och för vårt vidkommande innebar detta en rejäl expansion och många yngre lärare och doktorer har sedan dess kunnat anställas.

Socionomprogrammet i Helsingborg startade på Clemensskolan men efter ett par år flyttades undervisningen till det nyinrättade Campus Helsingborg i den tidigare Tretornfabrikens lokaler.

En senare rektor vid Campus Helsingborg, Lars Haikola, uttalade i en minnesskrift över verksamhetens 20 års jubileum att Socialhögskolan fungerat

som ett tryggt ankare vid etableringen av lärosätet i Helsingborg (de Wit Sandström, Malmström & Bergström 2020, s. 118).

Biblioteket

Fram till slutet av 1990-talet hade Socialhögskolan ett eget bibliotek. Detta bibliotek höll till i det som efter ombyggnaden av Allhelgonaskolan 1997 blev en hörsal (senare ”Edebalksalen”). Biblioteket var litet och hade en ytterst begränsad kapacitet. Biblioteket var inget vi var stolta över. Inom det södra lasarettområdet var bibliotekssituationen i stort sett densamma för övriga institutioner: fåtalig personal, begränsade resurser och en mindre tillfredsställande studentservice.

Inför vårt 50-års jubileum 1977 hade vi påbörjat en rejäl förnyelse av vår dåvarande skolbyggnad, alltså Allhelgonaskolan. Vi hade tidigare inte haft någon hörsal och en sådan såg vi som ett viktigt inslag i förnyelsen. Men vad skulle vi då göra med biblioteket? Och vi såg också framför oss allt fler studenter genom den statliga satsningen på grund av ungdomsarbetslösheten och det gällde då också att få tillräckligt med undervisningslokaler.

Vi hade förmånen att ha goda kontakter med den juridiska fakulteten, som höll till i den nuvarande biblioteksbyggnaden och vi fick därför tidigt veta att juristerna skulle flytta till televerkshuset. Följaktligen tog vi snabbt in juristernas byggnad i vår lokalplanering. Då dök tanken på ett bibliotek upp. Själva skulle vi inte kunna fylla byggnaden, men det skulle vi kanske kunna göra om övriga institutionsbibliotek anslöt sig så att vi kunde skapa ett relativt stort, professionellt bibliotek. Byggnaden ligger ju centralt för de aktuella institutionerna.

Vid den här tiden var den samhällsvetenskapliga fakulteten betydligt större än i dag eftersom de institutioner som nu ingår i Ekonomihögskolan också tillhörde vår fakultet. Vi som då representerade de fem social- och beteendevetenskapliga institutionerna (institutionerna för sociologi, pedagogik, psykologi, tillämpad psykologi och Socialhögskolan) tyckte att ekonomerna var högljudda och krävande. För att få en motkraft hade prefekterna börjat träffas inför varje fakultetsstyrelsemöte för att diskutera de frågor som då skulle tas upp, hur vi skulle ställa oss, vilka frågor vi skulle driva och så vidare. Vi möttes

3–4 gånger per termin. Mellan oss uppstod en gemenskap, vi lärde känna varandra ganska så väl och vi hade en hel del gemensamma intressen.

Vid nästföljande möte mellan prefekterna aktualiserades frågan om ett gemensamt bibliotek. Alla ställde sig positiva och såg fördelar med ett gemensamt bibliotek. Vi hade ju gott om pengar så att ta över byggnaden skulle inte vara något större problem. Vid sittande möte uppdrogs åt Kjell Nilsson, som då var studierektor i sociologi, att utreda de mer tekniska förutsättningarna för att ha ett bibliotek i byggnaden. Kjell gjorde en noggrann utredning och den kom fram till ett positivt resultat.

Stärkta av detta uppvaltade vi universitetsbibliotekarien Göran Gellerstam och fakultetens dekanus Lars-Göran Stenelo och båda var positiva. Så vi fick tillgång till lokalerna för att skapa ett nytt bibliotek. En interimistisk styrelse utsågs. Det var ett stort arbete vi såg framför oss. Det vi behövde var en driftig och professionell person, som hade en modern syn på biblioteksverksamhet. Catta Torhell rekryterades och det visade sig vara en lyckosam rekrytering. Biblioteket invigdes i början av år 1999 och har sedan dess utvecklats till att bli ett bibliotek för hela fakulteten.

Avslutning

Inför 1977 års reform fanns ett motstånd och en oro bland Socialhögskolans personal. Det kändes, särskilt för socionomlärarna, en smula skrämmande att införlivas i Samhällsvetenskapliga fakulteten, en organisation som man varken kände till eller hade erfarenhet av. Och det råder knappast någon tvekan om att det fanns hotbilder. Till skillnad från socialhögskolorna i Stockholm och Göteborg, som ingick i relativt nyblivna universitet, skulle vi tillhöra ett anrikt universitet med utpräglade ämnesinstitutioner. Vår skolmodell, med linjeundervisning, passade inte riktigt in i bilden.

Det var många svåra problem som måste lösas. Först och främst att få en professur i socialt arbete och få den placerad på Socialhögskolan. Det andra var att få en god lösning för förvaltningslinjen, men där misslyckades vi. Det handlade om att göra motstånd mot en uppdelning av skolan på ämnesinstitutioner och att hindra enskilda ämnesinstitutioner att ta över delar av vår verksamhet. Då skolan väl blivit en renodlad universitetsinstitution innebar hoten att vår verksamhet skulle flyttas från lokalerna på Bredgatan. Här

gjorde vi ett kompakt motstånd och man kan så här i efterhand fundera på vad som skulle hänt om vi tvångsflyttats till Malmö. Hade vi då i likhet med andra universitetsutbildningar i Malmö hamnat i den nya högskola som inrättades där på 1990-talet?

De sista åren av 1980-talet var relativt magra, ekonomiskt sett. Vårt studerandeintag var då 90 studenter på hösten och 60 på våren. En rejäl högkonjunktur upplevde vi paradoxalt nog då Sverige drabbades av den stora depressionen och arbetslösheten i början av 1990-talet. Vi fick tillbaka 30 nybörjarplatser samt pengar till fristående kurser och ”vårdpengen”. Då regeringen igångsatte den stora budgetsaneringen fick vi möjlighet att expandera i Helsingborg. Den stora händelsen på 1990-talet var 50-årsjubileet 1997 då vi samtidigt invigde våra nyrestaureerade lokaler på Allhelgonaskolan och dessutom kunde se fram mot tillkomsten av det nya biblioteket.

Referenser

- Edebalk, P.- G. (2003) *Samarbetskommittén för socionomutbildning 25 år. En kortfattad historik 1977–2002*. Lund: Socialhögskolan
- Farm, I. (1997) Socionomutbildningen i Lund 1964–1997. I: Per Gunnar Edebalk, Inger Farm & Hans Swärd (red.) *Socialhögskolan i Lund 50 år*. Lund: Socialhögskolan
- Moderata samlingspartiet (1991) *Ny start för Sverige*. Stockholm: Moderaterna, Folkpartiet liberalerna.
- Prop. 1992/93:1 *Om universitet och högskolor – frihet för kvalitet*.
- Prop. 1992/93:169. *Om högre utbildning för ökad kompetens*.
- Riksdagens protokoll jämte bihang
- SOU 1974:39 *Socialvården. Mål och medel*
- Sunesson, S. (2003) Socialt arbete – en bakgrund till ett forskningsämne. I: Högskoleverket (red.) *Socialt arbete. En nationell genomlysning av ämnet*. Stockholm: Högskoleverkets rapportserie 2003:16 R
- UHÄ-rapport 1986:4 *Fortbildning, vidareutbildning och påbyggnadsutbildning för den sociala sektorn, förslag till påbyggnadslinje i socialt arbete*
- UHÄ-rapport 1988:1 *Utbildning för socialt arbete. Socionomutbildningen – översyn och förslag*
- de Wit Sandström, I., Malmström, B. & Bergström, M. (2020) *Campus Helsingborg 20 år*. Lund: Campus Helsingborg, Lunds universitet.

3. Förändring och stabilitet - Socionomutbildningen 1997-2022

KERSTIN SVENSSON

I slutet av 1990-talet var Socialhögskolan en institution som gav socionomutbildning i Lund, med lärare som i stor utsträckning hade sin bas i det sociala arbetets praktik. Endast en del hade akademiska meriter som doktorexamen och bara ett fåtal hade doktorexamen i ämnet socialt arbete. Institutionen gav också forskarutbildning och fristående kurser på olika nivåer, som till exempel en forskarförberedande kurs som ledde till magisterexamen och kurser för praktikhandledare. Genom åren har institutionen ansvarat även för flera olika uppdragsutbildningar och vidareutbildat socionomer och andra på flera olika områden. Detta kapitel handlar i huvudsak om socionomprogrammet, och den utveckling som skett av det under de senaste 25 åren. Texten baseras på dokument från institutionens arkiv, statistik och tidigare texter om institutionen samt utvärderingar av socionomprogrammet.

Vid utbildningens 50-årsjubileum 1997 hade Socialhögskolans undervisningslokaler i Allhelgonaskolan på Bredgatan 26 renoverats och institutionens bibliotek hade integrerats med ett social- och beteendevetenskapligt bibliotek, som med tiden kom att bli ett gemensamt samhällsvetenskapligt bibliotek. Det tidigare biblioteket i Allhelgonaskolan gjordes nu om till en större föreläsningssal, vilket blev den sal där generationer av nya socionomstudenter välkomnades och alltså den plats där de fick sina första intryck av institutionen och utbildningen. Mycket snart efter att den renoverade skolbyggnaden började användas vidgades institutionens verksamhet även utanför Lund.

Ett viktigt steg i utvecklingen togs under vintern 1997/98 när Socialhögskolan tackade ja till att utbilda socionomer i Helsingborg. Lunds universitet hade inlett diskussioner om att etablera ett campus i Helsingborg, men vilka utbildningar skulle vara där? Hans Modig som var kanslichef vid samhällsvetenskapliga fakulteten har beskrivit att han ville stärka samhällsvetenskapernas position och tog kontakt med dåvarande prefekt Per Gunnar Edebalk, och föreslog inrättandet av en socionomutbildning i Helsingborg.

Modig beskriver Edebalks respons:

Hans spontana och ivriga svar var ja med entusiasm. Personligen har jag nästan aldrig medverkat i ett beslut som det varit så lätt att genomdriva. PG sade omedelbart ja och ledningsgruppen i Helsingborg praktiskt taget applåderade (Modig 2003, s. 60).

I början var meningen att endast utbildningens två första år skulle ges i Helsingborg och att fördjupningen efter praktiken, det vill säga termin 6 och 7, skulle ges i Lund. Så kom det dock aldrig att bli. Redan 1998 började socionomer utbildas i Helsingborg och 2000 flyttade utbildningen in i nya Campus Helsingborg. Socionomutbildningen i sin helhet har alltsedan dess givits både i Lund och Helsingborg med cirka 90 nya studenter i Lund och som mest 80 i Helsingborg varje termin.

Socionomprogrammet har under den aktuella perioden haft två olika utformningar, en som gällde 1993 till 2007 och den nuvarande som gäller sedan 2007/08. Under tiden har ett kontinuerligt förändringsarbete pågått, så att innehållet i den relativt stabila strukturen har justerats bit för bit. Utvecklingsarbetet har drivits inifrån institutionen, men förändrade förutsättningar, nya krav utifrån och idéer från externa bedömare har också drivit utvecklingen.

Utbildningen är kontinuerligt under granskning. Under 1990-talets senare del pågick en översyn över socionomprogrammet, baserad på en självvärdering (Farm 1997). De centrala frågorna var då helheten i utbildningen och balansen mellan färdighetsträning och teori och mellan baskunskaper och fördjupningsstudier. Ett kvartssekel senare är samma teman lika aktuella. De centrala frågorna i 2020 års kvalitetsgranskning av institutionens socionomprogram och masterprogram hade fokus på hur fragmentisering kunde motverkas, på kombinationen akademisk förmåga och färdighetsträning och hur ett aktivt och systematiskt förändringsarbete kan ske i en så omfattande verksamhet. Det är eviga frågor som återkommer och i kapitlet kommer de att följas genom utvecklingsprojekt, utvärderingar och förändringar.

Nytt decennium, nya tag

I slutet av 1990-talet var institutionens ekonomi kärv. År 1998 var det hårda nedskärningar, men satsningen i Helsingborg innebar extra resurser och därmed också möjlighet att bibehålla personalgruppen. En grupp som ganska snabbt skulle komma att bli allt större. Även i denna tid med begränsade resurser föreföll kvaliteten i utbildningen kunna hållas hög. Studenterna ansåg sig möta kompetenta lärare och de såg studierna som omväxlande med mycket gruppdiskussioner. Anknytningen till det sociala arbetets praktik var god och ett öppet klimat rådde på institutionen. Allt var ändå inte perfekt, det fanns områden som studenterna inte fick tillräckligt med kunskap om och så var det ju gruppdiskussionerna, var det ändå inte lite väl mycket av dem?¹ Det fanns saker att utveckla.

I och med satsningen i Helsingborg expanderade institutionen och socionomutbildningen. För att hålla samman institutionen på två orter och undvika konkurrenssituationer betonades redan från början att samma personal skulle vara aktiv på båda orterna. Det garanterade också studenterna att få samma utbildning oavsett studieort. Många av landets övriga institutioner med socionomutbildning expanderade kring millennieskiftet utifrån att de kommunala vårdhögskolornas utbildningar fördes över till den statliga högskolan 2001. Ofta knöts utbildningarna i social omsorg till institutioner med socionomutbildning, men så blev det inte i Lund (Lindqvist 2003). Trots att Lunds universitet inom vårdområdet hade både utbildning och forskning i Malmö kom omsorgsutbildningen där inte att kopplas till Lunds universitet, utan till den statliga högskola som etablerats i Malmö 1998. Socialhögskolan kan ändå sägas indirekt ha gett ett stöd till utvecklingen av den utbildningen, i så mening att en del disputerade lärare från Lund sökte sig till arbete i Malmö.

Den samordning av socionom- och omsorgsutbildningar som skedde på andra håll i landet kom att få oväntade konsekvenser. Medan socionomutbildningarna hade arvoderat handledare under studiepraktiken hade omsorgsutbildningarna saknat sådana medel. Allteftersom utbildningarna integrerades började många lärosäten ta bort de direkta arvoden till praktikhandledare och i stället erbjuda fortbildningskurser. Hösten 2000 hade alla

¹ Uppgifterna kommer från odaterade anteckningar i av studierektor sparad pärm som rör resultatet av en enkät tills socionomstudenter hösten 1998 (Farm, 1999).

socionomutbildningar, utom vid Lunds universitet, beslutat ta bort arvodet för praktikhandledare (Lindqvist 2003).

I övergången till 2000-talet fanns en del gemensamma problem för socio-
nomutbildningarna. Det handlade om att många lärare saknade forskar-
utbildning, men också allt för få som var förankrade i den verksamhet man
utbildade för. Studenterna påpekade också att det ställdes för låga krav i
utbildningen och det var allt för få undervisningstimmar i programmet (Hög-
skoleverket 2000). Socionomutbildningen vid Lunds universitet fick ändå
positiva omdömen i Högskoleverkets utvärdering 2000. Expansionen i
Helsingborg sågs som ett positivt led i att låta institutionen växa och bli väl-
förankrad i universitetsvärlden. I självvärderingen från 1999 tog institutionen
upp problem med forskningsanknytning av utbildningen, men också att det
var utmanande att driva det pedagogiska ledarskapet. I självvärderingen be-
tonades också vikten av att lärarna framöver bör ha kompetens att utveckla
och driva internetbaserade kurser, något som redan vid denna tid hade
påbörjats för några fristående kurser. Socialhögskolans samlade självbild var
att det var ”en välskött institution med hanterbara problem”, där de svaga
ekonomiska resurserna var ett av problemen (Högskoleverket 2000, s. 49).

Ett led i att utveckla utbildningens forskningsanknytning var att producera
läroböcker utifrån ämnets forskning. Det fanns redan en viss tradition vid
institutionen att publicera litteratur för utbildningen, inte minst genom
Socialhögskolans tidigare rektor, Åke Elmér, som sedan 1943 kontinuerligt
uppdaterade sin bok *Svensk Socialpolitik*.² År 2000 gavs antologin *Socialt arbete.
En grundbok* ut för första gången. Här samlade Anna Meeuwisse, Hans Swärd
och Sune Sunesson flera centrala forskare i landet och skapade en bred och
grundläggande bok som snabbt intog en given plats vid alla landets socio-
nomutbildningar. Den har senare följts av ett stort antal läroböcker, inom de flesta
av utbildningens områden, som används brett över hela landet och konti-
nuerligt uppdateras med nya utgåvor. Socialhögskolan har intagit en stark
position bland övriga utbildningar, inte minst genom en rik produktion av
läroböcker (Högskoleverket 2003, Utvärdering 2020).

I övergången till 2000-talet började antalet socio-
nomutbildningar att öka i landet, något som påverkade också Lunds universitet, bland annat genom
en konkurrens om de i ämnet disputerade som kunde undervisa. År 2001 fick
Malmö högskola examensrättigheter för socio-
nomexamen och året därpå fick

² *Svensk socialpolitik* utkom i sin tjugonde och sista reviderade upplaga 2000.

Växjö universitet detsamma, två nya utbildningar som lockade personal från Lund. Även Högskolan i Kristianstad lockade någon enstaka lärare från Lund, först till sociala omsorgsprogrammet och senare till socionomprogram under en kortare period.

Sedan 1993 hade socionomutbildningen vid Lunds universitet varit uppbyggd så att första terminen gav en introduktion till *Socialt arbete* och andra terminen belyste *Samhällsstruktur och socialpolitik*. Första halvan av termin 3 innehöll korta kurser i *Politik och förvaltning* och *Datalära* (statistik), som från 2002 ändrades till *Kunskapsproduktion och kunskapshantering i socialt arbete*, varefter en kurs i *Rättskunskap* gavs andra halvan av terminen. Termin 4 var uppdelad i *Socialrätt* och *Socialt arbete*, där den senare kursen länkade ihop och fördjupade kunskaperna från framför allt termin 1 så att det blev en praktikförberedande kurs. Efter studiepraktiken på termin 5 följde valbara tematiserade kurser på termin 6 och 7, där också ett uppsatsarbete ingick på termin 6, som var mer ”veta”-inriktad medan termin 7 var mer inriktad på att ”göra” i så mening att den handlade om olika sätt att utföra socialt arbete.

I övergången till 2000-talet togs nya tag inom ramen för den befintliga programstrukturen, ett utvecklingsarbete som ramades in av de positiva omdömena i nationella utvärderingar både 2000 och 2003. Socialhögskolan beskrevs återkommande som en dynamisk institution som präglades av utvecklingsarbete och som sådan blev också de generella omdömena om landets socionomutbildningar motiv för satsningar. Den allmänna bilden av socio-nomprogrammet som ”lätt att glida igenom” medförde en översyn av examinationsformer och diskussioner om att skärpa kunskapskraven även vid vår utbildning. En process som senare skulle visa sig vara en del i en övergång till ett nytt sätt att se på undervisning och examination.

Kubas-projektet

När socionomutbildningen år 2000 flyttat in i Campus Helsingborgs ombyggda lokaler i före detta Tretorns gummifabrik gjordes försök till olika former av samarbete med Helsingborgs stad. När nationella medel 2002 utlystes för *Kunskapsbaserad socialtjänst*, Kubas, sökte Socialhögskolan och Helsingborgs Stad och fick ett så kallat ”fullskaleförsök” för att knyta samman

grundutbildning, vidareutbildning, forskarutbildning och forskning inom socialtjänstens område (Tops & Sunesson, 2006).

Några ambitioner i Kubas var direkt relaterade till utbildning, däribland att etablera ett praktikcentrum, att knyta studenternas uppsatsarbete närmare praktiken och att utveckla brukarmedverkan i utbildningen. Idén att knyta studenternas uppsatsarbete närmare socialtjänstens praktik utvecklades i utbytet mellan institutionen och socialtjänsten. Studenterna skulle skriva uppsats utifrån behov och förhållanden i socialtjänsten och sedan återkoppla resultaten. Men alla studenter var inte intresserade av socialtjänsten, av de teman som socialtjänsten önskade fördjupade, eller av att göra mer än vad som krävdes inom ramen för själva kursen. I de goda ambitionerna hade institutionen och socialtjänsten missat att beakta perspektivet från dem som skulle utföra uppgiften, studenterna, vilket gjorde att det inte fungerade. Samma bekymmer mötte ambitionerna att knyta närmare band mellan studenterna och socialtjänstens brukare. De medförde dock att lärarna inrättade moment med brukarmedverkan i en av fördjupningskurserna på termin 7, *Socialt arbete med inriktning mot socialt förändringsarbete*.

Organiseringen av ett praktikcentrum fungerade däremot mycket väl och drevs under fem terminer 2003–2005. Framgångsrikt och på kort tid lyckades man etablera en struktur där utbildningen och socialtjänsten knöts närmare varandra (Holmberg 2006). Två socionomer anställdes på deltid för att ha hand om praktikcentrum. Det planerades för 12 studenter, men kom att bli ännu fler, mellan 15 och 26 studenter per termin. Socionomerna som höll samman och ansvarade för praktikcentrum höll informationsmöte för intresserade handledare och erbjöd utbildning som stöd för handledaruppdrag och organiserade föreläsningar och studiebesök (Tops & Sunesson, 2006). De som arbetade med praktikcentrum var också involverade i den praktikförberedande kursen på termin 4. Därutöver engagerades andra socionomer från Helsingborg som gästföreläsare, till exempel på termin 2 där de var del i moment om handläggning av försörjningsstöd och arbetsmarknadsinsatser för ungdomar eller när anställda inom äldreomsorg eller LSS-området föreläste utifrån organisationsperspektiv. Kubasprojektet öppnade på så sätt flera dörrar mellan socialtjänsten och socionomutbildningen.

Frågan om integration mellan teori och praktik var ändå inte helt enkel. Studenter hade vitt skilda synsätt. Medan vissa ville ha mer teori under praktikterminen, ville andra helt få ägna sig åt arbetsplatsen och inte åt uppgifter

från institutionen (Magnusson 2003). Som ett försök fick studenterna som var placerade i praktikcentrum ändå prova att arbeta med skriftliga teoriknuten temauppgifter om till exempel kommunikation, makt och maktlöshet, och om medvetet genusperspektiv. Uppgifterna diskuterades med handledarna som på så sätt medverkade i studenternas teoribaserade analyser av situationer i praktiken. Även om många handledare var positiva till att vara med i uppgifterna var det också problem för dem att finna tid för det och en del handledare tyckte att uppgifterna som studenterna fick från institutionen var allt för klientcentrerade (Engstrand 2006).

När projekttiden var slut försvann också finansieringen och varken kommunen eller universitetet hade möjlighet att skjuta till medel för fortsättning. Projektet lämnade bara några mindre spår efter sig. Bland dessa kan nämnas att en del socionomer fortsatte att arbeta som adjunkter i socionomutbildningen en tid efteråt och att en uppdragsutbildning för personal inom området barn och unga genomfördes efter projektets slut. Det enda varaktiga utfallet av Kubasprojektet var att en ny struktur för samarbete kring praktik och utbildningen i övrigt inrättades i Helsingborg, kallad *Arenan*. Arenan kvarstår än idag som ett forum för Socialhögskolan och de sociala förvaltningarna i Helsingborgs stad att kontinuerligt mötas och diskutera samverkan kring utbildningen.

Kubaprojektet blev ett tillfälligt sammanhang där idéer kunde testas och lärdomar göras. Flera idéer visade sig inte vara praktiskt genomförbara, idén om uppsatser kopplade till praktiken har redan nämnts. En annan idé var att varje student i socionomprogrammet skulle få en mentor i socialtjänsten. Vid den tiden var antalet socionomstudenter i Helsingborg uppe i över 500 och den stora volymen satte käppar i hjulet för sådana idéer (Tops & Sunesson 2006). Samverkan blir än mer komplicerad när den involverar väldigt många människor och socionomutbildningen i sin helhet hade i mitten av 2000-talets första decennium blivit riktigt stor, med totalt över 1000 studenter fördelade på sju terminer och två studieorter.

Flera utvecklingsprojekt

Frågan om kravnivån i utbildningen blev grund för ett internt projekt som inleddes med att både lärare och studenter tillfrågades i enkäter. Båda grupperna ifrågasatte vad ”krav” innebar i detta sammanhang och lärarna uttryckte det bland annat såhär:

I klassrummet är fokus på att det är för höga krav, diskussionen rör ofta närvaro, mycket litteratur, svårläst litteratur och för kort tid för kurserna. I den allmänna diskussionen däremot är fokus på att det är för låga krav (Slutrapport 2003).

Många studenter ansåg att det var för låga krav i utbildningen, men nästan lika många menade att det handlade om att kraven var otydliga eller ojämna. Studenterna pekade också på bristande feedback från lärare. Utifrån enkäterna föreslog arbetsgruppen en utveckling av examinationsformer och feedback till studenterna, samt att förväntningarna från såväl lärare som studenter behövde tydliggöras i varje kurs. Med hjälp av universitetspedagogiska konsulter genomfördes därefter ett brett utvecklingsarbete som bland annat inkluderade en workshop för kursföreståndare och kursansvariga. Arbetet handlade om hur mål och krav skulle kunna tydliggöras för studenterna, vilket inom kort skulle visa sig vara kärnan i det nya sättet att undervisa på universitetsnivå.

Parallellt hade det samlade översynsarbetet inför revidering av socionomprogrammet börjat konkretiseras. Mycket tid ägnades åt frågan på personalmöten, kursföreståndarmöten och särskilt avsatta tider. Studenterna var, genom institutionens studentkår, vanligen inbjudna att medverka i dessa diskussioner. En fråga som nu var central, liksom vid många andra tider när revideringar varit på gång (Farm, 1999), var ”Vad bör en socionom kunna?”

I översynsarbetet framkom många olika idéer. En del kunde genomföras, andra inte. Två idéer som aldrig kom att bli verklighet handlade om att bygga upp strukturer för kontinuitet för studenterna. Dels fanns idéer om att arbeta med en ”portfolio-modell”, där studenterna under sin utbildning skulle samla sina arbeten för att i slutet kunna sammanställa den process de genomgått under utbildningen. En annan idé var att varje studentgrupp skulle få en ”kontaktlärare” som sedan följde dem genom hela utbildningen i återkommande träffar. Det skulle också innebära att läraren fick bättre överblick över

socionomprogrammets helhet genom att följa sin grupp. Båda dessa idéer fick stort stöd i diskussionerna. Så snart praktiskt genomförande diskuterades återkom dock frågan om att hantera det stora antalet studenter och den relativa rörlighet som finns i studentgrupper. Medan en hel del studenter följer utbildningen rakt igenom har andra studieuppehåll, tillgodoräknar kurser, kommer överflyttade från eller flyttar till andra lärosäten, avbryter utbildningen och så vidare. Därtill finns de som inte klarar kurser och inte blir behöriga för nästa kurs. Det är komplicerat att finna personknutna upplägg som kan fungera över tid, framför allt i stor skala. De idéer som kunde vinna inflytande var därför de som var enkla och flexibla, som inte krävde allt för stark kontinuitet och där både studenter och lärare kunde vara utbytbara medan systemet hölls stabilt.

I översynsarbetet ingick också att se hur de andra socionomprogrammen var uppbyggda. År 2005 var det 11 lärosäten som bedrev socionomutbildning³, och ytterligare två tillkom 2006⁴. Strukturen i programmen var likartad, med baskunskaper de första terminerna som successivt fördjupades och specialiserades och med möjligheter till valbara inriktningar under den sista terminen.

Utbildningens teman och hur de skulle kopplas samman i en progression genom olika kurser ventilerades och utvecklades i olika arbetsgrupper. En del grupper var tillsatta av institutionsledningen, andra av kollegor som intresserade sig för vissa teman. En arbetsgrupp som representerar det senare samlades 2006 kring temat strukturperspektiv och brukarperspektiv i utbildningen. Deltagarna kände en oro för att det strukturella perspektivet på sociala fenomen skulle få mindre utrymme i den nya utbildningen och uppfattade också att det fanns mer intresse av att göra saker *för* än *med* människor. Gruppen föreslog att brukarorganisationer skulle komma in i utbildningen redan första terminen och att den samverkansform med brukarorganisationer som inletts 2005 (utifrån Kubasprojektet) skulle vidareutvecklas. En uppdragsutbildning, *Social mobilisering och förändringsarbete*, gavs över sex veckor integrerad med den tioveckorskurs i *Socialt arbete med inriktning mot socialt förändringsarbete*, som då var en av de valbara kurserna för socionomstudenter på termin 7. I kursen läste de två studentkategorierna tillsammans och arbetade

³ Stockholm, Göteborg, Lund, Ersta Sköndal, Umeå, Örebro, Östersund, Jönköping, Malmö, Växjö och Linköping.

⁴ Gävle och Karlstad.

gemensamt fram förslag på projekt att bedriva i det sociala arbetet (Denvall, Heule & Kristiansen 2007, se även Heule & Wright Nielsen i denna bok).

Bolognareformen

Översyns- och utvecklingsarbetet för socionomprogrammet synkroniserades med den stora reformen för all högre utbildning, den så kallade Bologna-reformen. Inför de förändringar som den skulle medföra provades möjliga vidareutbildningskurser för yrkesverksamma socionomer, som skulle kunna ingå som ämnesfördjupningar i kommande masterprogram. Två parallella kurser gavs på halvfart i två omgångar läsåret 2006/07, en om socialt arbete med funktionshinder och en om socialt arbete med alkohol- och drogproblem. Kurserna fick dock ingen given plats i den struktur som sedan följde för vidareutbildning på masternivå. Satsningen på de kurserna blev i stället några av alla de exempel på aktiviteter som prövats, men som inte lett till varaktig förändring.

Bolognareformen innebar en omfattande revidering och samordning av högre utbildning i hela Europa. Utbildningssystemen i de olika länderna skulle koordineras så att studenter lättare skulle kunna röra sig mellan olika länder, liksom att färdigutbildade skulle kunna arbeta i olika länder. Utbildningen definierades på tre nivåer: grundnivå, avancerad nivå och forskarutbildningsnivå.

Utbildningarna skulle i detta nya system fokuseras på de mål som skulle uppnås med varje kurs och till varje examen. De kunskaper, färdigheter och förmågor som studenterna skulle uppnå definierades, liksom hur kontrollen av måloppfyllelsen skulle gå till. Det var ett annat sätt att tänka utbildning än tidigare. Tidigare hade det varit en betoning på att undervisningen förmedlade kunskaper. Man kan säga att förändringen innebar att undervisningen blev ett medel att nå målen, snarare än ett mål i sig själv. Det innebar till exempel att ett undervisningsmoment inte längre kunde vara obligatoriskt för att studenterna skulle ha varit med om det. Enbart examinerande moment, där studenternas måloppfyllelse, person för person, bedömdes kunde nu vara obligatoriska. Med reformen följde också ett nytt poängsystem där tidigare 20 poäng per termin ersattes med 30 högskolepoäng, hp, per termin, samt som grundprincip ett nytt betygssystem med sju gradig skala. Socionompro-

grammet vid Lunds universitet bibehöll dock två betygsgrader, godkänd och underkänd.

I den reviderade högskoleförordningen (SFS 1993:100) slogs det också fast att det finns två former av utbildningar, sådana som leder till yrkesexamen och har specifika examensmål i relation till det specifika yrket och sådana som leder till generella examina med generella mål. Medan examina som kandidat och master är generella examina är socionomexamen en yrkesexamen. Detta är en viktig åtskillnad, utifrån det nya socionomprogrammet var båda examina möjliga, men skillnaden dem emellan var inte bara en extra termins studier för yrkesexamen som socionom. Det är olika mål som ska uppnås för de olika examina.

Eftersom fokus nu var på målen för socionomexamen, var det väldigt viktigt hur de formulerades. De nya nationella målen arbetades fram i en omfattande process där representanter från såväl utbildningarna som det sociala arbetets praktik ingick. Målen diskuterades både i övergripande perspektiv och i detaljer i formuleringar innan de fann sin form. Det innebar att de, när den nya examensordningen trädde i kraft 2007, var mycket väl förankrade och väl underbyggda. I samband med den nya examensordningen integrerades landets omsorgsutbildningar i alla socionomprogram, vilket också beaktades när målen formulerades. Till exempel kom ett mål att explicit riktas mot ledarskap, en fråga som varit viktigast för omsorgsutbildningarna varifrån de nyexaminerade ofta gick direkt till arbetsledande befattningar inom äldreomsorgen.

Ett nytt socionomprogram 2007/08

De studenter som började sina studier höstterminen 2007 mötte ett helt nytt socionomprogram. I samband med vårterminen 2008 gick hela utbildningen över till det nya programmet. I den process som föregått omvandlingen hade alla parter, även studenterna, funnit detta som en rimlig lösning. För att alla examensmål skulle kunna uppnås hade i huvudsak två problem behövt lösas, det ena var att de som gått första terminen enligt ”gamla” studieordningen inte kunde gå rakt över på termin 2 eftersom de då skulle läsa en del dubbelt och missa annat. Det löstes genom att första terminen förändrades en termin före övriga. Det andra problemet var att studierna på termin 4 behövde just-

eras och se lite olika ut beroende på vilken studentkull det handlade om för att alla skulle få med sig alla delar. Det innebar att den fjärde terminen kom att gå helt enligt det nya programmet först vårterminen 2009.

Det nya programmet bygger på tre block, basblock med termin 1–3, fortsättningsblock med termin 4–6 och fördjupningsblock med termin 7. Den strukturen innebär att studenten i basblocket ska få grundläggande kunskaper om människor och samhälle samt förståelse för att de kan förstås ur olika perspektiv. Första terminen har fokus på *Socialt arbete som ämne och profession* och ger en övergripande introduktion till allt som därefter följer i utbildningen. Under andra terminen behandlas olika teoretiska perspektiv, från psykologi via sociologi till socialpolitik i kursen *Samhällsvetenskap och socialt arbete*. Tredje terminen ägnas helt åt Juridik, först en generell och bred juridisk bas med kunskaper om rättstillämpning och därefter mer specifikt om socialrättsliga perspektiv.

Fortsättningsblocket, termin 4 till 6, bygger vidare på kunskaperna för att de ska kunna omsättas i handling i professionellt arbete. Här ingår kurserna *Perspektiv på sociala problem och interventioner* och *Kommunikation och handling i socialt arbete* på termin 4, *Verksamhetsförlagd utbildning* på termin 5 och kurser i *Det sociala arbetets organisering* inledningsvis på termin 6. Därefter ges kurs i vetenskaplig metod och studenterna skriver sina kandidatuppsatser utifrån valt område för fördjupning.

Fördjupningsblocket är det samma som termin 7 där kurserna ges på avancerad nivå. Kurserna här ger den fördjupning som krävs för yrkesexamen som socionom och de kan ingå som de ämnesspecifika kurser som krävs i en masterexamen. Terminen är delad i två kurser, en valbar kurs med fördjupning inom specifika områden och en obligatorisk kurs, *Professionellt socialt arbete*, där utbildningen knyts samman och fördjupas genom att studenterna tränas i att göra en teoretiskt underbyggd reflektion och analys av handlingsalternativ, samt problematisera etiska ställningstaganden i relation till praktiskt socialt arbete med människor i problematiska livssituationer.

Studenterna som tidigare hade kunnat välja kurser både på termin 6 och 7 fick nu bara möjlighet att välja vid ett tillfälle. Tidigare hade kurserna på termin 6 varit inriktade mot fördjupade förståelse av olika kategorier av sociala problem⁵, medan kurserna på termin 7 handlat om olika sätt att utföra

⁵ Kurserna på termin 6 var fram till 2007 Komparativ socialpolitik, Barn och ungdomar, Drognissbrukare och Kulturmöten och integration. Från 2008 handlade de valbara kurserna

socialt arbete, inriktat mot individ, familj, grupp eller struktur. Den strukturinriktade kursen kom att leva vidare som valbar kurs på termin 7, liksom den kurs med inriktning mot behandlingsarbete med familjer som hade startats 2001 då de första studenterna i Helsingborg nådde termin 7, medan *Socialt arbete med individer och familjer* och *Socialt arbete med grupper och organisationer* lades ned.

Förankring, förutsättningar och sammanhang

Socionomprogrammet i Lund hade under 2000-talets första decennium fortfarande en ekonomiskt ansträngd situation. Kostnaderna för att ge utbildningen vid Campus Helsingborg hade blivit så höga att utbildningen i Lund fick tillföra medel för att det skulle vara möjligt att ge likvärdig utbildning på båda orterna. Genom att den ekonomiska fördelningsmodellen inom universitetet förändrades inför 2009 kom kostnaderna för utbildningen i Lund och Helsingborg att bli mera likvärdiga. Det var gynnsamt för institutionen, som nu också kunde hantera hela verksamheten på en samlad budget.

Fördelningen av medel inom varje lärosäte påverkades också av hur kurser var klassificerade i balansen mellan socionomutbildningens två bärande perspektiv, samhällsvetenskap och vård. Tildelningen av ekonomiska resurser var, och är, högre för vårdutbildningar. När omsorgs- och socionomutbildningarna hade integrerats blev det aktuellt att göra nya klassificeringar av utbildningarna. Hur stor del av utbildningen var nu att betrakta som vård respektive samhällsvetenskap? Klassificering gjordes separat av varje lärosäte, vilket innebar att det kom att variera vilken betoning som gavs de olika perspektiven. Från att 2005 ha varit klassificerat som 30 procent vård har socionomprogrammet vid Lunds universitet sedan 2009 en klassificering som 60 procent vård, med variation mellan olika kurser. Det kan jämföras med andra stora universitet med lång erfarenhet av socionomutbildning. Göteborg och Stockholm har en tildelning om cirka 35–40 procent vårdutbildning och Umeå kring 30–35 procent. Lund kom därmed att bli det socionomprogram

på termin 7 om missbruk och beroende, barn, familjebehandling, äldre, funktionshinder och socialt förändringsarbete. De har senare kompletterats med ytterligare alternativ och kurserna om barn och ungdomar respektive familjebehandling har slagits samman till en ny kurs.

i landet som i störst utsträckning betraktades som vårdutbildning (UKÄ 2017).

Resurserna för utbildningen har i det nya programmet fördelats så att föreläsningar ges för stora grupper, så att medel kan användas för annan undervisning i mindre grupper. Det innebär att föreläsningar vanligen riktas till samtliga kursens studenter i Helsingborg respektive Lund. Parallellt följer lärare studenterna genom kursen i olika former av seminariegrupper, reflektionsgrupper och liknande. Detta upplägg innebär närmare kontakt mellan studenter och lärare, och mer möjligheter till feedback. För studenterna innebär förändringen att de tidigare ”klasserna” om cirka 30 studenter blev en stor grupp med alla i samma årskull, vilket kunde vara 80–90 personer. Samtidigt fick de mer lärarkontakt i mindre grupp. För lärarna innebär det att bara ett fåtal, oftast kursföreståndare på stora kurser, kunde ha all sin undervisning samlad i en kurs. Det var vanligen inte möjligt att ha många smågrupper med studenter parallellt. Därför behövde de flesta lärare medverka i flera kurser för att täcka sin arbetstid. Detta upplägg ledde till en splittring för den enskilde läraren med hänvisning i flera kurser, men också till en nätverksliknande sammanflätning av programmets olika kurser. I lärarlaget för varje kurs fanns nu lärare som också visste vad som ingick i flera andra kurser i programmet och kunde föra in det i diskussionerna. Som en icke avsedd konsekvens hade alltså de tidigare strikta gränserna mellan olika kurser kommit att luckras upp något och insynen mellan kurser ökade för lärarna. Studenterna mötte fler lärare under utbildningen och varje enskild lärare var inte längre lika tydligt förknippad med en viss kurs.

När Högskoleverket 2009 återigen utvärderade landets socionomutbildningar kom programmet vid Lunds universitet ut som ett av de få som fick mycket goda omdömen. Särskilt starkt bedömdes lärarkompetensen vara, tillsammans med en forskande, kritisk och kreativ utbildningsmiljö. Av de nu 16 socionomutbildningar som ingick i utvärderingen 2009 fick sju sin examensrätt ifrågasatt, medan tre nya hade ännu inte hunnit genomföra hela utbildningen. Dessa tio fick återkomma för ny värdering ett år senare. Problemen som framträdde i utvärderingen var att sammanslagningen av omsorgsutbildningar medförde att lärosäten specialiserade sina utbildningar och angav olika inriktningar. Tillsammans med expansionen av lärosäten och utbildningsorter fanns 2009 totalt 37 olika varianter av socionomprogram, när inriktning och studieort adderas.

Kärnan i Högskoleverkets (2009) bedömning var att en socionomutbildning är en generalistutbildning, utan inriktning mot specifikt område, som omfattar 210 hp under sju terminer, har socialt arbete som huvudämne och bedrivs av ämneskompetenta lärare utifrån tydligt utformade utbildnings- och kursplaner. För utbildningen vid Lunds universitet var detta helt självklart.

Förändrade förutsättningar för studenter och personal

I samma period som Bolognareformen kom också förändringar för studenternas och lärarnas behörighet. För studenternas del innebar det att den ”25:4”-kategori som funnits sedan 1977 togs bort 2007. Regeln innebar att den som var över 25 år och hade minst fyra års arbetslivserfarenhet samt motsvarande gymnasiekunskaper i svenska och engelska fick grundläggande behörighet för universitetsstudier. Förändringen gällde alla universitetsstudier och motiverades med att ålder och arbete i sig inte ansågs ge relevant kompetens för högre studier, i stället borde andra former för att bedöma reell kompetens utvecklas (Utbildningsutskottet 2017). Den förändringen innebar att de lite äldre som var intresserade av socionomprogrammet fick söka in antingen på basis av gymnasiebetyg eller via högskoleprovet. I och med att de som sökte till universitetsstudier direkt efter gymnasiet också premierades i det nya meritvärdesystemet kom medelåldern för de nyantagna studenterna att bli lägre och allt färre studenter hade arbetslivserfarenhet när de påbörjade studierna. Något som också kunde få återverkningar när de gjorde sin verksamhetsförlagda utbildning, som för en del innebar den allra första mer varaktiga erfarenheten av en arbetsplats.

Även personalgruppen påverkades av yttre förändringar. Sedan 2008 finns ett strikt krav på lägst magisterexamen för anställning som adjunkt och för att undervisa vid universitetet. De förändrade kraven ledde till att en del adjunkter tog möjligheten att läsa klart sin magisterutbildning, medan de som inte gjorde så inte heller kunde arbeta kvar.

År 2011 genomfördes den så kallade autonomireformen, där statliga universitet och högskolor blev fria att själv besluta om hur de skulle organisera sin verksamhet, vilka kategorier av lärare som skulle finnas med mera (prop. 2009/10:149). Fortfarande satte Högskoleförordningen de yttre ramarna, men inom dem kunde verksamheten organiseras på olika sätt. Och variat-

ionen blev stor. Några få lärosäten, däribland Lunds universitet, behöll en organisering baserad på kollegialitet. I denna utses ledare bland kollegorna för viss tidsperiod och genom val utser personalen representanter till institutionsstyrelser och andra beslutsfattande organ. Dessa sammanhang domineras av lärarrepresentanter och därmed kvarstår det akademiska inflytandet över även administrativa beslut vid Lunds universitet, medan många andra lärosäten organiserades mer likt företag och förvaltningar. Lunds universitet valde också att ha kvar i princip samma tjänstekategorier som tidigare och inrättade till exempel inte biträdande professorer, vilket en del nyare universitet gjorde. I processen med att formulera en ny anställningsordning fördes många diskussioner inom universitetet. En fråga som diskuterades var huruvida det fanns anledning att ha kvar tjänstekategorin adjunkt, en annan rörde möjligheten till tillfälliga anställningar. Två aspekter som i stor utsträckning sammanföll för lärare med nära förankring i det sociala arbetets praktik.

Medan de medicinska och vårdvetenskapliga utbildningarna också höjde starka röster för att bevara adjunktansättningar fick Socialhögskolan stöd från egna fakulteten för möjligheten att använda tillfälliga och tidsbegränsade anställningar (Samhällsvetenskaplig fakultet 2010). På så sätt kunde medverkan av både yrkesverksamma socionomer och brukarorganisationers representanter i utbildningen fortsätta. De kunde engageras för mindre omfattande uppgifter i specifika kurser parallellt med det som de annars sysslade med och därmed knyta utbildningen närmare praktiken. De adjunkter som redan var tillsvidareanställda kunde fortsätta, men nya tillsvidareanställningar av adjunkter förutsatte en specialistkompetens på områden där det inte var möjligt att rekrytera lektorer. Detta kom i huvudsak att handla om kompetens för utbildning i juridik och psykoterapi, två områden där det fanns få disputerade med både praktisk erfarenhet och intresse av att undervisa blivande socionomer. Erfarna socionomer med bred bas i socialt arbete, utan specifik specialkunskap och utan doktorexamen, kunde däremot inte längre få en tillsvidareanställning som lärare på institutionen.

Lunds Socialhögskolas Studentkår läggs ned

Alltsedan de första universiteten inrättades hade någon form av organisering för studenter funnits. På 1840-talet bildades de första studentkårerna och sammanhanget gav möjlighet till socialt umgänge, påverkan av studierna, men också arbetslivserfarenhet för studenterna genom att aktivera sig i kårens arbete. Det var länge obligatoriskt att vara med i studentkår och studenter kunde hindras från att tentera eller ta ut examen om de inte uppvisade betald avgift till studentkåren (UKÄ 2010). Socialhögskolan har en stark och lång tradition av att integrera studenterna i institutionens utveckling och kontinuerligt stämna av idéer om förändring med dem. Studenterna har också alltid haft en viktig roll i institutionens beslutsfattande organ.

Riksdagen avskaffade 2010 det så kallade kårobligatoriet. Därefter blev det frivilligt för studenter att organisera sig. Argument var att obligatoriet var oförenligt med grundläggande rättsprinciper och att föreningsfriheten skulle gälla även högskolans studenter och doktorander. Efter EU-inträdet hade Europakonventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna, blivit lag i Sverige 1995. I den ingick att det skulle vara frivilligt att ansluta sig till en organisation. Riksdag och regering ville ändå finna former för fortsatt studentinflytande och Högskolelagen ändrades så att bestämmelser om studenters rätt att ha representanter i olika beslutande organ formulerades, utan att kårerna preciserades. Lärosätena fick ansvar för att tillse att det finns lokaler där studenter kan träffas och umgås (UKÄ, 2010; prop. 2008/98:154).

Lunds universitet valde att efter kårobligatoriets avskaffande ge stöd åt en kår per fakultet, vilket innebar att nästan lika många kårer fick läggas ned, däribland Lunds Socialhögskolas Studentkår, LSHS (UKÄ 2010). Studenterna fick nu välja om de ville vara med i någon kår och de som valde att stå utanför hamnade också utanför nationerna, Akademiska Föreningen och AF Bostäders möjligheter till studentrum. Till en början fick dock socionomstudenterna (tillsammans med Teknologkåren) välja att vara med i enbart någon av delarna, vilket motiverades av det stora antalet studenter i Helsingborg för vilka det inte var intressant att betala för aktiviteter i Lund som de inte utnyttjade (Lundagård 2009a). När det sedan stod klart att endast fakultetskårer skulle få universitetets stöd valde socionomstudenterna att ta strid för sitt inflytande och drev frågan vidare (Lundagård 2009b). Dock utan fram-

gång, så LSHS tvingades lägga ned. LSHS siste kårordförande, Robert Hansson, betraktade det som att ”[n]an skräms till lydnad” (Lundagård 2010). Parallellt med avvecklingen av LSHS skapade Samhällsvetarkåren en socionomsektion så att bevakningen av socionomstudenternas studier och situation kunde fortsätta. Kårens tillgångar ingick inte i övergången och LSHS beslutade att skänka dem till olika organisationer. De medel som återstod fördelades till organisationer som till exempel Asylgruppen, Rädda Barnen och Läkare utan gränser. Man gav också stöd till en ny kaffemaskin på Ilias och Karnas Café på Socialhögskolan, en central och mycket uppskattad samlingspunkt för lundastudenterna. Avvecklingen av kåren blev ”en väldigt tråkig tid för alla som var engagerade och vi jobbade hela tiden för att få ett så värdigt avslut som möjligt” sade Malin Grahn, som var LSHS sista vice ordförande (Lundagård 2011).

Internt utvecklingsarbete och justeringar

På 2010-talet började en ny form av granskning och påverkan av utbildningar växa fram, de universitetsgemensamma kvalitetsutvecklingsprogrammen. EQ11, *Education Quality 2011*, var först ut i den förändringen, och liksom vid de externa granskningarna gjordes nu en självvärdering. Denna sammanföll väl i tid med att alla studenter gått hela sin socionomutbildning i det nya programmet och gav därför också feedback på hur det nya socionomprogrammet fungerade. I en summering av arbetet nämns:

Självvärderingarna, kursvärderingar, enkät till studenter ett år efter avslutad utbildning och de diskussioner som förts i lärargruppen pekar alla på att vår utbildningsplan för socionomprogrammet i stort håller god kvalitet (Lahti Edmark, Tops & Svensson 2011).

Ändå bidrog granskningen till en del justeringar, framför allt på termin 2 och 4. På andra terminen förtydligades inlagen av psykologi och socialpolitik (vilket också hade efterfrågats av Högskoleverket 2009) och sociologin skulle tjäna mer som en mindre brygga mellan kursens delar än som huvudtema. På fjärde terminen ändrades kursernas omfattning så att mer utrymme gavs till färdighetsträningen på terminens andra del och de insatser som gjorts för att kompensera det bristande inslaget av psykologi tidigare i utbildningen

skulle inte längre behövas. Därtill lyftes också svårigheterna att på termin 7 se vilka kriterier som avgjorde vad en valbar kurs skulle innehålla och i en del fall problematiserades om det kunde räknas som ”fördjupningskurs” om studenterna inte tidigare under utbildningen fått grundläggande kunskaper i ämnet. En arbetsgrupp tillsattes för fördjupad genomlysning av termin 7, men arbetet i den stannade vid att problematisera och diskutera. Några konkreta förslag kom aldrig fram. Frågan om vad denna sista och fördjupande termin ska innehålla har tenderat att bli en av de eviga frågor som kontinuerligt återkommer.

Efter en lång period med högt antal studenter, 80 per termin i Helsingborg och 90 i Lund, blev det inför både 2012 och 2013 aktuellt att stegvis minska antagningen till socionomprogrammet. Detta grundades i dels minskat utbildningsuppdrag⁶, dels behov av att ge utrymme för en expansion av masterprogrammet. I första steget minskades antagningen med fem studenter per utbildningsort. Eftersom ansökningstrycket var högre till Lund justerades det i andra nedskärningen så att det från höstterminen 2013 antogs 60 studenter till Helsingborg och 90 till Lund. Därmed hade hela minskningen egentligen skett i Helsingborg, men det hade också skapats ett utrymme för att i Helsingborg mer aktivt arbeta med pedagogisk utveckling med de mindre studentgrupperna.

Arbetet med att utveckla masterprogrammet mot en högre professionsrelevans fortskred under de kommande åren med ambitionen att nå fler studenter när nu utrymme skapats. Med inspiration från Alice Salomon Hochschule i Berlin konstruerades en kursplan för masteruppsats som var uppdelad i delkurser i syfte att förenkla för yrkesverksamma att bit för bit genomföra sitt uppsatsarbete och förankra det i sitt praktiska arbete. Institutionens ambitioner var stora, men återigen ställdes vi inför faktum att de direkt berörda, studenterna, inte delade vår entusiasm och idén föll.

⁶ Utbildningsuppdraget anges av fakulteten i den årliga fördelningen av medel. Det anger hur många studenter som ska utbildas vid varje institution och baseras på de resurser som finns att fördela. Socialhögskolan var den institution vid Samhällsvetenskaplig fakultet som hade störst utbildningsuppdrag.

En överraskning

Strax var det så dags för ytterligare en extern utvärdering. Universitetskanslersämbetet (UKÄ) som nu tagit över rollen som nationell kvalitetsgranskare av utbildningar gjorde 2013/14 en granskning av alla utbildningar i socialt arbete; socionom, kandidat, magister och master. Nu var det inte längre förutsättningarna för undervisningen som var i fokus i utvärderingarna. Helt i linje med Bolognareformens intentioner var huvudfrågan huruvida studenterna uppnådde examensmålen. Trots mycket kritik för utvärderingsmodellen fick studenternas examensarbeten, uppsatserna, en stor roll i utvärderingen av alla ämnen. I granskningen av utbildningarna i socialt arbete fick denna gång cirka en tredjedel av utbildningarna kritik, och denna gång blev också en utbildning vid Lunds universitet ifrågasatt.

Kandidatexamen i socialt arbete vid Lunds universitet fick omdömet ”bristande kvalitet” utifrån att målet ”förmåga att söka, samla, värdera och kritiskt tolka relevant information i en problemställning samt att kritiskt diskutera företeelser, frågeställningar och situationer” inte kunde anses vara uppnått. Av självvärdering och intervjuer framgick att förutsättningar för att uppnå dessa mål fanns, men en tredjedel av de i utvärderingen ingående uppsatserna hade inte visat att målet hade uppnåtts. Och ändå hade studenterna blivit godkända. Övriga examina ifrågasattes inte utan fick omdömet ”hög kvalitet” (UKÄ 2014). Av bedömningen av uppsatserna framgick att det fanns svagheter i analys, koppling till ämnets forskning och i teoriansknytning, så att analyserna ofta blev allt för empirinära och deskriptiva. Styrkorna i kandidatuppsatserna kopplades till vetenskaplig metod och förhållningssätt i relation till praktiskt socialt arbete.

Socionomprogrammet hade betonats som en generalistutbildning som yrkesexamen, men kandidatexamen är en generell examen med andra examensmål. Det är en stor skillnad mellan de likartade begreppen generalist och generell här. Socionomexamens karaktär av ”generalistutbildning” handlar om att den ska ge en bred bas för att arbeta inom alla former av socialt arbete. Kandidaten som ”generell examen” handlar om att den är en basutbildning i det akademiska systemet. Kandidatexamen riktas inte mot något arbetsfält, den är generell i meningen att den håller samma akademiska nivå som motsvarande utbildningar i andra ämnen. I allt utvecklingsarbete hade fokus varit på socionomexamen och den nya mastern, möjligheten till att ta ut en kandi-

datexamen var kända, men examensmålen för just kandidat hade inte beaktats tillräckligt i kursplaner, undervisning och examination.

För att tydliggöra även målen för kandidatexamen och ge studenterna stöd för att uppnå dem lades ett mindre, uppsatsliknande, examensarbete in på termin 4 och det vetenskapliga tänkandet och akademiska skrivandet betonades mer än i tidigare kursplaner och kursmål. Därtill infördes pedagogiska seminarier vid fyra tillfällen per år för handledare och examinatorer, som ett sammanhang för utbyte och stöd i handledningsuppdraget. I uppföljningen 2015 fick kandidatexamen omdömet ”hög kvalitet” med motiveringen att utbildningen förändrats så att studenterna fått ”bättre förutsättningar att relatera innehållet i metodkurser till det sociala arbetets förutsättningar och innehåll” (UKÄ 2015).

Plötsligt ett nytt lärandemål

Processen bakom målen för socionomexamen i den nya examensordningen 2007 hade varit mycket välförankrad och berörda parter hade medverkat i att formulera mål som täckte den breda utbildningens alla viktiga aspekter, utan att sätta vissa grupper, perspektiv, ämnen eller kategorier före andra. Målen har därför formulerats nyanserat och inkluderande. Men 2017 tillkom ett nytt mål, på ett helt annat sätt.

Liksom för flera examina till vårstyrken och juristexamen lades ett nytt lärandemål in i examensordningen för socionomexamen: Visa kunskap om mäns våld mot kvinnor och våld i nära relationer. Beslutet om detta mål var en direkt politisk viljeyttring och ett steg i regeringens strategi för jämställdhet och för att förebygga och bekämpa mäns våld mot kvinnor (Socialdepartementet 2017). Det fanns ingen föregående förankringsprocess med utbildningarna eller andra berörda parter och plötsligt fanns ett mål av helt annan karaktär bland examensmålen. Målet i sig är högst relevant för socionomexamen, men graden av konkretisering av ett av målen i examensordningen, tillsammans med det sätt som beslutet om målet fattades markerade ett avsteg från hur mål tidigare formulerats. Framtiden får utvisa om denna händelse var en engångsföreteelse eller om det är en markör av en brytpunkt, där politiska ambitioner mycket konkret även framöver kommer att föras rakt in i examensordningen.

Förändringströtthet, men ändå fler granskningar

Som ett led i det kontinuerliga och interna utvecklingsarbetet inleddes åter en genomlysning av socionomprogrammet 2018. Både studenter och lärare tillfrågades i enkäter. Studenternas respons hade stora likheter med tidigare motsvarande enkäter, man önskade mindre teori och vetenskaplig metod och mer fältanknytning och färdighetsträning, men en skillnad var nu att man särskilt talade om träning i tillämpning av juridik (Bangura Arvidsson 2019). Lärarna uttryckte i stort nöjdhet över ett välfungerande socionomprogram, medan de också lyfte upp bekymmer med omfattande administrativa uppgifter, bemanning och pedagogik. Behovet av mer färdighetsträning och då speciellt i frågor om ledarskap, juridik och kommunikation återkom också hos lärarna, som även påtalade vikten av sammanhållning av programmet så att teman varken går förlorade eller får oproportionerligt stor plats. Och så återkom frågan om sjunde terminen, om möjligheterna till fördjupning om det inte föregåtts av grundkunskaper från andra kurser, eller vilka kriterier som kännetecknar en valbar kurs.

Den interna genomlysningen ledde inte till några konkreta förändringar, men blev ett av underlagen inför den nya form av universitetsintern kvalitetsuppföljning som genomfördes 2020. Liksom tidigare startade den med en självvärdering och externa bedömare anlätades för att efter analys av självvärderingen och intervjuer med ledning, lärare och studenter, lämna sitt omdöme. Institutionen ville ha stöd i några frågor, och här finner vi framförallt de eviga frågorna: hur programmen bättre kan hållas samman så att fragmentisering motverkas, hur kombinationen akademisk förmåga och färdighetsträning hanteras, men också om hur ett aktivt och systematiskt förändringsarbete kan ske i en så omfattande verksamhet (Socialhögskolan 2020). Samhällsvetarkårens Socionomsektion (2020) gav sitt perspektiv i en särskild inläga. De betonade där att utbildningen kunde uppfattas som lite för sociologiskt inriktad och tog som exempel:

Vi [har] fått verktygen för att analysera maktstrukturer i samhället om varför en individ hamnat i ett missbruk, men inte fått verktygen under utbildningen att på ett konkret och praktiskt sätt bemöta individen i missbruksproblematiken (Samhällsvetarkårens Socionomsektion 2020, s. 1).

Studenterna menade att utbildningen på ett relevant vis svarade mot samhällets behov, men förstärkte också självvärderingens påpekande om en dominans av ett socialkonstruktivistiskt perspektiv genom utbildningen. I studenternas inlaga lyftes också en fråga om utbildningens slagsida mot att betona kvalitativ vetenskaplig metod framför kvantitativ, något som de externa bedömarna också tog fasta på.

Trots ett mått av förändringströtthet bland lärarna finns förutsättningar för ett fortsatt utvecklings- och förändringsarbete. Det finns en stabil och fungerande utbildningsstruktur, likaså en hög vetenskaplig och erfarenhetsbaserad kompetens bland lärarna. Av de då totalt 76 lärare som listats som delaktiga i undervisningen (inklusive doktorander) hade 30 lärare vad bedömarna kallade för ”dubbelkompetens”, det vill säga att de var socionomer som disputerat i socialt arbete. Studiemiljön i de nya lokalerna i ”Gamla köket” fick också gott betyg. Genom inflyttningen där 2019 var nu, efter många, många års åtskillnad, undervisningslokaler och alla personalens arbetsrum i samma hus. Ett nyrenoverat och fräscht hus med både gott om studieplatser och många ytor för spontana möten för både lärare och studenter. Och för möten mellan socionomstudenter och andra studenter som också söker sig till den öppna studiemiljön och Ilias och Karnas café.

I kvalitetsgranskningen lyfte bedömarna också fram de goda samarbetsstrukturer som institutionen har med olika verksamhetsfält, framför allt den goda samverkan som fanns med kommunerna Lund och Helsingborg, där gemensamma arenor har stabila former. Beröm gavs också för de omfattande reflekterande momenten i utbildningen, där studenterna kan knyta samma teori och praktik, liksom till pedagogiska utvecklingsprojekt som bedrivits i Helsingborg. Däremot hade institutionen nu svagheter i mer övergripande pedagogiska frågor såsom pedagogisk utveckling, höjning av kravnivå i vissa moment och progression i färdighetsträning (Utvärdering 2020).

Trots att frågan ställts om utbildningen var fragmentiserad vad det ändå ett kanske allt för homogent perspektiv som visade sig i utbildningen. Variationen av såväl teoretiska som metodologiska perspektiv behövde vidgas enligt bedömarna. Därtill hade det kommit att bli en omfattande förekomst av hementamina, en examinationsform som ger lärarna ett stort arbete med feedback till studenterna, men där studenterna ändå uppfattar kraven som otydliga, till exempel om vilken aktivitetsgrad som förväntas vid examinerande seminarium. Förslaget att arbeta med en portfoliomodell som funnits i sam-

band med omläggningen av socionomprogrammet 2007/08 återkom nu som ett förslag från bedömarna för att motverka fragmentiseringen av utbildningen. Samma teman som på olika sätt tidigare uppmärksammats återkommer och sätts i nytt ljus. Men ett nytt tema kom nu också in – den allt mer ökande administrationen som skulle kunna skapa hinder för det pedagogiska arbetet.

En utvecklingsplan för det fortsatta utvecklingsarbetet antogs i april 2021 och utvecklingsarbetet fortsätter. Inför 2022 har timtilldelningen till undervisning förändrats för att dels möta den åter igen allt kärvare ekonomin, dels tydliggöra resursfördelningen så väl inom som mellan kurserna. Den förändringen blir olika påtaglig i olika kurser, men föranleder fortsatta diskussioner om hur varje del ska förändras, hur examinationerna ska ske och vilka konsekvenser det får för helheten.

Det är uppenbart att närhelst man försöker fånga vad som diskuteras kring socionomprogrammet så kommer man att se pågående utvecklingsarbete. Ibland kring de eviga frågorna, ibland utifrån yttre förändringar och krav. Och då och då dyker nya frågor upp och behöver hanteras.

Några ord om andra program och examina

Detta kapitel har haft fokus på socionomprogrammet, men på institutionen har det kontinuerligt också givits fristående kurser och andra program. De program som, förutom socionomprogrammet, finns vid institutionen är i första hand det tvååriga masterprogram som funnits sedan 2007 och det ettåriga program som leder till Hälso- och sjukvårdskuratorsexamen, som tillkom 2020. Vidareutbildningen i grundläggande psykoterapi, 45 hp, (som ofta kallas ”Steg 1”) har parallellt getts kontinuerligt på halvfart för 48 studenter per kull, fördelade på tre inriktningar. Den ger behörighet till Psykoterapeutprogrammet och den har ett stort värde inom flera områden på arbetsmarknaden. Det är en mycket populär utbildning, men trots att den löper över tre terminer är det en kurs, inte ett program, varför den inte kommer att tas upp ytterligare i detta kapitel.

Masterexamen ges i Lund och omfattar studier om 120 hp, på avancerad nivå. Det är inget fast program i så mening att studenterna antas i en ”klass” som följs åt i kurser. I stället är mastern uppbyggd tillsammans med övriga

ämnen inom samhällsvetenskaplig fakultet som en så kallad ”skalmaster”, där det finns kriterier för vad som ska ingå, men studenterna bygger sin egen studiegång i samråd med institutionen. För masterexamen behövs 30 hp ämneskurser, 30 hp teori och metod samt 30 hp examensarbete (uppsats), övriga 30 hp är valfria kurser.

Masterprogrammet överlappar socionomprogrammet i så mening att de kurser som ingår på sjunde terminen i socionomprogrammet också kan utgöra ämnesspecifika kurser i mastern. I samarbetet med övriga samhällsvetenskapliga institutioner är det också möjligt att läsa masterprogram i samhällsvetenskap med socialt arbete som huvudämne. Dessa program ges på engelska och lockar också internationella studenter, som läser med inriktning mot till exempel Global Studies, Gender eller det program om *Welfare Policies and Management* (WPM) som drivs i samarbete mellan statsvetenskap, sociologi och socialt arbete. Inom ramen för det samarbetet ger Socialhögskolan sedan 2010 en kurs på engelska, *Social Policy in Europe*, som fungerar både som fördjupningskurs på termin 7, som fristående kurs och som ämneskurs i WPM-programmet. Kursen öppnade för internationella studenter att läsa en kurs i ämnet socialt arbete, vilket senare följdes också av kursen *Social Work in Sweden*, på grundnivå. Därmed har institutionen nu engelskspråkiga kurser i socialt arbete att erbjuda både på grund- och avancerad nivå som led i institutionens omfattande internationella utbyte. De utresande studenterna, från Socialhögskolan, studerar oftast utomlands inom ramen för institutionens egna kurser, den verksamhetsförlagda utbildningen inom socionomprogrammet⁷ eller uppsatserna på kandidat- och masternivå.

Under lång tid fanns ”magisterkursen” i olika skepnader. Den har ofta getts på halvfart, ibland på kvällstid och den var också institutionens första internetbaserade kurs, i slutet av 1990-talet. Efter Bologna-reformen blev den konstruerad som en kurs med 15 hp vetenskapsteori, metod och forskning i socialt arbete och 15 hp uppsats. De som gick den kursen direkt efter socionomprogrammet kunde då på en termin läsa in till en magisterexamen eftersom termin 7 blev del i magisterexamen. Vanligen var det ändå bara några enstaka per år som fullföljde kursen, cirka 3–5 studenter per år, men ibland kom det in större grupper av intresserade studenter, till exempel läsåren 2007/08 och 2010/11 då 18 magistrar examinerades vardera läsåret. I relation till den mycket starka kvinnodominansen på socionomprogrammet

⁷ Se mer om detta i Lahti Edmarks kapitel i denna bok.

var det en något större andel män som tog magisterexamen, nästan 20 procent (SCB 2018). Masterprogrammet såg också länge bara enstaka studenter, men redan läsåret 2010/11 började det handla om cirka 15 examinerade mastrar om året och här var andelen män ytterligare högre, nästan 25 procent (SCB 2018).

Magisterkursens första del var länge ingången också i masterprogrammet, men 2016 genomfördes en större förändring. Två kurser om 15 hp, om samhällsvetenskaplig teori och metod inrättades och blev obligatoriska för masterprogrammet, vilket innebar en avsevärd förstärkning av både teori och metod i programmet. De båda ges parallellt på halvfart så att studenter också kan studera på heltid genom att läsa dem samtidigt. Vid denna tid ingick Socialhögskolan också ett kurssamarbete med Malmö universitet och en överenskommelse att Malmö antar nya studenter till vårterminer och Lund till höstterminer. Om det var dessa förändringar eller andra faktorer som påverkade är svårt att bedöma, men från 2017 har stora grupper börjat masterprogrammet tillsammans. Cirka 25 studenter har varje hösttermin följt och fullgjort den första terminens obligatoriska kurser och mastern har kommit att få en allt tydligare struktur.

Ambitionen att utveckla en professionsmaster, en vidareutbildning som värdesätts på det sociala arbetets arbetsplatser, har ännu inte varit så framgångsrik som institutionen hoppats på. I en uppföljning av dem som tagit magister- eller masterexamen HT07-HT13 framkom en mycket skiftande respons i arbetslivet (Tops, 2015). Drygt en tredjedel menade att deras högre utbildning inte hade haft någon betydelse mer än för dem själva och tog upp aspekter som att ingen tog hänsyn till det och att arbetsgivare inte visste vad den utbildningen innebar. Nästan lika många menade dock att utbildningen hade haft betydelse, men då för att den lett till annat arbete. Några hade gått vidare till forskarutbildning, börjat arbeta som lärare i socionomutbildning eller börjat arbeta inom FoU-verksamheter. Några som stannade i samma verksamheter menade att deras utbildning hade lett till mer kvalificerade arbetsuppgifter, men också till en djupare förståelse i och för det arbete de utförde.

Vidareutbildning för yrkesverksamma socionomer har genom åren givits inom flera områden, som till exempel skola, hälso- och sjukvård, barnavård, äldreomsorg och i övergripande frågor om till exempel utvärdering eller handledning. Kurserna har ibland getts utifrån tillfälliga resurser som upp-

kommit, ibland såsom uppdragsutbildningar, betalda av arbetsgivare eller andra, men sällan lyckats ta sig och etableras in i de ordinarie strukturerna. År 2019 inrättades en statlig legitimation för hälso- och sjukvårdskuratorer och en ny examen för denna grupp antogs. Lunds universitet var först i landet att få examensrättigheter och påbörjade första utbildningen till Hälso- och sjukvårdskurator hösten 2020. Höstterminen 2021 därpå startade motsvarande program också i Göteborg och Örebro och i slutet av det året fick också Stockholms universitet och Ersta Sköndal Bräcke högskola⁸ examensrättigheter.

Detta är den första legitimationsgivande påbyggnadsutbildningen i socialt arbete. Varje hösttermin antas 20 studenter för ett års heltidsstudier i detta program som ges i Helsingborg. I programmet ingår både teoretiska och praktiska kurser, med verksamhetsförlagd utbildning och ett avslutande skriftligt examensarbete. Denna examen har direkt användbarhet i arbetslivet, eftersom den ger grund för legitimation. Utvecklingen framöver får visa om detta är ett första steg mot att det kommer att utvecklas motsvarande kurser och program för andra områden.

En sammanfattning i siffror

Under den gångna 25-årsperioden har cirka 150 socionomer årligen examinerats i Lund och de senaste 15 åren har därtill cirka 100 socionomer årligen examinerats i Helsingborg.

Ökningen av antalet lärare och antalet studenter följer varandra ganska väl. I slutet av 1990-talet examinerades knappt 150 socionomer per år och kring 40 lärare var anställda. I mitten av 2010-talet examinerades som mest nästan dubbelt så många socionomer och upp till 70 lärare var anställda. Mer exakta tal är svårt att ge. Fler studenter har undervisats än de som tagit den slutliga examen. Fler lärare har undervisat än de som varit anställda som lektorer och adjunkter. Doktorander, biträdande lektorer, postdoks, professorer, gästlärare, timlärare och så vidare medverkar i undervisningen och parallellt med socionomstudenterna har andra studenter undervisats i andra program och i fristående kurser.

⁸ Ersta Sköndal Bräcke högskola bytte i januari 2022 namn till Marie Cederschiölds högskola.

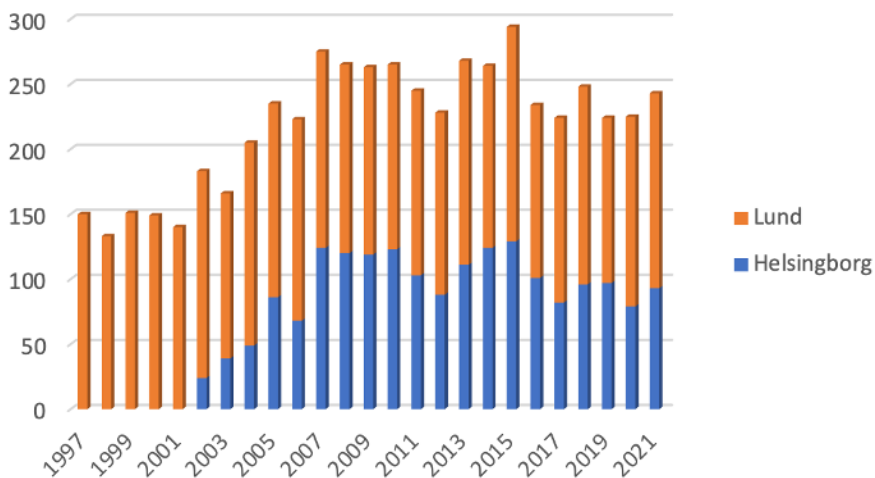

Diagram 1: Antal examinerade socionomer per år och utbildningsort 1997-2021⁹

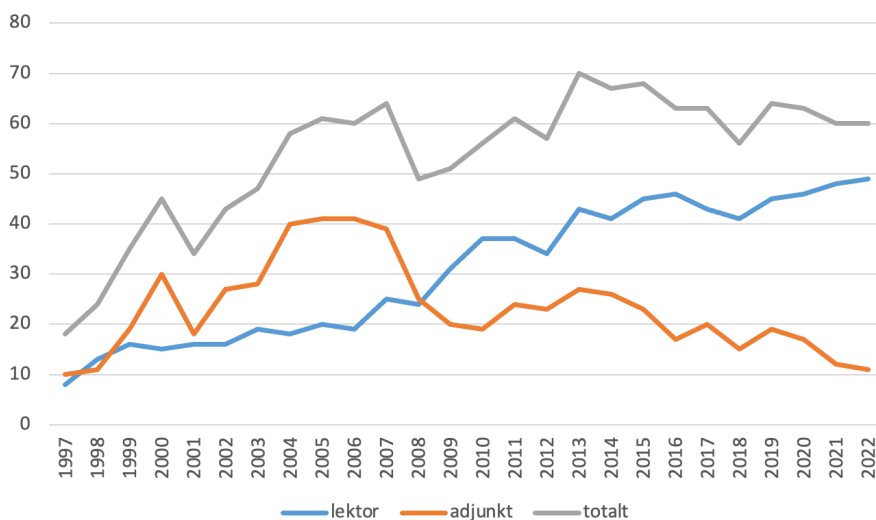

Diagram 2: Antal anställda lektorer och adjunkter, i januari år 1997-2022. Källa: Lunds universitet, 2022.

⁹ Diagrammet bygger på bearbetad data från Ladok.

Det sammanlagda antalet anställda adjunkter och lektorer har ökat från 18 personer till att ha varit uppe i totalt 70. Av diagrammet framgår hur lärarkåren som helhet expanderade från 1998 då utbildningen i Helsingborg startade. Under nästan 10 år var det framför allt adjunkter som bar upp expansionen, men efter den nya anställningsordningen 2008 har det blivit allt tydligare dominans av lektorer. Medan lektorerna i stor utsträckning varit heltidsanställda, har adjunkterna ofta haft ett (eller flera) arbeten vid sidan av undervisningen. De har till exempel arbetat i det sociala arbetets praktik, de har handlett socialarbetare i praktiken och de har arbetat i olika former av utvecklingsprojekt. Lektorerna har inte heller alltid undervisat heltid, de har ofta haft forskning parallellt med undervisningen, men den har då legat inom ramen för anställningen, varför de oftare varit heltidsanställda.

Över tid har också andelen kvinnor ökat bland lärarna. I början av 2000-talet var det en högre andel män bland lektorerna, men nu är det drygt 70 procent kvinnor bland både lektorer och adjunkter.

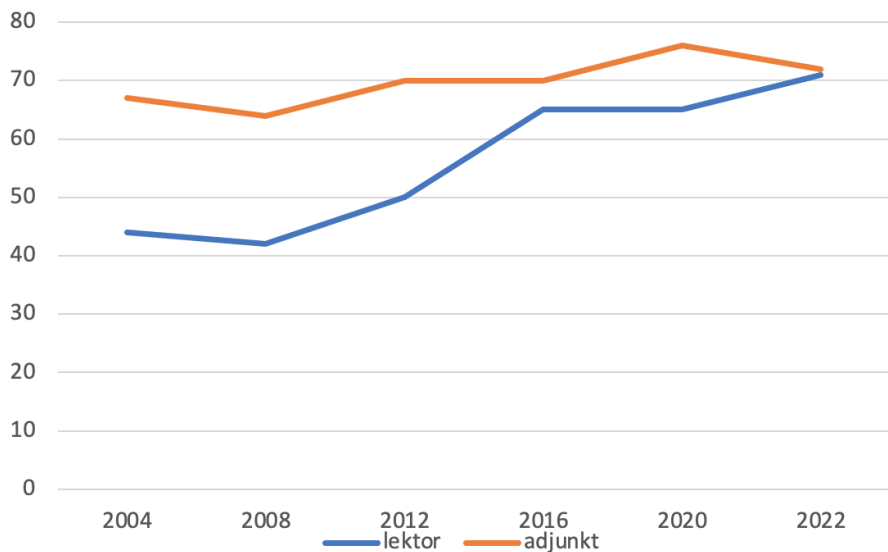

Diagram 3: Andel kvinnor av lektorer och adjunkter, procent av respektive kategori, januari 2004-22 Källa: Lunds universitet, 2022.

Som framgår av diagram 3 har det blivit en uppenbar majoritet kvinnor i lärargruppen. Kvinnodominansen bland lärarna är ändå inte lika påtaglig

som bland studenterna, där kvinnorna genomgående utgjort cirka 80–90 procent. Medan diskussioner om att motverka könsskillnader förekommer vid lärarekryteringar, och i synnerhet professorsrekryteringar, har Socialhögskolan genom åren sällan gjort satsningar för jämnare könsfördelning bland studenterna.

Balansen mellan förändring och stabilitet

I interna diskussioner på Socialhögskolan händer ibland att någon påpekar att vi har ”hög svansföring”. Vi har höga tankar om kvaliteten i arbetet vid vår institution och med vår utbildning. När man, som i detta kapitel, går igenom utvecklingen ser man både ett mått av nöjdhet och en ständig kritik och ständiga påpekanden om behov av förändring. Externa bedömare ger återkommande i huvudsak beröm för både kompetent personal och hög kvalitet på utbildningen. Kanske är det just den kontinuerliga ambitionen att göra utbildningen ännu bättre som kännetecknar Socialhögskolan? Det är den ständiga förändringen som ger stabiliteten. Att kontinuerligt reflektera och justera och inte slå sig till ro.

Ändå kan man över tid se förskjutningar på vissa områden. Studenterna behöver fortfarande höga meritpoäng för att komma in på socionomprogrammet vid Lunds universitet, men studenterna har blivit yngre och har mindre arbetslivserfarenhet än för 25 år sedan. Det glapp som tidigare fanns mellan lärare och forskare är idag inget större problem. Lärare forskar och forskare undervisar. Personalen har förändrats så att den tidigare förankringen i det sociala arbetets praktik förskjutits till bättre förankring i forskningen när lektorerna tagit över från adjunkterna.

Socialhögskolan är en riktigt stor institution, vilket har sina problem i frågor om att hålla samman helheter och bevaka förskjutningar, men också i att hitta pedagogiska former som fungerar i en så stor volym. En så omfattande verksamhet öppnar för risk för fragmentisering och heterogenitet. Ändå förefaller innehållet i socionomprogrammet ha genomgått en homogenisering, där floran av vetenskapliga perspektiv tycks ha minskat. Den förskjutningen har skett successivt, i omläggningen av socionomprogrammet 2007/08 försvann fördjupningskurser som hade en bas i psykologiska teorier, i utvärderingar därefter har det påpekats att sociologin kommit att dominera

över psykologin och socialpolitiken. I den senaste granskningen framkom därtill att det är vissa sociologiska perspektiv, de socialkonstruktivistiska, som dominerar.

I den utveckling som varit, liksom i den som kommer att komma, finns en del ständigt återkommande, eviga, frågor som på något sätt är karakteristiska för denna typ av utbildning. De handlar om integration av teori och praktik och av kunskaper och färdigheter, men också om att mer kunskap behövs på varje specifikt område som ingår i utbildningen och om att studenterna behöver få feedback för att utveckla sin kunskap – men hur ska det ske med relevant kravnivå till stora studentgrupper? Det handlar om att navigera med alla praktiska hinder, att hantera den stora volymen på utbildningen, med alla dess lärare och studenter och alla olika förutsättningar de finns i.

Det som visat sig verksamt genom Socialhögskolans utveckling är att ständigt beakta intressen, kompetenser och förutsättningar för de involverade. Och att förankra förändringsprocesser och förslag såväl hos de berörda som i externa krav och förutsättningar. När det inte sker går inte utvecklingen i önskad riktning. Den konstanta dynamiken med det kollegiala utbytet inom institutionen och samverkan med såväl studenter som det sociala arbetets praktik och brukare, där det också ges utrymme för att bjuda motstånd, det ger skäl för en stolthet över Socialhögskolan. Det är en styrka att ständigt söka förbättring, även när man har anledning att vara ganska nöjd.

Referenser

- Bangura Arvidsson, M. (2019) *Rapport: Genomlysning av socionomprogrammet 2018-19*. Opublicerad skrivelse till institutionsstyrelsen. Daterad 2019-04-12.
- Denvall, V., Heule, C. & Kristiansen, A. (2007) Brukaren och socialarbetarutbildningen. I: Kerstin Svensson (red.) *Normer och normalitet i socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Elmér, Å. (1943). *Svensk socialpolitik*. Lund: Gleerup
- Engstrand, L. (2006) Praktikcentrum. I: Dolf Tops & Sune Sunesson (red.) *KUBAS - Erfarenheter från ett samarbetsprojekt mellan socialtjänsten i Helsingborg och Socialhögskolan*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Farm, I. (1997) Socionomutbildningen i Lund 1964-1997. I: Per Gunnar Edebalk, Inger Farm & Hans Swärd (red.) *Socialhögskolan i Lund femtio år. En jubileumsskrift 1947-1997*. Meddelanden från Socialhögskolan 1997:7. Lund: Lunds universitet, Socialhögskolan.
- Farm, I. (1999). Opublicerade anteckningar i studierektorspärm.

- Holmberg, Robert (2006) Samarbete mellan socialtjänsten och högskolan inom projektet Kunskapsbaserad socialtjänst 2002-2005. I: Dolf Tops & Sune Sunesson (red.) *KUBAS - Erfarenheter från ett samarbetsprojekt mellan socialtjänsten i Helsingborg och Socialhögskolan*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Högskoleverket (2000) *Utvärdering av socionomutbildningar*. Högskoleverkets rapportserie 2000:6R. Stockholm: Högskoleverket.
- Högskoleverket (2009) *Utvärdering av socionomutbildningen vid svenska universitet och högskolor*. Rapport 2009:36R. Stockholm: Högskoleverket.
- Lahti Edmark, H., Tops, D. & Svensson, K. (2011) *Sammanställning av självvärderingar och utkast till förslag om förändringar i socionomprogrammet*. Opublicerad skrivelse sänd till Socialhögskolans personal 2011-10-18.
- Lindqvist, A.-L. (2003) Samarbetskommittén - ett nätverk i tiden. I: Lars Harrysson, Ove Mallander & Jan Petersson (red.) *25 år i täten: en vänbok till Per Gunnar Edebalk*. Meddelanden från Socialhögskolan nr 2, 2003. Lunds universitet : Socialhögskolan.
- Lundagård (2009a) Tvånget blir kvar i nya Studentlund. 14 december 2009.
- Lundagård (2009b) Nästan hälften av kårerna försvinner. 18 december 2009.
- Lundagård (2010) Kårer slås samman. 27 maj 2010.
- Lundagård (2011) Nedlagd kår försummade hundratusentals kronor. 7 december 2011.
- Lunds universitet (2022) Anställningar vid LU. *Kuben*. [digitalt administrativ system. Sökord: Socialhögskolan, december 2021. Hämtat 2022-01-07]
- Magnusson, J. (2003) *Längre praktik och mer teori. En enkätundersökning av Socialhögskolans sjundeterminsstudenters uppfattningar om sin praktiktermin vårterminen 2003*. Lund: Socialhögskolan.
- Meeuwisse, A., Sunesson, S. & Swärd, H. (red.) (2000). *Socialt arbete: en grundbok*. Stockholm: Natur och kultur
- Modig, H. (2003) PG och samhällsvetenskapliga fakulteten. I: Lars Harrysson, Ove Mallander & Jan Petersson (red.) *25 år i täten: en vänbok till Per Gunnar Edebalk*. Lund: Socialhögskolan.
- Prop. 2008/98:154 *Frihet och inflytande – kårobligatoriets avskaffande*
- Prop. 2009/10:149 *En akademi i tiden - ökad frihet för universitet och högskolor*
- Samhällsvetarkårens Socionomsektion (2020) *Studentinlaga till Socialhögskolans självvärdering av socionom- och masterprogram i socialt arbete*. Opublicerad och odaterad skrivelse.
- Samhällsvetenskaplig fakultet (2010) Yttrande över förslaget: Regler för anställning av lärare vid Lunds universitet, ”Anställningsordning”. Dnr LS 2010/771.
- SCB (2018) Statistik över magister- och masterexamen i socialt arbete 2007-2017 (separat beställning).
- SFS 1993:100. *Högskoleförordning*.
- Slutrapport från arbetsgruppen för utveckling av examinationsfrågor inom socionomprogrammet* (2003) Slutrapport till institutionsstyrelsen (opublicerad, 2003-10-07)

- Socialdepartementet (2017) *Kunskap om mäns vård mot kvinnor obligatoriskt i jurist- och läkarutbildningarna*. Pressmeddelande. 17 mars 2017.
- Socialhögskolan (2020) *Självvärdering Socialhögskolans socionom- och masterprogram i socialt arbete*. Opublicerad rapport. Daterad 2020-06-17.
- Tops, D. (2015) ”*En blombukett av chefen, inget mer*”: *En uppföljning av studenter som tagit en magister eller masterexamen vid Socialhögskolan, Lunds universitet under perioden HT07-HT13*. Working paper. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Tops, D. & Sunesson, S. (red.) (2006) *KUBAS - Erfarenheter från ett samarbetsprojekt mellan socialtjänsten i Helsingborg och Socialhögskolan*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- UKÄ (2010) *Kärobligatoriet – en kartläggning*. Rapport 2010:14R. Stockholm: Universitetskanslersämbetet.
- UKÄ (2014) *Kvalitetsutvärdering 2013-2014 av socionomexamen och generella examina i socialt arbete närliggande huvudområden*. Beslut 2014-06-24. Universitetskanslersämbetet.
- UKÄ (2015) *Uppföljning av kandidatexamen i socialt arbete vid Lunds universitet*. Beslut 2015-10-21. Universitetskanslersämbetet.
- UKÄ (2017) *Uppföljning av ersättningsbeloppen för högre utbildning*. Rapport 2017:6. Stockholm: Universitetskanslersämbetet.
- Utbildningsutskottet (2017) *Vägar till högskolan för kunskap och kvalitet*. Betänkande 2006/07:UbU17.
- Utvärdering av Socialhögskolans socionom- och masterprogram i socialt arbete vid samhällsvetenskapliga fakulteten, Lunds universitet* (2020). Sakkunniggruppens utvärderingsrapport. Opublicerat dokument.

4. Från Praktik till VFU

HELENE LAHTI EDMARK

Inom universitetet har professionsutbildningarna en särställning eftersom en yrkesexamen, som socionomutbildningen leder till, är något utöver en generell akademisk examen. Professionsutbildningarna bygger liksom övriga universitetsutbildningar på vetenskaplig teori och metod, men studenterna i professionsutbildningen ska även kunna omsätta sina kunskaper i handling. De verksamhetsförlagda inslagen är därför av grundläggande betydelse med en inneboende växelverkan mellan teori i praktiken och praktik i teorin. Detta berör blivande socionomer såväl som psykologer, psykoterapeuter, läkare och andra professioner där en förmåga att omsätta teoretisk kunskap i handling är av avgörande betydelse för en kommande yrkesskicklighet (Lahti Edmark & Svensson 2015).

Det är i detta ljus som den verksamhetsförlagda utbildningen (VFU) på socionomprogrammet ska betraktas. I detta kapitel beskrivs vägen från en ifrågasatt socionompraktik i samband med att ett nytt socionomprogram sjösattes 2008, till en verksamhetsförlagd utbildning med kunskapsbaserat lärande och höjd akademisk status.

I kapitlet beskrivs de organisationsförändringar som genomfördes, men också den förändringsprocess och de förutsättningar som möjliggjorde förändringen. För att underlätta läsandet är texten, efter en inledande introduktion, indelad i tre huvudsakliga delar: 1) Perioden före 2008; 2) Förändringen 2008/2009 – Omorganisationen; 3) Perioden efter 2009 och framåt.

Sammanfattande introduktion

Kursen Verksamhetsförlagd utbildning (VFU) ingår i socionomprogrammet, som är en akademisk professionsutbildning om sju terminer på Lunds universitet. Kursen är förlagd till termin 5 och omfattar upp till 150 studenter per termin. Merparten av terminen (17 av 20 veckor) har studenterna verksamhetsförlagda studier, det vill säga att de är individuellt placerade på

praktikplatser inom yrkesfältet socialt arbete. Varje student följs under den verksamhetsförlagda tiden av en kurslärare - huvudsakligen digitalt - och har minst en yrkesverksam handledare på sin praktikplats. Detta innebär att kursens akademiska lärarteam, utöver kontakten med studenterna, sammanlagt kan ha kontakt med upp emot 200 handledare¹.

Utbildningen av socionomer har långa traditioner. Med närhet till yrkesfält och socialpolitik har traditionen med inslag av studiepraktik eller socio-nompraktik, numera benämnd Verksamhetsförlagd utbildning, setts som en okomplicerad och självklar del av utbildningen. Som inslag erbjuder den verksamhetsförlagda delen av utbildningen möjligheter att utveckla kunskaper, färdigheter och professionellt förhållningssätt inför yrkets utmaningar och möten med individuella klienter, grupper och organisationer. I takt med en ökande närhet till det akademiska samhället, och med successivt höjda akademiska krav på utbildningen i socialt arbete, kom dock antalet praktikterminer att reduceras från två till en i början på 1990-talet. Studieordningen från 1993 blev i sin tur föremål för ett omfattande revideringsarbete i mitten av 2000-talet i samband med en ny examensordning, vilket sammanföll med implementeringen av Bologna-processen. I det nya socionomprogram som sjuöppades 2008 hade kopplingen mellan kursplanernas lärandemål och examination förstärkts. Fokus förflyttades från utbildningens funktion som kunskapsförmedlare, till fokus på studenternas lärande; studenterna skulle på ett tydligt sätt visa vad de lärt sig. Detta ställde andra krav på utbildningen.

I denna process tycktes den verksamhetsförlagda praktiken med sina traditioner på sätt och vis ha levt ett liv vid sidan om, parallellt med övriga kurser på programmet. Men i takt med att de akademiska kraven successivt skärptes ställdes frågor som: Är praktik studier på universitetsnivå? Kan en lång tradition i sig legitimera att praktiken förblir oförändrad? Varför 20 veckor, varför inte 10? Hänger praktiken ihop med resten av programmet och hur syns det?

Fram till hösten 2007 följde studenter som gjorde sin praktik utomlands en egen kursplan som var anpassad till deras förhållanden. Från hösten 2007 ändrades kursplanen så att alla studenter följde samma kursplan, oavsett var de gjorde sin praktik. Terminen därpå, i samband med implementering av den nya studieordningen våren 2008, förkortades den verksamhetsförlagda

¹ En student kan ha ett par yrkesverksamma handledare som delar på handledaruppdraget. Det finns också handledare som handleder flera studenter, även om det tillhör ovanligheterna.

praktiken. Den femte terminen inleddes i stället med en fyra veckor lång teorikurs, åtföljd av den verksamhetsförlagda praktiken. Det stod dock snart klart att den nya ordningen med två kurser på termin 5 innebar stora problem för praktikkursen, vilket inte minst tydliggjorde kursens omvärldsberoende. Ett konkret exempel var att flera kommunala praktikplatser i många fall erbjöds andra lärosäten, vars studenter var på plats redan vid terminens start, med motsvarande förlust av platser för vår institution.

Våren 2009 sammanfördes därför de två kurserna till en helterminkurs på 30 högskolepoäng med två parallella delkurser: Socionompraktik. Genom sammanslagningen vävdes kursernas innehåll samman, vilket kom att accentuera en ökad integration mellan teori och praktik jämfört med tidigare.

Omorganisation våren 2008

Våren 2008 genomfördes en omorganisation inom kursen som anslöt till de övergripande linjerna i revideringsarbetet inför det nya socionomprogrammet. Detta fick en avgörande betydelse för kursens fortsatta utveckling. Följande ambitioner vägledde utvecklingsarbetet:

- Att socionompraktiken (internt och externt) ska betraktas som en *universitetskurs* som väver samman praktisk och teoretisk kunskap.
- Att kursen ska bli behandlad med respekt och få högre (akademisk) status.
- Att de olika momenten i kursen ska tydliggöras och utvecklas, inte minst när det gäller en tydligare sammanvävning av praktiska och teoretiska moment. Kursen är inte ”bara” en praktisk arbetsträning.
- Att lärarkompetensen breddas (mål: lika många lektorer som adjunkter). Lärare på kursen uppmuntras att även undervisa på andra kurser för att bredda den egna kompetensen men också för att sprida kunskap från praktikkursen.
- Att kursen tydligt ska kopplas till angränsande kurser i programmet.
- Att möjliggöra samma utbildningsvillkor för studenterna oavsett praktikplacering.
- Att kursens organisation ska utvecklas och bli mer funktionell.

- Att förändringen även ska återspeglas i de begrepp som används; exempelvis ”lärare på praktikkursen” i stället för ”praktiklärare”.

Innan vi fördjupar oss i denna organisationsförändring och de processer som omgärdade den kan det vara av värde att dels få en kort inblick i praktikens plats på utbildningen i ett historiskt perspektiv, dels ta del av förutsättningarna för den förändringsprocess som beskrivs i kapitlet.

Studiepraktikens plats i utbildningen i backspegl²

Sydsvenska socialinstitutet/Socialinstitutet i Lund startade 1947. Det uttalade ändamålet för institutet var enligt stadgarna ”.. att meddela vetenskaplig undervisning och praktisk utbildning för social och kommunal tjänst, att sprida kunskap i socialpolitiska och kommunala ämnen samt främja samhällsvetenskapernas utveckling” (Swärd 1997, s. 28).

Institutet hade en budget som omfattade en fast anställd lärare, tillika rektor, en praktikhandledare och en kontorist. Teoretiskt inriktade timlärare rekryterades från kringliggande discipliner, ofta utan kunskap om socialt arbete. Praktiken hade en mycket tydlig roll på institutet. I antagningskraven till utbildningen ingick ett års ämnesrelevant förpraktik. I den då 2,5 år långa utbildningen ingick 9 månaders studiepraktik, fördelat på tre 3-månadersperioder inom olika arbetsområden. Utbildningen var i själva verket tre år eftersom inga ferier förekom och två av de tre praktikperioderna låg under sommartid. En praktikperiod inom kommunal socialvård var obligatorisk, liksom studiebesök på olika arbetsplatser för socionomer. Praktikanterna fick, enligt Elmér (1997), i regel betalt av praktikinstitutionerna - ofta genom att praktiken omvandlades till vikariat. Klagomål framfördes på bristande handledning.

År 1964 förstatligades socialinstitutet och blev *socialhögskolor* med betydligt större resurser än tidigare. Samtidigt avskaffades antagningskravet med förpraktik (Farm 1997). Studietiden förlängdes till 3,5 år. Det nya programmet omfattade två praktikterminer (termin 3 och 6), men de studenter som

² Detta avsnitt bygger huvudsakligen på texter författade av Hans Swärd, Åke Elmér respektive Inger Farm i jubileumsskriften *Socialhögskolan i Lund – 50 år* (Edebalk, Farm och Swärd 1997). Jfr även *Interju med Britta Stråhlén* i samma skrift (författad av Astrid Frankel) för en personlig beskrivning av denna tid.

haft förvärvsarbete i minst 10 månader inom ett relevant område hade endast rätt till en praktikperiod. En viktig förändring var att praktikterminerna nu betraktades som studier i likhet med övriga kurser och berättigade därmed till studiemedel. För att höja kvaliteten utökades resurstilldelningen till praktikterminerna. Flera praktikkonsulenter anställdes, handledarnas arvoden höjdes och handledarutbildningar erbjöds för att höja handledarnas kompetens.

Genom högskolereformen 1977 inkorporerades Socialhögskolan i Lunds universitet och blev formellt en institution inom Samhällsvetenskapliga fakulteten. För praktikens del var skillnaden inledningsvis inte speciellt märkbar. Liksom tidigare var den handledda studiepraktiken förlagd till termin 3 och 6. Den enda skillnaden var att alla studenter nu hade rätt till två praktikterminer. En möjlighet fanns dock att ansöka om att tillgodoräkna sig en praktiktermin om man hade en för utbildningen relevant yrkeserfarenhet om minst 15 månader. På flera håll upprättades kommunala praktikcentra där flera studenter samlades under en heltidsanställd handledare (detta varade in på 1980-talet, men upphörde av ekonomiska skäl).

En förändring var emellertid på gång. I takt med att det sociala arbetet blivit allt mer krävande och mångfacetterat, ställde företrädare från det sociala yrkesfältet högre krav på fördjupade teoretiska kunskaper. Ett intensivt utvecklingsarbete inom lärarkollegiet mynnade ut i en ny lokal utbildningsplan sommaren 1989. Inför införandet av en *ny studieplan* 1990 slogs fast att den handledda studiepraktiken skulle kvalitetshöjas och endast omfatta en termin. Bättre urval av praktikplatser och förbättrad handledarutbildning nämndes, liksom ambitionen att fältanknytning skulle finnas genomgående på utbildningen. Att en av praktikterminerna togs bort och ersattes av en kurs i vetenskaplig metod och en halv termins uppsatsskrivande innebar att socio-
nomutbildningens akademiska nivå nu låg i paritet med motsvarande universitetsutbildningar för filosofie kandidat. Förändringen underlättades i viss mån av att studenter på praktikkursen med tidigare (för ämnet relevant) yrkesverksamhet fått tillgodoräkna sig en av praktikterminerna. Indragningen berörde således inte hela studentgruppen.

År 1993 kom en ny Högskolelag (SFS 1992:1434) och Högskoleförordning (SFS 1993:100). Detta ledde bland annat till att utbildningen fick beteckningen (*socionom*)program i likhet med andra yrkesinriktade utbildningar (Edebalk, Farm och Swärd 1997; Sunesson 2003). För att få sin socionomexamen krävdes nu bland annat att studenten ska ha ”förvärvat de kunskaper

och den praktiska förmåga som krävs för socialt arbete på individ- grupp- och samhällsnivå” (Högskoleförordningen 1993:100).

I början av 2000-talet inleddes ett statsfinansierat utvecklingsprojekt i full skala – KUBAS – mellan Socialhögskolan och Helsingborgs kommun. Som en av flera delar i projektet startades ett praktikcentrum i Helsingborg för som mest 26 studenter. Verksamheten bedrevs 2003–2005 och uppfattades som mycket framgångsrik och ett viktigt led i närmandet mellan utbildning och praktik (se närmare beskrivning i Kerstin Svenssons kapitel).

Vid ungefär samma tidsperiod startades ett praktikcentrum i Lund, om än i mindre skala, som bedrevs fram till 2009. Den dittillsvarande examensordningen från 1993 ersattes 2007 av en *ny examensordning* och ett *nytt socionomprogram*. Tidsmässigt sammanföll detta med implementeringen av Bologna-processen. År 2008 sjuösettes det nya programmet. Det är främst denna senare tidsperiod som belyses i detta kapitel, med fokus på utvecklingen av praktiken, den verksamhetsförlagda utbildningen.

Förändringsarbete i flera led

För att underlätta den kommande läsningen inleds några av följande avsnitt med en ruta som anger den tidsperiod som behandlas och lyfter fram några aktuella händelser.

2005-2006: Ett övergripande revideringsarbete för nytt socionomprogram pågår för fullt, liksom arbete med Bologna-processen. I denna process bearbetas lärandemålen för samtliga kurser för att möta förändringen i Bologna-processen genom fokus på en starkare koppling mellan lärandemål och examination.

I revideringsarbetet inför en ny studieordning 2007 aktualiserades frågan om praktikterminens omfattning och upplägg. I någon av diskussionerna föreslogs en halvering av kursen, men förslaget fick inte gehör. Lärarna på praktikkursen hade vid denna tidpunkt fått upprepade propåer om att en utveckling av kursen var nödvändig, men menade att ett utvecklingsarbete hela tiden pågick. Enligt institutionens ledning (prefekt och studierektor) höll gruppen

förvisso på med ett visst utvecklingsarbete, exempelvis rörande studieuppgifter, men ansåg att kursen bedrevs på liknande sätt som den gjorts enligt befintliga traditioner och efterlyste ett mer genomgripande utvecklingsarbete.

En ”saga”

Praktiken hade således länge sett ut på ungefär samma sätt. Praktiklärargruppen bestod av universitetsadjunkter, en grupp erfarna socionomer med lång yrkeserfarenhet av socialt arbete och med mer närhet till det praktiska yrkesfältet än till det akademiska. En viss spänning rådde mellan adjunkter och lektorer på institutionen och praktiken hade inte speciellt hög status som universitetskurs. Men praktiklärarna själva (och majoriteten av studenterna, enligt kursutvärderingar) ansåg att man hanterade en för utbildningen grundläggande kurs som erbjöd träning i att omsätta kunskap i handling i mötet med konkret socialt arbete. Lärargruppen kunde uppfattas som sammansvetsad, nästan som en familj, men också (med några undantag) tämligen avskärmd från utbildningens övriga kurser. Gruppens något perifera position delades av motsvarande praktikkurser på andra lärosäten i landet, med vilka man hade starka band genom samarbeten och nationella årligen återkommande konferenser för praktiklärare. Det fanns en tydlig tendens att känna en starkare och mer naturlig samhörighet med dessa nätverk än med rent teoretiska kurser på det egna lärosätet.

En stark gemensam historia i en grupp kan enligt Roxå och Mårtensson (2011) benämnas en ”saga”. För en nykomling kan sagan ibland utgöra en mer eller mindre svårforcerad barriär av koder eftersom mycket är underförstått; traditionerna ”sitter i väggarna”. Om man inte är medveten om sagan kan mycket av det man gör när man närmar sig gruppen uppfattas på helt olika sätt av medlemmarna i gruppen och av den som närmar sig gruppen, eftersom agerandet tolkas genom sagan.

Med Wenger (2008) kan gruppen också beskrivas som en ”community of practice”, det vill säga ett sammanhang eller en grupp som kännetecknas av ”shared histories of practice”. Det kan, som i detta fall, bestå av personer inom en grupp med ett specifikt professionellt intressefokus, ett kontinuerligt informationsutbyte och ett gemensamt lärande som stärker känslan av tillhörighet – vilket i sin tur förstärks ytterligare av en lång gemensam historia.

Wenger menar dock att "communities of practice" endast kan förstås i relation till sitt sammanhang eftersom de aldrig är isolerade eller oberoende. På så sätt bör man tolka olika slags markörer som ett sätt att kommunicera med omvärlden, ett sätt att sätta gränser, menar Wenger; "the jargon of a professional group distinguish the inside from the outside" (ibid, s. 104 ff).

Mot denna bakgrund och med dessa begrepp i åtanke blev det intressant att reflektera kring förutsättningarna för mitt eget inspel i "sagan" och den kommande förändringen.

Att bli insläppt... med vilket mandat?

Hösten 2005 fick jag i uppdrag att "utveckla praktiken". Mandatet var i hög grad informellt; utan formell ledningsfunktion, utan budget, utan kursansvar. Samtidigt, eftersom uppdraget var så löst formulerat, gavs ett stort tolknings- och handlingsutrymme för fritt tänkande och experimenterande, en aspekt som kom att bli nog så viktig.

Beslutet var däremot inte förankrat i praktiklärargruppen, vilket av förståeliga skäl orsakade viss turbulens. I gruppen hamnade jag därför i en märklig mellanposition med ett ospecificerat utvecklingsuppdrag med starkt stöd från institutionens ledning och initial misstänksamhet och skepsis från gruppen. Långt senare fick jag veta att det tidigare hade tagits liknande förändringsinitiativ uppifrån, som inte fått önskat genomslag. Det fick en avgörande betydelse att ett par av de tongivande i gruppen kände förtroende för mig genom att vi arbetat ihop i andra sammanhang. Även om jag nu befann mig mitt i min egen forskarutbildning och undervisade på flera andra terminer, så underlättade det att jag hade samma bakgrund med långvarig erfarenhet av praktiskt socialt arbete som övriga i gruppen. Detta bidrog förmodligen till en viss tillit och legitimitet, vilket senare visade sig vara viktigt.

Denna inledande period, med ett löst definierat uppdrag som "utvecklare", fick en mycket större betydelse för det efterföljande förändringsarbetet än vad jag då var medveten om.

En tid för brobyggande

Genom att successivt lära känna gruppen och dess arbete fick jag upp ögonen inte bara för sådant som skulle kunna förändras, utan också insyn i och respekt för det arbete som gjordes. Möjligheter gavs att delta i diskussioner på kursmöten och nationella praktiklärarkonferenser, att medverka i handledarträffar och vikariera som lärare i studentseminarier. Det blev tydligt att mycket av det som redan gjordes var fullt möjligt att bygga vidare på, stämningen var god, utveckling pågick och det fanns en mottaglighet för experimenterande hos flera av lärarna.

Inom gruppen fanns en öppen diskussion och idéer kunde testas, revideras, utvecklas eller förkastas. Nya former för kursintroduktioner och kursavslutningar infördes under denna period, liksom diskussioner kring fördjupning av studieuppgifter och utveckling av ”verktyglådor” inför kontakter med kommuner. Det senare för att marknadsföra vikten av och möjligheterna med att ta emot studenter på arbetsplatsen. Argument slipades för att skapa avtal med arbetsgivare i stället för att som ditills endast ha kontakter med enskilda socialarbetare på fältet³.

En utmaning var om och hur man skulle kunna knyta praktikkursen till kringliggande teoretiska kurser i programmet. Eftersom det av hävd redan fanns viss kontakt med kursen som föregick praktikterminen (en kurs som bland annat handlade om kommunikation och i viss mån ansågs praktikförberedande), så koncentrerades kontakterna till den *efterföljande* terminen, den teoretiskt inriktade termin 6. Här var kontakterna obefintliga och kopplingen inte självklar från någon av parterna. Studenternas erfarenhet från praktikterminen togs ytterst marginellt tillvara, vilket kändes som en utmaning och ett oerhört slöseri med tanke på det rika fält av erfarenheter som studenterna bar med sig.

För ändamålet skapades så kallade ”brobyggarmöten” med termin 6 för att diskutera hur situationen skulle kunna förbättras. Samtliga kursansvariga från termin 6 anammade inbjudan och genom mötena började ett intresse och engagemang växa fram hos de inbjudna. Kurserna på termin 6 var vid denna tidpunkt valbara (enligt 1993 års studieordning) med olika profiler och

³ Tanken var att praktiken inte bara är en angelägenhet för en enskild handledare utan för hela arbetsplatsen och att arbetsgivaren genom avtal skulle få en bättre överblick över vilka som gjorde praktik på arbetsplatsen. Handledarens insats, menade vi, skulle ses som ett led i en kompetensutveckling som gagnar hela arbetsplatsen.

inriktningar (missbruk, barn och unga, komparativ socialpolitik med mera). För att finna en gemensam utgångspunkt och frågeställning som kunde omfatta dessa olika inriktningar skapades på initiativ av de kursansvariga på termin 6 vardera en ”etikdeklaration” kopplad till respektive kurs med fokus på vilka etiska frågeställningar man som student skulle kunna möta på sin kommande valbara kurs. På praktikterminens introduktion presenterade de sina respektive inriktningar och profiler och studenterna uppmuntrades att under sin praktiktermin vara uppmärksamma på vilka frågor som engagerade dem, frågor som de på efterföljande kurs skulle kunna fördjupa.

En snabbt synlig och konkret (bi)effekt av detta brobyggande var förändringar (större eller mindre) i kursintroduktionerna på termin 6, där studenternas praktikerfarenheter nu uppmärksammades och togs tillvara på ett bättre sätt än tidigare.

Uplägget med valbara kurser på termin 6 kom senare att förändras med det reviderade socionomprogrammet 2007 och ersattes i det nya programmet med en gemensam obligatorisk kurs med inriktning på organisationsteoretiska perspektiv. I denna nya kurs utvecklades ett mer systematiskt tillvaratagande av studenternas praktikerfarenheter.

Utanför – eller innanför

En svårighet i min roll blev till slut att hålla fokus på förändringsuppdraget, att försöka tänka utanför boxen. Det var en utmaning att balansera mellan att vara en del av gruppen och den gemenskap som fanns, och att samtidigt vara tillräckligt förankrad utanför för att kunna tillföra gruppen något nytt. Det fanns en lockelse i att vilja tillhöra, samtidigt som det behövdes distans för att se kursen i ett större sammanhang, som en del i en större helhet. Enligt Wenger (2008) kan denna ambivalens illustreras med hjälp av begreppet ”brokers”:

Brokers must often avoid two opposite tendencies: being pulled in to become full members and being rejected as intruders. Indeed their contributions lie precisely in being neither in nor out. Brokering therefore requires an ability to manage carefully the coexistence of membership and nonmembership, yielding enough distance to bring a different perspective, but also enough legitimacy to be listened to. (Wenger 2008, s. 110).

Balansgången mellan närhet och distans kom även att vara fortsatt närvarande i ett senare uppdrag som ansvarig kursföreståndare. Båda var nödvändiga; för att skapa engagemang och delaktighet, men också för att behålla utvecklingsinriktning, orka ta tuffa diskussioner och hantera konflikter.

Omorganisationen 2007/2009

Hösten 2007: Socionompraktiken omfattar nu även de internationella placeringarna i och med att den separata kursen för dessa dragits in.

Samma höst införs bland annat webbaserade klassrum på kursen. Organisationsförändring inom kursen kommande termin (vt 2008) förbereds och förankras i ledning och lärargrupp.

Våren 2008: Nytt socionomprogram enligt 2007 års studieordning implementeras, liksom Bolognaprocessen. Kursen Socionompraktik är i det nya socionomprogrammet förkortad från 20 till 16 veckor, termin 5 inleds i stället med en teoretiskt förberedande kurs på fyra veckor.

Våren 2008 sätts även den nya organisationen på socionompraktiken med två organisatoriska grupper; *Placeringsbas* och *Pedagogiskt block*. Den första lektorn anställs.

Kursansvar och implementering av organisationsförändring

Sommaren 2007 tog jag över kursansvaret för socionompraktikkursen, med fria händer att genomföra en organisatorisk förändring på kursen. Lärarlaget hade ställt sig positiva till att jag skulle komma.

Det förslag till förändrad organisation som presenterades för institutionsledningen möttes med entusiasm. Att förändra i en kurs med så lång tradition och inarbetade rutiner sågs som en utmanande uppgift, speciellt med tanke

på kursens omvärldsberoende och det stora fält med externa aktörer (praktikplatser) som också har förväntningar. Samtidigt bedömdes det vara en lämplig tidpunkt med tanke på att det nya socionomprogrammet enligt 2007 års studieordning (inkluderande kraven från Bolognaprocessen) höll på att sjösättas. Därmed var det högst aktuellt även för praktikkursen att förhålla sig till nya krav och reviderade examensmål, med Bolognastrukturens förskjutning av fokus från kunskapsförmedling till studenternas lärande.

Det var tydligt att det fanns gott om utmaningar.

- *Utåt* handlade det om att utveckla och stärka kursens position, profil och status, såväl gentemot andra kurser i den egna organisationen som gentemot intressenter i omvärlden (handledare, kommuner, andra lärosäten).
- *Inåt* i kursen handlade det främst om att implementera en ny organisation utan att tappa befintlig lärarkompetens, men att samtidigt anpassa bemanningen (funktioner och individer) och uppfylla kraven på en akademisk kurs och öka kompetensen. Ambitionen var således inte bara att rekrytera nya lärare i form av lektorer, utan även att få den befintliga adjunktgruppen att dela med sig av sina kunskaper och ta emot de nya kollegorna för ett gemensamt arbete med att vidareutveckla och kvalificera kursinnehållet.

Förnya - och samtidigt ta vara på

Universitetets skärpta kompetenskrav för lärare medförde att vissa lärare fått lämna gruppen och nya rekryterats. Med nya medarbetare i lärarlaget skapades utrymme för nytänkande.

En utmaning var att kunna behålla så mycket som möjligt av inslag som sen tidigare fungerade bra⁴, och samtidigt förnya och fördjupa. Förändringarna fick ske stegvis. Det gällde att inte gå så snabbt fram att halva lärargruppen lämnades kvar, men inte heller så långsamt att riktning och styrfart tappades bort.

⁴ Som exempelvis stort engagemang för studenterna, nära kontakt med yrkesfältet, beredskap om något inte fungerade på en praktikplats, de Personligt Reflekerande Mail (PRM) som den internationella koordinatören hade infört för studenter som gjorde sin praktik utomlands, etc.

Förutom den ständigt pågående utvecklingen av studenternas arbetsuppgifter, lanserades hösten 2007 införandet av en *kurssajt med virtuella klassrum* på nätet. Ett inslag som vid denna tidpunkt ännu var sällsynt på majoriteten av kurser i socionomprogrammet. Vikten av en nätbaserad kurssajt hade accentuerats i och med att den separata kurs som funnits för internationella praktikplaceringar nu hade internaliserats i socionompraktiken, med en uttalad önskan att alla studenter skulle kunna gå samma kurs oavsett placering.

Studenterna – även de som var utomlands eller på praktikplatser på längre avstånd inom landet – kunde nu delta över nätet i samma gruppaktiviteter och få tillgång till samma studiematerial och undervisning som övriga. Plötsligt blev det möjligt att även de utlandsplacerade studenters erfarenheter kunde bli synliggjorda, som en form av integrerad internationalisering. Att alla studenter på detta sätt nu kunde ta del av varandras beskrivningar och erfarenheter av socialt arbete, i en rikt skiftande social yrkespraktik nationellt och internationellt, kändes som ett viktigt pedagogiskt inslag som kunde uppmärksamma variation och bredd i det sociala arbetet.

Trots goda intentioner så mottogs lanseringen av kurssajten med blandade känslor bland lärarna. Det nätbaserade system som stod till buds vid denna tidpunkt var inte helt enkelt att manövrera. För att sätta sig in i systemet krävdes både tid och intresse. Samtidigt som ett par av de nya lärarna nyfiket gav sig i kast med att utforska möjligheterna med kurssajten så fanns ett uppenbart motstånd hos andra - om än ganska lågmält och passivt. Några undvek helt enkelt i det längsta att öppna sajten, vilket noterades av förvånade studenter.

Själv hade jag sedan tidigare fördelen av att ha undervisat på en internetbaserad kurs och var därför väl insatt i systemet. Genom att ständigt stå till förfogande för att lotsa och instruera skapades efter hand en större säkerhet i hanterandet av de nätbaserade inslagen. Ett lärararkiv upprättades på sajten som stöd kollegor emellan, exempelvis när det gällde formulering av dokument, brev/inbjudningar till handledare, instruktioner kring bedömningar/examinationer med mera. Det visade sig bara vara en tidsfråga innan alla lärare kände sig trygga med att använda detta forum. Samtidigt byggdes det oförtrutet vidare på studiemiljön på sajten. Förutom studiematerial och virtuella grupprum för studenter skapades individuella studentportföljer för studenternas studieuppgifter.

Motståndet kring införandet av kurssajten var inte den enda förändringen som sågs med oblida ögon. En fråga som orsakade viss irritation var att dra in de studentseminarier som hölls på campus kring etik. Eftersom seminarierna inte var tillgängliga för alla studenter (vare sig för dem som befann sig på avlägsna praktikplatser i landet eller utomlands) ansåg jag – i en iver att allt skulle vara lika tillgängligt för alla - att studenternas skriftliga uppgifter kunde diskuteras i grupprum via nätet i stället.

Efteråt kan man så klart fundera på om detta fullt ut var ett klokt beslut. Kunde det ha lösts på ett annat sätt? Vid den här tidpunkten låg ju dagens utveckling, vad gäller nätbaserade möjligheter och de digitalbaserade studentseminarier som utvecklades i samband med Coronapandemin, långt fram i tiden.

Ytterligare en fråga som ledde till många diskussioner var neddragningen av de besök som flera av praktiklärarna varje termin tidigare hade gjort på samtliga praktikplatser (utom de internationella). Att behålla alla dessa besök såg jag inte som resursmässigt försvarbart. Besöken skulle nu i stället göras på nya praktikplatser, i lägen då det fanns speciella skäl och på övriga praktikplatser enligt en viss periodicitet. Förutom att de begränsade resurserna behövdes för att vidareutveckla kursens pedagogiska innehåll var jag orolig för att detta inslag negativt skulle påverka en, som jag bedömde det, kommande och nödvändig rekrytering av lektorer. Med en blick i backspegeln kan man dock fundera. Kunde flera besök exempelvis ha stärkt de kommande lektorernas förankring på praktikplatserna?

Utåt kändes det viktigt att uppmärksamma både studenter och handledare på var kursen fanns i sitt akademiska sammanhang; som del av Lunds universitet, Samhällsvetenskapliga fakulteten och som en av många kurser i Socionomprogrammet. Detta kom inte minst bland handledarna att skapa en större förståelse för vilket sammanhang de är del av, liksom värdet av deras insatser i utbildningen.

Implementering av ny organisation våren 2008

Under hösten 2007 fortgick arbetet med en konkretisering av ett nytt organisatoriskt upplägg för kursen. Lärarna på kursen arbetade enligt tidigare tradition i olika överlappande tidscykler. Detta diskuterades dock sällan – förutom under stressade perioder. En *första tidscykel* bestod av ett stundtals mödosamt

arbete med att rekrytera praktikplatser och handledare ute på det sociala arbetets verksamhetsfält. Parallellt informerade man studenterna om att praktikterminen var i antågande. Därefter vidtog fördelning av praktikplatserna till studenterna. Denna tidscykel påbörjades i regel tidigt på terminen innan studenterna skulle ut på praktik och pågick (i sämsta fall) fram till terminsstart.

Den *andra tidscykeln* följde ordinarie terminsperiod. När terminen var igång och studenterna på plats, var en målsättning att praktikläraren skulle besöka varje enskild praktikplats för (minst) ett uppföljande möte med student och handledare⁵. I slutet av praktikperioden samlades bedömningar och praktikbeskrivningar in och studenterna registrerades med få undantag som godkända. Successivt hade också olika studentuppgifter utvecklats, exempelvis kring socialt arbetes organisering, något som livligt diskuterades och som inte alla i lärargruppen var odelat positiva till. Det genomfördes också studentseminarier kring etik, liksom träffar och återkommande temadagar med handledare.

De båda tidscyklerna gick således omlott. Redan innan den andra (terminsförlagda) tidscykeln var fullbordad så hade den första startat igen i en evigt pågående kretsgång.

Den nya organisation som sjösattes våren 2008 innebar att ett litet familjärt och tätt praktiklärarteam som hade gjort ”allt”, nu omvandlades till två arbetslag med olika inriktning, uppgifter och tidscykler, med benämningarna *Placeringsbasen* respektive det *Pedagogiska blocket*.

Pedagogiskt arbete (Pedagogiska blocket):

Flexibel resurs/påverkas av tilldelade kurstimmar/följer terminstiderna

Bas: Placeringsarbetet (Placeringsbasen)

Fast resurs/påverkas inte av tilldelade timmar/egen tidsplanering som överlappar terminer

Placeringsbasens arbete utgjorde här grunden för verksamheten – utan den, ingen praktik. Till basen fördes såväl administrativa uppgifter (som rekrytering, placering, fältkontakter, etc.) som studiesociala (exempelvis att inför

⁵ För studenter (och handledare) som geografiskt sett var på en praktikplats på längre avstånd från studieorten var det problematiskt att delta i dessa aktiviteter. För det ökade antal studenter som reste utomlands hade detta tidigare lösts genom att tillskapa en egen kurs, dock utan kontakt med nationellt placerade studenter.

placering hantera situationer med svårplacerade studenter, eventuell omplacering av studenten om problem uppstod under praktiken i nära samarbete med läraren, etc.). En rad utvecklingsmöjligheter skissades (exempelvis att genomföra riktade uppföljningar, kvalitetssäkring av praktikplatser, kartläggningar av såväl handledarna och deras kompetens som vilka yrkesområden de representerade, riktad marknadsföring, etc.).

Med tanke på basens innehåll argumenterade jag för att det behövdes både administratörer och socionomer/ universitetsadjunkter med kompletterande kompetenser och god kännedom om yrkesfältet och med möjlighet att följa placeringscykelns speciella tidsschema. Det visade sig senare dock svårt att hinna realisera alla idéer om uppföljningar, kartläggningar och marknadsföring inom de resurser som stod till buds.

I det Pedagogiska blocket betonades vikten av att kvalificera det pedagogiska arbetet genom att rekrytera en blandad lärargrupp med lektorer och adjunkter. På detta sätt skulle kursen Socionompraktik kunna närma sig övriga kurser och – inte minst – genom att följa terminstiderna också göra det möjligt för en bredare grupp av lärare att kombinera arbetet på denna kurs med engagemang på andra kurser. Ambitionen var att uppnå en berikning och spridningseffekt av kunskaper både inifrån kursen och ut och vice versa. Så blev också fallet.

En något ovälkommen lansering

Genomförandet av organisationsförändringen våren 2008 kan betecknas som två steg framåt och ett bakåt när det gällde att få alla med sig. När planen med den kommande organisationsförändringen initialt presenterades för lärarlaget terminen innan genomförandet mottogs förslaget med blandade reaktioner. Några var djupt skeptiska och oroade sig för en förändring till det sämre. Samtidigt fanns det andra som tyckte att det var en intressant förändring och var positiva. Själv var jag – med ledningens stöd – fast besluten att genomföra förändringen, eftersom jag såg denna funktions- och arbetsfördelning som enda möjligheten att attrahera en ny lärarkategori: lektorerna.

De utvecklingsmöjligheter som skissats i Placeringsbasen hade uppenbarligen varit svåra att nå fram med. Det fanns en uttalad oro hos flera i den ursprungliga lärargruppen för att ”hamna” i Placeringsbasen och därmed ”bara” syssla med det man uppfattade som övervägande administrativa upp-

gifter. En möjlighet att (i alla fall inledningsvis) kombinera engagemang i Placeringsbasen och det Pedagogiska blocket var dock en lösning som visade sig fungera. Detta alternativ sågs som acceptabelt, och liknade också delvis upplägget i tjänsterna inom den tidigare praktikkursen. Förändringen gick dock i det stora hela förvånansvärt smidigt. Funktionerna blev helt enligt planen, tydliggjorda och mer renodlade. Och rekryteringen av lektorer tog sin början.

Att tydliggöra socionompraktiken som universitetskurs

Våren 2009 integreras den fyraveckors teorikurs som sedan våren 2008 inlett termin 5 med kursen Socionompraktik, vilket resulterar i 20-veckorskursen Socionompraktik. Institutionsstyrelsen beslutar även enligt förslag om en skärpning av behörighetskraven till kursen.

På det pedagogiska blocket ökar antalet lärare successivt från fyra heltidsadjunkter hösten 2007 till 13 lärare med blandad kompetens (adjunkter och lektorer) våren 2011. Lärarna på kursen arbetar nu med mindre studentgrupper och samtliga undervisar även på andra kurser. Placeringsbasen omfattar fortsatt två tjänster, varav 75% kursadministratör, del av internationell koordinator och övrig adjunkt.

Samtidigt med integreringen av terminens inledande teorikurs i praktikkursen skapades en förtydligad pedagogisk struktur kring kursens innehåll. Det utgör än idag det som kom att bli kursens tre inneboende och sammanvävda ”spår” som löper parallellt genom hela kursen; det *teoretiska*, det *praktiska* och det *personligt/professionellt* utvecklande.

Det teoretiska spåret består inledningsvis av en delkurs om två veckor med föreläsningar, litteraturseminarier och ett avslutande litteraturpaper. Under de följande 17 verksamhetsförlagda veckorna löser studenterna fokusuppgifter med stöd av de tidigare litteraturreferenserna samt författar slutligen ett avslutande paper under kursens sista vecka, då de teoretiska referenserna används för att fördjupa förståelsen av erfarenheterna från praktiken.

Det praktiska spåret består av 17 veckors verksamhetsförlagd praktik/utbildning med handledning på plats av yrkesverksamma. Perioden inramas av en konkretiserad individuell studieplan, förankrad i kursens lärandemål, som upprättas mellan handledare och student. Den individuella studieplanen följs upp i halvtidssamtal och slutsamtal mellan handledare och student och utmynnar i ett bedömningsunderlag till examinerande kurslärare. Kursens lärare finns som aktivt stöd under hela processen, såväl för studenterna som för handledarna.

Det personligt professionella spåret består av månatligen återkommande PRM (Personligt Reflekterande Mail), dvs personliga reaktioner på och reflektioner kring praktiken från studenten till läraren utan krav på litteraturhänvisningar. Detta blir också en möjlighet att kontinuerligt uppmärksamma studentens mående och sätt att reflektera kring och hantera sin praktik. Reflektionerna sammanfattas och diskuteras i ett slutseminarium tillsammans med lärare och studenter i en mindre (bas)grupp, och med fokus på den individuella läroprocessen.

Att öka stringensen i ordval, begrepp och material blev också en del av tydliggörandet av socionompraktiken som universitetskurs, men också för att ange en riktning. Denna uppstramning av språket innebar exempelvis att vänja sig vid att betrakta och prata om socionompraktiken som en kurs bland andra kurser; att byta ut begreppet ”praktiklärare” till ”lärare på socionompraktikkursen”⁶; att fortsätta det tidigare lanserade språkbytet från ”praktikanter” till ”kandidater” – numera ”studenter” – för att därmed markera högskolestudier, jämförbart med studenter på andra utbildningar på motsvarande nivå. En namnändring i samma anda genomfördes 2017, då kursens benämning ”Socionompraktiken” ändrades till ”Verksamhetsförlagd utbildning” (VFU).

⁶ Det senare bröt mot traditionen på andra lärosäten där ”praktiklärare” var ett begrepp som omfattade såväl placeringsarbete som det pedagogiska arbetet.

En av de viktigaste förändringarna: en lärargrupp med blandad kompetens

Om en förändring blir framgångsrik så innebär det att själva ”sagan” har påverkats, menar Roxå & Mårtensson (2011). Inte förrän denna påverkan av sagan har skett, kan man säga att en faktisk förändring har skett.

En starkt bidragande orsak till att sagan om socionompraktiken sakta förändrades var att det skapats förutsättningar för ett lärarlag med både lektorer och adjunkter. Rekryteringen av lektorer till kursen bidrog till att ett mer stringent vetenskapligt förhållningssätt utvecklades, samtidigt som kopplingen till övriga kurser och till forskning stärktes. Detta blev direkt avgörande för den akademiska och pedagogiska kvalitetsutvecklingen.

På ett tidigt stadium i förändringsprocessen diskuterades och testades idéerna med det nya organisatoriska upplägget med en intresserad lektor. Denne lärare kom att bli ett viktigt bollplank i olika avseenden och blev också den första av de lektorer som rekryterades till kursens Pedagogiska block. Som lärare betraktade han kursen som andra kurser, och såg sig helt enkelt som en i lärarlaget. Med fast förankring inom forskning och erfarenhet från praktiskt socialt arbete, förde han med sig nya perspektiv och frågeställningar in i lärarlaget, vilket medförde en vitalisering, problematisering och fördjupning av diskussionerna. Det visade sig snart att detta banade väg för fler lektorer.

Dessa första lektorer kom att bli viktiga ambassadörer, inte minst genom att informera om och skapa ett intresse bland andra lektorer för att börja arbeta på kursen.

Det nya organisatoriska konceptet visade sig alltså fungera. Kunskaper och kompetenser som följde i spåren av de nya rekryteringarna visade sig vara ytterst värdefulla tillskott när det gällde att fortsatt höja kvaliteten i det pedagogiska arbetet. Olika aspekter av arbetet kom även att belysas ur forskningsperspektiv bland annat i olika pedagogiska papers, exempelvis med fokus på hur studenternas läroprocess ytterligare skulle kunna tas tillvara och fördjupas i kursens slutseminarier (Martinell Barfoed 2012). Ett gemensamt och engagerat pedagogiskt utvecklingsarbete på högre nivåer började ta form och pågår fortfarande.

Allt fler lektorer har successivt fått upp ögonen för den intressanta kombinationen praktik och teori som på ett så konkret sätt vävs samman under kursen, samtidigt som kursens adjunkter stimulerats att kombinera undervisningen på praktikkursen med undervisning på andra kurser. Detta har med-

fört ett berikande flöde av erfarenheter mellan olika kurser. Samarbetet med kringliggande kurser har också successivt utvidgats, inte minst med den efterföljande sjätteterminkursen kring organisering av det sociala arbetet som direkt anslutit till och tagit tillvara studenternas kunskaper från praktiken.

På institutionen betraktas kursen numera som ett fullvärdigt och angeläget inslag på utbildningen. Den eftersträlvade statushöjningen är ett faktum.

Perioden efter 2009

Eftertankar...

Thylefors (2007, s. 213 ff) menar att entusiasm inte räcker långt om det inte finns kompetens, resurser och en handlingsplan för genomförandet av visioner eller idéer. För genomförande av idéer krävs ofta hårt arbete, poängterar hon, samtidigt med en medvetenhet om det hon benämner förändringens tre faser:

- 1) *Motivering* av förändringen, vilket utmanar balansen mellan människans behov av växt/förändring, respektive dess motpol trygghet/stabilitet. Förändringen måste upplevas som meningsfull.
- 2) *Själva förändringen* eller omorienteringen då ”gamla mönster överges och ersätts eller kompletteras med nya. Man prövar, förkastar och anammar” och
- 3) *stabiliseringen* eller etableringen.

Hon uppmärksammar också att en oerhört viktig men ofta underskattad aspekt på förändring är att hinna upprätta ett nytt jämviktsläge innan nya förändringar äger rum.

Några av de kollegor som var med under förändringsprocessen fick i intervjuer efteråt frågan vad de ansåg vara viktiga förutsättningar för en hållbar förändring. Samtliga betonade vikten av att tro på sina idéer, att inte ge upp och att hitta starka allierade. Någon uppmärksammade att det i utvecklingen av kursen varit viktigt att det rekryterades nya medarbetare i gruppen, så att ”den slutna familjen bröts upp”. Ett par av de andra menade sammanfat-

tande att följande krävts: Tydligt mandat från ledningen; Tydliga visioner; Tajming; Mod och självtillit; Social förmåga och att kunna kommunicera sin vision.

Eller som en av lärarna uttryckte det i en intervju:

Vad som krävs? Att ha en tydlig idé så att det inte bara blir allmänt utvecklingsarbete. Att stå ut med att i vissa lägen inte vara omtyckt. Att vara orädd för konflikter. Att kunna jobba under hot mot kursen. Att inte vara för beroende av gruppen, stå för nära. Att hitta lojala. Att skapa insyn och visa på resultat. Sen är det viktigt med ledningens stöd, att ha ett uttalat mandat från ledningen. Man behöver vara tuff – och ha stöd.

Svaren var förvånansvärt eniga och ansluter väl till litteratur inom området.

Avslutande reflektioner

Medan teoretiska kurser traditionellt har en stark ställning inom akademien är det långt ifrån självklart att en verksamhetsförlagd utbildning rankas lika högt. Här finns en kamp att föra för höjd och lika status genom att oförtrutet utveckla och visa på de verksamhetsförlagda kursernas unika empiriska och teoretiska bidrag, förutsatt att de – liksom övriga kurser – fortlöpande granskas och kvalitetssäkras.

Kursen, Socionompraktik (30 hp), blev efter förändringsarbetet kring 2008 uppmärksammad i Högskoleverkets utvärdering 2010 och föremål för intresse från andra lärosäten, bland annat Stockholm och Göteborg⁷. Förändringsprocessen presenterades även på konferenser på Island (2011) och Tammerfors (2013) och rönste stort intresse (Lahti Edmark 2011; 2013). Flera lärosäten inspirerades att följa Lunds exempel genom att göra liknande förändringar på motsvarande kurser – med varierande resultat.

⁷ Långvariga kontakter hölls med företrädare för praktikkurserna i Stockholm och Göteborg i samband med organisationsförändringen. Bl. a. genomfördes strukturerade erfarenhetsutbyten med Institutionen för socialt arbete i Göteborg, bekostade av utvecklingsmedel från våra respektive lärosäten. Vi genomförde även en kommenterad utvärdering i Stockholm efter deras införande av "Lundamodellen".

...från motvilligt digitalt till – mer digitalt!

De digitala inslag som med visst motstånd introducerades på Socionompraktiken 2007 har med åren blivit väletablerade, utvecklats och förfinats inte minst med stöd av en allt bättre teknik, nyutformade digitala verktyg och en beredskap att experimentera med och använda dessa.

De digitala inslagen fick inte minst våren 2020 en oväntad – om än ovälkommen – skjuts med Coronapandemin. Pandemin tvingade fram nya kreativa lösningar inom utbildningen, av vilka flera har kommit för att stanna. VFU-kursen visade sig vara väl förberedd med tanke på den internetbaserade pedagogik som redan var genomförd, exempelvis var steget till digitala studentseminarier inte långt. Svårigheterna kom snarare att ligga i att finna praktikplatser öppna för att ta emot studenter i ett osäkert pandemiläge, inte minst utomlands.

Redan 2019 hade emellertid ytterligare ett internetbaserat steg tagits inom kursen. Ett lärarteam inom kursen sjösatte då ett pilotprojekt riktat till handledare, ”Digitala lunchträffar” (Ritenius Manjer, Wright Nielsen & Werner 2019). Alltsedan den första socionomutbildningen startade på 1940-talet har frågan om de verksamhetsförlagda handledarna, deras kompetens och utbildning och möjligheterna att erbjuda stöd och fortbildning ständigt diskuterats. Handledarutbildningar har kommit och gått, stöd till handledare har utvecklats i olika former – och nu var det dags att testa digitala verktyg för att stärka kontakten med handledarna på yrkesfältet, eftersom allt färre handledare anslöt till de campusförlagda handledarträffarna. En digital plattform byggdes som ett kunskapsrikt nav och kompletterades med digitala lunchträffar via zoom. De erfarenheter som projektet gav kom väl till pass när pandemin slog till och kunde snabbt tas i bruk av lärarlaget för en förenklad kommunikation med en bredare grupp handledare.

En organisation som består – och en förändring som pågår!

Den förändrade struktur som genomfördes under denna utvecklingsperiod har visat sig vara en fortsatt hållbar grund att stå på. Utgångspunkten än idag är den organisationsförändring som genomfördes 2008. Placeringsbasen har exempelvis, trots pandemi och andra svårigheter, fortsatt lyckats med bedriften att placera 130-150 studenter varje termin, samtidigt som kontakten med

kringliggande kommuner, regioner och internationella praktikplatser utvecklas. Ett exempel är det mångåriga PUMA- projektet (PUMA=Praktikutbildning i Malmö stad), som är en samverkan med Malmö kommun och Malmö Universitet. Här har man även, på initiativ från Placeringsbasen, bland annat lyckats skapa ett system för gemensam placering på Malmöbaserade praktikplatser. Socialhögskolan har även länge haft etablerade och stabila samverkansavtal med stora arbetsgivare, där det ingår överenskommelser om praktikplatser, till exempel med Helsingborgs Stad, Lunds kommun och Region Skåne.

Det beskrivna pedagogiska upplägget med tre pedagogiska parallella spår består fortfarande. Allt sedan den beskrivna förändringsprocessen har ett fortlöpande kreativt utvecklingsarbete ägt rum på kursen. Utveckling och översyn av det pedagogiska innehållet pågår ständigt, när det exempelvis gäller pedagogiska inslag och upplägg, studieuppgifter, examensuppgifter, litteratur, etc.

För att ytterligare betona utbildningsinnehållet benämns kursen sedan ht 2017 *Verksamhetsförlagd utbildning (VFU)*, vilket ansluter till kursbeteckningen på motsvarande kurser på andra lärosäten. I samband med detta har kursmålen ännu en gång skärskådats, främst med syfte att öka tydligheten och rätts-säkerheten vid examination av kursen.

Hösten 2021 består kursens lärarlag av sex lektorer, fyra adjunkter och en doktorand, det vill säga ett lärarlag med den eftersträfvade blandningen av kompletterande kompetens. Detta har inte bara medfört en vitalisering av kursens pedagogiska kursinnehåll, utan även bidragit till en bredare spridning av kunskaper från den verksamhetsförlagda utbildningen och ett rikt praktiskt socialt yrkesfält till andra kurser – och motsvarande input från andra kurser till den verksamhetsförlagda utbildningen.

Samtidigt är dagens blandade lärarlag mer rörligt i sin sammansättning än den forna adjunktgrupp som var hela basen för den tidigare studiepraktiken. Medan lektorerna från tid till annan får forskningsmedel och undervisar på andra kurser, stod adjunktgrupperna för en kontinuitet och en tämligen unik närhet till yrkesfältet med sin bakgrund som yrkesverksamma socio-nomer. I det nuvarande lärarlaget är rollerna ombytta, nu är det lektorerna som utgör basen för kursen. Fast anställda adjunkter är i minoritet, och för nya adjunkter råder strama anställningsförhållanden inom universitetet. Detta medför att adjunkter med aktuell erfarenhet från det sociala yrkesfältet får tidsbegränsade anställningar, bidrar med sina erfarenheter och perspektiv,

men har samtidigt mer begränsade möjligheter att medverka i den övergripande utvecklingen av kursen. Förutsättningar för att vara del i ett stabilt lärarlag har förändrats. Arbetet för ett blandat och balanserat lärarlag har därmed i någon mån ändrat karaktär sedan organisationsförändringen 2008. Dagens utmaning blir därmed hur man idag kan skapa ett stabilt lärarlag med BÅDE lektorer OCH adjunkter.

Den minskning av antalet adjunkter som beskrivs här kan i ett större perspektiv ses som en del av en generell förändring bland anställda på landets socionomutbildningar. En aktuell forskningsrapport visar således att under perioden 2008–2020 har antalet adjunkter minskat med en tredjedel (Salonen & Panican 2021).

Det fanns en tid då praktiken var en grundläggande del av utbildningen samtidigt som flertalet lärare vid sidan om praktiken var ”akademiker av olika grader, vilket medförde hög ämneskompetens men samtidigt ibland ett visst avstånd från den praktiska verklighet som väntade eleverna efter examen” (Elmér 1997, s. 37). Sedan dess har socialt arbete blivit en forskningsdisciplin, med möjlighet för de lektorer som idag undervisar på socionomprogrammet att ha med sig en doktorsexamen och forskning i socialt arbete och i flera fall också erfarenheter som socionomer i professionellt socialt arbete. De lektorer som ingår i lärarlaget i dagens VFU-kurs har därmed helt andra förutsättningar än de akademiker som Elmér beskriver ovan, när det gäller kunskaper om och närhet till socialt arbete.

Avslutningsvis...

I detta kapitel har jag försökt ge en bakgrund till socionomprogrammets verksamhetsförlagda kurs, men framför allt skapa en överblick över och tydliggöra de organisatoriska förändringar som genomfördes 2008/2009 och som än idag präglar kursen Verksamhetsförlagd utbildning (VFU). För att göra förändringarna förståeliga har jag också, ur ett personligt ledarskapsperspektiv, försökt beskriva de förutsättningar som gjorde förändringarna möjliga och de processer som kringgärdade arbetet.

De ambitioner som vägledde organisationsförändringen 2008 (se i början av kapitlet) har glädjande nog i stort sett förverkligats, även om många nya utmaningar dykt upp på vägen. En kurs med praktiskt socialt hantverk har fördjupats i riktning mot ett kunskapsbaserat lärande genom att väva samman

teori, praktik och personlig professionell utveckling i en verksamhetsförlagd utbildning. En kurs där teorier omsätts och prövas i en praktisk kontext, och där praktisk erfarenhet och kunskap utvecklar teorier.

Det har varit berikande att få återvända till och reflektera kring det utvecklingsarbete som ägt rum och som fortfarande äger rum – med full kraft.

Referenser

- Edebalk, P G & Inger Farm & Hans Swärd (red.)(1997) *Socialhögskolan i Lund 50 år – en jubileumsskrift*. Meddelande från Socialhögskolan 1997:7. Lund: Lunds universitet.
- Elmér, Å. (1997) Sydsvenska socialinstitutet 1947–1964. I: Per Gunnar Edebalk, Inger Farm & Hans Swärd (red.) *Socialhögskolan i Lund 50 år – en jubileumsskrift*. Meddelande från Socialhögskolan 1997:7. Lund: Lunds universitet.
- Farm, I. (1997) Socionomutbildningen i Lund 1964-1997. I: Per Gunnar Edebalk, Inger Farm & Hans Swärd (red.) *Socialhögskolan i Lund 50 år – en jubileumsskrift*. Meddelande från Socialhögskolan 1997:7. Lund: Lunds universitet.
- Högskoleverket (2009) *Utvärdering av socionomutbildningen vid svenska universitet och högskolor*. Rapport 2009:36R. Stockholm: Högskoleverket.
- Lahti Edmark, H. & Svensson, K. (2015) Professionsutbildning: Att omsätta abstrakt kunskap konkret i handling. I: Gunnar Andersson & Magnus Jerneck (red.) *Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund – en vital 50-åring. En jubileumsskrift*. Lund: Lunds universitet.
- Lahti Edmark, H. (2014) *Ett språng på den akademiska statusskalan. Socionompraktik i dynamisk utveckling – ur ett ledarperspektiv*. Socialhögskolan i Lund. Opublicerat pedagogiskt paper.
- Lahti Edmark, H. (2011) *Practically a jump on the academic status scale: The development of a social work placement course intertwining practical and theoretical knowledge and collaboration*. Konferensföredrag på Nordisk Högskolekonferens, Island 2011.
- Lahti Edmark, H. (2013) *Practically a jump on the academic status scale: Challenging traditions and raising competence in a social work placement course from a leader perspective*. Konferensföredrag på NASSW-konferens i Tammerfors, Finland 2013.
- Martinell Barfoed, E. (2012) *Constructing stories of learning – the seminar as a learning space*. Socialhögskolan, Lund. Opublicerat pedagogiskt paper.
- Ritenius Manjer, Å., Wright Nielsen, T. & Werner, E. (2019) *Digitala lunchträffar – ett pedagogiskt utvecklingsarbete för handledare på den verksamhetsförlagda utbildningen på Socionomprogrammet*. Socialhögskolan, Lund. Opublicerat pedagogiskt paper.
- Roxå, T. & Katarina M. (2011) *Understanding strong academic microcultures. An exploratory study*. Lund: Avdelningen för högskolepedagogisk utveckling, Lunds universitet.

- Salonen, T. & Panican, A. (2021) *Genomlysning av socionomfältet: Nuläge och prognoser om socionomers utbildning och arbetsmarknad*. Research Reports in Social Work; Vol. 2021, Nr. 6. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- SFS 1992:1434. Högskolelag.
- SFS 1993:100. Högskoleförordningen.
- Sunesson, S. (2003) Socialt arbete - en bakgrund till ett forskningsämne. I: Högskoleverket (red.) *Socialt arbete: en nationell genomlysning av ämnet*. Högskoleverkets rapportserie 2003:16 R, s. 75-131. ISSN 1400-948X
<http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOId=532099&fileOId=625238>
- Swärd, H. (1997) Socionomutbildningens bakgrund. I: Per Gunnar Edebalk, Inger Farm & Hans Swärd (red.) *Socialhögskolan i Lund 50 år – en jubileumsskrift*. Meddelande från Socialhögskolan 1997:7. Lund: Lunds universitet.
- Thylefors, I. (2007) *Ledarskap i human serviceorganisationer*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Wenger, E. (1998/2008) *Communities of Practice. Learning, meaning and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Därtill används underlag från den beskrivna perioden i form av ett avsevärt antal personliga anteckningar, opublicerade minnesanteckningar från kursmöten/utvecklingsmöten, protokoll från möten med interna och externa samarbetspartners, diverse underlag till prefekt/studierektor, e-postdialoger kring utvecklingsarbetet med kollegor samt diarieförda skrivelser till institutionsstyrelsen.

5. Brukarmedverkan i utbildning

Möjlighetsstrukturer och pedagogik

CECILIA HEULE

TABITHA WRIGHT NIELSEN

Introduktion

Under de senaste 20 åren har brukarengagemang i undervisningen varit ett återkommande inslag på Socialhögskolan vid Lunds universitet (Heule, Knutagård & Kristiansen 2017; Fløystad Kvammen & Wright Nielsen 2021). Brukarnas aktiva engagemang i undervisningen har vuxit från att vara ett område som drevs av en liten grupp engagerade lärare på skolan till att, med den valbara mobiliseringskursen som bas, bli en institutionaliserad del av undervisningen på flera av utbildningens kurser. Men även om detta utvecklingsarbete har intensifierats under de senaste två decennierna fanns redan tidigare ett forskningsmässigt och politiskt engagemang på Socialhögskolan för brukarnas organisationer. Exempelvis hade Socialhögskolans förste professor, Sune Sunesson, varit engagerad i bland annat RFHLs/Kontrapunkts verksamheter samt i Fontänhuset i Malmö under 80- och 90-talen¹, och flera andra av institutionens forskare och lärare hade varit styrelseledamöter i brukarnas intresseorganisationer. Brukardrivna organisationer som Basta, Fontänhuset samt gatutidningsrörelsen blev fokus i den tidiga forskningen som utvecklades på Socialhögskolan i Lund (Meeuwisse 1997; 2001; Magnusson 2002) och det blev också brukarorganisationernas relation till det profession-

¹ RFHL stod på den tiden för Riksförbundet till hjälp för narkotika- och läkemedelsberoende, men namnet har under senare år ändrats till Rättigheter, Frigörelse, Hälsa och Likabehandling.

Fontänhuset är en del av en världsomfattande så kallad klubbhusrörelse, som drivs av medlemmar som har erfarenheter av psykisk ohälsa.

ella sociala arbetet och välfärdsstaten (Sunesson 1991; Meeuwisse & Sunesson 1998).

I detta kapitel kommer vi att presentera hur brukarorganisationerna och deras medlemmar har engagerats under och efter de så kallade Mobiliseringskurserna och hur detta har bidragit till att utveckla undervisningen för studenterna på Socialhögskolan. Vi ska presentera en del av de teoretiska perspektiv som har utgjort grund för denna utveckling och förklara hur mobiliseringskursen är en förutsättning för och utgör ett nav för rekrytering av brukarrepresentanter som föreläsare och handledare på andra kurser. Brukarmedverkan kan sägas ha institutionaliserats inom socionomutbildningen i Lund.

Några perspektiv på makt och kunskapsutveckling i socialt arbete

Betydelsen av brukarmedverkan i detta sammanhang handlar i grunden om att erkänna de ojämlika maktförhållanden som är en inneboende del av det sociala arbetet och dess kunskapsutveckling, och som bidrar till att forma inte bara aktörernas erfarenheter och möjligheter på området, utan påverkar också vad som definierar kunskapsfältet ”socialt arbete”. Även om betydelsen av begreppet, liksom andra ideologiska begrepp såsom exempelvis empowerment (Rae 2012; Wright Nielsen 2009), definieras av vitt skilda politiska och ideologiska diskurser är perspektivet djupt förankrat i en deltagande och demokratisk diskurs. En sådan diskurs syftar till att utmana och skapa förändring i de maktstrukturer som präglar alla delar av det sociala arbetets fält och relationer, inklusive utbildningen av socialarbetare (McLaughlin 2009a; 2009b; Beresford 2016; Beresford 2012). Uppfattningen om att det sociala arbetets kunskapsutveckling och praktik upprätthåller ojämlika maktförhållanden, samt att det ur ett kunskapsmässigt och demokratiskt perspektiv är viktigt att involvera brukare, har varit en utgångspunkt för det arbete som görs för att involvera representanter från brukarorganisationer i socionomutbildningen vid Lunds universitet (Angelin 2015).

Ett sätt att förstå dessa maktrelationer och strukturer är genom Bourdieus begrepp om fält och kapital (Bourdieu 1984). Bourdieu illustrerar strukturell ojämlikhet med hjälp av begreppen kapital och fält. Ett fält kan förstås som

en mer eller mindre avgränsad social arena, som definieras av ett tema och formas av de positioner och möjligheter som aktörerna har inom fältet. Aktörernas positioner bestäms av vilket kapital och vilka resurser de besitter, i kraft av de andra aktörernas erkännande. Detta innebär att de kan ha mer eller mindre makt att forma fältet och dess innehåll. Kunskap och utbildning i socialt arbete är ett exempel på ett sådant fält, där det så att säga pågår en kamp om vad som kan anses vara legitim kunskap, och där möjligheten att forma fältet och dess innehåll bestäms av det kapital som aktörerna på fältet innehar. Akademisk och professionell praktisk kunskap är exempel på kapital som i kraft av sin institutionalisering i hög grad formar vad som är erkänt och betraktas som legitim kunskap inom utbildningsområdet för socialt arbete. I detta sammanhang har brukarna av det sociala arbetet mindre möjlighet att komma åt och forma fältet och dess kunskap. Ett viktigt skäl till detta är att erfarenhet i sig inte så ofta erkänns som en tillräckligt legitim kunskap inom utbildningsområdet. Det krävs som regel utbildning, forskning och professionella meriter (Brante 2009). Men också eftersom rollen som brukare eller klient definieras av att uppleva sociala problem och att vara beroende av andra människors makt inom socialt arbete.

Det är välkänt att roller som skapar binära par eller dikotomier, åtskilda av tydliga gränser, kan bidra till varaktig ojämlikhet (Tilly 1998, s. 96). Enligt Tillys teori exploateras grupper på den ena sidan av en binär gränstragning ofta av dem på den andra sidan. Relationen mellan socialarbetare och deras klienter riskerar att upprätthålla sådana ojämlikheter. När dessa relationsmönster blir institutionaliserade kan de vara svåra att förändra. Ett sätt att dekonstruera synen på en institutionaliserad praktik är att låta brukarnas berättelser visa alternativa sätt att förstå vad som fungerar och vad som inte gör det (Fook 2002, s. 89). Genom att själv vara med och skapa ett narrativ kring egna erfarenheter möjliggör berättaren för åhöraren en logisk förståelse av händelser och konsekvenser som kan bidra till att stigmatiseringen av sociala problem minskas.

Det finns sätt att aktivt arbeta för en förändring av de maktpositioner aktörerna innehar på fältet. Ett sätt är att utmana de roller och positioner aktörerna ges som forskare, lärare, brukarrepresentanter respektive studenter. Inom akademiska studier kan dessa roller uppfattas som relativt fastlåsta och tenderar att spegla positioner som har ojämlik makt, och som deltagande aktörer har specifika förväntningar och krav på (Heule, Knutagård och

Kristiansen 2021). Genom att tilldela brukarrepresentanter andra roller inom akademien, såsom studenter, föreläsare eller handledare förskjuts maktrelationen mellan aktörerna, genom de nya rollernas kapital. Därmed ökas möjligheten att vara med och forma fältet som kunskapsfält.

Det är intressant att notera vilket handlingsutrymme som olika organisationer skapar genom hur de benämner de deltagande aktörerna. Benämningen återspeglar en position i den befintliga maktstrukturen liksom det möjlighetsutrymme som denna position erbjuder. Vi illustrerar detta i tabellen nedan.

Roll/relation	Exempel på organisation
Brukare	Brukarråd
Klient	Socialtjänst
Kund	Arbetsförmedlingar, Sjukförsäkringsbolag
Patient	Psykiatri, psykoterapeutisk behandling
Medlem	Klubbhusrörelsen (Fontänhusrörelsen), KRIS, AA
Medarbetare	Sociala företag som San Patrignano eller Basta
Partner	Samhällsutvecklingsarbete
Granne	Settlementrörelsen, som Hull House eller Toynbee Hall
Student, föreläsare eller handledare	Socialhögskolans inkludering av representanter från brukarorganisationer
Erfarenhetsexpert	Ett koncept av växande betydelse i Nederländerna och i Belgien inom ramen för utbildning av socialarbetare

Tabell 1. Roller som erbjuds utsatta grupper inom olika sammanhang.

När invanda roller utmanas är det väsentligt att detta backas upp av organisationens ledning och att det finns normer som legitimerar processerna. Det institutionella stödet speglar vilka aktörer som erkänns som värda att delta i fältet, och det speglar vad institutionen erkänner som relevant och legitim kunskap (Pettigrew och Tropp 2006; Heule, Knutagård och Kristiansen 2021) Betydelsen av institutionellt stöd erkänns inom den så kallade kontaktforskningen som har fokuserat på hur kontakt mellan grupper påverkar de fördomar som de har om varandra (Pettigrew & Tropp 2006, s. 766). Institutionellt stöd syftar på de normer som kommuniceras inom organisationen om vad som anses viktigt och vad som är legitimt. Mobiliseringskursen i Lund har sedan starten 2005 haft stöd av Socialhögskolans ledning och dess fakultet, men det har ibland varit svårt att finansiera kostnaderna för de externa studenterna. Därför kan det institutionella stödet betraktas som begränsat, och bör inte tas för givet. Lärare som lyckas upprätthålla ett långsiktigt brukaren-

gagemang i utbildningen är således beroende av uppbackning från högre instanser som av utbildningsnämnden eller av dem som driver institutionerna.

Det som har präglat Socialhögskolans sätt att arbeta med brukarmedverkan har varit att ge representanter från brukarorganisationer tillgång till de gängse universitetsrollerna studenter, lärare eller handledare. Denna tillgång har gett dem som har engagerats ett ökat kapital och därmed legitimitet att forma kunskapsfältet socialt arbete samt kunskap om hur praktiken kan utvecklas. Mobiliseringskursen har spelat en viktig roll i detta arbete, inte bara genom den inkludering som har skett av utomstående studenter utan även genom det pedagogiska utvecklingsarbete som har skett, som har handlat om att skapa tillit och minska fördomar mellan studentgrupperna. Att brukarorganisationernas medlemmar har utvecklat en tillit till de andra studenterna och en känsla av tillhörighet på Socialhögskolan har möjliggjort att de senare har kunnat rekryteras till andra kurser som föreläsare eller handledare. Det har varit viktigt att sträva efter en ömsesidighet i relationerna för att bryta fördomar som har funnits mellan brukarorganisationernas medlemmar och socionomprofessionens företrädare (Kjellberg & French 2011).

Historia

Den så kallade Mobiliseringskursen utvecklades ursprungligen som en del av en valbar kurs på socionomutbildningens och socionomstudenternas sjunde termin. Om den valbara ursprungliga kursen skriver Verner Denvall, i jubileumsskrift från Socialhögskolans 50-årsjubileum, att deltagardemokratiska metoder som framtidsverkstäder bidrog till kreativa processer och innebar att studenterna tog eget ansvar i utvecklingsprocesser (Denvall 1997).² Kursen Socialt förändringsarbete var således en handlingsinriktad kurs som innebar en möjlighet för studenterna att utveckla egna projektidéer. Detta kom att utgöra en intressant plattform för den inkludering av brukarorganisationernas medlemmar som Mobiliseringskursen skulle komma att möjliggöra. Ett annat moment på den valbara kursen hade utvecklats av en annan av kursens lärare, Helene Lahti-Edmark. Det innebar att studenterna fick presentera olika pro-

² Framtidsverkstad är en deltagardemokratisk metod som bygger på en tilltro till människors kapacitet, fantasi och förmåga att tillsammans kunna skapa en bättre framtid (Denvall & Salonen 2000).

jektidéer inför en projektpanel bestående av klasskamrater som hade i uppgift att bedöma sina kamraters idéer och att komma med goda råd i syfte att förbättra idéerna. Dessa två pedagogiska grepp var viktiga byggstenar i det som under de senaste 17 åren har kommit att utgöra Mobiliseringskursen. En tredje och kanske den viktigaste komponenten var de partnerskap med olika brukarorganisationer som skulle komma att utvecklas.

Mellan åren 2002 och 2004 ingick arbetskooperativet Basta och Socialhögskolan i ett gemensamt EU-finansierat partnerskap. Basta är ett socialt företag som drivs av före detta missbrukare. Socialhögskolans roll i detta partnerskap var att utvärdera Bastas verksamheter och att skapa en uppdragsutbildning för medlemmarna från olika brukarorganisationer. Samarbetet gav mersmak och inom ramen för EU:s strukturfondsprogram EQUAL involverades under 2005–2007 en mängd olika brukarorganisationer³, som skulle komma att bli en rekryteringsbas för utomstående studenter som fick möjlighet att gå en gemensam kurs tillsammans med nästan färdiga socio-ekonomistudenter under en sexveckorsperiod. Exempel på dessa var organisationer för personer med missbruks erfarenhet såsom RFHL, KRIS, Svenska brukarföreningen, Våga Va; organisationer för personer med psykisk ohälsa såsom Fontänhusrörelsen, RSMH, Ångestsyndromsällskapet; organisationer för funktionsnedsatta såsom Överviktigas riksförbund, Tandvårdskadeförbundet samt Attention; samt organisationer för etniska minoriteter såsom Romernas Riksförbund och Islamic Center. Totalt har studenter genom årens lopp rekryterats till Mobiliseringskursen från ett 50-tal organisationer. En del har gått kursen utan att vara medlemmar i någon organisation och har då rekryterats av tidigare studenter. De flesta av de inkluderade studenterna saknar högskolebehörighet, men det förekommer också att så kallade uppdragsstudenter har tidigare högskoleutbildning som erfarenhet. Kursen är en poänggivande kurs på sex veckor och har hållits vid 25 tillfällen. Totalt har 540 socioekonomistudenter, 25 masterstudenter och 273 studenter från olika brukarorganisationer gått kursen tillsammans. Syftet har varit att utveckla gemensam kunskap och att utveckla projekt i gränsöverskridande partnerskap.

År 2008 reformerades socioekonomistutbildningen i Lund och ett nytt program innehåll introducerades. Sådana organisationsförändringar medför alltid en

³ I texten används begreppet brukarorganisationer, men i realiteten rör det sig om en mängd varierande organisationsformer såsom riksförbund, intressepolitiska påtryckarorganisationer, självhjälpgrupper och andra organisationer som drivs av olika minoritetsgrupper. Gemensamt är att de drivs av personer som har egen erfarenhet av olika sociala problem.

risk att sårbara delar av programmet, såsom den gränsöverskridande Mobiliseringskursen rationaliseras bort. Så blev dock inte fallet. Istället installerades en valbar kurs i det nya programmet under första hälften av sjundeterminen som innefattade en fortsättning på Mobiliseringskursen. Samtidigt infördes moment av brukarmedverkan på terminer där tidigare lärare från Mobiliseringskursen fick ansvarsområden. Arne Kristiansen blev kursföreståndare på nya termin ett och införde där en vecka om olika brukarorganisationer som presenterades av representanter från organisationerna. Verner Denvall blev kursföreståndare för senare hälften av sjundeterminen och anställde tidigare uppdragsstudenter från Mobiliseringskursen som handledare. Detta moment kommer vi att beskriva mer ingående nedan. Senare har tidigare "Mobiliseringsstudenter" även engagerats på andra kurser, såsom exempelvis termin fyra.

Pedagogiska grepp mot fördomar och motsättningar

Ett viktigt pedagogiskt utvecklingsarbete har handlat om att hantera den utmaning det innebär för deltagare med så olika bakgrund att få förtroende för varandra, bortom fördomar och kategoriseringar. Studenterna skrivs in i tre olika kursformer; en valbar kurs inom socionomprogrammet (avancerad nivå); en uppdragsutbildning (grundläggande nivå); samt som fristående kurs (avancerad nivå). De studenter som rekryteras inom brukarorganisationerna går uppdragskursen, och för att möta de krav som finns på avancerad nivå läser de övriga studenterna tre extra veckor som innefattar bearbetning av teoretisk litteratur om mobilisering, ojämlikhet och utvecklingsarbete.

En målsättning har varit att flytta fokus i socialt arbete, från individens problem till vikten av gemenskap, inkludering och gemensamt utvecklingsarbete. Professor Bengt Börjeson, som har utvärderat kursen, skrev om denna ambition:

Det som här betecknas som den positiva dialektiken innebär alltså ett nytt individperspektiv. Man distanserar sig från uppfattningen om klienten som problembärare och den professionella aktören som problemlösare. Man närmar sig i stället ett synsätt där individen uppfattas som – via sina livserfarenheter – en människa med kunskaper vilka har en särskild betydelse då man arbetar med de strukturella problemen. Det har varit kursens pedagogiska uppgift att med-

verka till att dessa kunskaper blir faktiska resultat i arbetet. Detta innebär i sin tur en förändring på individnivå och denna förändring manifesteras i självförståelsen ”jag är en människa som har kunskaper och engagemang och kraft att bidra till att uppnå de mål vi har definierat tillsammans”.⁴ (Börjesson 2009, s. 55)

Denna objektsförskjutning är viktigt eftersom det mobiliserar studenterna från brukarorganisationer till att bli aktörer i ett gemensamt förändringsarbete. Studenterna från brukarorganisationer har tidigare träffat socialarbetare i rollen som klienter eller patienter, men genom kursens konstruktion utmanas gränser i socialt arbete som skiljer yrkesverksamma från dem som har erfarenhet av att använda olika sociala interventioner. Den utmanar också konventioner inom högre utbildning om vem som har tillgång till undervisningen. Kursens upplägg består inledningsvis av föreläsningar varvat med studenternas egna presentationer. Sedan används inslagen som har nämnts tidigare; framtidsverkstad och projektutveckling.

Deltagarnas narrativ lägger grund för den kartläggning av behov som förekommer i samhället. Samtliga gör en personlig presentation i början av kursen om ”vem de är och vad som är viktigt för dem i socialt arbete”. Dessa presentationer har kommit att bli mycket mer personliga än vad socionomstudenterna har varit vana vid från tidigare kurser. Livsberättelserna bidrar till att minska klyftor och en förenklad kategorisering av ”de andra”. Cecilia Heules avhandling som är en analys av deltagarnas skriftliga reflektioner visar att studentgrupperna inledningsvis tolkar varandra med ganska fördomsfulla glasögon i tolkningar som bygger på kategoriseringar och tidigare erfarenheter. Tabell 2 nedan visar studentgruppernas inledande identifikation av medstudenterna.

⁴ Börjesson, Bengt. Granskning och analys, i Börjesson, Denvall, Heule & Kristiansen. *Vi och dom. Om att förändra en gränsdragning*. Sköndal: Sköndalsinstitutets arbetsrapportserie 64. 2009, s. 55.

Socionomstudenternas kategoriserande identifikation av uppdragsstudenterna	Uppdragsstudenternas kategoriserande identifikation av socionomstudenterna
<ul style="list-style-type: none"> - Negativa gentemot socialarbetare - Känslosamma - Oakademiskt förhållningssätt - Dömande - Avståndstagande 	<ul style="list-style-type: none"> - Oerfarna - Teoriuppfyllda snarare än att ha erfarenhet det ”verkliga livet” - Ängsliga och prestationsinriktade - Oförstående

Tabell 2. Studentgruppernas inledande identifikation av ”de andra” (Heule 2021, s. 120).

Rollerna som studenterna inledningsvis förhåller sig till kan delvis förklaras av normskillnader mellan Socialhögskolans respektive olika brukarorganisationers värdesystem. I socialpsykologen Gordon Allports klassiker *The nature of prejudice* förklaras begreppet ”fördom” inte bara som erfarenhetsbaserad uppfattningsförmåga, utan även som känslomässigt gillande eller inte gillande. Omdömena som sammanfattas i tabellen ovan kan i linje med detta ses som ett förminskande av de andra. Det är också intressant att notera studenternas reflektioner om hur de inledningsvis uppfattar sig själva, det vill säga den egna gruppen.

Tabell 3 ger en grov skiss över vad som verkar vara en vanligt förekommande inledande syn på den egna kategorin.

Socionomstudenternas ursprungliga syn på sig själva	Uppdragsstudenternas ursprungliga syn på sig själva
<ul style="list-style-type: none"> - Ovana vid att distansera sig från studentrollen. - Inte så personliga. Är inte så vana vid att reflektera över egna problem inom ramen för utbildningen. - Akademiskt rutinerade. - Identifierar sig med en framtida yrkesroll. 	<ul style="list-style-type: none"> - Offer för orättvisor. - Har stor kunskap om verkligheten. Denna kunskap bygger på självupplevda erfarenheter. - Känner sig försvarsinställda. Vana vid att inte bli förstådda av professionen. - Känner sig som avvikare i de professionellas system.

Tabell 3. Studentgruppernas inledande syn på sig själva (Heule 2021, s. 120).

Under framtidsverkstaden utvecklas projektidéer, som sedan utvecklas i de gränsöverskridande samarbeten som studentgrupperna utgör. Den interna projektpanelen, som beskrivits ovan, har bytts ut mot en extern panel bestående av olika inflytelserika samhällsrepresentanter såsom forskare, politiker,

socialtjänstchefer och bidragsgivare. Kursen avslutas med en skriftlig reflektionsuppgift om de lärdomar som samarbetet inom ramen för kursen har bidragit med. Dessa essäliknande reflektionsuppgifter är intressant läsning om de gruppprocesser som förekommer under kursen. Följande citat är ett exempel på hur en student beskriver betydelsen som de personliga presentationerna spelar då det gäller att utmana fördomar och att relatera till andra som unika subjekt.

Presentationen gjorde extremt mycket för sammanhållningen. För mig kändes det som att när jag väl gjort presentationen kändes jag som en i gänget. För gruppen började med att vara två separata grupper, att uppdragsstudenterna och socionomstudenterna var olika. Man satte sig ofta tillsammans med de från den egna gruppen och jag upplevde att det var som en tyst överenskommelse att socionomstudenterna inte visste någonting om hur det var att vara utsatt och att uppdragsstudenterna inte visste någonting om hur systemet fungerade eller hur man bör hjälpa människor. Men efter att man gjort sin presentation var det som att jag helt plötsligt tillhörde båda grupperna, så kändes det i alla fall för mig. Jag kände att uppdragsstudenterna accepterade mig på ett helt annat sätt än vad de hade gjort innan. Det var till och med så att en av dem berättade för mig att de från början trott att jag var som vilken annan soc-kärring som helst, ung, naiv och inte vetat någonting om hur det är att vara utsatt för myndighetsutövning eller vara på samhällsbotten. Att jag levde i en värld av fina teorier och gömde mig bakom en akademisk utbildning. När jag sen berättat min historia, som denna kunde känna igen sig i, hade denna persons bild av mig förändrats helt och denne hade insett att jag kanske till och med visste vad jag pratade om, trots att jag var ung och akademiskt utbildad.

(Kristina, socionomstudent, 23 år) (Heule 2021, s. 133)

De inkluderade studenterna kommer ifrån en mängd olika bakgrunder och under de personliga presentationerna de kategoriseras deltagarna, eftersom enskilda studenter ses som mycket mer komplexa individer än stereotypen av en socionomstudent, en före detta droganvändare eller en patient från psykiatrin. Att dela personliga erfarenheter fyller en väsentlig roll i brytandet av förenklade och binära kategoriseringar. Studenter kan distansera sig från en kategoribunden roll i syfte att vinna förtroende från personer som har fördomar gentemot denna grupp. Detta kan iscensättas genom att dela med sig av mer personliga erfarenheter som kanske motsäger den bild som

motparten har om den kategorin man tillhör. Under de senaste 15 åren har Mobiliseringskursen blivit en förutsättning för Socialhögskolans arbete med att involvera brukarrepresentanter i undervisningen och kursen bidrar till kvaliteten och kontinuiteten i detta arbete.

För att säkerställa att brukarrepresentanternas deltagande i undervisningen inte blir ett element som förstärker upplevelsen av kategoriserad ojämlikhet krävs att brukarrepresentanter inte endast blir leverantörer av livsberättelser, utan aktiva medskapare i ett gemensamt förändringsarbete samt i det sociala arbetets kunskapsutveckling (Heule, Knutagård & Kristiansen 2021). Mobiliseringskursen är en valbar kurs som inte alla socionomstudierande väljer, men den möjliggör en rekrytering av personer från brukarorganisationer till att medverka i undervisningen på andra och obligatoriska kurser på socionomprogrammet. Mobiliseringskursen utgör en stabil rekryteringsbas som innebär att studenter på andra terminer kan få undervisning och handledning av brukarrepresentanter. Följande stycke beskriver ett sådant moment på en obligatorisk och avslutande kurs under socionomprogrammet.

Termin 7 – Professionellt socialt arbete

Professionellt socialt arbete är den sista kursen på socionomutbildningen och den är obligatorisk. Kursen utvecklades av Verner Denvall 2008 och brukarhandledningen har varit en del av kursen sedan dess början. På denna kurs ska studenterna skriva en så kallad interventionsplan, där de utifrån ett fiktivt fall ska identifiera och motivera de sociala problem som finns i fallet. Därutöver ska studenterna välja en yrkesroll och organisation inom det sociala arbetet de vill arbeta med fallet utifrån. I interventionsplanen ska studenterna visa hur klienterna skulle kunna få hjälp med att åtgärda problemen. Interventionsplanens problematiseringar och insatser ska utgå från ett evidensbaserat socialt arbete, vilket innebär att forskning, professionell kunskap och brukares erfarenheter ska vara en integrerad del av arbetet. Arbetet ska också utgå från de etiska riktlinjer som gäller för socialt arbete, inklusive de riktlinjer för delaktighet som gäller för arbetet med klienter (Akademikerförbundet SSR 2017). Under kursen får studenterna gruppörlagd handledning. En av de totalt 5 handledningar som studenterna erbjuds är brukarhandledning där

representanter för brukare handleder studenterna i deras arbete med interventionsplanen. Varje termin finns ungefär 20 grupper med cirka 7 studenter i varje. Cirka 10 brukarhandledare hanterar denna uppgift. Vissa av brukarhandledarna har varit med från kursens början, det vill säga sedan 2008, andra har slutat som handledare och nya tillkommer efter hand. Detta innebär att det finns både de som har längre erfarenhet inom gruppen samtidigt som nya perspektiv tillkommer.

Med åren har kunskap, erfarenhet och rutiner kring handledning stärkts, vilket gör att brukarhandledningen har blivit en integrerad och institutionaliserad del av studenternas arbete. Mobiliseringskursen spelar i detta sammanhang en viktig roll, eftersom det har visat sig viktigt och har blivit ett krav vid rekrytering av nya brukarhandledare att de skall ha gått Mobiliseringskursen för att kunna anställas som handledare på kursen.

Det finns flera anledningar till att Mobiliseringskursen är central för kvaliteten på andra kursers brukarmedverkan. Att handleda studenter kräver kunskap om och tillit till studiemiljön. Deltagandet i Mobiliseringskursen innebär att de har kunskap om utbildningen, studiemiljön och studenterna. Mobiliseringskursen bidrar därmed till att brukarna skall kunna erbjudas andra roller och positioner än dem de vanligtvis tilldelas inom det akademiska och det professionella fältet i socialt arbete. På kursen Professionellt socialt arbete är brukarhandledarna anställda som andra timanställda lärare på Socialhögskolan, vilket uttrycker ett konkret institutionellt erkännande av relevansen av kapitalet de äger och av deras bidrag till institutionens utbildning av socionomer.

Men deltagandet på Mobiliseringskursen innebär också att de individuella erfarenheterna som deltagarna – både brukarhandledare och studenter – har med sig när de börjar har transformerats till en kollektiv kunskap. Mobiliseringskursen, utgör en start för en gemensam kunskapsproduktion om socialt arbete och dess aktörer. Det blir en kunskap som överskrider deltagarnas egna individuella erfarenheter och som så småningom blir relevant för kursen Professionellt socialt arbete. Att enbart ta del av personliga historier och individuella berättelser i en föreläsningssituation kan innebära en risk att erfarenheterna individualiseras och att kunskapen därmed räknas som mindre legitim. Tvärtom finns det då en risk att både berättaren och berättelsen blir objekt som ägs av lärare, forskare och studenter och enbart gynnar de professionellas kunskapsproduktion (Askheim, Beresford & Heule,

2017; Green & Wilks 2009). Om så blir fallet upprätthålls och förstärks de kategoriseringar och ojämlikheter som vi önskar att undvika och förändra. Det förekommer alltså en process som innebär att deltagarnas individuella erfarenhet omformas till en gemensam kunskap som grundläggs under Mobiliseringskursen. I introduktionen till kursen Professionellt socialt arbete betonas i linje med detta att det inte är brukarhandledarnas personliga historia och berättelser som är utgångspunkten för handledningen, utan just handledarnas erfarenhet och kunskap om att inneha en specifik position i det sociala arbetets fält. Därmed möter de studenterna med en kunskap som är allmänt relevant för arbetet med interventionsplanen.

Sammanfattning/Diskussion

Vi har i detta kapitel velat visa hur brukarmedverkan i undervisningen på Socialhögskolan har en lång tradition, där Mobiliseringskursen i dag har blivit en hörnsten som möjliggör brukarnas engagemang i undervisningen på olika terminer i utbildningen. Utgångspunkten för detta är ett erkännande av den ojämlikhet som finns i den samhälleliga position som det innebär att vara klient eller brukare. En position som påverkar relationen mellan brukare/klienter och socialarbetare men även brukare och studenter i utbildningen. På Socialhögskolan har det skett ett aktivt arbete med att förändra givna positioner, och de inställningar som kommer med dem, genom att utmana aktörernas fördomar, kategoriseringar och roller.

I detta sammanhang ska det institutionella stödet som har möjliggjort detta arbete inte undervärderas. Brukarmedverkan i undervisningen har från början varit beroende av tidsbegränsade projekt samt av lärare med ett särskilt engagemang. Men brukarmedverkan i utbildningen hade inte haft den hållbara utveckling i utbildningen i Lund som den har i dag om det inte hade varit för ett långsiktigt stöd och intresse från Socialhögskolans ledning och lärare. Många kollegor i andra europeiska länder använder arbetet i Lund som förebild då de utvecklar egna och liknande praktiker utifrån de möjligheter som finns inom deras utbildningssystem (Askheim 2012; Altman & Hasvold 2015; Morin & Lambert 2019; Casey & Beresford 2022; Wilken et al. 2021).

Vi inledde detta kapitel med att visa hur de ojämlika samhälleliga maktförhållanden som är en del av det sociala arbetet, och dess kunskapsutveckling, bidrar till att forma inte bara aktörernas erfarenheter och möjligheter på området utan även hur dessa förhållanden definierar kunskapsfältet ”socialt arbete”. Vi har visat hur lärare, brukare och studenter på olika sätt är involverade i att ifrågasätta och förändra dessa maktstrukturer och den kunskap som skapas. Bland annat genom den brukarmedverkan som Mobiliseringskursen är en hörnsten i.

En rimlig och kritisk fråga blir om detta arbete förändrar det sociala arbetets maktförhållanden, maktstrukturer och kunskapsutveckling? Innebär medvetenhet om maktstrukturer, de kategoriseringsprocesser, distansering till invanda roller och ändrade positioner i fältet att maktförhållanden förändras? Det enkla svaret är att det gör de sannolikt inte i så stor utsträckning. Men det skapar en medvetenhet kring betydelsen av dessa strukturer, och det skapar nya kunskapar hos dem som är involverade. De gränsöverskridande samarbetena utgör ett möjlighetsrum för både brukare, lärare och studenter, där erfarenheten av att dessa maktstrukturer kan ifrågasättas och diskuteras kan föda handlingar och rutiner som exemplifierar hur ett sådant arbete kan se ut. Institutionaliseringen av brukarperspektivet i undervisningen på Socialhögskolan har inneburit att diskussionen bereds utrymme, samt att brukare, lärare och studenter återkommande är involverade i dessa diskussioner, vilket i sig föder ny kunskap och nya diskussioner.

Referenser

- Akademikerförbundet SSR (2017) *Etik i socialt arbete – Etisk kod for socialarbetare*. [https://akademssr.se/sites/default/files/files/etik_och_socialt_arbete_2017_w.pdf. Hämtad 26 maj 2022].
- Altman, L. & Hasvold, T. (2015) Brukerinvolvering i sosialfaglig utdanning. Hva kan ”gap-mending” pedagogikk bidra til? *Fontene Forskning*, 8(2): 77–89.
- Angelin, A. (2015) Service User Integration into Social Work Education: Lessons Learned From Nordic Participatory Action Projects. *Journal of Evidence-Informed Social Work*, 12(1): 124–138.
- Askheim, O.-P. (2012) Meeting face to face creates new insights: recruiting persons with user experiences as students in and educational programme in social work. *Social Work Education*, 31(5): 557–566.
- Askheim, O.-P., Beresford, P., & Heule, C. (2017) Mend the gap – strategies for user involvement in social work education. I: *Social Work Education*, 36(2): 148–140.

- Beresford, P. (2012) The theory and philosophy behind user involvement. I: Peter Beresford & Susan Carr (red.) *Social care, Service Users and User Involvement*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Beresford, P. (2016) *All our welfare: Towards participatory Social Policy*. Bristol: Policy Bristol Press.
- Bourdieu, P. (1984) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Brante, T. (2009) *Den professionella logiken. Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Lund: Liber.
- Börjeson, B. (2009) Granskning och analys. I: Bengt Börjeson, Verner Denvall, Cecilia Heule & Arne Kristiansen (red.) *Vi och dom. Om att förändra en gränsdragning*. Sköndalsinstitutets arbetsrapportserie 64. Sköndal: Sköndalsinstitutet.
- Casey, H. & Beresford, P. (2022) Mending gaps in social work education in the UK. I: Kristel Driessens & Vicky Lyssens-Danneboom (2022) (red.) *Involving Service Users in Social Work Education, Research and Policy. A comparative European Analysis*. Policy Press, University of Bristol.
- Denvall, V. (1997) Socialt arbete bortom skrivbordet – från samhällsarbete till framtidsverkstäder i Edebalk, Per Gunnar, Farm, Inger, & Swärd, Hans (Red.) (1997). *Socialhögskolan i Lund Femtio år: En jubileumsskrift 1947-1997*. Meddelanden från Socialhögskolan; Vol. 1997, Nr. 7, Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Denvall, V. & Salonen, T. (2000) *Att bryta vanans makt. Framtidsverkstäder och det nya Sverige*. Lund: Studentlitteratur.
- Fløystad Kvammen, M. & Wright Nielsen, T. (2022) Service users as supervisors in social work education: mending the gap of power relations. I: Kristel Driessens & Vicky Lyssens-Danneboom (2022) (red.) *Involving Service Users in Social Work Education, Research and Policy. A comparative European Analysis*. Bristol: Policy Press, University of Bristol.
- Fook, J. (2002) *Social Work Critical Theory and Practice*. London: Sage Publications.
- Green, L. & Wilks, T. (2009) Involving service users in a problem based model of teaching and learning. *Social Work Education*, 28(2): 190-203.
- Heule, C. (2021) *Iscensatt inkludering. Gemenskap som mål och utmaning på socionomutbildningen*. Akademisk avhandling. Lund: Socialhögskolan, Lund.
- Heule, C., Kristiansen, A. & Knutagård, M. (2017) Mending the Gaps in Social Work Education and Research – Two examples from a Swedish context. *European Journal of Social Work*, 20(3): 396–408.
- Heule, C., Knutagård, M. & Kristiansen, A. (2022) The gap-mending concept: theory and practice. I: Kristel Driessens & Vicky Lyssens-Danneboom (2022) (red.) *Involving Service Users in Social Work Education, Research and Policy. A comparative European Analysis*. Bristol: Policy Press, University of Bristol.
- Kjellberg, G. & French, R. (2011) A New Pedagogical Approach for Integrating Social Work Students & Service Users in Social Work Education. *Social Work Education*, 30(8): 948–963.

- MacLaughlin, H. (2009a) *Service User Research in Health and Social Care*. London: Sage.
- MachLaughlin, H. (2009b) What's in a name "client", "patient", "customer", "consumer", "expert by experience", "service user" – what's next? *The British Journal of Social Work*, 39(6): 1 101–1 117.
- Magnusson, J. (2002) *Ny situation. Ny Organisation*. Akademisk avhandling. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Meeuwisse, A. (2001) *Ett högriskprojekt. Om missbrukarrehabilitering på Basta Arbetskooperativ*. Sköndalsinstitutets skriftserie nr 18. Stockholm: Sköndalsinstitutet.
- Meeuwisse, A. (1997) *Vänskap och organisering. En studie av Fountain House-rörelsen*. Lund Studies in Social Welfare. Lund: Arkiv förlag.
- Meeuwisse, A. & Sunesson, S. (1998) Frivilliga organisationer, socialt arbete och expertis. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 5(2-3): s 172–193.
- Morin, P. & Lambert, A. (2019) L'apport du savoir expérientiel des personnes usagères des services sociaux au sein de la formation en travail social. *Vie social*, 25-26: 193–207.
- Pettigrew, T. & Tropp, L. (2006) A meta-analytical test of intergroup contact theory, *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751 – 783.
- Rae, R. (2012) *Trust, Power and the New Professionalism: A Case Study of Service User and Carer Involvement in the Selection of Social Work*. Huddersfield: University of Huddersfield.
- Sunesson, S. (1991) Cooption and Counterculture – the Ambiguous Strategies of the Organizations of the Oppressed. I: Günter Albrecht, Hans-Uwe Otto, Susanne Karstedt-Henke & Karin Böllert (red.) *Social Prevention and the Social Sciences. Theoretical Controversies, Research Problems and Evaluation Strategies*. Berlin: Walter de Gruyter förlag.
- Tilly, C. (1998) *Beständig ojämlikhet*, Lund: Arkiv Förlag.
- Wilken, J.-P., Wetteveen, E., van Slagmaat, C., Van Gijzel, S., Knevel, J., Loeffen, T. & Overkamp, E. (2022) Community of development: a model for inclusive learning, research and innovation. I: Kristel Driessens & Vicky Lyssens-Danneboom (2022) (red.) *Involving Service Users in Social Work Education, Research and Policy. A comparative European Analysis*. Bristol: Policy Press, University of Bristol.
- Wright Nielsen, T. (2009) *Viljen til at frigøre. En undersøgelse af empowerment i praksis*. Lund: Socialhögskolan Lunds Universitet.

6. Personalens kompetensprofil

Nuläge och vägval framåt

TAPIO SALONEN
ALEXANDRU PANICAN

Socionomernas betydelse för välfärdsstaten kan knappast överdrivas. Utan professionella socialarbetare skulle nöden och ojämlikheten öka såväl som flera sociala rättigheter skulle riskera förbli pappersprodukter. Den breda kompetensen som socionomen besitter, flätad samman med socialt engagemang, solidaritet och omsorg för människor längst ner i inkomst- och välfärdspyramiden, gör att professionella socialarbetare utgör välfärdsstatens hjärna och hjärta. Socionomer utgör dessutom den enda professionen som begripliggör sociala problem samt intervenerar för att underbygga en positiv utveckling för enskilda och grupper utifrån ett helhetsperspektiv. Ett bevis på att socionomernas kompetens kommer till nytta är efterfrågan på deras kompetens. Socionomernas arbetsmarknad har kontinuerligt utvecklats under 1900-talet. Antalet verksamma socionomer har ökat oavsett om det varit hög- eller lågkonjunkturer. Under de tre senaste decennierna har antalet yrkesverksamma socionomer (i åldern upp till 64 år) nästan fördubblats, från drygt 20 000 till 40 000 personer (Salonen & Panican 2021). Denna fördubbling i sig (20 000 socionomer) överträffar samtliga verksamma psykologer (10 000). Denna expansion framträder tydligt även relativt; från 2,45 socionomer per tusen invånare år 1990 till 3,92 år 2019. Gjorda bedömningar pekar på att expansionen av antalet verksamma socionomer kommer att fortsätta under 2020-talet med åtminstone ytterligare 10 000 socionomer (se Salonen & Panican 2021). Med andra ord, utvecklingen hittilldags och den förutsedda expansionen vittnar om betydelsen av socionomprofessionen.

Utvecklingen på arbetsmarknaden är beroende av ett utbildningssystem som förväntas matcha den efterfrågade kompetensförsörjningen. Kort kan nämnas att socionomutbildningen bygger på ämnet socialt arbete som är en

självständig akademisk disciplin och sedan 1977 ett forskningsbaserat ämne som under de senaste decennierna har expanderat på ett remarkabelt vis inom svensk högskoleutbildning. Sedan millennieskiftet har antalet lärosäten ökat från 7 till 19 år 2020 (Svärd & Edebalk 2021). Denna exceptionella utveckling inom det akademiska utbildningssystemet behöver analyseras med fokus på kvalitativa och kvantitativa aspekter för att kunna säkra en utbildning av relevans för disciplinen, socionomstudenter, yrkesverksamma och brukare.

Eftersom socionomutbildningen vid Lunds universitet lyfts fram i denna antologin väljer vi att uppmärksamma en nyckelaspekt gällande utbildningens kvalitet, nämligen medarbetarnas kompetensprofil med fokus på akademisk utbildningsnivå och ämneskompetens. Den akademiska utbildningsnivån diskuteras i förhållande till andel disputerade bland lärarkåren. Med ämneskompetens utgår vi från medarbetarnas skolning bedömd utifrån anknytning till socialt arbete som vetenskaplig disciplin och refererar därmed till två principer: socionomutbildning för ej disputerad personal och disputerat i socialt arbete för forskarutbildade vid lärosätet. Det kan diskuteras om dessa två principer garanterar ämneskompetens i samtliga avseenden. Exempelvis kan det handla om medarbetare som disputerat i socialt arbete, men helt saknar fältanknytning och har en annan disciplinär hemvist på grundläggande nivå. Emellertid, om betydelsen av en ämnesspecifik utbildning ifrågasätts då blir det svårt att rättfärdiga relevansen av en formell utbildning kopplad till en profession överhuvudtaget. Samtidigt bör nämnas att om det inte lyfts fram några principer om ämneskompetens, även om dessa dras med tillkortakommanden, då finns det en risk att inte kunna analysera ämnesprofilen hos medarbetare och problematisera relevansen av ämneskompetens i en akademisk professionsutbildning.

Som kvalitetskriterier gällande medarbetarnas kompetensprofil utgår vi från två önskvärda tvåtedjedelsmål, det vill säga minst två tredjedelar disputerad personal och minst två tredjedelar av personal med socialt arbete som sitt huvudämne¹. Kapitlet vägleds av följande fråga:

¹ 2/3-målet har använts i den enda studien om det svenska socionomfältets professionsuppbyggnad utifrån ett helhetsperspektiv på dimensionerings- och innehållsmässiga aspekter (Salonen 2010) och som vi förhåller oss till i detta kapitel. Två tredjedelar disputerad personal och minst lika hög andel med socialt arbete som sitt huvudämne förankras i en rimlighetsbedömning av vad som kan upprätthålla kvalitet på en akademisk professionsutbildning (Salonen & Panican 2021).

Har socionomutbildningen i Lund tillgång till medarbetare med erforderlig akademisk utbildningsnivå och ämneskompetens för att erbjuda socionomstudenterna en hög kvalitativ professionsutbildning?

Vi kommer att lägga tonvikten på en komparativ ansats såväl historiskt, genom att jämföra utvecklingen mellan åren 2008 och 2020 utifrån våra statistiska uppgifter, som i nutid, genom att positionera utbildningen i Lund i förhållande till de andra lärosäten som bedriver socionomutbildning i Sverige.

Vi använder oss av kvantifierbara data som har samlats in dels med hjälp av en enkät med basfakta från lärosäten med socionomutbildning, dels genom statistiska uppgifter från Universitetskanslersämbetet (UKÄ Statistikdatabas 2021) och Statistiska Centralbyråns (SCB) sysselsättnings- och utbildningsregister. De uppgifter som efterfrågas i enkäten avser läsåret 2020 och förenar kvantitetsmått med kvalitetsdimensioner: antal anställda såväl som deras akademiska titel, yrkesexamen, ämnesinriktning och undervisningsandel av tjänsteutövning på olika nivåer samt bedriven forskning avspeglar lärosätenas förmåga att upprätthålla kvaliteten på utbildningen.

Enkäten skickades våren 2021 till 19 lärosäten. De statistiska bearbetningar som presenteras i den fortsatta framställningen baseras dock på uppgifter från totalt 17 lärosäten. Två lärosäten har förhållandevis nyligen fått examensrätt för socionomprogrammet från Universitetskanslersämbetet vilket gör att de har startat utbildningen först under senare delen av 2020 respektive 2021².

För att kunna ringa in personalprofilen i Lund och därutöver jämföra med andra lärosäten med socionomutbildning såväl som att ringa in utvecklingen mellan undersökningsåren 2008 och 2020, väljer vi att analysera följande aspekter som avspeglar både kvantitetsmått och kvalitetsdimensioner:

- jämförelse av personal vid landets socionomutbildningar och mer detaljerad vid Socialhögskolan i Lund efter personalkategori 2008 och 2020
- andel disputerad personal i undervisning vid socionomutbildning

² Högskolan i Halmstad har fått examensrätt för socionomprogrammet i december 2019; den första studentkullen (60 studieplatser) har startat studierna höstterminen 2020 och saknar därmed data för hela läsåret 2020. Högskolan i Väst har fått examensrätt i november 2020, den första studentkullen (100 studieplatser) började höstterminen 2021.

- fördelning av personalens tjänstgöring per lärosäte
- antal helårsstudenter per lärartjänst vid socionomutbildningar
- antal helårsstudenter (HST) vid socionomutbildningar per forskare (helårsekvivalent)
- andel av undervisningstiden av personal med socialt arbete som disciplin efter lärosäte
- undervisande personal efter personalkompetens och ämnestillhörighet per lärosäte
- andel lärartjänster efter personalkompetens och ämnestillhörighet per lärosäte

Vi använder följande förkortningar för lärosäten:

- ESB - Ersta Sköndal Bräcke högskola (sedan 2022 ändrat namn till Marie Cederschiöld högskola)
- GU - Göteborgs universitet
- HD - Högskolan i Dalarna
- HiG - Högskolan i Gävle
- HJ - Högskolan i Jönköping
- KAU - Karlstads universitet
- LIU - Linköpings universitet
- LNU - Linnéuniversitetet
- LU - Lunds universitet
- MAU - Malmö universitet
- MDH - Mälardalens högskola
- MittU - Mittuniversitetet
- ORU - Örebro universitet
- SH - Södertörns högskola
- SU - Stockholms universitet
- UMU - Umeå universitet
- UU - Uppsala universitet

Den fortsatta framställningen omfattar fyra delar. I den första delen analyseras medarbetarnas akademiska utbildningsnivå som kopplas till olika aspekter av relevans för utbildningens kvalitet. Nästa del ägnas åt en analys av medar-

betarnas ämneskompetens. I kapitlets näst sista del lyfts lärdomar utifrån analysen av personalprofilen på Socialhögskolan i Lund fram. Kapitlet avslutas med en sammanfattande diskussion om personalprofilen som berör kommande utmaningar gällande kompetensförsörjning för att säkra tillgången till kvalificerade medarbetare på socionomutbildningen.

Akademisk utbildning bland personal i undervisning

Inledningsvis ska nämnas att antalet lärosäten med socionomutbildningar har ökat från 13 till 18 mellan åren 2008 och 2020; ett ytterligare lärosäte tillkom 2021, vilket gör att socionomutbildning bedrivs vid sammanlagt 19 lärosäten i Sverige. Angående utvecklingen mellan 2008 och 2020 kan kort nämnas att det har skett en sammanslagning av socionomutbildningarna vid Växjö universitet och Kalmar högskola när dessa lärosäten slogs samman till Linnéuniversitetet 2010. Socionomutbildningen vid Kristianstad högskola har lagts ner och Uppsala universitet (2008), Mälardalens högskola (2010), Högskolan i Dalarna (2012) och Södertörns högskola (2017) har tillkommit. De två senast tillkomna socionomutbildningarna vid Halmstad högskola (2020) och Högskolan Väst (2021) ingår, som framgått tidigare, inte i denna undersökning.

I tabell 1 presenteras en översikt av personalen vid landets socionomutbildningar efter personalkategori. Den stora skillnaden mellan 2008 och 2020 är adjunkternas minskning med drygt en tredjedel, från drygt 300 till cirka 200. Antalet professorer och lektorer är tämligen oförändrat, men med en ökning av docenter och postdoktjänster. Det talar för en viss förstärkning av välmeriterad forskarpersonal. Andelen disputerad personal har ökat något mellan åren. Antalet doktorander har ökat något och utgör 2020 var sjätte verksam vid socionomutbildningarna. Generellt tyder detta på en fortsatt formell kompetenshöjning av personalprofilen vid landets socionomutbildningar. Variationer förekommer vilket uppmärksammas längre ner. När det gäller doktorander har enbart de med någon form av registrerad aktivitet under 2020 medtagits. Antalet nollaktiva doktorander (inskrivna i forskarutbildning men utan registrerad studieprestation under året) eller helt finansierade av andra huvudmän höjer antalet med nästan 60. Det innebär att 70 procent

av doktoranderna i ämnet socialt arbete medräknats i denna studie för år 2020.

	2008	2020	Skillnad
Professor	63	66	+3
Lektor	369	*378	+9
varav docent	**61	104	+43
Adjunkt	323	206	-117
Doktorand	98	135	+37
Totalt	853	787	-66

Tabell 1. Jämförelse av personal vid socionomutbildningar 2008 och 2020. (Antal)

* Av 378 lektorer 2020 hade 26 postdoktjänster.

** Saknas uppgifter för Lunds universitet 2008 (19 docenter 2020).

Som framgår av tabellen ovan har andelen disputerad personal alltmer kommit att dominera personalprofilen, en liknande utveckling avspeglas gällande Socialhögskolan vid Lunds universitet under undersökningsperioden, se tabell 2.

	2008	2020	Skillnad
Professor	9	6	-3
Lektor	45	52	+7
Adjunkt	47	11	-36
Doktorand	13	12	-1
Totalt	114	81	-33

Tabell 2. Jämförelse av personal vid Socialhögskolan i Lund 2008 och 2020. (Antal)

Ökningen av andel disputerad personal bör kort kommenteras utifrån de uppgifter som lyfts fram i båda tabellerna ovan. Samtidigt som antalet professorer har ökat mycket blygsamt mellan 2008 och 2020 vid landets lärosäten med socionomutbildning har utvecklingen gått åt motsatt håll i Lund. Där har antalet professorer minskat påtagligt till följd av successiva pensionsavgångar. En förklaring till att lärosätet i Lund inte kompenserar pensionsavgångar med nyanställda professorer kan spåras i ändrade anställningsvillkor för ämnesrepresentanter; vid Socialhögskolan i Lund har professorerna sedan flera år tillbaka rätt till att ägna 50 procent av tjänstgöringen åt forskning, en reform under 2010-talet som har blivit så pass dyr för arbetsgivaren att fakulteten och därmed institutionerna har infört befodringsstopp med resultatet att ingen har befordrats till professor sedan år 2015. Antalet lektorstjänster

har ökat i Lund i högre grad än på andra lärosäten. Det ska nämnas att bland lektorer var det 19 som hade docentkompetens år 2020. Av dessa var 10 kvinnor och 9 män med varierande akademisk profil. Av docenterna hade tio en ämnesanknytning helt och hållet i socialt arbete medan fem kombinerade detta med en annan disciplin och fyra docenter hade sin ämnesförankring i annan disciplin. Nio av de nitton docenterna är under 50 år (varav 7 är kvinnor) medan sex var över 60 år. Sammanfattningsvis kan man bedöma att det finns en betryggande akademisk återväxt i kollegiet i Lund.

Ett annat tydligt utfall handlar om den kraftiga nedgången av adjunkter med nästan 80 procent vid Socialhögskolan i Lund, en nedgång som är mycket mer påtaglig jämfört med utvecklingen vid andra lärosäten med socio-
nomutbildning. Emellertid, antalet adjunkter var betydligt högre 2008, då timanställda från yrkesfält och brukarorganisationer eller andra gästlärare räknades in. År 2020 inkluderades enbart personer med anställning vid institutionen. Vidare har utvecklingen gått åt motsatt håll gällande doktorander. Socialhögskolan vid Lunds universitet har en doktorand färre 2020 jämfört med 2008 (notera att det är enbart doktorander med institutions-
tjänstgöring på grundutbildningen som är inkluderade). En ytterligare aspekt som bryter mot utvecklingen i landet i övrigt har att göra med antalet medarbetare, som under undersökningsperioden har gått ner kraftigt; en minskning med nästan 30 procent. I antal räknat (-36 adjunkter) motsvarar minskningen av adjunkterna drygt hälften av hela nedgången (-66 medarbetare) i antal medarbetare vid samtliga lärosäten som bedriver socio-
nomutbildning.

Sammanfattningsvis är slutsatsen att det skett en kompetensförskjutning genom att andelen disputerad personal som undervisar på socio-
nomutbildningen i Lund har ökat. Antalet professorer har dock minskat under senare år. Antalet disputerade lektorer har ökat medan antalet adjunkter (inklusive gästlärare) minskat avsevärt. Resultaten pekar på en fortgående akademise-
ring av personalen och stabilisering av personalförsörjningen. Andelen tillsvi-
dareanställd personal som engagerats i grundutbildningen har ökat markant från 58 till 91 procent mellan åren 2008–2020.

Vidare domineras medarbetarna vid socio-
nomutbildningar av kvinnlig personal. Numera är drygt två tredjedelar av personalen kvinnor, närmare bestämt 68 procent, vilket kan jämföras med 60 procent år 2008. Liknande utveckling kan uppmärksammas vid Socialhögskolan i Lund, där andelen

kvinnor i personalen har ökat från 56 till 67 procent mellan 2008 och 2020. Noterbart är att socionomutbildningen domineras, till 85 procent, av kvinnliga studenter. Den kvinnliga dominansen på utbildningen har legat relativt oförändrad åtminstone sedan mitten på 1980-talet (Bengtsson 2020) och avspeglar förhållandena bland verksamma socionomer på arbetsmarknaden (Kullberg 2011). Det ska samtidigt nämnas att denna könssammansättning inte är speciell för socionomfältet utan är specifik för vård och omsorg på den starkt könsuppdelade svenska arbetsmarknaden (Brante et al. 2015). Kvinnor i majoritet är särskilt framträdande inom välfärdsstatens professioner till exempel sjuksköterskor (89 procent) och arbetsterapeuter i regionerna (97 procent) (Kullberg 2011).

På vilket sätt får den konstaterade ökningen av andelen disputerad personal genomslag i grundutbildningen och för studenterna? Detta illustreras nedan som lärarfördelning i undervisningstid. I resultaten från 2008 var det knappt hälften (47 procent) av undervisningstiden som genomfördes av disputerad personal (Salonen 2010). Denna andel hade 2020 ökat betydligt till 62 procent i genomsnitt vid landets socionomutbildningar. Detta baseras på 177 av totalt 287 lärartjänster (beräknad i helårspersonal) i undervisning. Det innebär att målet om att åtminstone två tredjedelar av undervisningen bedrivs av forskarutbildad personal nästan är uppnått. Genom att uppmärksamma enskilda lärosäten, såsom det görs i diagram 1 nedan, kan konstateras att sex lärosäten har uppnått detta mål 2020 (LU, UU, SH, UMU, GU, HD). Socionomutbildningen vid Lunds universitet sticker ut med 80 procent av lärartiden med disputerad personal, vilket är 10 procentenheter högre än vid något annat lärosäte. Lärosätet i Lund avspeglar en mycket positiv utveckling i förhållande till år 2008, då andelen disputerad personal i undervisning låg på 49 procent – en ökning som motsvarar 31 procent fram till 2020.

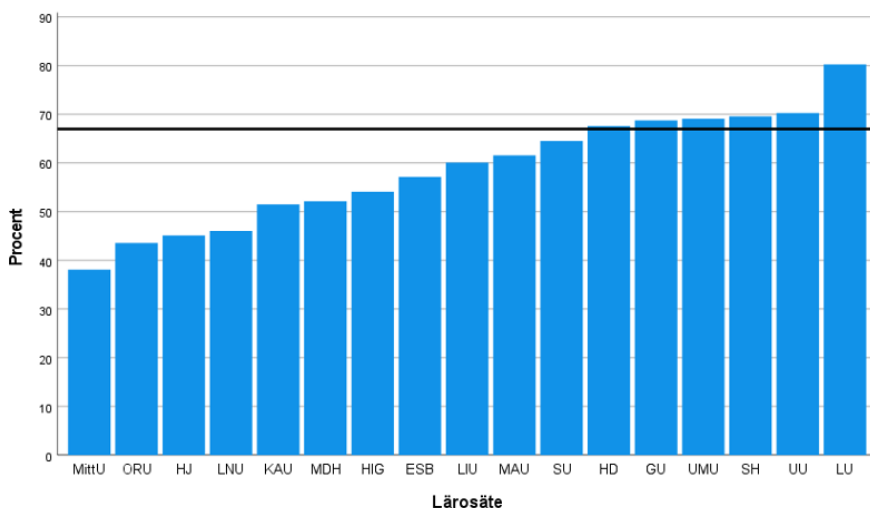

Diagram 1. Andel disputerad personal i undervisning vid socionomutbildning per lärosäte 2020. (%)

I nästa steg lyfts fördelningen av personalens arbetstid fram på varje lärosäte. Som det illustreras i diagram 2 varierar personalens arbetstid mellan de tre uppgifterna tämligen mycket på lärosätetsnivå. Om vi kommenterar endast den använda tiden för undervisning blir slutsatsen att undervisningstiden skiljer sig som mest mellan 28 (MAU) och 58 (MDH) procent av personalens tjänstgöring vid socionomutbildningen. Vid de tre största utbildningarna (GU, SU & LU) ligger undervisningsgraden under 50 procent, minst undervisningstid av personalens tjänstgöring på socionomutbildningen bland de största utbildningarna ägnas vid Socialhögskolan vid Lunds universitet. Betydelsen av lärarledd undervisningstid är ett debatterat ämne. Å ena sidan handlar det om studier på högskolenivå som bygger på en hög studentaktivitet med omfattande ansvar för eget lärande, självstudier, egen reflektion och en hög grad av självständighet. Å andra sidan om att lärarledd undervisning utgör grundbulven i ett utbildningssystem oavsett nivå, vilket UKÄ uttrycker på följande sätt:

Samtidigt är det så att utan det fysiska eller virtuella mötet mellan lärare och student sker ingen undervisning, och det går att säga att den lärarledda undervisningstiden som erbjuds inom högskolan utgör skillnaden mellan utbildning

och självstudier. Det finns även ett indirekt samband mellan lärarledd tid och studenters prestation: alltför få timmar med lärarledd undervisning i veckan kan leda till att studenter ägnar mindre tid och ansträngning åt självstudier, vilket i sin tur kan leda till en sämre prestation (UKÄ 2018, s. 5).

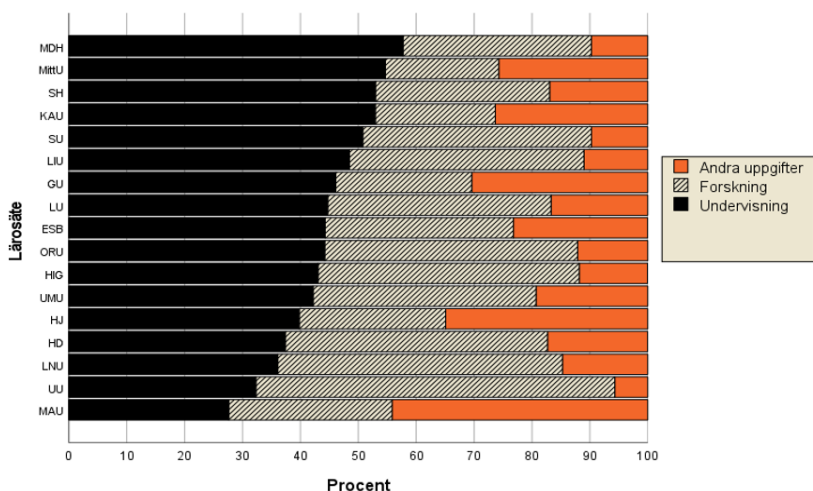

Diagram 2. Fördelning av personalens tjänstgöring per lärosäte 2020. (Andel %)

En viktig dimension gällande personalprofilen handlar om lärarkapacitet, som indikerar kvalitetsaspekter på utbildningen. Lärarkapacitet avspeglar lärarens arbetsbelastning och därmed möjlighet att uppmärksamma studenternas progression såväl som tid för muntliga och skriftliga återkopplingar på examinerande moment som ämnar främja studentens lärande. Utvecklingen av lärarkapaciteten, räknat som antal helårsstudenter (HST) per helårslärare, i socionomutbildningarna visar på en ökning av lärarkapaciteten från i genomsnitt 33,4 till 30,4 helårsstudenter per lärartjänst mellan 2008 och 2020. Denna förändring beror till största del på att 2008 var det några lärosäten (KAU och LIU) som bjärt avvek från övriga lärosäten i detta avseende. Som visas i diagram 3 uppvisar lärosätena ett betydligt jämnare resultat kring lärarkapaciteten i programutbildningen. Nästan samtliga lärosäten hamnar i intervallet 25–35 HST per lärartjänst. Det är ungefär lika många lärosäten där lärarkapaciteten har minskat som lärosäten där den istället har ökat. Vid Lunds universitet har lärarkapaciteten ökat avsevärt mellan 2008 och 2020, nämligen från 35,7 till 25 helårsstudenter per lärartjänst.

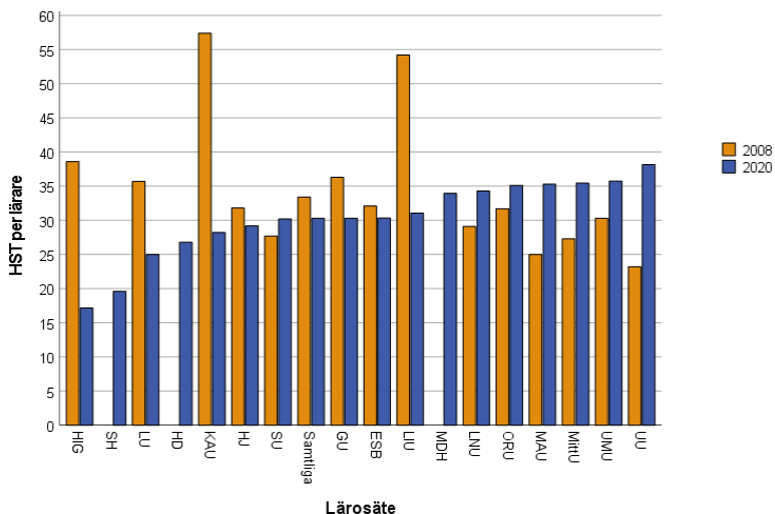

Diagram 3. Antal helårsstudenter per lärartjänst vid socionomutbildningar 2008 och 2020. Sorterat efter 2020 års resultat.

Sett till grundutbildningarnas storlek framträder stora skillnader när det gäller forskartäthet bland lärosäten (se diagram 4). Forskartätheten visar på det enskilda lärosätets potential att bedriva forskningsanknuten undervisning. De lärosäten med hög forskartäthet i relation till programutbildningens storlek är HiG (16 helårsstudenter per forskarekvivalent), UU (20), HD (22) och LNU (25). Lärosäten med låg forskartäthet sett till socionomutbildningars storlek är MittU (99 HST/helårsforskare), KAU (72), MDH (60) och GU (60). Socialhögskolan vid Lunds universitet placerar sig i gruppen med högst forskartäthet genom att uppta en femte plats strax efter LNU. Viktigt i sammanhanget är att nämna utvecklingen av helårsstudenter i Lund, som har gått ner från 1 076 HST år 2008 till 966 HST år 2020. Det innebär en minskning på nästan 10 procent.

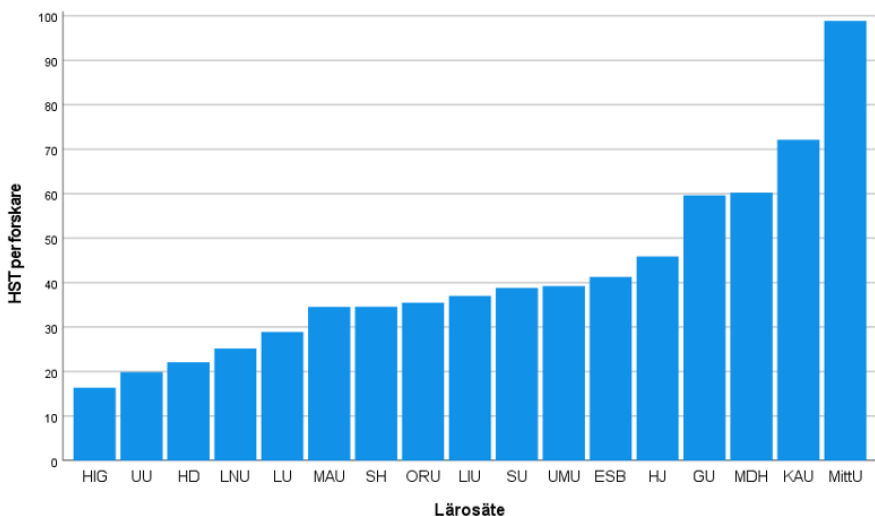

Diagram 4. Antal helårsstudenter (HST) vid socionomutbildningar per forskare (helårsekvivalent) 2020. (Antal)

Ämneskompetens

Det andra innehållsrelaterade måttet gällande medarbetarnas ämnesprofil som vi fokuserar är ämneskompetensen. Med ämneskompetens menas, såsom vi har nämnt inledningsvis, socionomutbildning för ej disputerad personal och disputerad i socialt arbete för forskarutbildade. Eftersom det handlar om en professionsutbildning etablerad som forskningsämne sedan mer än 40 år bör personalprofilen uppnå 2/3-målet, vilket innebär minst två tredjedelar disputerad personal och minst två tredjedelar av personal bör ha socialt arbete som sitt huvudämne. Det är naturligt att ämnet socialt arbete, som självständig disciplin med egen kunskapsmässig prägel, är grundstommen såväl för att spegla det mångfacetterade socionomfältet som att ge progression i kurser.

Vid enkätundersökningen 2008 (Salonen 2010) uppnåddes 2/3-målet generellt bland landets socionomutbildningar, men med en tydlig övervikt av undervisning av icke-disputerad personal med egen erfarenhet från det sociala arbetets yrkesfält. Denna andel avseende medarbetarnas ämneskompetens har 2020 minskat till 57 procent i genomsnitt. Som visas i diagram 5 döljs i detta genomsnitt en stor variation mellan lärosätena, från 37 procent (MAU)

till 99 procent (ESB). Fem lärosäten (ESB, MittU, LIU, ORU, HiG) överstiger målet om två tredjedelar av undervisande personal med socialt arbete som ämnesdisciplin. I andra änden återfinns fem lärosäten (MAU, UU, MDH, LNU, LU) där mindre än hälften av undervisningstiden bedrivs av lärare från ämnet socialt arbete. Närmare bestämt, vid lärosätet i Lund uppgår andelen av undervisningstiden som bedrivs av personal med ämneskompetens endast till 46 procent, exakt samma andel som uppvisades år 2008.

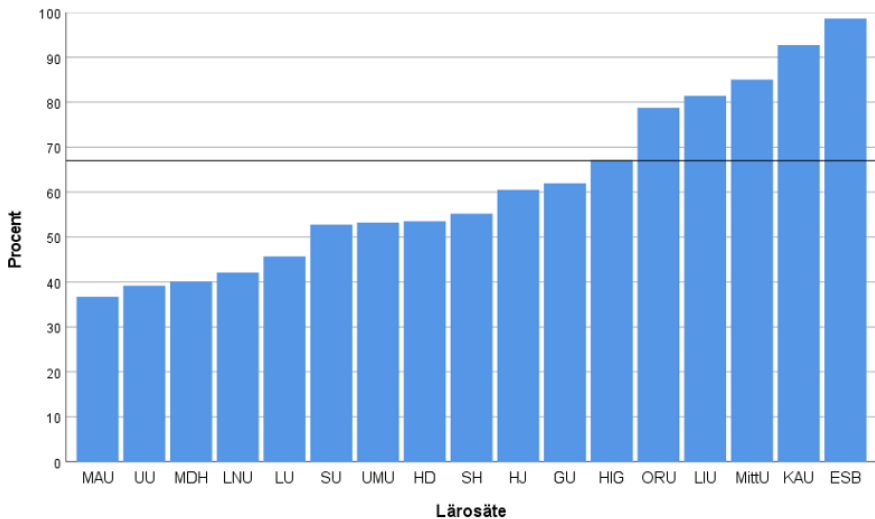

Diagram 5. Andel av undervisningstiden av personal med socialt arbete som disciplin efter lärosäten 2020. (%)

Det tål att reflektera över vad denna utveckling, med färre undervisande personal med ämneskompetens, innebär för socionomfältet; i Lunds fall en konstant låg andel sedan 2008. Svensson (2021) menar att betydelsen av undervisande personal med ämneskompetens knappast kan överdrivas gällande socialt arbete som professionsutbildning. Speciellt gäller detta ämnesspecifika kunskaper som omfattar kännedom om socialt arbete som praktik. Emellertid är det betydelsefullt att också lyfta fram behovet av kompetens från andra ämnen. För en självständig akademisk disciplin finns det framförallt teoretiska och metodmässiga fördelar med att välkomna medarbetare med en annan ämnestillhörighet. Socionomutbildningen baseras dessutom på en flervetenskaplig grund vilket gör att medarbetare med förankring i andra ämnen tryggar kvalitet i socialt arbete som huvudämne. Det skulle rent av missgynna

socionomutbildningen om samtliga lärare skulle ha samma ämneskompetens. Men återigen, socionomutbildningen är en professionsutbildning byggd på en självständig disciplin. Det gör att det kan bli problematiskt, som i detta fall och gällande Socialhögskolan vid Lunds universitet, om andelen med annan disciplinär hemvist överstiger en tredjedel av undervisningstiden. Vi har tyvärr inte statistik tillgänglig gällande andra professionsutbildningar, men det skulle vara förvånande om undervisningstiden på exempelvis psykologutbildningen skulle bedrivas upp till drygt 40 procent och i Lunds fall 54 procent av medarbetare utan ämneskompetens. I den senaste publikationen om socionomutbildningen (Swärd & Edebalk 2021) dras följande slutsats i ett antologikapitel som uppmärksammar nuläget:

En annan evig fråga är frågan om kompetensförsörjning för utbildningen. Den begränsade forskarutbildningen i ämnet kan omöjligt möta det stora antalet socionomstudenter och än mindre ha utrymme för att därtill täcka behoven för vidareutbildning. När det så samtidigt är krav på doktorsexamen för anställning vid lärosätena är det hög sannolikhet att socionomstudenterna i stor utsträckning undervisas av disputerade lärare utan grund i ämnet socialt arbete och framför allt utan grund i det sociala arbetets praktik (Svensson 2021, s. 235).

Men hur ser det då ut med personalprofilen med fokus på ämnesanknytning bland den undervisande personalen på lärosätetsnivå år 2020? Det samlade intrycket (se längre ner diagram 6) är att det skiljer sig högst avsevärt åt bland lärosätena. Uppsala och Malmö universitet sticker ut med en hög andel av disputerade lärare från andra discipliner än socialt arbete, 58 respektive 47 procent. Deras andel med disputerade lärare med forskarutbildning i socialt arbete är samtidigt låg, 12 respektive 15 procent. Lägst andel lärare som disputerat i socialt arbete hittas vid KAU (11 procent). Som kontrast till dessa finner vi ESB med 56 procent disputerade i socialt arbete och endast en dryg procent med lärare disputerade i annat ämne. En relativt hög andel, över 40 procent, med disputerade lärare i socialt arbete återfinns på utbildningar i LIU (50 procent) och SU (41 procent). Socialhögskolan vid Lunds universitet uppvisar en högre andel disputerade i andra ämnen än socialt arbete, nämligen 47 procent i andra ämnen respektive 33 procent i socialt arbete. Av personalprofilen vid LU i antal anställda med annan disciplinär hemvist än socialt arbete konstaterar vi att några ämnestillhörigheter märks särskilt bland lärarpersonalen: sociologi (12 medarbetare), därefter psykologi (3), socialantropo-

logi (3), juridik (2), medicinsk vetenskap (2), rättssociologi (2), ekonomisk historia (1) och gerontologi (1).

Andel lärare som inte har genomgått forskarutbildning, oavsett ämnesanknytning, märks särskilt i MittU (62 procent), ORU (57 procent), HJ (55 procent), LNU (54 procent); i andra änden med lägst andel lärare utan forskarutbildning märks Socialhögskolan vid Lunds universitet. Bland lärosätena har MDH och LNU en särskilt hög andel icke-disputerade i annat ämne än socialt arbete, 33 respektive 32 procent medan LU har en liten högre andel icke-disputerade med ämneskompetens i förhållande till medarbetare utan forskarutbildning. I parentes kan nämnas att så pass stora skillnader mellan lärosätenas personalprofiler är bekymmersamt med tanke på utbildningens kvalitet och den kompetens socionomstudenter bör få ta del av. Vi återgår därför ännu en gång till den relevanta aspekten av en socionomutbildning som professionsgrundad. Till skillnad från många samhällsvetenskapliga discipliner förutsätter en professionsutbildning enhetlig vetenskaplig och kunskapsmässig grund sammanflätad med en praktik med egen etisk kod, en gemensam syn på yrkespraktiken och specifika kompetenser, färdigheter och förmågor. Om den vetenskapliga skolningen, ämnesanknytningen och expertisen bland medarbetarna, skiljer sig så pass mycket på socionomprogrammen i landet så finns det en uppenbar risk att de färdigutbildade socionomerna förvärvar och utvecklar skilda kompetensprofiler av varierande relevans och kvalitet. Stora skillnader kan bidra till att socionomutbildningen utvecklas till ett stratifierat utbildningsfält med en hierarki mellan lärosäten med negativa konsekvenser för disciplinen, den färdigutbildades arbetsmarknadsetablering och för brukaren.

Vi har inte studerat anledningen till att flera lärosäten har en hög andel disputerade lärare från andra discipliner än socialt arbete. Förmodligen handlar det om svårigheter att rekrytera medarbetare med adekvat kompetensprofil. Med tanke på att antalet studenter förväntas fortsätta öka under 2020-talet kan vi anta att efterfrågan på ämneskompetent personal också ökar. Det vore relevant att mer ingående studera kopplingen mellan kommande rekryteringsbehov och lärosätenas möjlighet att anställa forskarutbildade i socialt arbete, inte minst gällande Socialhögskolan vid Lunds universitet som utmärker sig på ett negativt sätt på detta område. Som framgår av tabell 1 ovan har antalet lektorer ökat marginellt mellan 2008 och 2020 (från 369 till 378 lektorer) samtidigt som det har tillkommit fem nya lärosäten

och ytterligare ett lärosäte 2021. Frågan är om den något positivare utvecklingen för antalet doktorander under perioden kan täcka det kommande behovet av kompetensförsörjning inom ämnet. Vi ser det som ytterst tveksamt.

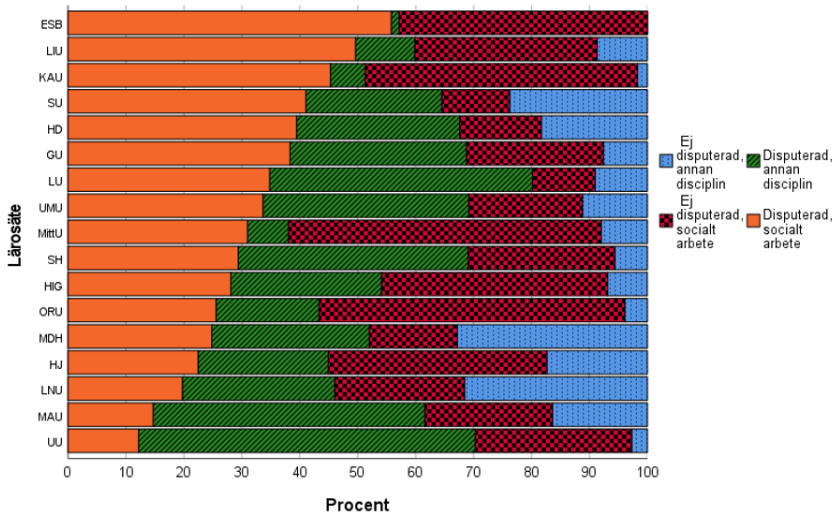

Diagram 6. Undervisande personal efter personalkompetens och ämnestillhörighet per lärosäte 2020 (sorterat efter andel disputerad personal i socialt arbete). (%)

Dessa resultat om personalprofilen i socionomutbildningen 2020 sammanfattas i diagram 7 i relation till de två kvalitetskriterier: minst två tredjedelar disputerad personal respektive ämneskompetens med socialt arbete som huvudämne. Det visar sig att inget lärosäte uppfyller båda. Å ena sidan uppfyller fem lärosäten kopplingen till huvudämnet socialt arbete medan andelen disputerade missar målbilden. Dessa lärosäten återfinns i nedre högra rutan av diagrammet. Å andra sidan uppfyller sex andra lärosäten disputationsmålet, där Socialhögskolan vid Lund universitet har högst andel i landet medan de har för låg andel medarbetare från socialt arbete; det placerar LU bland de lärosäten med minst andel medarbetare med ämneskompetens. Dessa lärosäten återfinns i övre vänstra rutan. Sedan har vi sex lärosäten som, i varierande grad, inte uppfyller något av de två uppställda målen.

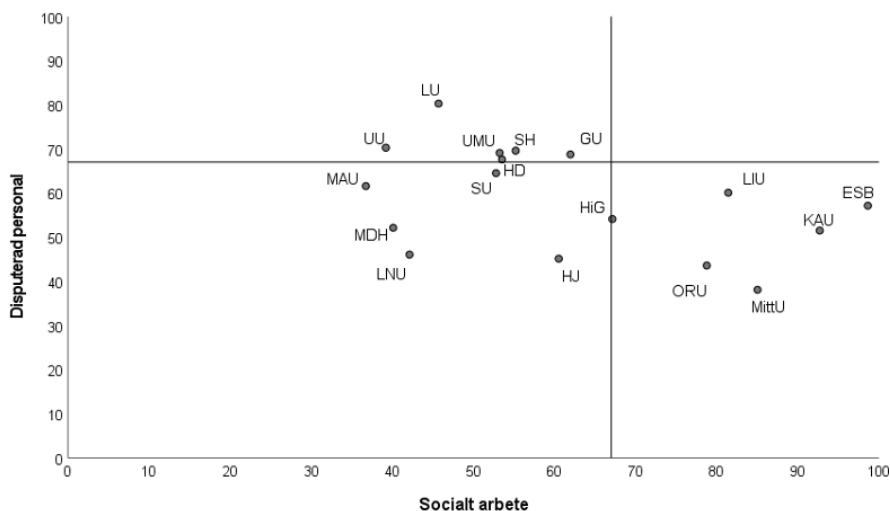

Diagram 7. Personalprofilen i socionomutbildningar i relation till akademisk utbildningsnivå och ämneskompetens per lärosäte 2020. (Andel %)

Vilka lärdomar kan vi dra från personalprofilen på Socialhögskolan i Lund?

Vi kan konstatera en fortgående akademisering av personalen genom att allt fler disputerade undervisar: antalet professorer har minskat, antalet disputerade lektorer har ökat medan antalet adjunkter har minskat. Andelen kvinnlig personal har ökat mellan 2008 och 2020, från 56 till 67 procent.

Sett utifrån ett studentperspektiv möter studenterna numera allt mer disputerad fast personal i utbildningens olika terminer. Undervisningskvaliteten mätt i antalet helårsstudenter per heltidslärare har markant förbättrats, från cirka 36 till 25 studenter per lärartjänst. Jämfört med andra socionomutbildningar (median 30 HST per lärare 2020) ligger socionomutbildningen i Lund numera bland de med högst lärarkapacitet.

Sett utifrån de två identifierade måtten på utbildningens måluppfyllelse kan vi konstatera att socionomutbildningen i Lund väl uppfyller det ena målet om att minst två tredjedelar av undervisningen bedrivs av disputerad personal. Denna andel har höjts påtagligt sedan 2008 då den låg på 49 procent av undervisningstiden till att hamna på 80 procent år 2020. Under fyra av fem

undervisningstimmor möter således socionomstudenten i Lund numera en disputerad lärare. Jämfört med andra socionomutbildningar ligger Lund allra högst, följt av enbart fyra andra lärosäten som klarar målsättningen på minst två tredjedelar (UU, SH, UMU och GU). Det förekommer socionomutbildningar där andelen disputerad personal är så låg som hälften av Lunds profil, det vill säga cirka 40 procent.

Däremot uppvisar det andra kvalitetskriteriet – ämneskompetens i huvudämnet socialt arbete – en oförändrad och relativt låg nivå vid socionomutbildningen i Lund; 46 procent. Det innebär således att en majoritet av undervisningstiden fortfarande bedrivs av lärare med annan akademisk hemvist än socialt arbete. Lund tillhör därmed en grupp på fem socionomutbildningar där ämneskompetensen i lärarinsatserna understiger 50 procent av den totala undervisningstiden (de fyra andra lärosätena är MAU, UU, MDH och LNU).

Slutord

Avslutningsvis vi kan konstatera att socionomfältets utveckling i Sverige framstår som ett timglas. I ena änden uppmärksammas en kontinuerlig ökning av utbildningsplatser på grundutbildningen och i andra änden en arbetsmarknad som absorberar det ökande antalet yrkesverksamma socionomer. Det är i timglasets mitt där vi hittar undervisande personal på socionomutbildningen med ämneskompetens som problem med växtvärken blir tydliga. Detta skapar ett tryck på kompetensförsörjningen av undervisning och forskning inom socionomutbildningarna. Detta blir särskilt tydligt på socionomutbildningen vid Lunds universitet som utgör ett av landets lärosäten med lägst andel personal med ämneskompetens i undervisning.

Den långsiktiga personalförsörjningen av forskarutbildade inom huvudämnet socialt arbete framstår som ytterst strategisk för att inte bara uppnå de uppsatta kvalitetskriterierna i nuläget utan också förmågan att klara den förväntade expansionen inom socionomfältet under resten av 2020-talet. För detta krävs en institutionell struktur på nationell nivå för såväl socionomernas akademiska vidareutbildning som forskarutbildningens långsiktiga förmåga att utbilda kvalificerade kollegor såväl för akademins behov som det breda praktikfältet. Denna utmaning gäller, som framgått, i varierad grad för samtliga socionomutbildningar i landet, men kräver också genomgripande refor-

mer på nationell nivå för att säkra tillgången till kvalificerad personal såväl inom socionomutbildningarna som fortbildade praktiker.

Referenser

- Bengtsson, M. (2020) *Karriär och profession – om positioner, statushierarki och mobilitet inom socionomyrket*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Brante, T., Johnsson, E., Olofsson, G. & Svensson, L.G. (2015) *Professionerna i kunskapssamhället: en jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Kullberg, K. (2011) *Socionomkarriärer - Om vägar genom yrkeslivet i en av välfärdsstatens nya professioner*. Göteborg: Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.
- Salonen, T. (2010) Det sociala arbetets professionssträvanden – dimensionering, kvalitet och kompetens. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 17(1): 92–103.
- Salonen, T. & Panican, A. (2021) *Genomlysning av socionomfältet 2020. Nuläge och prognoser om socionomers utbildning och arbetsmarknad*. Research Reports in Social Work 2021:6. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Svensson, K. (2021) Expansion, variation och nya former av styrning – utbildning av socionomer efter 1993. I: Hans Swärd & Per Gunnar Edebalk (red.) *Socionomutbildningen – då, nu och i framtiden*. Lund: Studentlitteratur.
- Swärd, H. & Edebalk, P.G. (red.) (2021) *Socionomutbildningen – då, nu och i framtiden*. Lund: Studentlitteratur.
- UKÄ (2018) *Läroled tid i den svenska högskolan - En studie av scheman*. Rapport 2018:15. Stockholm: Universitetskanslersämbetet.
- UKÄ (2021) *Statistikdatabas: Högskolan i siffror*. På internet (2021-05-03): <https://www.uka.se/statistik--analys/statistikdatabas-hogskolan-i-siffror.html>

7. Forskningen vid Socialhögskolan 1997–2022

HÅKAN JÖNSON

Inledning

I det här kapitlet ska jag beskriva forskningen vid Socialhögskolan under det senaste kvartssekklet, det vill säga fram till jubileumsåret 2022. Den som är intresserad av att ta del av uppgifter om forskningen innan 1997 rekommenderas att exempelvis läsa det kapitel om forskning i socialt arbete som professor Sune Sunesson (1997) skrev till 50-årsfirandets jubileumsskrift (se även Sunesson 2003, 2004, 2015). Sunesson har också skrivit ett intressant kapitel i den här jubileumsboken. I kapitlet från 1997 framgick bland annat att forskningen vid institutionen fick sin formella start när Sunesson utsågs till professor 1984. Forskningsavdelningen kunde snabbt komma igång med forskning om organisering av socialt arbete, socialbidrag/försörjningsstöd och könshandel genom anslag från bland andra Malmö stad och Delegationen för Social Forskning (DSF).¹ DSF finansierade en forskarassistenttjänst som Sven-Axel Månsson tillträdde. Utifrån ett intresse från statsmakterna om etablering av forskning om barn och äldreomsorg rekryterades Gunvor Andersson och Rosmari Eliasson-Lappalainen. Rosmari tillträdde som professor på heltid 1993. Forskarutbildningen startade 1985. När Sunessons kapitel från 1997 skrevs hade 16 doktorander disputerat.

Tjugofem år senare, det vill säga i januari 2022 då detta skrivs, har 95 doktorander försvarat sina doktorsavhandlingar vid institutionen. Att det har producerats fler avhandlingar och mer forskning är ingen överraskning men har forskningen blivit annorlunda eller har den haft ungefär samma fokus genom åren? Vad är förändrat och vad kan ses som beständigt? Jag inleder med

¹ DSF ombildades senare till SFR, därefter till FAS och numera är namnet FORTE vilket står för Forskningsrådet för Hälsa, Arbetsliv och Välfärd.

en beskrivning från institutionens hemsida och året är 2022. Där presenteras forskningen vid Socialhögskolan ”idag” så här:

Idag spänner vår forskning över ett brett samhällsvetenskapligt område. I fokus finns frågor som rör sociala problem, dess definitioner, uppkomst, orsaker och lösningar; om villkor och levnadsförhållanden för utsatta grupper och individer och om samhällets interventioner för individers och gruppers levnadsförhållanden. Vi analyserar också välfärdspolitik och socialpolitiska åtgärder, människobehandlande organisationer och professioner.

Jaha, och hur var det ”igår”, då? Andra kanske inte håller med mig men jag påstår att 2022 års presentation skulle ha fungerat precis lika bra år 1997 (fast på den tiden hade Socialhögskolan inte någon hemsidespresentation av forskningen). När det gäller forskningens breda inriktningar är mycket detsamma, men det finns skillnader och dessa ska jag återkomma till.

Forskningen vid Socialhögskolan är emellertid inte bara en fråga om inriktning och fokus utan kan också beskrivas som en verksamhet med olika förutsättningar, resurser och strategier. Vilka forskargrupper, miljöer och nätverk finns och hur länkar dessa till andra forskningsmiljöer och till det omgivande samhället? Hur många forskare i roller som professorer, docenter, lektorer, postdoks och doktorander finns det? Hur ser villkoren ut för de som forskar? Finns det övergripande mål och strategier för vilken forskning som ska genomföras? Vilken typ av vetenskapliga ansatser och metoder används? Publicerar forskarna böcker, forskningsartiklar, rapporter och skrivs dessa på svenska eller engelska? Får institutionens forskare lite eller mycket externa forskningsmedel? Har forskningen genomslag och inflytande bland andra forskare och i samhället? Till detta kan läggas frågor om karaktäristika hos de som bedriver forskning, vilken disciplinär bakgrund de har, hur könsfördelningen ser ut etc. När det gäller den sistnämnda frågan har det för övrigt blivit stor skillnad. Av de som disputerade vid Socialhögskolan före 1997 var majoriteten män. Under perioden 2008-2021 var 75 % av de som disputerade kvinnor.

Kontinuitet och förändringar kan alltså avse olika aspekter av forskningen och det är i den änden jag ska börja i beskrivningarna av de senaste 25 åren.

Kompetenshöjningen – den största förändringen

Den största förändring som rör forskningen vid Socialhögskolan har inte att göra med ämnesområden, utan med vem/vilka som bedriver forskning. Majoriteten av de som bedrev forskning under 1990-talet var doktorander och produktionen av doktorsavhandlingar utgjorde en stor del av forskningen. Idag består majoriteten av den forskningsaktiva personalen av disputerade forskare. Doktoranderna är i både absoluta och relativa tal en mindre del av institutionens forskande stab. Kompetensförskjutningen har flera orsaker som jag redogör för nedan.

År 1998 ändrades reglerna för antagning till forskarutbildningen så att enbart doktorander vars studiefinansiering är säkerställd under hela utbildningen kan antas.² Det innebär att antagning till forskarutbildningen numera sker parallellt med *anställning* som doktorand. Före 1998 kunde institutionerna anta stora kullar med doktorander som försörjde sig på lite olika sätt. Begränsningar i antagning handlade framför allt om hur många som kunde handledas. Enligt Högskoleverkets (2003) genomlysning hade Socialhögskolan hela 42 doktorander år 2002. År 2021 angav institutionen att 25 doktorander var aktiva vid Socialhögskolan.

Reformen från 1998 har inneburit att färre doktorander antas med bättre ekonomiska villkor från start. Institutionen antar vanligen 2–6 doktorander vartannat år och däremellan antas enstaka doktorander som finansieras genom externa forskningsanslag. Forskarutbildningen har fått karaktären av en tidsbestämd utbildning med lön, men klockan tickar för de 48 månader som studietiden omfattar, vilket stressar många och det är inte ovanligt att finansieringstiden tar slut innan avhandlingen är klar.

Jag kan åskådliggöra förändringen utifrån min egen antagning. Jag hade jobbat åtta år som socialsekreterare och kom in på forskarutbildningen 1994, efter att ha varit ”skuggdoktorand” i Stockholm och gått några forskarutbildningskurser parallellt med jobbet. Min kull bestod av 12 doktorander. Några var redan anställda som adjunkter vid Socialhögskolan eller arbetade i forskningsprojekt. Flera var yrkesverksamma socialarbetare, även efter antagningen. Andra försörjde sig genom studiemedel och någon var pensionär. Jag hade själv en idé om att studera insatser mot ungdomars brottslighet, miss-

² https://www.vr.se/download/18.4dd26b09169cbe0ddda652/1555327344453/Reformer-inom-forskning-och-forskarutbildning-1990-2017_VR_2018.pdf

bruk och asocialitet när jag antogs men övergav denna. Efter ett halvår övervägde jag att skriva avhandling om fosterbarnsvård eftersom jag fick ett uppdrag från Socialstyrelsen att genomföra en studie om sammanbrott i familjehem. Sedan jobbade jag med kontroversstudier åt professor Thomas Brante och tänkte skriva avhandling om det. Jag var alltså projektassistent inom ramen för forskarutbildningen. Det slutade med att jag skrev avhandling om svenska pensionärsorganisationer som äldres sociala rörelser med Rosmari Eliasson-Lappalainen som handledare, inom ramen för ett forskningsprojekt som vi sökte tillsammans och fick medel till från dåvarande HSFR (numera Vetenskapsrådet). De forskarutbildningskurser jag gick hade inte särskilt mycket att göra med äldre; ämnesfördjupningen skedde genom avhandlingen. Jag hade ändå tid att gå kurser som jag tyckte var intressanta och till slut hade jag 138 hp. Så som det gick till för mig 1994 går det inte alls till idag. Doktoranderna antas med en forskningsplan, som förvisso kan ändras, och de går nästan enbart avhandlingsrelevanta kurser och mycket sällan mer än de 75 hp som krävs. Den forskningserfarenhet som flera av oss fick genom ”påhugg” i början av utbildningen har dagens doktorander ofta skaffat sig innan de antas.

En andra reform rör professorerna. Under mitten av 1990-talet fanns det två professorer eller ”professorstolar” inrättade vid institutionen och det var Rosmari Eliasson-Lappalainen och Sune Sunesson som var innehavare av dessa. Den så kallade Tham-reformen från 1999 gjorde det möjligt att befordra lektorer som uppnått professorskompetens till en anställning som professor. Det som begränsar antalet anställda professorer är utöver kompetensen huruvida institutionen har råd att betala för den ökning i forskningstid (50 procent jämfört med 20 procent) som skiljer en professor från en universitetslektor. Numera finns det sex ”aktiva” professorer vid Socialhögskolan, det vill säga professorer som institutionen betalar lön till via fakultetsmedel: Katarina Jacobsson, Håkan Johansson, Håkan Jönson, Max Koch, Anna Meeuwisse och Kerstin Svensson.³

Den tredje förändringen är kanske den mest betydande. Socialhögskolan har växt och gått igenom en slags naturlig mognad genom påfyllnaden av

³ Begreppet ”aktiva” är problematiskt i relation till den flytande professorsrollen. Exempelvis bedriver Hans Swärd, Per Gunnar Edebalk och Ingrid Sahlin en hel del forskning när detta skrivs och Ingrid Sahlin medverkar ofta under doktorandseminarier. I det här sammanhanget avser ”aktiva” de professorer som ingår i professorsrådet och som har skyldighet att fördela ansvar och uppdrag sinsemellan.

filosofie doktorer bland den undervisande personalen. Antalet och andelen ”forskarkompetenta” lärare, det vill säga lärare med doktorexamen, har mer än fördubblats sedan 1990-talet. År 2002 fanns det utöver professorerna 20 anställda med forskarkompetens. Det var alltså relativt få som hade doktorexamen och forskningsavdelningen uppfattades av många som avskild från undervisningen. År 2008 fanns det sex professorer och 32 anställda med forskarkompetens. År 2020 hade professorsrådet sex medlemmar, men ytterligare sex professorer som uppnått pensionsåldern deltog i varierande grad i forskning och forskarutbildning och utgjorde alltså en resurs för institutionen. Antalet anställda med forskarkompetens var uppe i cirka 60. Också andelen docenter hade ökat. År 2003 hade Socialhögskolan fem docenter, år 2020 var de 20 och här fylls det på kontinuerligt.

Förändringen i kompetens kan illustreras med det för tillfället största forskningsprogrammet vid institutionen som exempel. Forskningsprogrammet *Civilsamhälleseliter? En jämförande studie av sammansättningen, reproduktionen, integrationen och ifrågasättandet av eliter i Europeiska civilsamhällen* finansieras av Riksbankens jubileumsfond och leds av professor Håkan Johansson.⁴ I programmet medverkar professor Anna Meeuwisse, docenterna Malin Arvidson och Roberto Scaramuzzino, samt flera forskare från andra institutioner. I programmet är också flera postdoktorer anställda, det vill säga forskare som har doktorerat och får tillfälle att forska under en stor del av arbetstiden. Däremot saknas doktorander. Vad exemplet visar är att det numera finns en kompetens vid institutionen till att bemanna ett enskilt forskningsprogram med två professorer och två docenter, samt att doktorander inte längre ses som normen för vem som ska utföra forskning.

Vilka är våra forskningsområden?

Det är inte oproblemiskt att sammanfatta den forskning som bedrivits vid en institution under en 25-årsperiod. Vilka program och projekt ska lyftas fram? Vilka enskilda forskare ska nämnas allmänt och som exempel? Hur kommer läsare tänka om allt det som inte nämns? Min lösning har varit att till att börja med att föra en diskussion kring frågan om indelningar av forskning i områden och teman som visar att frågan inte är enkel. Därefter tar jag

⁴ <https://www.civilsocietyelites.lu.se/>

andras genomgångar till utgångspunkt för redovisningen, men kompletterar med egna uppgifter och för en del problematiserande resonemang. De genomgångar jag har använt har producerats av Teres Hjärpe (2013) och Arne Kristiansen (2019), samt i form av utvärderande genomlysningar som Socialhögskolans forskning blivit föremål för 2003, 2008 och 2020.

Vad menas med områden och teman?

Indelningar av forskning är som sagt svåra att genomföra. Dels riskerar kategoriseringar i vissa teman att utesluta andra teman: en studie om migration kan ju samtidigt vara en studie om socialpolitik, organisering, interventioner, civilsamhällets roll etc. Sammanställningar tenderar dessutom att synliggöra forskningens huvudfårar och osynliggöra mindre och ”perifera” teman. Innan jag går in på rapporteringen om Socialhögskolans forskning kan det därför vara lämpligt med en introduktion som problematiserar frågan om ämnesområden.

Socialt arbete saknar en etablerad typologi över bestämda forsknings- och ämnesområden, vilket dels beror på att ämnet är relativt nytt och dels på att gränsen för vad som ingår i socialt arbete är oklar. Det finns heller inte någon enighet om forskningens roll i förhållande till det sociala arbetets praktik, eller ens vad som räknas som praktiken.

En typ av ämnesindelning skulle kunna benämnas *överbyggnadsmodellen*: det finns ett socialt arbete och forskningen har tillkommit för att studera detta. Inom ramen för den modellen kan forskningen handla om det sociala arbetets ”arbetsområden” (Dellgran & Höjer 2003). Det sociala arbetet bedrivs inom områden som benämns omsorg, missbruksvård, social barnavård, försörjningsstöd, skola, kriminalvård, familjerådgivning etc. Alltså är detta områden för forskningen. En annan uppdelning inom ramen för överbyggnadsmodellen kan ta sin utgångspunkt i de problem och grupper som är föremål för det sociala arbetets praktik: fattigdom och försörjning, missbruk, psykisk ohälsa, våld i nära relationer samt kategorier som anses sårbara och skyddsvärda såsom barn och äldre med omsorgsbehov. Listan kan göras mycket längre, men är bristfällig eftersom förutsättningarna, organiseringen och förståelsen av det sociala arbetets praktik inte finns med. Var är socialpolitiken och socialförsäkringssystemen? Var finns analyserna av hur socialarbetare förstår sin arbetssituation och sitt yrke?

Inom metastudier av forskning är det vanligt att bygga indelningar på innehållsanalyser, där den forskning som faktiskt bedrivs vid institutionerna för socialt arbete grupperas till bredare teman. Ett bra exempel återfinns i den genomgång som Dellgran och Höjer (2003) bidrar med i Högskoleverkets genomlysning av ämnet. Dellgran och Höjer identifierar åtta ämnesområden i sin genomgång av de svenska institutionernas forskning: 1) Sociala arbetsmetoder, 2) Sociala fenomen och problem, 3) Socialpolitik, 4) Särskilda klientgrupper, 5) Professionsfrågor, 6) Vetenskapsteori eller forskningsmetod, 7) Organisationsfrågor, och 8) Socialrättsliga frågor. Dellgran och Höjer gör också en annan typ av indelning, där forskning om företeelser och sociala problem respektive interventioner antingen kan fokusera makro-, meso- eller mikronivå. Värdet i denna typologi ligger i möjligheten att se samband mellan forskningens fokus och variabler som institutionstillhörighet, könstillhörighet och disciplinär bakgrund. Dellgran och Höjer (2003, s. 213) konstaterar exempelvis att forskarna i Lund ”drar sig något mer åt det socialpolitiska hållet” medan forskarnas vid Ersta-Sköndal i högre grad fokuserar studier av sociala arbetsmetoder och interventioner på mikronivå.

Ytterligare en typ av uppdelning, som utgör en slags utlöpare av typologierna ovan, skulle kunna uttryckas som en skala av forskning *om* respektive *i* socialt arbete, där den senare har en tydligare ambition att förändra och förbättra i samhället eller för grupper och individer. Frågan om att tillämpa och förändra kan vara implicit, sekundär eller irrelevant i forskning om socialt arbete. Hur förstås sociala problem i ett visst sammanhang? Vem bedriver socialt arbete? Det är i hög grad forskning *om* socialt arbete? Vilka metoder har störst effekt? Kan implementeringen av en social insats bidra till förverkligandet av sociala rättigheter för en viss grupp? Det är i högre grad forskning *i* socialt arbete. Ett par exempel på forskning *om* socialt arbete utgör Teres Hjärpes (2020) avhandling ”Mätning och motstånd - Sifferstyrning i Socialtjänstens vardag”, och Mikael Bengtssons (2020) avhandling ”Karriär och profession: Om positioner, stushierarki och mobilitet inom socionomyrket”. Ett exempel på forskning *i* socialt arbete återfinns i de RCT-studier och systematiska kunskapsöversikter om metoder inom barnavård och familjebehandling som Martin Bergström genomfört med kollegor i Sverige och internationellt (Bergström et al. 2020). Ett annat exempel utgörs av den forskning som är del i etableringen av en ny hemlöshetspolicy, som går under benämningen Bostad först (Heule, Knutagård, & Kristiansen, 2017; Knutagård &

Kristiansen, 2018). Ytterligare ett exempel utgör Cecilia Heules (2021) avhandling om möjligheter till förståelse och gemenskap mellan grupper som framstår som motparter eller främlingar för varandra.⁵ Den som forskar om socialt arbete kan självklart hävda att resultaten ska kunna användas i socialt arbete, exempelvis genom en fördjupad förståelse av ett fenomen. Skillnaden mellan *om* och *i* handlar snarast om hur styrande och uttalad ambitionen om att förändra är på ett slags skala.

Den som vill fördjupa sig i frågan om ämnets och forskningens inriktning och gränser rekommenderas att läsa de analyser som skrivits av Sune Sunesson (1997; 2003; 2004; 2015) och Thomas Brante (Brante 1987; 2003). Sunesson använder exempelvis begreppet ”topiker”, (inlånat från engelskans topics) i en redogörelse för vilka kluster av problem och frågor som forskare samlats kring. Sunessons historiskt förankrade analys placerar grunden för kunskapsutvecklingen inom socialt arbete i 1500- och 1600-talens försök att hantera fattiga och lösdrivare (genom arbetskrav och villkor för understöd), samt i den förståelse och reglering av befolkning och befolkningsgrupper som växte fram under 1800-talet (aktiv familjepolitik, hälsovård etc.). Vi har med Sunessons ord ”ärvt” samhällsbekymmer respektive befolkningsbekymmer som ”vetbarheter”. Under 1900-talet har nya förståelseformer växt fram, där blicken i hög grad har riktats mot de verksamheter som handhar och utvecklar kunskap inom socialt arbete. Här nämner Sunesson den omfattande kritiken mot de stora institutionerna, samt studier av konstruktionen av sociala problem och sociala kategorier. Den typ av indelning som Sunesson skisserar gör det möjligt att se den historiska kontinuiteten i många av de frågor och problem som forskningen adresserat. Hur ska problem som fattigdom bekämpas? Vad kan göras för att ge barn en bra uppväxt? Jag uppfattar Sunessons indelning som ett försök att teoretisera och förstå en kunskapsutveckling, snarare än en typologi av det slag som presenteras av Dellgran och Höjer (2003). Den som numera forskar om fattigdom och försörjning inom ämnet socialt arbete förhåller sig till en typ av bekymmersfrågor som formulerades för flera hundra år sedan, men förhåller sig också till den typ av kritiska och reflexiva frågor som utvecklats under senare delen av 1900-talet. Kumulativitet inom samhällsvetenskap består till viss del i medvetenheten och hanterandet av tidigare och senare topiker.

⁵ <https://www.soch.lu.se/forskning/forskningsomraden/bostad-forst>

Två genomgångar av forskningsområden

År 2013 publicerade Teres Hjärpe en detaljerad och omfattande genomgång av Socialhögskolans forskning, vilken bygger på insamling av information från institutionens forskare. Utifrån en innehållsanalys listade Hjärpe tio större forskningsområden vid institutionen: 1) Profession, professionell praktik och kunskapsproduktion, 2) Socialpolitik och välfärdspolitik, 3) Organisation och organisering, 4) Civilsamhälle 5) Barn, unga, familj, 6) Brott och brottsoffer, 7) Marginalisering, fattigdom, hemlöshet, arbetslöshet, 8) Äldre och åldrande, 9) Missbruk och missbrukare och 10) Migranter och migration. Det fanns också, vilket Hjärpe noterade, ett antal mindre forskningsområden, exempelvis om skola, etik och psykisk o/hälsa. De listade forskningsområdena är alltså inte ömsesidigt uteslutande och i synnerhet kan de första fyra utgöra fokus för studier inom de sex senare områdena, exempelvis när organiseringen av insatser inom missbruksområdet studeras eller när fattigdom och migration studeras på den socialpolitiska nivån. Samma tvåsidighet gäller för ett antal ansatser som Hjärpe uppmärksammade men valde att inte kategorisera som egna forskningsområden, exempelvis forskning som tar upp kön och genus, kommunikation och möten, samt maktstrukturer och kontroll.

Hjärpe identifierade också nio ”forskargrupper”, det vill säga formellt definierade miljöer av forskare: 1) Barn, familj, välfärd, 2) Barn och familjeinterventioner, 3) Bostad först, 4) Civilsamhälle och socialt arbete, 5) Hälsa och kön, 6) Omsorgens vardag och villkor, 7) Organisation och organisering, 8) Professionsforskning och 9) Yrkesutbildning, arbetsmarknad och försörjning. De här grupperna utgjorde alltså sammanhang för seminarier, projektansökningar och samverkan i studier eller publikationer.

Ett annat sätt att identifiera forskningsområden är att se vilka doktorsavhandlingar som producerats vid institutionen. År 2019 publicerade Arne Kristiansen en genomgång av samtliga avhandlingar som lagts fram vid institutionen under perioden 1988–2018. När det gäller områden så visar denna framför allt på en kraftig spridning, som delvis beror på sättet att dela in ”avhandlingsämnen” utifrån 24 teman, där det i flera fall endast är en avhandling som representerat temat. Flest avhandlingar har producerats inom temat äldreomsorg (10), som följs av arbetslöshet (och försörjning) (9), social barnavård (7), funktionshinder/variationer (7), behandlingsmetoder (6), metodutveckling, samverkan, ledning och utvärdering (6) och migration (6). Det är svårt att se tydliga trender utifrån kategoriseringen men några saker kan

nämnas. De sex avhandlingarna på temat migration har alla lagts fram efter 1997, vilket kan kopplas till ett allmänt intresse i samhället och bland sökande till forskarutbildning. Sju av de tio avhandlingarna om äldreomsorg lades fram under perioden 1997–2008, vilket kan kopplas till de kullar av doktorander som handleddes av professor Rosmari Eliasson-Lappalainen. På motsvarande sätt kan ansamlingen av avhandlingar om behandlingsmetoder under 2008–2011 kopplas till de doktorander som handleddes av professor Kjell Hansson, medan flera av avhandlingarna inom social barnavård från 1998–2007 skrevs av doktorander som handleddes av professor Gunvor Andersson. Avhandlingarna om arbetslöshet avspeglar delvis den forskning om arbetslivs- och fattigdomsfrågor som bedrevs av Tapio Salonens doktorander. Återstår frågan, var är professor Sune Sunessons alla doktorander i denna genomgång? Svaret är att de är överallt, men de fördelar sig på många olika avhandlingsämnen: hälso- och sjukvård, social barnavård, arbetslöshet, drogmissbruk, civilsamhället, ungdomsfrågor med mera. Bakom variationen återfinns i flera av dessa avhandlingar ett slags supertema som handlar om förutsättningar för och organisering av människobehandlande organisationer, vilket kan ses som ett av Sunessons huvudintressen.

En reflektion utifrån Kristiansens (2019) sammanställning, där jag har lagt till de åtta avhandlingar som tillkommit 2019–2021, är att förekomsten av ”professorsbundna” avhandlingsämnen blivit mindre framträdande under senare år, samt att vissa av de forskningsområden som anses som starka inom institutionen inte manifesterar sig tematiskt i framlagda avhandlingar. En möjlig förklaring skulle kunna vara att sådana avhandlingar kategoriseras under andra teman, vilket exempelvis kan gälla för forskning om civilsamhället som i några fall kategoriserats som forskning om migration (Nordling, 2017; Söderman, 2019). En annan förklaring kan vara att forskardyaden professordoktorand, där professorn samlar en grupp doktorander, har ersatts av områden där forskningen bedrivs av många disputerade forskare (professorer, docenter, postdoktorer och forskande lektorer) och där dessa forskare också handleder doktorander. Numera har varje doktorand två (i enstaka fall fler) handledare och mellan 25 och 30 av institutionens forskare har handledningsuppdrag. Spridningen avspeglar alltså den kompetenshöjning jag beskrivit tidigare.

Utvärderingar av Socialhögskolans forskning?

Institutionens egna redogörelser kan kompletteras med den bild som framträder då externa experter utvärderat Socialhögskolans forskning. Viktigt att komma ihåg är att sådana utvärderingar tar sin utgångspunkt i institutioners egna självvärderingar, även om också platsbesök med möten och intervjuer genomförs.

Tre större genomlysningar har genomförts under perioden. År 2002 utvärderades Socialhögskolan av Högskoleverket, ihop med andra institutioner för socialt arbete i landet. År 2008 och 2020 genomfördes utvärderingar av forskningen vid Socialhögskolan, ihop med andra institutioner vid Lunds universitet.

Genomlysningen år 2002: Dåvarande Högskoleverket (numera UKÄ) genomförde en nationell genomlysning som publicerades 2003.⁶ I genomlysningen deltog en bedömargrupp från dåvarande forskningsrådet FAS (numera FORTE). I avsnittet om Socialhögskolan noterade Högskoleverket en ovilja från institutionen att styra forskningens inriktning mot vissa tyngdpunktsområden. Min tolkning är att detta kan ses som ett uttryck för institutionens farhågor om att en indelning skulle osynliggöra teman som inte följde uppdelningar av ämnet som jag nämnt tidigare. Högskoleverket identifierade de viktigaste områdena vid Socialhögskolan som 1) Det sociala arbetets organisationer och institutionalisering, 2) Svensk socialpolitik med tyngdpunkt på trygghetssystemens utveckling och konsekvenser, 3) Äldreomsorg, 4) Definitioner av och perspektiv på sociala problem (hemlöshet, ungdomsproblem), samt 5) Barn och barnperspektiv. Utvärderingen nämnde fattigdom och försörjningsstöd, missbruk, kunskapsbildning och etikfrågor som ytterligare forskningsområden. Forskningen omfattade allt från makroinriktade studier av trygghetssystemen och deras effekter till undersökningar med fokus på förändringar i definitioner och sociala konstruktioner av olika problem. I genomlysningen konstaterades att fokus ofta låg på socialpolitiska och organisatoriska förändringar och deras konsekvenser på olika nivåer. Forskningens bedrevs framför allt genom kvalitativa metoder, med tydliga teoriutvecklande ambitioner. Institutionens forskare beskrevs i genomlysningen som produktiva och framgångsrika och vid sidan av den gängse publiceringen i tidskrifter

⁶ <https://www.uka.se/download/18.12f25798156a345894c298b/1487841893720/0316R.pdf>

och rapporter nämndes utgivningen av *Socialt arbete: En grundbok* (Meeuwisse, Sunesson & Swärd, 2001) och *Perspektiv på sociala problem* (Meeuwisse & Swärd, 2002).⁷ I den nationella jämförelsen bedömdes forskningen vid Socialhögskolan som ”stark”.

Genomlysningen år 2008: Socialhögskolan utvärderades av internationella bedömare 2008 (Lunds universitet, 2008a & b). I den självvärdering som låg till grund för bedömningen lyfte institutionen fram tre centrala forskningsområden: 1) Det sociala arbetets praktik och interventioner, 2) Socialpolitik samt 3) Sociala problem. Självvärderingen identifierade flera lovande områden: forskning om arbetsmarknaden, äldreomsorgsforskning, forskning om interventioner i socialt arbete och, framför allt, ytterligare komparativ forskning inom socialt arbete.

I självvärderingen valde Socialhögskolan att markera en socialpolitisk profil inom forskningen genom att benämna sig som ”School of social work and social welfare”.⁸ Detta noterades också av utvärderarna som skrev: ”The focus at the School is not only on social work practices and interventions, but also on more general questions regarding social policy and social problems in society in general.” Utvärderarna konstaterade att institutionens forskning rörde både samhällelig, organisatorisk och individuell nivå. De kommenterade också en möjlig motsättning mellan att producera forskning som står sig i de akademiska sammanhangen respektive fokusera de frågor som är av relevans för det sociala arbetets praktik. Institutionen hade lyckats väl i balansen, menade utvärderarna. Här kan det nämnas att Socialhögskolan under 2002–2005 genomförde ett omfattande samverkansprojekt med Helsingborgs stad, finansierat av Socialstyrelsen och med benämningen *Kunskapsbaserad Socialtjänst* (KUBAS).

Utifrån en jämförelse med andra institutioner vid Samhällsvetenskapliga fakulteten fick Socialhögskolan toppbetyget ”excellent”. Här tog bedömarena i beaktande den omfattande undervisning inom socionomprogrammet som bedrivs vid Socialhögskolan, det vill säga att institutionens anställda var framgångsrika i att publicera sig och få forskningsanslag samtidigt som de var involverade i undervisning. Utvärderarna varnade samtidigt för att denna produktivitet på sikt skulle kunna vara svår att upprätthålla.

⁷ De två böckerna har haft stor spridning som kurslitteratur och har utkommit i flera reviderade utgåvor.

⁸ https://www.lu.se/sites/www.lu.se/files/rq08_review_lund_university.pdf

Genomlysningen år 2020: Socialhögskolan utvärderades återigen av internationella bedömare 2020 i den så kallade RQ20-utvärderingen. I denna återkom inte den socialpolitiska markeringen från 2008 och institutionen benämnde sig istället som ”School of social work”. I självvärderingen angav institutionen att de tre områden som lyfts fram i RQ08 (det sociala arbetets praktik och interventioner, socialpolitik samt sociala problem) fortfarande var aktuella, men att tre nya områden också kunde karaktäriseras som centrala: hållbar välfärd, migration och civilsamhällesstudier.

I självvärderingen listade Socialhögskolan dessutom fem så kallade ”achievements” under perioden 2014–2018, vilka också ger information om forskningens inriktning. 1) Den formaliserade samverkan som skett med Helsingborgs stad hade resulterat i flera samfinansierade forskningsprojekt. 2) Likaså hade forskningen som handlar om äldre och äldreomsorg, där jag själv medverkar, varit framgångsrik när det gäller anslag och byggande av en stark miljö ihop med externa aktörer. 3) År 2017 erhöles mycket omfattande anslag om civilsamhällets eliter till projekt som beräknades inkludera cirka 15 forskare, under ledning av professor Håkan Johansson. 4) Institutionen var en av initiativtagarna till den nationella forskarskolan för yrkesverksamma i socialt arbete (FYS), med professor Kerstin Svensson som föreståndare. Forskarskolan vid FYS drivs i samverkan med tre andra universitet och beräknas examinera ca 30 licentiatdoktorander. 5) Ett nytt forskningsområde med inriktning mot hållbar välfärd har utvecklats under ledning av professor Max Koch.

I RQ20 delades det inte ut några betygslänkande omdömen. I stället formulerade utvärderarna så kallade ”action points” som institutionerna ombads hantera. Där bedömarna i RQ08-utvärderingen värderat produktionen av forskning särskilt positivt givet den omfattande undervisningen varnade RQ20-bedömarna för att undervisningsbördan kunde göra det svårt för den akademiska personalen att fokusera på forskning. Ytterligare en skillnad i värdering gäller relationen till Helsingborgs stad och Campus Helsingborg. I RQ08 föreslog bedömarna en samling av forskningen till Lund. I RQ20 hade bedömarna lättare att identifiera Helsingborgsrelaterade forskningsaktiviteter och kommenterade förekomsten av samverkansprojekt med Helsingborgs stad som lovande och innovativa exempel på praktisk forskning.

Områden och traditioner - vad är nytt?

Tydligast i en jämförelse över tid är tillkomsten av fyra områden, som alla avspeglar förändringar i samhället och inom det sociala arbetets praktik.

Etnicitet och migration: Enstaka forskare – exempelvis Norma Montesino (Montesino & Righard, 2015) – har bedrivit studier om migration och migranter under lång tid, men under senare år har området kommit att utgöra ett tydligt tema och flera av institutionens forskare är numera aktiva inom en tematisk forskargrupp/miljö. Utvecklingen kan ses som ett uttryck för ett allmänt sett större intresse för frågor om migration i Sverige och i andra länder. Det ökade intresset är också tydligt bland dem som söker till forskarutbildningen och utifrån den inblick jag själv haft av antagningen till forskarutbildningen sedan 2012 kan jag säga att en stor andel av de sökande anger att detta är området de vill skriva avhandling om. Under de senaste fem åren har Vanna Nordling (2017), Carolin Schütze (2019) och Emma Söderman (2019) disputerat på avhandlingar inom området.

Digitalisering och välfärdsteknik: Ett andra område som håller på att växa sig starkt, men som inte har kommenterats särskilt i någon av de texter jag utgått ifrån, handlar om socialt arbete och digitalisering. Inom samhället och i det sociala arbetet pågår en digital revolution och parallellt formeras ett forskningsområde. Vid Socialhögskolan har studier bland annat bedrivits av Lupita Svensson (Svensson & Larsson, 2017) och Gabriella Scaramuzzino (2019) och en forskargrupp har skapats. I likhet med migrationsområdet är detta ett område där det förekommer särskilda utlysningar, vilka adresserar praktiker där många frågor uppfattas som obesvarade.

Hållbar välfärd: Den tredje tydliga ”nyheten” utgörs av forskningen om hållbar välfärd, som internationellt definieras som ”sustainable welfare”, men ibland också som ”green social work”. Också här är det möjligt att se utvecklingen som en spegel av ett ökat samhälleligt intresse. Max Kochs socialpolitiska fokus har passerat väl in i en etablerad tradition vid Socialhögskolan och den framväxande forskningen om hållbar välfärd har dessutom länkat till en annan tydlig tradition, med studier av civilsamhälle och sociala rörelser. Avhandlingsstudier inom området bedrivs av Erin Kennedy och Kajsa Emilsen, med förväntade disputationer 2022/23.

Dokumentering: Ett fjärde område som inte lyfts fram särskilt i utvärderingarna jag refererat till, utgörs av den forskning om dokumentering och ”papersgöra” som sedan några år bedrivs av forskare som Katarina Jacobsson

och Elizabeth Martinell Barfoed (2019) och Teres Hjärpe (2020). Också här är det möjligt att se forskningen som ett svar på frågor som handlar om ökade dokumenteringskrav och praktiker, med en anknytning till Socialhögskolans tradition av att bedriva studier om det sociala arbetets organisering.

Det finns såklart en mängd ytterligare förändringar som både avser forskargrupper/miljöer och enskilda projekt och studier. Vid tidpunkten för Hjärpes (2013) genomgång räknades professor Kjell Hanssons forskargrupp som nationellt ledande inom familjebehandling och utvärderande forskning om behandling av barn och unga. Hanssons avled 2013, men den forskningsinriktning om interventioner för barn och unga som han utvecklade bedrivs numera av docent Martin Bergström och doktorand Stina Balldin, i samverkan med forskare vid andra institutioner. En förändring som skett är att forskarna från de två grupper som fokuserade barn och familj 2013 numera ingår i en gemensam grupp. En sammanslagning har också skett av de två grupper som vid tillfället för Hjärpes (2013) genomgång ägnade sig åt organisering respektive professioner. Den grupp som studerar civilsamhället har ökat i vitalitet och omfång genom de stora forskningsanslag som gjort det möjligt att anställa flera postdoktorer på basen av en internationell utlysning. Det tycks inte längre finnas någon livaktig miljö för missbruksforskning vid Socialhögskolan, även om flera forskare ägnar sig åt området. Den grupp som jag själv leder, med det tidigare namnet "Omsorgens vardag och villkor" fokuserar numera även frågor som handlar om äldre och åldrande i ett vidare perspektiv, håller möten ihop med en liknande grupp vid Malmö universitet och är knuten till Centre for Ageing and Supportive Environments (CASE) vid Lunds universitet.

Gemensamt för de nya och utvecklade områden jag nämnt ovan är att de svarar mot företeelser som kan ses som samhällsutmaningar i tiden. Med detta utgör de också exempel på aktualiteten och relevansen av forskningen vid Socialhögskolan. Nya områden växer fram men typiskt sker detta med en anknytning till institutionens etablerade forskningsområden.

År 2019 genomfördes ett internt arbete där åtta forskningsområden identifierades som bas för inrapportering i universitetets forskningsportal:

- 1) Äldre och åldrande
- 2) Barn, unga och familj
- 3) Professioner och organisering

- 4) Civilt samhälle och sociala rörelser
- 5) Missbruk och beroende
- 6) Socialpolitik och ekologisk hållbarhet
- 7) Migration och mobilitet
- 8) Social utsatthet och ojämlikhet.

Ger den indelningen anledning till funderingar om frånvaro av forskningsmiljöer som brukar finnas vid institutioner för socialt arbete? Funktionshinderområdet har jag redan nämnt. Den socialrättsliga forskningen lyser också med sin frånvaro i sammanställningarna.

Internationalisering och publiceringstraditioner

Socialhögskolans forskning och forskarutbildning har genomgått en internationalisering och det som framför allt har ökat är den internationella publiceringen och anställningar av forskare från andra länder än Sverige.

År 2012 antogs den första doktoranden som inte talade svenska vid antagningstillfället och från 2016 års antagning ställer institutionen inte krav om att doktorander behöver lära sig svenska om de inte behärskar språket när de antas, vilket alltså betyder att engelska blir arbetsspråket på stora delar av forskarutbildningen. Utlysningen av doktorandtjänster sker numera internationellt. Under senaste åren har det också förekommit internationell rekrytering av postdoktorer till forskningsprogram.

När det gäller publiceringen följer Socialhögskolan en utveckling där publicering på engelska, framför allt i peer review tidskrifter, värderas allt högre. Ända in på 1990-talet var det i princip möjligt att bli docent eller professor i ett samhällsvetenskapligt ämne utan att ha publicerat något alls på engelska. Detta är otänkbara numera. Utgångspunkten för avrapportering av vetenskapliga studier som inte specifikt riktar sig mot det svenska sammanhanget är vanligen internationella tidskrifter eller antologier. Forskningsansökningar skrivs ofta på engelska, för att de ska kunna bedömas av internationella paneler. I Kristiansens (2019) genomgång av doktorsavhandlingar framgår att endast tio procent av avhandlingarna från 1998–2007 skrevs på engelska men

under perioden 2008 till 2021 hade detta ökat till 32 procent.⁹ Också andelen sammanläggningsavhandlingar, där ju artiklarna vanligen skrivs på engelska, har ökat. Under perioden 1998–2007 utgjorde sammanläggningsavhandlingarna endast sju procent, medan de under perioden 2008 till 2021 ökat till 35 procent.

Med detta sagt så har ett utmärkande drag vid Socialhögskolan varit prioriteringen av den svenskspråkiga utgivningen, inte minst i syfte att tillhandahålla litteratur för kurser i socialt arbete på olika nivåer vid landets olika lärosäten. År 1995 startade institutionen *Socialvetenskaplig tidskrift* och höll återigen i värdskapet för tidskriften under 2015–2019. Grundböckerna i socialt arbete och om sociala problem har nämnts. Forskningsbaserade monografier på svenska har under senare år också publicerats av Katarina Jacobsson och Elizabeth Martinell Barfoed (2019), Håkan Jönson och Tove Harnett (2015), Tina Mattsson (Mattsson, 2010, 2017a, 2017b) och av Kerstin Svensson, Eva Johnsson och Leili Laanemets (2008; 2021). Institutionen driver sedan 2020 open access förlaget *Social Work Press* för utgivning av svenskspråkiga antologier där de enskilda kapitlen genomgått anonym peer review bedömning.

Impact och samverkan med externa aktörer

Impact betyder genomslag och inom akademien räknas impact traditionellt sett genom citeringar eller publicering i tidskrifter och andra sammanhang med särskild prestige (Bibliometri). Intresset för att uppmärksamma och mäta samhällelig impact tycks öka och den som önskar lära sig mer om olika sätt att värdera impact kan med fördel ta del av Budtz Pedersens (2017) översikt. Databaser för alternativ mätning av referenser i nyhetsmedier och sociala medier har utvecklats (Altmeteri), liksom databaser för sammanställningar utifrån forskares självvärderingar. I Storbritannien finns exempelvis *Research Excellence Framework* för inrapportering av så kallade ”Impact case studies”, där forskare inom bland annat socialt arbete kortfattat anger vilken samhällelig påverkan deras projekt haft.¹⁰ Databasen är sökbar utifrån ämnen, områden, universitet med mera. I vissa fall har påverkan varit tydlig och mätbar, som när ett projekt syftat till att öka livskvaliteten inom en speciell population. I

⁹ Som jag har uppdaterat med de två senaste årens åtta avhandlingar.

¹⁰ <https://impact.ref.ac.uk/casestudies/Search1.aspx>

andra fall framstår redovisningen som konstlad eller vag, typ att ett projektet har ökat ”synligheten” hos ett speciellt problem, vilket kan ha gett större allmän medvetenhet om problemet. Krav om liknande redogörelser är på gång vid svenska universitet.

Att värdera betydelse, genomslag och påverkan utanför akademien, på samhället, är svårt. Enskilda forskare och grupper kan vara synliga i massmedier eller ha uppdrag som signalerar inflytande (exempelvis som ledamöter i forskningsråd och experter i statliga utredningar) men detta är återigen indirekta mått på påverkan. Användningen av kurslitteratur utgör ett något tydligare fall. Om i stort sett alla socionomutbildningar i landet använder en eller båda grundböckerna, som studenterna alltså måste förhålla sig till, så kan detta ses som att kunskap och perspektiv som utvecklas av forskare vid Socialhögskolan har en påverkan på dem som utbildas till socionomer.

Exempel på en mer direkt påverkan, där forskningsresultat påverkat policy, behandling och organisering av insatser återfinns inom den forskning som bedrevs av professor Kjell Hansson, vars utvecklande och studier av funktionell familjeterapi (FFT) haft stort inflytande inom behandlingslandskapet för barn och unga i Sverige. Martin Bergström, som verkade inom samma grupp, har senare bedrivit forskning som väglett flera kommuners val av interventioner för barn och ungdomar och med hänvisning till hans utvärderingar rekommenderar Socialstyrelsen numera TFCO/MTFC (behandlingsfamilj) i socialt arbete. Ytterligare ett exempel från samma grupp utgör Stina Balldins studier av Marte Meo, vilka influerat behandlingsarbetet i flera kommuner.¹¹

Samverkan med aktörer utanför akademien, så kallad co-production, utgör ett annat exempel på genomslag. Sådan samverkan kan ske utifrån flera olika traditioner. Aktionsforskning, som internationellt benämns PAR (Participatory Action Research) involverar vanligen representanter för sårbara eller marginaliserade grupper och har alltså både ambitionen att förändra och att skapa kunskap, samt utgöra ett positivt och bekräftande sammanhang för de som är involverade i olika studier. Liknande ambitioner har den forskning som benämns ”transdisciplinär”, där forskarna samverkar med professionella aktörer, medborgare och andra intressenter (Lawrence, 2015). Den transdi-

¹¹ Jag skickade ut en fråga till institutionens medarbetare i november 2021 på temat: Kan du ge exempel på hur din/er forskning påverkat. Ovanstående redovisning bygger på svaren. Exempel på påverkan av olika slag inkom också från Per Gunnar Edebalk, Yvonne Johansson och Kerstin Svensson.

sciplinära forskningen tar som utgångspunkt att svåra samhällsutmaningar – så kallade ”wicked problems” – måste hanteras i samverkan mellan flera aktörer. Med dessa dubbla ambitioner kan den här typen av forskning i hög grad ses som forskning i socialt arbete.

Vid Socialhögskolan har det bedrivits mycket forskning i samverkan med externa aktörer under den period som det här kapitlet berör. Forskningen om Bostad först har redan nämnts, liksom det omfattande KUBAS-projektet och satsningen på en nationell forskarskola för yrkesverksamma inom socialtjänst (FYS). Karaktäristiskt för mycket av den forskning som bedrivits i samverkan med externa aktörer har varit överskridandet av det traditionella akademiska formatet. Den så kallade Mobiliseringskursen och de aktiviteter som benämnts ”GAP-mending” utgör ett exempel på ambitionen att skapa jämlika möten mellan studenter och personer med olika typer av brukarerfarenhet (Heule, Knutagård & Kristiansen 2017). Kursen utgör både en utbildning och en intervention med ambitionen att förändra, och lärdomar från kursen har bland annat avrapporterats på konferenser, i vetenskapliga artiklar och i Heules (2021) avhandling. I sammanhanget kan också den verksamhet som bedrivs vid Sopact på Campus Helsingborg nämnas.¹² Verksamheten, som uppmärksammades positivt vid RQ20 utvärderingen, har syftat till att identifiera, utveckla och testa lösningar på komplexa samhällsutmaningar genom sociala innovationer.

I RQ08 utvärderingen kommenterades en potentiell motsättning mellan akademisk publicering och att fokusera de frågor som är av relevans för det sociala arbetets praktik. Utvärderarna menade att Socialhögskolan lyckats väl i balansen. Samtidigt är det tydligt att parallella mål om samhällsförändring och kunskapsutveckling varit utmanande, vilket de två projektverksamheterna Kubas och Sopact kan illustrera. I utvärderingen av Kubas-projektet framgår att en mängd gemensamma möten och seminarier hölls, enskilda forskare arbetade i bestämda verksamheter och ett praktikcentrum för socio-nomstudenter i Helsingborg skapades (Tops & Sunesson 2006). Samtidigt tycks mycket ha gått trögt, vilket rapporten öppet redovisar, och en fråga är vilken påverkan projektet egentligen hade på socialtjänsten i Helsingborg. Forskarna publicerade sina studier men blev socialtjänsten mer kunskapsbaserad, vilket var projektets ambition? När det gäller Sopact så publicerade verksamheten en rapport (Sopact 2020) med beskrivningar av förändrings-

¹² <https://sopact.org/>

processer och genomslag som skulle fungera mycket väl i den databas för Impact case studies som jag beskrivit ovan. Men hur ser forskningsdelen ut och var går gränsen mellan verksamhetsutveckling, socialt entreprenörskap och forskning?

Det som tycks säkert är att det kommer att ställas allt större krav på att visa andra typer av impact än den som mäts med traditionell bibliometri och att Socialhögskolans forskare kommer behöva förhålla sig till det.

De tusen blommornas rike

När det gäller bestående drag vill jag lyfta en fråga som återkommande har kommenterats, ibland i uppskattande ordalag och ibland med inslag av oro. Det handlar om den stora variationen av forskningsteman, som tydligast uttrycks i de 24 teman som Kristiansen (2019) identifierade i sin genomgång av avhandlingar. Variationen kan å ena sidan ses som en effekt av ett traditionellt ideal inom forskningen, där det är de enskilda forskarnas intresse som avgör vilken forskning som bedrivs. Denna öppenhet kan ses som välkommande i förhållande till de anställdas idéer. En doktorand kan skriva avhandling om ett ämne som inte kan placeras inom något av Socialhögskolans etablerade forskningsområden, men då får doktoranden själv bli institutionens ämnesexpert. En nyanställd lektor kan tillåtas ta med sig och utveckla sitt eget intresse och tvingas inte in i någon av de befintliga grupperna. Tusen blommor får blomma. Samtidigt är det möjligt att se variationen som ett uttryck för bristande styrning, där det blir svårt att bygga kunskap kumulativt och skapa tydliga forskningsprofiler, och där resurser läggs på perifera teman som kanske borde lämnas till andra miljöer. Det finns en risk att både doktoranden och den nyanställde lektorn inte bara upplever sig som fria utan också som vilsna när de inte hör hemma inom något tema där det finns kollegor att samverka med.

I Högskoleverkets (2003) genomlysning framgick att antagningen till forskarutbildningen inte hade någon särskild relation till institutionens forskningsområden. Doktorander antogs utifrån meriter och identifierade ofta sitt avhandlingsämne under själva forskarutbildningen vilket i intervjuer uttrycktes som att ”man ’flyter omkring rätt länge’ innan man kommer igång med avhandlingsarbetet” (Högskoleverket 2003, s. 303). I genomlysningen identifierade bedömargruppen två olika sätt att organisera forskarutbildning. Det

ena, som uttrycker en gammal tradition inom samhällsvetenskap, betonar doktorandens frihet att välja sitt avhandlingsämne. Inom det andra sättet att organisera forskarutbildning, som är vanligt inom medicin och vårdvetenskap, bygger antagning på inkludering i bestämda projekt eller forskargrupper. Högskoleverkets bedömargrupp konkluderade: "Lund är den institution som kanske mest ihärdigt hållit fast vid den gamla linjen och, vilket tidigare påpekats, varit framgångsrik i den strategin" (Högskoleverket 2003, s. 396). Oaktat framgången varnade bedömargruppen för att denna modell riskerade att skapa en situation där forskarutbildningen blev styrande för forskningen och inte tvärt om. Det valda upplägget skulle fungera om institutionerna valde att enbart utbilda det mindre antal doktorander som kunde finansieras via fakultetsmedel, men knappast om forskarutbildningen i högre grad skulle finansieras genom externa anslag. I en sådan situation skulle de etablerade forskarna få anpassa sina ansökningar till doktorandernas intressen. Sånär 20 år senare kan det konstateras att farhågan om att forskarutbildningen skulle styra forskningen inte har besannats. Frihetsmodellen har även efter 2003 guidat forskarutbildningen i bemärkelsen att institutionen i princip aldrig tillämpat en policy där doktorander som bekostas av fakultetsmedel antagits till på förhand bestämda projekt eller områden. Skillnaden är att ingen "flyter omkring rätt länge". Den begränsade tiden som anställd är för dyrbar för det. Sårbarheten ligger i att antagningen vilar så tungt på fakultetsmedel; det finns ingen tydlig strategi för ökad rekrytering via externa forskningsmedel. Vid ett par tillfällen när ekonomin varit dålig har den ordinarie antagningen till forskarutbildningen ställts in.

I RQ20-utvärderingen konstaterades att alla de "klassiska" områdena inom socialt arbete ägnas intresse av grupperingar vid Socialhögskolan, med forskning om funktionshinder/funktionsvariation som möjligt undantag. Samtidigt reagerade utvärderarna över två saker: spridningen av ämnesområden och bristen på styrning. RQ20-utvärderingen beskrev forskningens utveckling vid Socialhögskolan som "organisk" i bemärkelsen att institutionens profilering bygger på verksamheten inom de etablerade forskningsområdena medan förändring kommer ur enskilda forskares och grupper framgångar med att söka externa medel för nya projekt. Detta exemplifieras väl i institutionens "achievements", där den forskning som exempelvis byggts upp kring hållbar välfärd och civilsamhällets eliter tillkommit genom enskilda forskares och grupper intresse och skicklighet. Som jämförelse kan tillkomsten av den

nationella forskarskolan FYS och satsningen på forskning i samverkan med Helsingborgs stad i högre grad varit resultat av beslutsprocesser på institutionsnivå. Frågan om institutionens ”öppna” strategi kommenterades som både en styrka och en brist/risk, där mest tyngd låg på kommentarer om risker. Styrkan handlade bland annat om forskarnas frihet, medan svagheten bestod i svårigheten att utveckla och kommunicera attraktiva och tydliga forskningsprofiler med nationellt och internationellt genomslag. Utvärderarna menade att variationen och spridningen av forskningsområden troligen nått en mättnadnivå och rekommenderade tydligare diskussioner och procedurer för profil-byggande.

Är den återkommande kritiken något som i huvudsak kan förklaras av den externa utvärderingens natur, där den som kommer utifrån alltid kommer att efterfråga mer styrning och tydlighet i profiler? Eller är detta något som institutionen måste ta itu med för att bli en stark och attraktiv forskningsmiljö?

En blick mot framtiden

Hur kommer den här typen av genomgång att se ut om 25 år, när Socialhögskolan firar hundraårsjubileum? Den text som återfinns på institutionens hemsida 2022 hade som sagt fungerat bra under 1997 och en gissning är att ungefär samma beskrivning kommer att vara relevant år 2047. Likaså kommer de ämnesområden som identifierades i Högskoleverkets genomlysning att vara aktuella. Under de senaste årtiondena har nya områden tillkommit och växt som svar på olika samhällsutmaningar och detta kommer även gälla fortsättningsvis. Några områden kan förutspås växa, eftersom frågor om migration, hållbar välfärd och digitalisering även fortsättningsvis kommer ses som särskilt angelägna områden för kunskapsutveckling. Till detta kommer en och annan överraskning. Sedan ungefär ett och ett halvt år bedrivs det forskning om konsekvenserna av Covid19-pandemin inom en rad olika områden och vem hade kunnat tänka ut det för några år sedan? Socialt arbete i relation till besökare från rymden? Vem vet?

Hur forskningen formas framöver kommer att ha att göra med de önskemål och krav som ställs från de omgivningar Socialhögskolan befinner sig i. I självvärderingen till RQ20 angav Socialhögskolan den ökade politiska styrningen av forskning och forskningsfinansiering som ett hot mot forskningens

frihet och relationen till det sociala arbetets praktik. Styrning kan både handla om krav om att utesluta eller infoga vissa perspektiv i forskningen och om krav om att undvika eller tillämpa speciella forskningsansatser och metoder. Denna styrning från externa aktörer behandlar Katarina Jacobsson och Anna Meeuwisse i ett annat kapitel, så jag ska inte kommentera den ytterligare, utan avsluta med några reflexioner om den interna styrningen. Det som jag lite vanvärdigt benämnt som de tusen blommornas rike.

Det är tydligt att de utvärderare som granskat verksamheten vid olika tillfällen har imponerats av den forskning som bedrivs vid Socialhögskolan, men bristen på styrning och genomtänkt profilering har lyfts fram. Så en fråga är om institutionen i högre grad borde identifiera ämnesområden att satsa på. Den givna följdfrågan är vilka kriterier som ska avgöra vilka dessa områden är. Ska det handla om forskning där Socialhögskolan redan är stark, men där en förstärkning kan bidra till ytterligare profilering som attraherar stora externa forskningsanslag och dit forskare söker sig? Eller kanske om särskilda samhälleliga utmaningar som är angelägna att åtgärda och där det kommer att finnas särskilt mycket forskningsmedel att söka? Eller ska strategiska satsningar korrigerera svagheter i miljön? Senaste utvärderingen noterade som sagt att det saknas en tydlig miljö för funktionshinderforskning. Borde det rättas till genom en riktad utlysning? Socialhögskolan har nyligen fått rätt att tillhandahålla en särskild kuratorsutbildning som påbyggnad till socionomexamen. Vore det inte rimligt med en satsning som gör att den utbildningen i högre grad kan knyta an till forskning inom fältet, det vill säga att vår institution skapar en miljö för kuratorsforskning? Borde kanske forskare som är särskilt duktiga på att jobba med registerdata och statistik rekryteras, med tanke på att merparten av institutionens forskning bedrivs med kvalitativa metoder?

En nackdel med ökad intern styrning är att konkurrensen mellan forskare och forskargrupper blir mer närvarande i vardagen. Med nuvarande modell kan jag som äldreforskare känna stolthet när andra forskare vid Socialhögskolan når framgång med sin forskning om barnavård, brottsoffer, civilsamhället, fattigdom och hållbar välfärd. Jag behöver inte tänka att de därmed ligger bättre till inom ett system för intern konkurrens om strategiska prioriteringar på starka miljöer. När det inte antas doktorander inom mitt ämnesområde så vet jag att det beror på att det saknades sökande med tillräckligt starka meriter. Jag kan vara missnöjd med att för få ägnar sig åt äldreforsk-

ning, men jag har ingen anledning att rikta missnöjet mot institutionens prioriteringar, eftersom sådana prioriteringar saknas. Den personal som bedriver eller kan bedriva forskning vid Socialhögskolan uppgår till cirka 100 personer och bland alla dessa finns det såklart en hel del skillnader i synsätt avseende vad som är forskning i socialt arbete, vilka områden som är viktigast, vilka metoder och publiceringsformer som är att föredra. Försök att etablera tydliga prioriteringar för forskningens inriktning skulle troligen göra dessa skillnader till en viktigare och tydligare del av vår vardag. Samtidigt kan det såklart invändas att bristen på styrning och den organiska utveckling som RQ20 utvärderarna uppmärksammade kan resultera i ett system där styrningen är uppbunden i informella relationer och dolda strukturer. Makten finns alltid någonstans.

Författarens tack

Ett tack till Anna Meeuwisse, Sune Sunesson, Kerstin Svensson och Hans Swärd som har läst och kommenterat olika versioner av kapitlet.

Referenser

- Bengtsson, M. (2020) *Karriär och profession: Om positioner, statushierarki och mobilitet inom socionomyrket*. Lund Dissertations in Social Work. Lund: Lunds universitet.
- Bergström, M., Cederblad, M., Håkansson, K., Jonsson, A.K., Munthe, C., Vinnerljung, B., Wirtberg, I., Östlund, P. & Sundell, K. (2020) Interventions in foster family care: A systematic review. *Research on Social Work Practice*, 30(1): 3–18.
- Brante, T. (1987) Om konstitueringen av nya vetenskapliga fält - exemplet forskning om socialt arbete. *Sociologisk Forskning*, 24(4): 30-60.
- Brante, T. (2003) Konsolideringen av nya vetenskapliga fält. Exemplet forskning i socialt arbete. I: Högskoleverket (red.), *Socialt arbete – en nationell genomlysning av ämnet* (pp. 135-197). Stockholm: Högskoleverket.
- Dellgran, P. & Höijer, S. (2003). Forskning i praktiken. Om den seniora forskningens innehåll och socionomers forskningsorientering. I: Högskoleverket (red.), *Socialt arbete – en nationell genomlysning av ämnet* (pp. 197-250). Stockholm: Högskoleverkets rapportserie 2003:16 R.
- Heule, C. (2021) *Iscensatt inkludering.: Gemenskap som mål och utmaning på socionomutbildningen*. Lund Dissertations in Social Work. Lund: Lunds universitet.

- Heule, C., Knutagård, M. & Kristiansen, A. (2017) Mending the gaps in social work education and research: two examples from a Swedish context. *European Journal of Social Work*, 20(3): 396–408. doi:10.1080/13691457.2017.1283589
- Hjärpe, T. (2013). *Forskning vid Socialhögskolan 2011-2012. En kartläggning över forskare, forskningsprojekt, finansierare och forskningsaktiviteter*. Research Reports in Social Work 2013:4. Lund: Socialhögskolan.
- Hjärpe, T. (2020) *Mätning och motstånd: Sifferstyrning i socialtjänstens vardag*. Lund Dissertations in Social Work. Lund: Lunds universitet.
- Högskoleverket (2003). *Socialt arbete – en nationell genomlysning av ämnet*. Stockholm: Högskoleverkets rapportserie 2003:16 R.
- Jacobsson, K. & Martinell Barfoed, E. (2019) *Socialt arbete och pappersgöra: Mellan klient och digitala dokument*. Malmö: Gleerups Utbildning AB.
- Jönson, H. & Harnett, T. (2015) *Socialt arbete med äldre*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Knutagård, M. & Kristiansen, A. (2018) *Nytt vin i gamla läglar: Skala upp Bostad först, boendeflytande och om att identifiera och stötta ”the missing hero”*. Research Reports in Social Work 2018:1. Lund: Socialhögskolan.
- Kristiansen, A. (2019). *Från Olsson till Lindellee: Doktorsavhandlingar i socialt arbete på Socialhögskolan vid Lunds universitet 1988-2018*. Research Reports in Social Work 2019:6. Lund: Socialhögskolan.
- Lawrence, R.J. (2015) Advances in transdisciplinarity: Epistemologies, methodologies and processes. *Futures*, 65: 1–9.
- Lunds universitet (2008a) *Ways forward! RQ08 - Self evaluations from the Faculty of Social Sciences*, Lund University 2008.
- Lunds universitet (2008b) *Research Quality Assurance for the Future - RQ08. A Quality Review of Research at Lund University 2008*.
- Mattsson, T. (2010) *Intersektionalitet i socialt arbete. Teori, reflektion och praxis*. Malmö: Gleerups Utbildning AB.
- Mattsson, T. (2017a) *Kunskap och lärande i socialt arbete: Om socialarbetare och viljan att veta*. Malmö: Gleerups Utbildning AB.
- Mattsson, T. (2017b) *Väld i barnavårdsutredningar: om socialtjänstens ansvar och viljan att veta*. Malmö: Gleerups Utbildning AB.
- Montesino, N. & Righard, E. (2015) *Socialt arbete och migration*. Malmö: Gleerups Utbildning AB.
- Nordling, V. (2017) *Destabilising Citizenship Practices? Social work and undocumented migrants in Sweden*. Lund Dissertations in Social Work. Lund: Lunds universitet.
- Pedersen, D.B. (2017) *IMPACT: Redskaber og metoder til måling af forskningens gennemslagskraft*. Aalborg Universitet København: Det Fire Forskningsråd
- Scaramuzzino, G. (2019) *Socialarbetare om automatisering i socialt arbete: En webbenkätundersökning*. Research Reports in Social Work 2019:3. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Schütze, C. (2019) *Attitudes matter: Perceptions towards welfare work with migrants in Swedish welfare organisations*. Lund Dissertations in Social Work. Lund: Lunds universitet.

- Sunesson, S. (1997) Forskning i socialt arbete. I: Per Gunnar Edebalk, Inger Farm och Hans Swärd (red.) *Socialhögskolan i Lund 50 år: En jubileumsskrift*. Lund: Lunds universitet.
- Sunesson, S. (2003) Socialt arbete - en bakgrund till ett forskningsämne. I: Högskoleverket (red.), *Socialt arbete – en nationell genomlysning av ämnet*. Stockholm: Högskoleverkets rapportserie 2003:16 R.
- Sunesson, S. (2004) Socialt arbete. I: Thomas Brante, Kerstin Johansson & Sune Sunesson (red.) *Diskussioner om samhällsvetenskap. Gränser, innehåll och framtid*. Lund: Samhällsvetenskapliga fakulteten, Lunds universitet.
- Sunesson, S. (2015) Socialt arbete–vetenskap. I: Gunnar Andersson & Magnus Jerneck (red.) *Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund – en vital 50-åring. En jubileumsskrift*. Samhällsvetenskapliga fakulteten, Lunds universitet.
- Svensson, K., Johnsson, E. & Laanemets, L. (2008) *Handlingsutrymme, utmaningar i socialt arbete*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Svensson, K., Johnsson, E. & Laanemets, L. (2021) *Handlingsutrymme, utmaningar i socialt arbete*. 2:a utgåvan. Stockholm: Natur & Kultur.
- Svensson, L. & Larsson, S. (2017) *Digitalisering och socialt arbete - en kunskapsöversikt*. Lund: Lunds universitets internetinstitut (LUii).
- Söderman, E. (2019) *Resistance through acting: Ambivalent practices of the No Border Musical*. Lund Dissertations in Social Work. Lund: Lunds universitet.
- Tops, D. & Sunesson, S. (2006) KUBAS - *Erfarenheter från ett samarbetsprojekt mellan socialtjänsten i Helsingborg och Socialhögskolan*. Meddelanden från Socialhögskolan 2006:5. Lund: Lunds universitet.

8. Att bygga ett forskningsämne

SUNE SUNESSON

Vad är möjligt att veta?

Under 1970-talet kom flera viktiga beslut om de svenska universiteten. Ett av dessa var att inordna socionomutbildningen och därmed socialhögskolorna i universiteten. Socialt arbete skulle bli ett universitetsämne med egen forskningsorganisation¹. År 1977 skulle det sättas i verket. Samtidigt arbetade den stora Socialutredningen, som man väntade sig skulle förändra sociallagstiftningen och klienternas ställning och skapa ”socialtjänst”. Namnet på forskningsämnet blev efter långa diskussioner, men utan definition, ”socialt arbete”, samma namn som huvudämnet i socionomutbildningens sociala linje just hade fått. Men fanns det någon socialt-arbete-vetenskap?

Vad var det man egentligen skulle göra i forskningen i socialt arbete? Skulle man beskriva vad socialarbetare gjorde? Skulle man föreslå vad socialarbetare skulle göra? Vilka socialarbetare då förresten? Ingen av dem som fattade besluten hade någon konkret plan. Det fanns några få forskare, som bekände sig till ämnet och som tänkte fortsätta med det de redan höll på med, framför allt i Stockholm. Socialutredningen, som krävt forskning i den sociala sektorn hade egentligen inte några förslag, men initierade några strödda projekt. Regeringen hade heller inte någon linje, men konferenser ordnades, ett antal professorer från USA inbjöds och berättade vad de höll på med. De internationella forskningserfarenheterna gjorde inget starkt avtryck. Socionomernas yrkesorganisationer visste inte riktigt vad de ville heller, bara att det skulle vara forskning. Kommunerna var eniga om att resurser för forskning skulle tillföras, men de var oklara om syftet. Ofta framförde de rättviseargument, där de pekade på sjukvårdens och läkarvetenskapens stora forsk-

¹ Flera andra högskoleutbildningar, som sjuksköterskeutbildningen, infogades också och blev påbyggda med forskningsämnena.

ningsresurser.² I brist på tydliga och gemensamma linjer hänvisade många till svenska traditioner i social forskning, som Sundbärgs Emigrationsutredning (1913), Dag Hammarskjölds och Sven Skoghs insatser i Arbetslöshetsutredningen (SOU 1931:20) eller på senare år Sten Johanssons och Per Holmbergs arbeten i Låginkomstutredningen (1970) och Walter Korpis *Fattigdom i välfärden* (1970), alltså sådant som man alltid hade hållit på med i svensk samhällsvetenskap.

Uppgiftsösäkerheten var alltså stor, men den högste ansvarige ämbetsmannen, Lars Sköld sa ifrån: det skall bli forskning, och det ska heta ”socialt arbete”.

Vi i Lund kom i gång sist av de fyra stora universitet (Stockholm, Göteborg, Umeå och Lund) som fått resurser för forskning i socialt arbete. 1984 började jag som professor på Socialhögskolan i Lund. Min forskning i Stockholms socialförvaltning hade inte legat vid Socialhögskolan, där jag varit anställd på halvtid mellan 1973 och 1980. Jag hade inga pågående forskningsprogram i socialt arbete, efter att Stockholmsprojektet avslutats 1982, men jag hade ansökningar under beredning på några ställen. Jag kom utifrån, från sociologiska institutionen. Ingen hade gett mig någon annan uppgift än att vara professor, och det förutsattes att jag skulle se till att Lunds universitet fick forskning och forskarutbildning i socialt arbete, ett ämne som fortfarande nätt och jämnt fanns.

Hur tar man itu med en sådan uppgift? Vilka förebilder fanns det för forskning om socialt arbete? Vad var det vi visste för litet om, och måste förklara? Vilka institutionella system hade vi ansvar för att granska, och varifrån kom det ansvaret? Jag fick genast ett positivt rykte, jag sa välkommen till allt och alla, men också ett negativt rykte – jag framställdes som totalt principlös – jag tyckte inte ens att det var viktigt att doktoranderna i socialt arbete skulle vara socionomer! En anklagelse löd: Det du gör visar att du struntar i om forskning i socialt arbete inte alls handlar om ”socialt arbete”! Hur kom det sig att man talade så?

² Läs om detta i ”Socialt arbete – en bakgrund till ett forskningsämne” ur Högscoleverket (2003) *Socialt Arbete. En nationell genomlysning av ämnet*, sid. 75–131.

Jag kommer tillbaka till 1984, men jag måste börja i en annan ände, mer teoretisk kanske, men ändå ganska handfast.

Det är nog många som tänker sig att det är ganska självklart vad ett forskningsämne skall handla om, och att det är en svaghet att starta ett ämne utan att veta det, utan att ha definierat ämnets själva *kärna*. Det hörs på namnet, kanske man tänker. En kemiinstitution, ja, där forskar de om kemi, ”vetenskapen om materien och materiens förvandlingar”. En biologiiinstitution, till exempel botanik, om biologi. Men vilken kemi, vilken biologi? Det finns en långtgående specialisering mellan delarna i kemiämnet, om vi tar det som exempel. Den har pågått i ett par hundra år, och gett tydligare gränser, som ibland blivit hårda, ibland ifrågasatts och till och med smält bort. Specialiseringen, ibland teoristyrd, ibland metodstyrd, visar sig ofta olämplig för att hantera gränzoner inom ämnet och mellan kemi och å ena sidan fysik, och å andra sidan livsvetenskaperna. I den medicinska vetenskapen försvinner rent av stora områden och tidigare självklara ämnen. I Lund har vi ingen professor i anatomi, vilket många blir chockerade över, inte heller i histologi. Det här beror på hur gränzonerna uppstår i den vetenskapliga praktiken, och det leder ofta till överraskande allianser och sidbyten. Om kemisterna inte riktigt kunnat svara på vad de helst borde göra i framtiden, och vad som ska uteslutas, varför skulle då vi vara så tvärsäkra på vad vi borde göra och inte göra? Det som nyss kallades kärnan i ett forskningsämne blir efter hand en töjbar ordbehållare, snarare än en hårt riktningsgivande definition. Thomas Brante, som gick bort 2016, skrev en hel del om forskning i socialt arbete, om ”kärnor” och ”periferier” i ämnen (Brante 1987; 2003).

Ett sätt att börja är att se efter vad andra har gjort. Det var ont om bra översikter över forskning i socialt arbete i olika länder, men Sidney Zimbalist hade gjort ett intressant försök i *Historic themes and landmarks in social welfare research* (Zimbalist 1977). Zimbalist ville presentera ”landmark studies”, ”milstolpar” i forskning i socialt arbete. Han tar upp de sex teman eller ämnesområden, som han ansåg haft störst betydelse i USA under 1900-talet. Han tar dem i tidsordning. Eftersom Zimbalist var fattigdomsforskare är det inte överraskande att han börjar med ”fattigdomens orsaker”, och därefter tittar på ”undersökningar av fattigdomens omfattning, prevalens”. Det tredje temat anknyter till de första, och har fortfarande makrosociologisk karaktär, nämligen ”the social survey movement”, de översiktsstudier som kom att bli kunskapsbakgrund för mycket av reformrörelserna i USA under 1930-talet.

Undersökningarna från Pittsburgh, ("The Pittsburgh Surveys") är särskilt berömda. Sedan kommer "socialstatistiken", kampen för en enhetlig statistik som är begriplig och användbar, till exempel för att jämföra sociala förutsättningar mellan delstater, kommuner och stadsdelar. Som femte tema kommer "utvärderingsforskningen", med kritiska genomgångar av de berömda utvärderingarna av individuellt socialt arbete som lagts upp som experiment ("case work", särskilt Cambridge-Somerville-studien, 1949) i slutet av 1940-talet och början av 1950-talet. Det sjätte temat är "multiproblemfamiljen" (som det hette på den tiden) – eller "From multiproblem family to multideficit society", där "milstolpsforskningen" representeras av omfattande undersökningar vars resultat ifrågasätter de "case-work"-metoder och angreppssätt som negligerar samhällskriser och samhällsförändringar.

Ingen hänvisade till detta utmärkta arbete. Jag kände inte till boken förrän 1984.

Rolf Stål och Lars Svedberg tog några år senare upp liknande frågor kring forskning i socialt arbete i boken *Det ovissa mötet* (1987). Stål och Svedberg undersökte egentligen några fältförlagda projekt i Örebro och Borås, men det som intresserar mig här är deras presentation av förebilder eller modellprojekt i socialt arbete, Zimbalists "milstolpar" i diskretare, svensk tappning.

Författarnas exempel är Gunnar och Maj-Britt Inghe: *Fattiga i folkhemmet* (1960), sedan Skåforskningen med Gustav Jonssons *Delinquent boys* (1967) med diskussionen om "det sociala arvet" och Anna Lisa Kälvestens 222 *Stockholmspojkar* (1964), som kompletterades med Bengt Börjesons arbeten; till exempel *Om påföljders verkningar* (1966) och *Samtal med K* (1976).

Det tredje exemplet var "Krukis"-forskningen, forskning och dokumentation om Stockholms socialnämnds utredningshem för hemlösa män på Krukmakargatan, med arbeten som Johan Normans och Ragnar Schultzes *Hemlösa män i Stockholm* (1970) och de senare *Vart tar "gubbarna" vägen?*² (Lennart Jonasson & Lars Svedberg, 1979) och *Av ständig oro* (1980 av Bo Götze, Ronald Penton & Marie Rhodin).

Den fjärde förebilden var Harald Swedners socialekologiskt influerade projekt i Malmö, "area studies" i bostadsområden (bland annat i *Human welfare and action research in urban settings* 1982), och de samtidigt pågående "Skåneprojektet" och "Prostitutionsprojektet" som ledde till två doktorsavhandlingar i sociologi; Sven-Axel Månssons *Könshandelns främjare och profitörer* (1981) och Stig Larssons *Könshandeln – om prostituerades villkor* (1983).

Den femte ”modellen” var de projekt som Ruth Wächter (som också administrerade Skå) initierade i Stockholms stad, och ledde fram till det mångåriga försöksprojektet ”Socialt arbete i förändring”. Det projektet syftade till förslag för organisation och arbetsformer för den socialtjänst som föreslogs av Socialutredningens andra huvudbetänkande. Det här ledde fram till både debatt och forskningsarbete, och flera kritiska granskningar av socialvårdens organisation och förutsättningar, bland annat av mig. (Sunesson 1981; 1985).

De här ”modellprojekten” ansågs originella. De var ifrågasättande, de uppfattades inte som myndigheternas beställningstyckande, de var inte tesbekräftande, och de refererades som förebilder för forskningen under 1980-talet. De avspeglar alla den tid de tillkom i, och ibland var de direkt inriktade på att intervensera i den politiska processen och tillkom paradoxalt nog i några fall efter politiska ingripanden, som ”Skåneprojektet”.

Men vad är nu det gemensamma i de här projekten, de här böckerna, artiklarna och rapporterna? Det finns något i dem som har att göra med en strävan till handlingsrelevans, men också kritik och ifrågasättande, en *stil*.

De representerar inte någon gemensam ideologisk eller vetenskaplig ståndpunkt. Gunnar Inghe var ju socialpatolog och sökte individförklaringar till hemlöshet och utslagning. Gustav Jonsson lämnade den bland läkare florerande socialpatologin och sökte sig mot en reformpedagogisk inriktning (kanske drag av Aichhorn, *Verwahrloste Jugend*, 1925 och säkert av Neill, *Summerhill*, 1960), men samtidigt hade han ett Stockholmssociologiskt intresse för social rörlighet. Norman kombinerade psykoanalytisk teori och handfast omsorgsetik, Swedner var Deweyelev och som forskare (vid denna tid) framför allt influerad av amerikansk socialekologi och gräsrotsaktivism (à la Saul Alinsky, 1971), och jag själv var snarast poststrukturalist och antiideologisk marxist.

Vad menas då med stil i det här sammanhanget? Det är ju inte teori som förenar, det är inte metod heller. Går vi tillbaka till Sidney Zimbaldists läsningar av sina ”milstolpar” finner vi något likartat i själva tonen. Zimbaldist finner kritik och förändringskrav i de ”milstolpar” i forskningen han går igenom trots de stora skillnaderna mellan studiernas upplägg och ansatser.

Men vad är det då, det där gemensamma? Var det helt enkelt tiden, 60 och 70-talet? Tiden för Martin Luther King, Maja Ekelöf och Mao Tsetung, då mina barn älskade Vilse i pannkakan och Fem myror?

Jag hoppas att ni inte tycker att jag är hopplöst högtravande när jag tar en tur ut i vetenskapsfilosofin. Några representanter för den gruppen skulle säga: Det som Sunesson säger är i själva verket typiskt. Typiskt för vad? Jo, följande:

- Vi ser återkommande mönster som bestämmer ett tankesystem i till exempel forskning i socialt arbete, men det är inte en medveten del av tänkandet där, och var det inte 1984, inte för Sunesson heller.
- Tankesystemet är anonymt och autonomt, men det förenas av en förväntan om kontinuitetsbrott. Sådana uppskattas mycket, trots att det-som-var-sant-innan gör motstånd.
- Forskningen på området går fram – inte med en grupp av teser och teorier man är enig om, utan med vad man skulle kunna kalla ett möjlighetssystem med frågor som: Vad är möjligt att säga, vad är möjligt att fråga, vad är möjliga skäl, orsaker och rimliga utsagor?³

Alltså, vi stod inför ett stort möjlighetspanorama. I möjlighetsmängden fanns det man skulle kunna kalla vetbarheter, något som skapats i samhället för att direkt påverka sociala förhållanden, och därför är möjligt att veta något om. Vissa av dessa är lätta att komma åt, andra mycket stora och utmanande. Michel Foucault frågade: Man skriver historien om de experiment man utsatt de medfött blinda för, men vem skriver om det över hela världen spridda och generaliserade examinerings- och människoprövande system som ordnar oss alla och tilldelar oss plats från barnbördshuset till dödsbädden?⁴ Sådana krav behöver vi kanske inte ställa på våra doktorsavhandlingar, men det Foucault vill peka på är vetbarheter som generell förutsättning för samhällsvetenskapen.

Låt oss se efter i den här forskningen jag just talade om, var det forskning om vetbarheter? Ja, det handlade hos Zimbalist om fattiglagssystemen och urskiljningen av de fattiga i fattiglagarna sedan mer än femhundra år. Sedan gällde det socialstatistik och sociala översikter för samhällsplanering och socialpolitik, som pågått nästan lika länge, forskning om åtgärder för kontroll och reglering av barn och familjer, åtgärdssystem som började utvecklas för över 250 år sedan och som nu verkat i över 150 år.

³ Resonemanget påverkat av Ian Hacking (2002) *Historical Ontology*, särskilt kap. 5.

⁴ Se Foucault (2017, s. 235).

Ståls och Svedbergs modellprojekt då, stämmer de överens med filosofin? Ja, i högsta grad. Vad man än kan säga om Gunnar Inghe, så uppmärksammade han hur samhällets institutioner stötte ut, föraktade och misshandlade en grupp av personer, främst hemlösa, missbrukare och äldre. Det gjorde också Johan Normans forskargrupp, men med ett annat perspektiv och en annan människosyn. Gustav Jonssons resultat kring ”det sociala arvet” visade på hur utbildningssystemet, barna- och kriminalvården och arbetslivets institutioner reproducerade klasskillnader och utstötning. Harald Swedner undersökte samhällsbyggandets och samhällsplaneringens apparater och deras klasskaraktär, och de undersökningar i Stockholm som hade initierats av barnavårdsveteranen Ruth Wächter demonstrerade hur socialvårdsorganisationer konsekvent åstadkommer motsatsen till sina officiella mål.

I efterhand är det lätt att se att det var mycket som inte formulerades i de här forskningsöversikterna, därför att det fattades eller underförstods i själva tankesystemet, inte minst det som upprätthåller ordningar för ras, migration, krig och kön.

Ja, då kan vi gå tillbaka till Bredgatan 13 i Lund och sommaren 1984. Tiden och det anonyma tankesystemet och möjlighetssystemet med sina vetbarheter!

Nu blir jag mycket konkret, för nu måste jag börja tala om de människor som jag skulle sätta i gång det här tillsammans med.

Först och främst lät institutionen mig själv påverka vilka jag skulle arbeta med. Från sociologiska institutionen kom Sven-Axel Månsson, f.d. medarbetare i det Swednerska Skåneprojektet och Prostitutionsprojektet. Jag övertygade honom att söka och på Socialhögskolan placera en forskarassistenttjänst från Delegationen för Social Forskning. Redan efter ett halvår hade jag utverkat fler tjänster från samma källa, en anställning som adjungerad professor för äldreomsorgsforskaren Rosmari Eliasson och snart också ett slags forskarassistentanställning på deltid för barnpsykologen och nyblivna psykologidoktorn Gunvor Andersson.⁵ Ålderdomshem och barnhem! Det kunde inte vara bättre, och det passade bra till mina första två projekt som professor. De

⁵ Gunvor Anderssons doktorsavhandling var *Små barn på barnhem*. Diss. Lund: Gleerup. 1984.

handlade om fattigdom i Malmö och om användningen av forskningsresultat i socialt arbete.

Vad fanns det då på institutionen innan jag kom dit? Till skillnad från institutionen i Stockholm, som faktiskt kommit i gång med preliminära tjänsteställningar och resurser redan 1977, saknade Socialhögskolan alla formella resurser för forskning och forskarutbildning. Det fanns forskare, som arbetade på fritid och i bästa fall på utifrån betalda tjänstledigheter. Främst var det experten på arbetslöshetskassor,⁶ ekonomhistorikern Per Gunnar Edebalk, också institutionens prefekt. Till min lycka visade han sig förstå vad forskning var för något, hur det gick till och skulle bedömas. Några psykologilärare hade också forskningsbakgrund, men 1984 var de isolerade och snarast anti-forskare, och ville inte ha med oss att göra. En av dem, Eric Olsson, skulle motvilligt ändå närma sig forskningsavdelningen så småningom och bli den förste att disputera, (*Förändring och konflikt*, 1988) och han blev också snart docent efter Månsson, Edebalk och Andersson. Då var det inte självklart, men i efterhand är det tydligt att hans forskning – till skillnad från de andra psykologernas – stämde mycket väl in i det anonyma, omedvetna tankesystemet. I stil låg den nära Svedbergs och Ståls modellprojekt.

Redan innan forskningsavdelningen riktigt kommit i gång hade presumtiva doktorander och forskningsassistenter börjat samlas utanför mitt stora rum på tredje våningen på institutionen. Några av dem hade redan påbörjat projekt i modellprojektens anda, utan att jag hade haft något med saken att göra. Socialsekreterarna Tapio Salonen och Verner Denvall var intresserade av områdesarbete ("samhällsarbete" kallades det ibland på den tiden). Leif Roland Jönsson, som redan var doktorand i sociologi, var intresserad av arbetsmiljön på ungdomsanstalter. Ove Mallander, lärare på skolan, fick ett uppdrag i en utvärdering, men hade under hand börjat fundera på vårdanstalter för funktionshindrade. Matts Mosesson hade tillsammans med en annan socialarbetare från Malmö fått stark uppmuntran av Harald Swedner för arbetet i några områdesprojekt. Per Nyberg kom också från Swedners håll. Han var anställd vid vårdcentralen i Dalby, som en rest av Socialdepartementets satsning på vårdcentraler som skulle samordnas med socialkontor. Lars B. Ohlsson och Hans Swärd var från socialjouren i Malmö och lidelsefullt intresserade av ungdomsforskning och socialhistoria. Kjell Nilsson, sociologi-

⁶ Edebalk, P.G. (1975) *Arbetslöshetsförsäkringsdebatten*. Akademisk avhandling. Lund: Ek. hist. föreningen.

doktorand, kom med mig från sociologiska institutionen och arbetade tillsammans med mig i undersökningen om forskningsresultat i socialt arbete. Två andra forskningsassistenter, också egentligen sociologidoktorander, Britt-Marie Johansson och Birgitta Ericson kom in i samma projekt. Efter något år kom Anna Meeuwisse in på forskarutbildningen och blev också hon snart forskningsassistent i vårt Malmöprojekt. Tord Jacobsson kom som externt (DSF) finansierad doktorand för arbete med sin avhandling om områdes- och bebyggelseinriktad äldre forskning.

Jag har just nämnt 14 namn, på 14 personer i åldrar mellan 25 och 40 år, som var en grupp, en delvis tät arbetsmiljö från 1984 och några år framåt. Alla utom Birgitta Ericson och Britt-Marie Johansson skulle disputeras i socialt arbete. Av de tolv som skulle disputeras i socialt arbete var elva män och en kvinna. Vi rekryterade naturligtvis fler kvinnor än så, och ytterligare någon (som A.-C. Gullacksen, funktionshinderforskare som disputerade 1999)⁷ av de första kvinnliga doktoranderna kom också så långt som till doktorsexamen, men kvinnorna sade inte upp sina andra, ofta säkra jobb under den tid då doktorandstudierna inte var finansierade med anställningar. Därför blev de inte med i gänget som männen, och är heller inte professorer och docenter idag. Det blev däremot den första kvinnan som disputerade hos oss (1995), Marta Szebehely, handledd av Rosmari Eliasson.

Alla de här arbetskamraterna forskade om vetbarheter i den mening jag gett det begreppet. Men, säger ni nog nu, vad är det som *inte* är vetbarheter?

Jag är ledsen om jag uppfattas som oartig nu, men den största icke-vetbarheten i den här branschen är *sociala problem*. Detta gäller samtidigt som begreppet ständigt används som en nästan konstituerande del av bestämningen av vad forskningsämnet socialt arbete är, till exempel på den här Socialhögskolans hemsida. *Sociala problem* är inte vetbara. De är tyckbara och påståbara. Men tyckandet är i sig av vetenskapligt intresse, och några av de forskarstudenter jag just nämnde har i sina avhandlingar undersökt lanseringen av ”sociala problem” i myndigheternas försök att kontrollera barn och ungdomar (Swärd, 1993, Ohlsson, 1997). Jag ska inte krångla till det här för mycket, men själva grundbetydelsen av ordet problem (från grekiskan, det som kastats fram, som framställts i en diskussion) förutsätter en anmodan till lösning, som ett schackproblem eller ett matematikproblem. När man säger att något är

⁷ När smärtan blir en del av livet. Lund: Socialhögskolan 1997

ett ”socialt problem” utgår man från att någon ”har ett socialt problem” som borde lösas – gärna av en myndighet. Problemställandet har övergått från spelet eller filosofin till en part, en intressent. Begreppet blir en legitimering av själva ingripandet, ”lösningen”. Politiker, myndigheter och journalister älskar begreppet, eftersom det omges av ett slags pseudoobjektivt skimmer. Men det forskningsbara är själva samhällsbekymret.

Mina doktorander lärde sig snabbt att undvika begreppet, och det var inte så svårt att bekämpa det med hjälp av socialkonstruktivistiska manifest (*Constructing Social Problems* av Spector och Kitsuse, 1977, var ett bra exempel), eftersom den radikala socialkonstruktivismen då var på modet. I stället kunde vi gemensamt läsa många böcker och undersöka fattigvården, ungdomsanstalterna, dårhusen och socialbidragssystemen⁸. De ständiga seminariernas slagord var: avkommunalisera tanken! Tänk som en forskare, inte som en kommunaltjänsteman! Det här innebar också gemensam ideologikritik, tillbakavisande av idéer om det sociala arbetets traditioner som det alltid godas historia, och andra försök att lansera osanna yrkesideologier.

Vad har jag då sagt: Jo, jag tror inte att man ska söka efter ”kärnan” i ämnet socialt arbete. Jag tror att det är möjligt att få kunskap om det som är vetbart, skapat av samhällen, samtidigt som det som verkligen finns är historiskt bestämt, och det gäller också tanke-system och forskningsstilar. Som samhällsforskare står vi inför ett stort fält av möjligheter. Det finns hela tiden frågor som är möjliga att ställa, samhällskomplex som det är möjligt att veta något om. Inskränk inte blicken, vidga den.

(Den här texten är en mild omarbetning av en föreläsning som jag höll den 6 maj 2022 med anledning av Socialhögskolans 75-årsjubileum. Det mesta av föreläsningsformen är kvar.)

⁸ Böcker vi läste tillsammans var Crowthers *The Workhouse system*, Birgit Peterssons *Den farliga underklassen*, Geremeks *Den europeiska fattigdomen*, Donzelots *The Policing of Families*, Anders Åmans *Om den offentliga vården*, och Foucaults *Övervakning och straff* och *Vansinnets historia* och litet senare Steinmetz’ *Regulating the social*. Se referenslistan.

Referenser

- Aichhorn, A. (1925) *Verwaarloste Jugend*. Wien: Internationaler Psychoanalytischer Vorlag.
- Alinsky, S. (1971) *Rules for Radicals. A pragmatic primer*. New York: Random House.
- Andersson, G. (1984) *Små barn på barnhem*. Akademisk avhandling. Lund: Gleerups.
- Brante, T. (1987) Om konstitueringen av nya vetenskapliga fält – exemplet forskning i socialt arbete, *Sociologisk forskning*, 24(4): 30–60.
- Brante, T. (2003) Konsolideringen av nya vetenskapliga fält – exemplet forskning i socialt arbete. I: Högskoleverket (red.) *Socialt Arbete. En nationell genomblysning av ämnet*. Stockholm: Högskoleverket.
- Börjeson, B. *Om påföljders verkningar*. Stockholm studies in educational psychology: 1966
- Börjeson, B. (1976) *Samtal med K*. Stockholm: AWE/Gebbers.
- Crowther, M.A. (1981) *The workhouse system, 1834 – 1929*. London: Methuen.
- Donzelot, J. (1979) *The policing of families*. Engelsk översättning. New York: Pantheon.
- Edebalk, P.G. (1975) *Arbetslöshetsförsäkringsdebatten: en studie i svensk socialpolitik 1892–1934*. Akademisk avhandling. Lund: Ekon. hist föreningen.
- Emigrationsutredningen (1913) *Betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, av Gustav Sundbärg. Stockholm: Nordiska bokh.
- Foucault, M. (1983/2010) *Vansinnets historia*. Svensk översättning. Sjätte svenska utgåvan. Lund: Arkiv.
- Foucault, M. (1987/2017) *Övervakning och straff*. Svensk översättning. Femte svenska utgåvan. Lund: Arkiv.
- Geremek, B. (1991) *Den europeiska fattigdomens betydelse*. Svensk översättning. Stockholm: Ordfront.
- Gullacksen, A.C. (1997) *När smärtan blir en del av livet*. Akademisk avhandling. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Götze, B., Penton, R. & Rhodin, M. (1980) *Av ständig oro*. Stockholm: AWE/Gebbers.
- Hacking, I. (2002) *Historical ontology*. Cambridge, Mass: Harvard U.P.
- Holmberg, P. (1970) *Välstånd med slagsida. Låginkomstutredningen 1, i sammandrag*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Högskoleverket (red.) (2003) *Socialt Arbete. En nationell genomblysning av ämnet*. Stockholm: Högskoleverket.
- Inghe, G. & Inghe, M.-B. (1960) *Fattiga i folkhemmet*. Stockholm: Stadsarkivet.
- Johansson, S. (1970) *Om levnadsnivåundersökningen*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Jonasson, L. & Svedberg, L. (1979) *Vart tar "gubbarna" vägen?* Lund: Studentlitteratur.
- Jonsson, G. (1967) Delinquent boys, their parents and grandparents. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 43(Supplement 195).
- Jonsson, G. & Kälvesten, A.-L. (1964) 222 *Stockholmspojkar*. Uppsala: A&W.
- Korpi, W. (1970) *Fattigdom i välfärden*. Stockholm: Tiden.

- Larsson, S. (1983) *Könshandeln – om prostituerades villkor*. Akademisk avhandling. Stockholm: Skeab.
- Månsson, S.-A. (1981) *Könshandelns främjare och profitörer*. Akademisk avhandling. Lund: Doxa.
- Neill, A.S. (1960) *Summerhill : A radical approach to child rearing*. New York: Hart.
- Norman, J. & Schultze, R. (1970) *Hemlösa män i Stockholm*. Stockholm: Stadskansliet.
- Ohlsson, L.B. (1997) *Bilden av den hotfulla ungdomen*. Akademisk avhandling. Lund: Värpinge ord och text.
- Olsson, E. (1988) *Förändring och konflikt*. Akademisk avhandling. Lund: Studentlitteratur.
- Petersson, B. (1983) *Den farliga underklassen*. Umeå: A&W.
- Powers, E. & Witmer, H. (1951) *An experiment in the prevention of delinquency – the Cambridge – Somerville youth project*. New York: Columbia.
- SOU 1931:20. *Arbetslöshetens omfattning, karaktär och orsaker*. Arbetslöshetsutredningens betänkande. Socialdepartementet.
- Spector, M. & Kitsuse, J. (1977) *Constructing Social Problems*. Menlo Park, CA.: Cummings.
- Steinmetz, G. (1993) *Regulating the social*. Princeton, NJ: Princeton U.P.
- Stål, R. & Svedberg, L. (1987) *Det ovissa mötet*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Sunesson, S. (1981) *När man inte lyckas*. Stockholm: AWE/Gebers.
- Sunesson, S. (1985) *Ändra allt!* Stockholm: Liber.
- Swedner, H. (1982) *Human welfare and action research in urban settings*. Stockholm: Liber.
- Swärd, H. (1992) *Mångestädes svårt vanartad*. Akademisk avhandling. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Szebehely, M. (1995) *Vardagens organisering*. Akademisk avhandling. Lund: Arkiv.
- Zimbalist, S.E. (1977) *Historic themes and landmarks in social welfare research*. New York: Harper & Row.
- Åman, A. (1976) *Om den offentliga vården*. Stockholm: Sveriges arkitekturmuseum och Liber.

Tema:
Från professionalisering
av yrken till
professionalisering av
yrkespraktiken

Introduktion

LISA WALLANDER

Begreppet *professionalisering* tar sin utgångspunkt i det primära begreppet *profession*, och indikerar rörelse/förändring i vertikal eller horisontell riktning. Begreppets ursprungliga och sedvanligaste innebörd innefattar den förändring som sker när ett yrke övergår från att vara en icke-profession till att bli en profession. Men professionalisering kan också handla om professionella aktörers olika strategier för att – inom ramen för sitt dagliga praktiska arbete – göra anspråk på, ta ansvar för och stärka sitt praktik- och kunskapsfält. I den här inledningstexten kommer jag att kort diskutera dessa olika sätt att förstå professionalisering, och därefter presentera de tre texter som ingår i temat.

Till att börja med: låt oss hoppa över den definitionsstrid som länge har omgärdat begreppet profession, och bestämma att ”professioner är yrken som skapar och utför tjänster baserade på en viss teoretisk kunskap som man förvärvat genom specialiserad utbildning” (Brante, Svensson & Svensson 2019a, s. 17; jfr Molander & Terum 2008, s. 13). I mitten på förra seklet tilltog forskarnas intresse för professioner – det moderna samhällets ”spjutspetsar mot framtiden” (Brante 2014, s. 15) – och för den stegvisa process som ett yrke observerades genomgå för att bli till en profession. I en typisk sådan process förändrades yrket genom att det a) blev en heltidssysselsättning, b) fick en formell och specialiserad högre utbildning som krav, c) kompletterades av ett professionsförbund som tillvaratog medlemmarnas intressen, d) erhöll legitimation (statlig legitimitet för att utföra vissa bestämda uppgifter) och e) utvecklade och nedtecknade en professionsetisk kod (jfr Wilensky 1964). Till en början antogs processen vara relativt enhetlig och gemensam för alla professioner, men efter hand observerades variation i de professionaliseringsprocesser som beskrevs och analyserades i forskningslitteraturen. En anledning till variationen var att vissa tidiga modeller hade sin empiriska förankring i ett starkt selektivt urval studerade yrkesgrupper och deras kontexter; här handlade det framför allt om så kallade klassiska professioner från anglosaxiska länder. Dessa grupper professionaliserades typiskt ”underifrån”,

medan de allra flesta professioner i exempelvis Sverige istället har professionaliserats ”ovanifrån” (det vill säga att staten har varit en betydligt mer drivande aktör; Brante, Svensson & Svensson 2019a). En ytterligare anledning till variationen var att forskares olika sätt att teoretisera motiven till samt slutmålen för professionaliseringen hade betydelse för var de riktade sitt analytiska strålkastarljus (för en mer detaljerad redogörelse, se exempelvis Abbott 1988 eller Brante 2014). Oavsett en något svåröverskådlig heterogenitet inom forskningsfältet har det producerats en mängd fina fallbeskrivningar av enskilda yrkesgruppers professionaliseringsprocesser, varav exempelvis Stina Wingfors avhandling *Socionomyrkets professionalisering* (2004) är aktuell för vår del. Här lämnar vi beskrivningen av professionaliseringsbegreppets sedvanliga innebörd, och går vidare till att diskutera professionalisering av yrkespraktiken.

1988 publicerades Andrew Abbotts *The system of professions: An essay on the division of expert labor* – den utan tvekan mest citerade moderna klassikern inom professionsforskningen. Abbott (1988) förhöll sig kritisk gentemot den existerande forskningen om professionalisering, som enligt honom hade fokuserat mer på hur professioner var organiserade än på vad de faktiskt sysslade med. Eftersom professionalisering i mångt och mycket syftar till yrkesmonopol, det vill säga till kontroll över ett visst arbets-/praktikområde, menade Abbott att *arbetet i sig* bör ligga till grund för analysen. Dessutom kritiserade han forskningens gängse förfarande att studera ett yrke i taget. Professionalisering innefattar, enligt Abbott, en kamp om kontroll över ett visst arbete, och den kampen sker ofta i strid mellan olika yrkesgrupper. Därför bör man istället studera system av professioner. Här måste vi självklart nämna det stora forskningsprogrammet under ledning av Thomas Brante, och med sitt huvudsakliga säte här på Socialhögskolan, inom vilket en större tvärvetenskaplig grupp forskare har studerat och analyserat framväxten och förvandlingen av professioner inom sju praktik- och kunskapsfält i Sverige (Brante, Svensson & Svensson 2019a, 2019b).

I vårt aktuella sammanhang är det inte Abbotts (1988) historisk-sociologiska analyser på meso- och makronivå som är av störst relevans, utan hans fokus på det professionella arbetet som analysenhet. I och med lanseringen av hans teori såddes nämligen ett frö till ett slags performativ eller kognitiv vändning inom professionsforskningen, det vill säga där man började intressera sig för det professionella handlandet/arbetet och för den kunskap som ligger till

grund för detta. Denna vändning plockades senare upp och utvecklades vetenskapsteoretiskt av Thomas Brante (till exempel Brante, 2014). Abbotts huvudsakliga begrepp i analysen var *jurisdiktion*, vilket åsyftar de former av kontroll som skapar och upprätthåller länken mellan en profession och ett visst arbete (Abbott 1988, s. 20). Denna kontroll innefattar dels de olika sociala arrangemang som ramar in ett yrkesmonopol (till exempel utbildning/yrkesförbund/legitimation, jfr ovan). Men det som berättigar den *sociala* kontrollen är i själva verket den *kulturella* kontrollen av arbetet, med vilket avses en professions erkända anspråk på att kunna identifiera/formulera/definiera och lösa en viss uppsättning praktiska problem (det vill säga själva arbetsuppgifterna). Själva problemformuleringen och problemlösningen – här använder Abbott den medicinska metaforen *diagnosis, inference, treatment* – utgör de facto de grundläggande aktiviteterna i professionellt arbete, oavsett vilken profession det handlar om. Genom att förankra dessa aktiviteter i en kulturellt erkänd bas av abstrakt kunskap, där vetenskapen idag anses vara den främsta – om än inte den enda – källan, stärks och legitimeras en yrkesgrupps kulturella jurisdiktion. Utifrån Abbotts tvådelade förståelse av jurisdiktion är det således möjligt att delvis flytta fokus från professionaliseringens sociala villkor, sammanhang och konsekvenser, och istället analysera professionalisering i termer av hur olika professionsaktörer, inom ramen för sitt dagliga arbete med praktiska problem, gör anspråk på, tar ansvar för och stärker sitt praktik- och kunskapsfält. Bland aktörerna ingår, förutom praktikererna själva, bland annat de forskare, lärare och studenter som är knutna till en viss profession.

Mot bakgrund av ovanstående diskussion vill jag nu presentera temats tre bidrag, vilka sammantaget behandlar professionalisering av/i socialt arbete ur båda ovanstående perspektiv, det vill säga både med betoning på professionalisering ”av yrket” och ”av yrkespraktiken”, om dock med absolut tonvikt på det sistnämnda. I sitt kapitel *Hälso- och sjukvårdskurator* gör Eva Johnsson och Åsa Ritenius Manjer inledningsvis en rik historisk exposé över hälso- och sjukvårdskuratorernas drygt 100-åriga historia i Sverige och över deras strävan efter legitimation, vilken infriades den 1 juli 2019. Sedan ställer de sig frågan: betyder legitimationen att kuratorerna nu har kommit i mål (att professionaliseringen är fullbordad), eller innebär den att de står vid startlinjen inför nya utmaningar (som till exempel att i praktiken tydliggöra och förstärka sitt praktik- och kunskapsfält)? Utifrån sekundärdata och intervjuer

med kuratorer diskuterar författarna bland annat det intressanta förhållandet att kuratorernas psykosociala kunskapsbas i praktiken, det vill säga inom sjukvårdsorganisationen, visserligen är underordnad den medicinska, men att kuratorerna ändå har stor autonomi när det gäller att bestämma sina arbetsuppgifter, eller ”vem, vad och hur de ska hjälpa en patient eller anhörig”. Den relativa friheten att själva sätta gränser kring sitt praktikfält, utåt och inåt, förefaller dock åtföljas av en otydlighet i yrkesutövningen, vilket bland annat tar sig uttryck i svårigheter att sätta ord på sin kompetens och sitt kunskapsfält. Denna otydlighet kan i sin tur tyda på en sårbar juridiktion – på att subprofessionens legitimitet utåt eventuellt riskerar att försvagas. Johnson och Ritenius Manjer argumenterar således för att det arbets- och kunskapsmässiga innehållet i kuratorernas psykosociala praktik bör tydliggöras.

I sitt kapitel *Det sociala arbetet, politiken och juridiken* bjuder Sara Hultqvist och Martina Axmin in oss läsare till deras pågående samtal om juridik, politik och socialt arbete. Samtalet, vilket inleddes när de båda tillsammans med ytterligare ett par kollegor arbetade med att skriva ett remissvar till slutbetänkandet *Hållbar socialtjänst – en ny socialtjänstlag* (SOU 2020:47), lyfter på ett utomordentligt vis fram och ger mening åt den mycket angelägna men av akademiker inte sällan åsidosatta tredje uppgiften. Denna tredje uppgift handlar om de högre lärosätenas uppdrag att – utöver utbildning och forskning (två huvuduppgifter) – sprida kännedom om forskning och samverka med det omgivande samhället. En fråga som ställs i kapitlet är vilket ansvar som egentligen åligger forskare och lärare vid en professionsutbildning såsom socionomutbildningen att delta i politiska processer på makronivå? Författarna framhåller att vår lagstadgade uppgift att sprida och nyttiggöra vår forskning och våra specialiserade kunskaper exempelvis kan ske genom att vi deltar som experter i utredningar, författar remissvar och väcker offentlig debatt i frågor knutna till vårt praktik- och kunskapsfält. Genom att vara med och formulera problem samt bidra med kunskap om lösningar på makronivå kan forskare och lärare i ämnet socialt arbete både axla vetenskapspersonens särskilda demokratiska ansvar och bidra till att professionens kulturella juridiktion stärks. Hultqvist och Axmin menar att den höga förändringstakten i det sociala arbetets praktikfält och i de juridiska regelverk som omgärdar detta gör ansvaret extra stort: som representanter för professionen bör vi även ”stå upp för yrkesetiska värden, [...] jorda dessa värden och göra dem motståndskraftiga mot skiftande politiska vindar”. Sist men inte minst skapar kapitlet en

spännande kontinuitet med jubileumsskriften *Socialhögskolan i Lund 50 år*, genom att – precis som för 25 år sedan – bygga in tankar och idéer från egna intervjuer med Thage G Peterson, en tidigare student vid Socialhögskolan som är mera känd som talman, minister och FN-delegat.

I sitt kapitel *Socialarbetarens expertis: Kunskap i och om professionella bedömningar* tar sig Lisa Wallander an något av det mest centrala i det sociala arbetets praktik: nämligen praktikerns kunskapsanvändning (vilket relateras till expertis). Detta sker i form av en beskrivning och sammanlänkning av olika teoretiska perspektiv, vilka har sina ursprung bortanför det sociala arbetets traditionella teori- och forskningsfält. Ett centralt antagande i kapitlet är att användningen av specialiserad kunskap för att identifiera/formulera och lösa praktiska problem – det professionella arbetets grundläggande aktiviteter (jfr Abbott ovan) – i grunden utgör kognitiva (det vill säga tänkande-) göromål, vilka *tar sina främsta uttryck i de bedömningar man gör*. I sitt kapitel väljer Wallander att tillfälligt bortse från den oerhörda komplexitet som omgärdar socialarbetarens dagliga bedömningsarbete, och istället fördjupa sig i bedömningens kognitiva dimension. Hon anammar en etablerad distinktion mellan bedömning som tankeprocess vs slutsats, och diskuterar grundligt – och med exempel från det sociala arbetets praktik – teorier och forskning om domänkunskapens natur (kunskapen *i* bedömningar) och om våra tankeprocesser (kunskapen *om* bedömningar). I professionslitteraturen brukar man ofta tala om resan från novis till expert – en resa som i mångt och mycket handlar om att bli bättre och bättre på att lösa de problem som ryms inom ens praktikfält. Wallander menar att en förutsättning för att en sådan resa skall leda till rätt destination är just en förhöjd medvetenhet om hur ens samlade kunskap tar sig uttryck och formas i ens professionella bedömningar. I sin avslutande del ger hon exempel på strategier för en sådan ”professionalisering på individnivå”, hävdar att detta slags professionalisering sannolikt även stärker professionens kulturella jurisdiktion, och argumenterar för att resan/förändringsprocessen bör betraktas som ett kollektivt ansvar.

Referenser

- Abbott, A. (1988) *The system of professions: An essay on the division of labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Brante, T. (2014) *Den professionella logiken: Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Stockholm: Liber.
- Brante, T., Svensson, K. & Svensson, L.G. (2019a) *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur AB.
- Brante, T., Svensson, K. & Svensson, L.G. (2019b) *Ett professionellt landskap i förvandling*. Lund: Studentlitteratur AB.
- Molander, A. & Terum, L.-I. (2008) Profesjonsstudier – en introduksjon. I: Anders Molander & Lars-Inge Terum (red.) *Profesjonsstudier* (ss. 13-27). Oslo: Universitetsforlaget.
- Wilensky, H.L. (1964) The professionalization of everyone? *American Journal of Sociology*, 70(2): 137–158.
- Wingfors, S. (2004) *Socionomyrkets professionalisering*. Akademisk avhandling. Göteborg Studies in Sociology No 20. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

9. Hälso- och sjukvårdskuratorn

EVA JOHNSON
ÅSA RITENIUS MANJER

Inledning

Fram till den 1 juli 2019 var kuratorer den enda högskoleutbildade gruppen inom hälso- och sjukvård som inte hade en yrkeslegitimation. För att få legitimation krävs utöver socionomexamen även hälso- och sjukvårdskuratorsexamen om 60 högskolepoäng.¹ Hälso- och sjukvårdskuratorer blir därmed den första yrkesgruppen inom socionomkollektivet med legitimation. När en yrkesgrupp får statlig legitimation innebär det ur ett formellt perspektiv dels en garanti för att yrkesutövaren har en viss kunskapsnivå och vissa personliga egenskaper, dels en information till allmänhet, närstående, samarbetspartners och arbetsgivare om kompetens och lämplighet (Socialstyrelsen 2014). Det är också en indikator på professionell stängning (Weber 1922/1983), vilket innebär att yrkesutövarna har ensamrätt att utöva ett visst yrke och ansvara för yrkesverksamhetens innehåll. Innehållet i kuratorernas yrkesverksamhet beskrivs på följande sätt av Svensk Kuratorsförening: ”Målet för psykosocialt arbete i hälso- och sjukvård är att stärka individers och gruppers möjligheter att hantera inre och yttre påfrestningar samt att arbeta för förändringar i den sociala miljön så att människors livssituation utvecklas gynnsamt” (Svensk Kuratorsförening 2022). Att hälso- och sjukvårdskuratorer nu kan få legitimation väcker frågor om sjukhuskuratorers yrkespraktik och om den förändras på något sätt. Innebär det att ha kommit i mål efter många års strävan mot legitimation eller är det starten på något nytt för yrkesgruppen?

I det här kapitlet kommer vi att beskriva och diskutera hälso- och sjukvårdskuratorers historia och nutid. Påverkar legitimation deras arbetsituation avseende autonomi, jurisdiktion och relation till andra yrkes-

¹ Under en femårsperiod finns övergångsregler för yrkesverksamma att ansöka om legitimation.

grupper? Förändras yrkets legitimitet i organisationen? Vilka möjligheter och farhågor kommer till uttryck? Vi utgår från tidigare forskning, utredningar och offentligt material i den historiska delen. I det avsnitt som handlar om hälso- och sjukhuskuratorsyrkets nutida arbetssituation använder vi oss även av material från de samtal vi författare haft i forskningscirkel med ett tjugotal hälso- och sjukhuskuratorer inom somatisk sjukvård.

Våra utgångspunkter för kapitlet bygger på våra kunskaper som forskare, men också på en tidigare erfarenhet av att ha arbetat som hälso- och sjukvårdskuratorer. Kapitlet är organiserat så att vi i nästa avsnitt redogör för de professionsteoretiska begrepp vi använder och de beskrivningar och analyser vi gör om hälso- och sjukvårdsvårdskuratorsyrket. Därefter ges en kort historisk tillbakablick av kuratorsyrkets framväxt i Sverige. Enligt Andrew Abbott (1988) ger en professions historia möjlighet att förstå hur gränser och legitimitet uppstår inom och mellan professioner i en organisation. Därefter lyfter vi fram några olika aspekter av kuratorsyrket idag med fokus på dess organisering, arbetsuppgifter, autonomi och jurisdiktion. I relation till dessa aspekter belyses några dilemman som sjukhuskuratorer ställs inför.

Teoretiska utgångspunkter

Att få yrkeslegitimation kan bidra till förstärkt jurisdiktion och diskretion (handlingsutrymme) i yrkesutövningen (Abbott 1988; Freidson 2001; Molander & Terum 2008). Andrew Abbott (1988, s. 20) definierar *jurisdiktion* som länken mellan professionen och det arbete som utförs, det vill säga ett specifikt yrkesområde. Inom detta område bevakar professionen sina yrkesuppgifter i konflikt med andra, så kallade gränsstrider (jfr Webers begrepp stängningsprocesser). Gränsstrider blir tydliga i professioners vardag och inte minst i flerprofessionella arbetsgrupper och organisationer, vilket hälso- och sjukvården är ett tydligt exempel på. En yrkesgrupps jurisdiktion omfattar dess kunskapsbas, arbetsområde och arbetsuppgifter, lön och erkännande för sitt arbete. En viktig aspekt av jurisdiktionen är yrkesgruppens *professionella autonomi*, vilket definieras som frihet i det professionella yrkesutövandet. Det innebär att det finns utrymme för självständiga beslut i en rad frågor, det vill säga den diskretion eller det handlingsutrymme ett yrke har i sitt yrkesutövande och i sin organisation (Brante 2009; Gross et al. 2007). Abbott

(1988:40) skriver att den professionella praktikens essens utgörs av tre delar; *diagnos, slutledning och behandling*. Dessa aspekter utgör grunden för autonoma bedömningar och problemlösningar där den professionella kunskapen kommer till uttryck och vidareutvecklas, och som i detta fall, hälso- och sjukvårdskuratorers kunskap och kompetens om psykosociala problem i en medicinsk praktik (Forinder & Olsson 2014). Autonomi omfattar både den enskilda yrkesutövaren och professionen som kollektiv och är något som värnas om. För den enskilde yrkesutövaren handlar den professionella kontrollen och friheten om att kunna bestämma över sin konkreta arbetssituation, vilket kan definieras som arbetsautonomi (Brante et al. 2015). Den professionella autonomi är således en viktig aspekt av det som Abbott definierar som jurisdiktion. Professioners strävan efter jurisdiktion är en pågående process som innefattar makronivå med samhällets förändrade och skilda politiska villkor, mesonivå där professionssystemet finns och kan ses som en strukturerande länk mellan profession och stat, medan mikronivå handlar om processer inom professionen. Nivåerna hänger samman och påverkar varandra. Kampen att etablera professionell auktoritet och monopol har varit en drivande kraft bakom yrkesgruppers professionalisering tillsammans med faktorer som utveckling av professionella färdigheter och reglering av relationen mellan profession och stat.

Kuratorsyrket i ett historiskt perspektiv

Socialt arbete i hälso- och sjukvård i Sverige har en dryg 100-årig historia och har påverkats av samhällsförändringar, idéhistoriska strömningar, organisering, professionsstrategier och professionaliseringsprocesser. Vi vill här ge en kort historisk sammanfattning av betydelsefulla aktörer och skeenden. Centralförbundet för socialt arbete (CSA) var en viktig organisation för framväxten av socialt arbete inom hälso- och sjukvården liksom svenska föreningen för psykisk hälsovård (SFPH). De var influerade av Jane Addams och Mary Richmond i USA för deras utveckling av Social Diagnosis och metoden ”social casework” (Piuva 2021, s. 288). De första kuratorerna i hälso- och sjukvården anställdes 1914 (slöjdlärarinnan Gertrude Rohde) och 1921 (sjuksköterskan Jane Norén). Rohde arbetade för de ”sinnessjuka” och hennes arbetsuppgifter innebar att utreda patienternas sociala och ekonomiska situat-

ion, försvara deras rättigheter, förvalta medel och ägodelar samt att förbereda för ett liv utanför institutionen. Hon skulle också ge råd och stöd till patienten och dennes anhöriga (Olsson 1999; Lalos et al. 2014; Johnsson & Svensson 2019). Norén arbetade inom kroppssjukvården och hennes arbetsuppgifter var delvis desamma, men hon skulle också effektivisera sjukvården genom samarbete med offentliga och privata hjälpverksamheter (Olsson 1999; Lalos et al. 2014). Under första hälften av 1900-talet bestod kuratorsarbetet av att ta hand om patienternas medel, socialt utredningsarbete vid exempelvis abort, sjukbidrag, ordna sysselsättning och göra intelligensmätningar (Olsson 1999). Flera av dessa arbetsuppgifter övergick till andra yrkesgrupper eller försvann på grund av ny lagstiftning (se Olsson 1999; Esbjörnsson & Johansson 2006).

Det var oklart vilken utbildning som krävdes för att arbeta som kurator. Sjuksköterskor kunde få sådana tjänster, men även de med någon form av social utbildning. När Svensk Kuratorsförening bildades 1944 fanns ett sjuttiofem kuratorer anställda. Vid deras årsmöte beslutades att examen från Socialinstitutet skulle gälla som kompetenskrav för kuratorstjänst samt medlemskap i föreningen. I och med det sätts en gräns i förhållande till andra yrkesgrupper och är ett första steg mot en professionell stängning. Några år tidigare hade Socialinstitutet startat ”den mentalhygieniska” kursen vilken var starkt influerad av den mentalhygieniska rörelsen, som strävade efter att ”nä ut till hela samhället med psykiatriska och psykologiska förklaringar till social framgång och misslyckanden” (Piuva 2005, s. 121). Genom påverkan och förebyggande arbete ville man nå ut till alla i samhället via upplysning med hjälp av de utbildade, fostrande och vårdande professionerna. Individerna skulle förstås i sitt sociala sammanhang. Den psykologiska och psykoanalytiska rörelsen skapade tillsammans med den mentalhygieniska rörelsen arbetssätt med *samtal* i centrum. Rådgivningsbyråerna byggdes ut och blev en viktig plattform för utvecklingen av kuratorsyrket (Johnsson & Svensson 2019; Piuva 2021). Att ha mer fokus på samtal, både med patienter och anhöriga, innebar också behov av nya och fördjupade kunskaper om relationer och psykosociala perspektiv i socialt arbete. Den *mentalhygieniska kursen* bedrevs mellan 1939–1970 och ersattes sedan med *fortbildning i psykosocialt arbete* mellan 1971–1989, vilken ersattes med *psykoterapeutprogram i socialt arbete* och de nystartade *hälso- och sjukvårdskuratorsprogrammen* (Piuva 2021, s. 286).

Från ett mer övergripande professionssociologiskt perspektiv är kuratorers historiska utveckling med fokus på samtal och ett psykosocialt synsätt definierat som ett psykosocialt fält (Johnsson & Svensson 2019; Svensson & Johnsson 2019). Socionomers ideal i detta fält är individinriktat och samtalsterapeutiskt och företräds av kuratorer till skillnad mot socialsekreterares juridiska ideal med sitt fokus på utredning och myndighetsutövning (Bengtsson, 2020; Svensson & Svensson, 2021). En tudelning av socionomprofessionen beskrivs av Ulla Pettersson (2001) genom de ideologiska diskussioner som under 1960- och 1970-talen påverkade socialt arbete så till den grad att det ledde till en identitetskris med konsekvenser som innebar en inomprofessionell delning. En falang ville behålla det gamla och fördjupa de terapeutiska inslagen i behandlingen av klienter medan den andra falangen sökte andra modeller där sociala problem sågs som samhällsproblem. Dessa två ideal kan också återfinnas i socionomutbildningen och Katarina Piuva (2021) beskriver det som att det funnits en spänning mellan ett socialt och strukturellt perspektiv och ett psykosocialt och relationellt perspektiv (individuellt perspektiv). Det psykosociala perspektivet, som präglar hälso- och sjukvårdskuratorers arbete, handlar om hur individen påverkas och utvecklas i samspel med andra människor och den sociala omgivningen (Piuva 2021, s. 285). Med ett sådant perspektiv är den centrala och gemensamma uppgiften och metoden samtal med patienter och klienter i terapi och rådgivning (Johnsson & Svensson 2019; Svensson & Johnsson 2019).

Strävan efter legitimation

Som vi skrev inledningsvis är en statlig yrkeslegitimation en indikator på professionell stängning. För hälso- och sjukvårdskuratorer har strävan efter legitimation varit aktuell sedan 1958 då Akademikerförbundet SSR började driva legitimationsfrågan. Utöver fackförbundet har också Svensk Kuratorsförening varit aktiva aktörer. Regeringen tillsatte en översyn av bestämmelserna om legitimation och behörighet inom hälso- och sjukvårdsområdet 1980. I anslutning till detta tillsattes en kommitté av Akademikerförbundet SSR där sjukhuskuratorns arbetsuppgifter skulle ses som ett integrerat socialt expertkunnande med ett medicinskt och naturvetenskapligt synsätt (SOU1983;33). Vi denna tidpunkt bedömde behörighetskommittén kuratorers arbetsuppgifter inte ha sådan betydelse för patientsäkerheten att det fanns

anledning för staten att rättsligt reglera yrkesutövningen och kompetensen (Ibid.). Tio år senare avlogs ansökan om kuratorslegitimation igen, bland annat med motiveringen att kompletterande utbildning efter socionomexamen var tillräcklig då kuratorer inte arbetade med egentlig sjukvård (SOU 1996:138). Drygt 10 år senare, 2010, togs legitimationsfrågan upp igen tillsammans med specifik vidareutbildning, men inte heller vid detta tillfälle ansåg utredningen att det behövdes. När sedan Socialstyrelsen fick i uppdrag av regeringen att utreda legitimationsfrågan 2013 gjordes den sammanfattande bedömningen att det fanns behov av att införa legitimation för kuratorer (Socialstyrelsen 2014). Skälen för detta var patientsäkerhet, yrkesrollens innehåll, utbildningens innehåll och nivå samt internationella förhållanden. Genom att föreslå en vidareutbildning inom socialt arbete löstes problemet från 2010 och regeringen gav uppdrag åt Universitetskanslersämbetet (UKÄ) att lämna förslag till en specialistutbildning för kuratorer inom hälso- och sjukvård, vilken infördes i högskoleförordningen 1 januari 2019. I kuratorers strävan efter legitimation har aktörer på makro-, meso- och mikronivå påverkat och medverkat till beslutet. På makronivå gav regeringen i uppdrag till socialstyrelsen och UKÄ att genomföra en utredning. De samarbetade med Akademikerförbundet SSR, som representerade professionen - (mesonivå), vilka i sin tur hade kontakter med företrädare på fältet - (mikronivå). Vilken betydelse legitimationen får för de enskilda hälso- och sjukvårdskuratorerna och för deras legitimitet i organisationen vet vi ännu inget om. Vi ska nu i nästkommande avsnitt diskutera några av de aspekter av och på arbetet som kan ha betydelse.

Att vara hälso- och sjukvårdskurator i nutid.

Innan vi beskriver förutsättningarna för hälso- och sjukvårdskuratorers arbete idag och deras funderingar om betydelsen av att få legitimation, vill vi ge en snabb överblick över de samhällsförändringar som skett och som påverkat arbetet inom hälso- och sjukvården. Välfärdsstatens framväxt innebar bland annat att antalet kuratorer under 1980-talet ökade till cirka 2 500 anställda (Johnsson & Svensson 2019). Antalet fördubblades i princip sedan fram till 2018, då cirka 4 500 kuratorer var anställda inom hälso- och sjukvården nationellt (SSR). Välfärdsstaten har förändrats och under de senaste decennierna har nyliberala strömningar med individualisering och privatisering av psyko-

sociala och sociala problem påverkat hälso- och sjukvården och därmed kuratorernas yrkesfält. Det har skett i en period då krav på effektivitet och ekonomisk lönsamhet ökat inom flera välfärdssektorer (Hartman 2011). Hälso- och sjukvården har under samma tidsperiod genomgått stora strukturomställningar, bland annat för att kunna möta ett ökat behov av integrerad vård, en allt större och åldrande population, fler multisjuka samt ökade flyktingströmmar med vårdbehövande personer utan kunskaper om det svenska samhället (SOU:2016:2). Dessa omfattande strukturförändringar har av många liknats vid ett stålbad (Larsson Taghizadeh & Lindbom 2014), och bidragit till en alltmer marknadsanpassad organisationsstruktur som ställer högre krav på både personal och patienter att agera på rätt sätt vid rätt tidpunkt (Nordgren 2005). Men även om den medicinska vården gör stora framsteg som innebär hälsovinster, kortare vårdtider och bättre överlevnadsmöjligheter för många människor är en vanlig uppfattning att sociala, psykologiska och mellanmänskliga aspekter av vården inte beaktas i motsvarande omfattning. Elisabet Sernbo (2019, s. 24–26) beskriver det som att sjukvården får allt större svårigheter att dra gränser mellan samhällsliga och medicinska dimensioner, det vill säga hälsa och ohälsa i relation till det sjukvårdande uppdraget och i förhållande till sociala och psykosociala problem.

Organisation och organisering

Hälso- och sjukvården är av tradition en hierarkiskt uppbyggd organisation med flera olika medicinska professioner. Kuratorer är den enda professionen med samhällsvetenskaplig utbildning, vilken även inkluderar viss juridisk kompetens. I och med att den övervägande majoriteten av de som arbetar inom hälso- och sjukvården har en sjukvårdsutbildning är det också den kunskapsbasen som är den överordnade. Den samhällsvetenskapliga kunskapsbasen är underordnad den medicinska vilket ger kuratorer en underordnad position i relation till de övriga medicinska professionerna. Manuela Sjöström (2013) visade i sin studie hur svenska sjukhuskuratorer anpassade sig till det medicinska sammanhang de arbetade i och använde en så kallad mimetisk strategi. Det innebär i praktiken att kuratorer formar sitt jurisdiktionära arbete genom att smälta in i organisationen. Genom att hävda den professionella gruppens närhet till vårdkontexten, det vill säga den överordnade medi-

cinska kontexten när det gäller kunskapsbasen, upplevs närheten till moderprofessionen socialt arbete, utbildningen och facklig organisering som hindrande. Men, det är inte bara organisation och organisering som bidrar till en underordnad position. I socialt arbete saknas en enhetlig begreppsapparat och professionell terminologi vilket kan leda till att det specifika sociala arbetet osynliggörs (Svensson, Johnsson & Laanemets 2021, s. 243). Vi författare har träffat hälso- och sjukvårdskuratorer i fokusgruppintervjuer och i forskningscirkel för att diskutera deras arbete, syn på legitimation och den kunskap de använder i sitt arbete. I de samtal vi haft med kuratorerna var ett vanligt tema att ”de tappat sitt språk”. De hade svårt att sätta ord på sin kompetens och kunskap med begrepp och teorier i socialt arbete. Ett återkommande tema har handlat om hur ”mjuka värden”, som att patienter exempelvis kan känna sig rädda, förstås och används i en organisation som styrs av vårdprogram och manualer. Det kan bli en språklig krock som innebär att kuratorerna kommer längre bort från kärnverksamheten som är inriktad på snabba vårdförlopp och att patienten ska vara så kort tid som möjligt inom vården. Därmed blir det svårt att hävda sin kompetens i organisationen och en mimetisk strategi underbyggs, det vill säga anpassning till det medicinska sammanhanget och språket.

Vi vill här ta in ett exempel om hur organiseringen av hälso- och sjukvårdskuratorer förändrats och som bidrar till att förstå anpassning i den medicinska organisationen. Fram till 1990-talet fanns det på de flesta sjukhus en administrativ särorganisation där kuratorer drev kuratorsfrågor för kuratorskollektivet, inkluderat utbildningar. När denna organisering av kurativt hälso- och sjukvårdarbete försvann har konsekvensen blivit ett försämrat professionellt inflytande och möjligheter till utbildning har beskrivits på flera håll (Lalos et al. 2014, s. 18). Numera är kuratorerna så kallat klinikanställda, vilket innebär att deras överordnade oftast har en medicinsk utbildning och därmed synliggörs och tydliggörs den underordnade positionen. Att gemensamt driva professionsspecifika frågor har splittrats och de kollegiala samtalen minskat på bekostnad av tillhörighet och solidaritet med den klinik man arbetar på. Personlig erfarenhet och kunskap speglas i relation till den klinik/mottagning de arbetar på och det kan innebära svårigheter att gemensamt identifiera och lyfta frågor som stärker yrkesgruppens position på lång sikt. Hälso- och sjukvårdens organisering bidrar till att stärka en mimetisk strategi och yrkesidentiteten som kurator, specialist på socialt och psykosocialt arbete, försvagas.

Därmed blir det svårt att markera de gränser och definiera det som är hälso- och sjukvårdskuratorers jurisdiktion. Undantag finns dock. Vid ett av de sjukhus där vi haft samtal med kuratorer finns en gemensam arbetsplats där de har daglig kontakt med varandra och kan driva gemensamma frågor.

Arbetsuppgifter, gränssättning och autonomi

Vad innebär det dagliga arbetet för hälso- och sjukvårdskuratorer i somatisk vård? Akademikerförbundet SSRs vision om socialt och psykosocialt arbete uttrycks på följande sätt: ”Kuratorer verkar för att säkerställa och förstärka det sociala, psykosociala och socialrättsliga perspektivet i hälso- och sjukvård. Visionen är att det sociala perspektivet tillmäts lika stor betydelse som det medicinska och det psykologiska” (Akademikerförbundet SSR). Med detta perspektiv, som också varit centralt i beslutet om legitimation, ska vi gå vidare och undersöka och diskutera hälso- och sjukvårdskuratorerens arbetsuppgifter och autonomi. I den professionella kärnan finns själva yrkesutövandet, det vill säga vad det är man gör på jobbet. I Sernbos studie (2019) av kuratorer framkom att mycket av det arbete som görs idag, liknar det som beskrivits sedan yrkets tillkomst, det vill säga att fungera som stöd och hjälp åt patienter och närstående samt ha kontakt med personal både inom och utanför organisationen. Hänsyn ska tas till olika intressen såsom patienters behov, organisationens krav, mellan socialt arbete och medicinsk kunskap och praktik samt mellan, innanför och utanför sjukvården (ibid.). Liknande situationer beskriver också de kuratorer som vi samtalat med. Organiseringen av arbetet sker ofta i ett ”tomrum” som skapats av andra yrkesgrupper (jfr Sernbo 2019). Konkret innebär det att en sjuksköterska eller läkare beslutar om kuratorskontakt för en patient eller anhörig. Beroende på vilka förväntningar som finns på denna kontakt, kan det ibland bli fel. En av kuratorerna uttryckte det som att ”de tror att jag kan läsa i en kristallkula”. En kurator ger röst åt detta:

Alla känner inte till vad jag som kurator gör eller kan göra. Jag går runt och pratar med alla men ibland är det tröttsamt att göra reklam för sitt arbete. Hade varit bättre om jag fick använda den tiden till att träffa patienter och deras anhöriga.

Men det finns alltid två sidor av myntet. Andra kuratorer beskrev det snarare som en möjlighet att profilera sig utifrån den egna kunskapsbasen och intres-

sen. Genom att tydliggöra sina arbetsuppgifter ändrades rollen från att vara en allmän fixare till att få remisser från övriga i teamet med en tydlig frågeställning att besvara. Att lyfta fram psykosociala behov och interventioner tydliggjorde kurators kompetens och gav dem tolkningsföreträde och inkludering i klinikkens medicinska team. På så sätt skapade kuratorerna förutsättningar för en kuratorskontakt, att precis som övriga yrkesgrupper, sätta upp tydliga gränser för det egna arbetet. Exempelen visar på bedömningar utifrån olika kunskaper och kompetenser. Den medicinska personalen, oavsett om det är en sjuksköterska eller läkare, gör sin bedömning utifrån ett medicinskt perspektiv. Hälso- och sjukvårdskuratorn gör däremot sin bedömning av behovet utifrån ett socialt och psykosocialt perspektiv.

I vår framställning hittills kan hälso- och sjukvårdskuratorer kanske uppfattas som en homogen yrkesgrupp. I de samtal vi haft med kuratorer ges en annan bild, vilken också ligger i linje med annan forskning (Olsson 1999; Sernbo 2019). Genom att fokusera på olika strategier framträder istället en heterogen grupp som bedriver ett professionellt arbete. Vi vill nu knyta an till den ovan beskrivna situationen, där andra yrkeskategorier förmedlar patienter till kuratorn. Även om irritation väcks kan det också innebära en situation, som ger kuratorn möjlighet att tydliggöra sin *yrkesmässiga gräns* av sitt arbete för andra yrkesgrupper. En kurator berättade om en situation när sjuksköterskan kontaktade henne om en patient som hade en problematisk boendesituation. Kuratorn svarade att det inte var hennes uppgift att hjälpa patienten med förmedling av stöd hos boendesamordnare, ”det är inte mitt arbete”. Att ha en roll som ”fixare”, det vill säga att hjälpa sjuka patienter med praktiska saker har låg status inom kuratorsyrket. Här sätts en gräns som mot andra yrkesgrupper, men också för andra kuratorer, det vill säga vilka arbetsuppgifter som *inte* ingår i det psykosociala kuratorsarbetet. Temat som återkommit vid flera tillfällen, och som även annan svensk forskning visar (Sernbo 2019; Olsson 1999), pekar på att mer konkreta sociala insatser inte alltid ingår i hälso- och sjukvårdskuratorsyrkets område eller jurisdiktion.

Vi skrev ovan om arbetsuppgifter med låg status som kuratorer beskriver som icke önskvärda i sin yrkesutövning och flera kuratorer berättar om att det är svårt att hitta en balans mellan psykosocialt behandlingsarbete och praktiskt ”fix” arbete. Vi ger här ett exempel på en situation som innehåller bägge aspekterna av yrkesutövningen.

Kuratorn möter en kvinna som är inlagd på sjukhus på avdelning X. Kvinnan är mycket orolig eftersom hennes sedan länge sjuke make samtidigt är inlagd på en annan avdelning. De kan inte klara sig utan hjälp från sociala myndigheter när de kommer hem. Kuratorn lyssnar på hennes oro och inser att det finns flera olösta trådar som kräver samordning för att avlasta kvinnan som tagit mycket ansvar. Kuratorn kontakter biståndshandläggaren för diskussion kring vilket stöd som behövs. Kuratorn går därefter till den avdelning där mannen är inlagd och informerar honom och personalen där. Efter det att kvinnan skrevs ut hade kuratorn ett uppföljande samtal med henne och kvinnan var nöjd och trygg i situationen.

I den här beskrivningen kan vi tillämpa Abbotts (1988) resonemang om den professionella praktikens essens; diagnos, slutledning och behandling. Kuratorn samtalar med kvinnan och gör en bedömning av situationen, *diagnos*, utifrån detta drar hon *slutledningen* att kvinnan behöver social och psykosocial hjälp och *behandlingen* blir ett stödsamtal, kontakt med biståndshandläggare, information till maken och uppföljande samtal. Situationen innehåller både en situation där kuratorn lyssnar och stöttar patienten samtidigt som det är uppenbart att praktiskt stöd, eller ”fix” är nödvändigt för att lösa situationen. Hon utgår från sin sociala och psykosociala kompetens, det vill säga kunskap om mellanmänniska relationer, psykosocialt stöd, juridik och kunskap om samhällets stödinsatser.

Exemplet ovan beskriver en psykosocial intervention med syfte att underlätta för både patient och anhörig. Ibland kan stödjande samtal inkludera andra yrkesgrupper inom organisationen. Samtalskompetensen har hög status och värnas om (Dellgran, 2008). I samtalen med kuratorer beskrivs kuratorn som en ”etik-kompass” som ger utrymme att prata om svåra frågor. Här beskrivs också det som upplevs som en unik kompetens i jämförelse med andra yrkesgrupper, kompetensen att stanna upp och reflektera kring såväl svåra situationer som eget förhållningssätt. Att arbeta med patient- eller anhörigrupper beskrivs som ett viktigt och angeläget arbete, då fokus byts från det medicinska till det känslomässiga. Kuratorernas kompetens innebär också att skapa förutsättningar för det mellanmänniska i en medicinsk miljö. Att bedriva exempelvis stödjande arbete med patient- eller anhörigrupper sker ofta subtilt, det beslutas ofta av kuratorn själv och det är inte självklart att det tas upp för diskussion eller information i det arbetslag man ingår i eller på den avdelning man arbetar. Sernbo (2019) har beskrivit detta som ”att

flyga under radarn”. Det kan tolkas på olika sätt. I så måtto har hälso- och sjukvårdskuratorer hög grad av autonomi i sitt arbete, det vill säga att de själva kan bestämma vem, vad och hur de ska hjälpa en patient eller anhörig. När hälso- och sjukvårdskuratorer använder sin autonomi genom att ”flyga under radarn” synliggörs inte deras arbete, vilket gör det otydligt, inte minst för andra yrkesgrupper. Att få sig tilldelade patienter och arbetsuppgifter av andra yrkesgrupper uppfattas som irriterande. Härvidlag uppstår ett dilemma, det vill säga att det finns två hänsyn som står i motsättning till varandra: värnandet om den professionella autonomi sker på bekostnad av en försvagad och otydlig jurisdiktion. Det kan också uttryckas som att vara fri eller utanför det medicinska sammanhanget.

Hälso- och sjukvårdskuratorsyrket innebär en position där hänsyn ska tas till olika intressen såsom patientens behov och organisationens krav. Det innebär att synliggöra psykosociala aspekter i en medicinsk kultur. Det handlar om att ha en grundläggande kompetens i socialt arbete, om hälso- och sjukvård, sjukdomars påverkan på patienters psykosociala situation, etiska frågor och att definiera vad det innebär att arbeta i ett gränsland mellan det psykosociala och det medicinska. De gränser som beskrivs för yrkesgruppen är rörliga och möjliga att själv påverka efter egna behov, kunskap, erfarenhet, personlighet och intresse. En risk med alltför personligt anpassade gränser är att det uppstår otydlighet för andra yrkesgrupper men också för patienterna och deras anhöriga.

Hälso- och sjukvårdskuratorers tankar om legitimation och några slutkommentarer

För hälso- och sjukvårdskuratorsyrket innebär legitimation en ny situation. De som arbetat länge har möjlighet att ansöka om legitimation under en avgränsad tidsperiod (5 år) och den första gruppen studenter som studerat på Hälso- och sjukvårdskuratorsprogrammet examinerades i juni 2021. Än så länge finns det ingen möjlighet att veta vad det kommer att innebära. I detta avsnitt vill vi förmedla några av de tankar som vi tagit del av i samtal med kuratorer. Utöver det diskuterar vi hur det kan påverka yrkesgruppen som helhet och sjukvårdsorganisationens ansvar att anpassa sig till det nya legitimationsyrket.

I samtalen med sjukhuskuratorer har vi mött i huvudsak två typer av förhållningssätt. För flera av de yrkesverksamma uppfattar man legitimation som

att man äntligen kommit i mål. Det har varit en markering som man längtat efter. Legitimationen innebär att man för sig själv, och inför andra yrkesgrupper nu har samma grad av legitimitet inom organisationen. Om kuratorsyrket fått större legitimitet inom sjukhusorganisationen vet vi ännu inget om. När det fanns möjlighet ansökte de yrkesverksamma för att få sina erfarenheter och kunskaper godkända för legitimation som hälso- och sjukvårdskurator. Ett annat förhållningssätt hade de som reflekterade kring vilka eventuella nya krav som kunde ställas på dem. De funderade på sin kunskap och yrkeskompetens och om den behövde fördjupas och vilket yrkesmässigt ansvar som följer legitimationen. Dessa strategier och funderingar ligger inom ramen för hälso- och sjukvårdskuratorsyrkets utveckling. I tidigare forskning och i samtalen med kuratorer har vi sett att det finns en hög grad av autonomi i kuratorsyrket, men att det ibland kan innebära att de yrkesmässiga gränserna blir otydliga. För att tydliggöra sitt arbete och professionella fält är det viktigt att synliggöra det psykosociala arbetet.

En annan viktig aspekt handlar om hur hälso- och sjukvården förhåller sig till legitimerade kuratorer. För närvarande finns det inga krav från organisationens sida att en kuratorstjänst ska tillsättas med en legitimerad kurator. Om inte organisationen och professionen driver kravet att hälso- och sjukvårdskuratorer ska vara legitimerade är inte professionen stängd i den bemärkelse Weber menar. Professionen har heller inte uppnått en tydlig jurisdiktion – trots legitimation har hälso- och sjukvårdskuratorernas område fortfarande otydliga gränser.

Referenser

- Abbott, A. (1988) *The System of Professions. An Essay on the Division of Labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bengtsson, M. (2020) *Karriär och profession. Om positioner, statushierarki och mobilitet inom sociomyrket*. Akademisk avhandling. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Brante, T. (2009) Vad är en profession? – Teoretiska ansatser och definitioner. I: H. Lindh (red.) *Profession och vetenskap – idéer och strategier för ett professionslärosäte*. Vetenskap för profession, rapport nr 8. Borås: Högskolan i Borås.
- Brante, T., Johnsson, E., Olofsson, G. & Svensson, L. G. (2015) *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Dellgran, P. (2008) Fattigdomens professionalisering och flykten från myndighetsutövningen. I: Hans Swärd & Lena Engelmark (red.) *Fattigdom utan gränser*. Stockholm: Carlsson.
- Esbjörnsson, B. & Johansson, A. (red.) (2006) *Från social fixare till psykosocial expert. Kuratorer berättar*. Stockholm: TAM Arkiv.
- Forinder, U. & Olsson, M. (2014) Teorier och metoder i kuratorsarbete. I: Ann Lalos, Björn Blom, Stefan Morén & Marianne Olsson (red.) *Socialt arbete i hälso- och sjukvård. Villkor, innehåll och utmaningar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Freidson, E. (2001) Professionalism. *The Third Logic*. Cambridge: Polity Press.
- Gross, R., Tabenkin, H. m fl. (2007) Factors Affecting Primary Case Physicians Perceptions of Health System Reform in Israel. Professional Autonomy versus Organizational Affiliation. *Social Science & Medicine*, 64(7): 1450–1462.
- Hartman, L. (2011) *Konkurrensens konsekvenser - Vad händer med svensk välfärd?* Stockholm: SNS förlag.
- Johnsson, E. & Svensson, L. G. (2019) Den psykosociala integrationens fält. I: Thomas Brante, Kerstin Svensson & Lennart G. Svensson (red.) *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Lalos, A., Blom, B., Morén, S. & Olsson, M. (red.) (2014) *Socialt arbete i hälso- och sjukvård. Villkor, innehåll och utmaningar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Larsson T., Jonas & Lindbom, A. (2014) Protests against Welfare Retrenchment: Healthcare Restructuring in Sweden. *Scandinavian Political Studies*, 37(1): 1–20.
- Molander, A. & Terum, L.-I. (2008) Profesjonsstudier- en introduksjon. I: Anders Molander & Lars-Inge Terum (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nordgren, L. (2005) Konsekvenser av att applicera servicemötets kundbegrepp på hälso- och sjukvård – En kritisk analys. I: Hervé Corvellec & Hans Lindquist (red.) *Servicemötet – Multidisciplinära öppningar*. Stockholm: Liber.
- Olsson, S. (1999) *Kuratorer förr och nu. Sjukhuskuratorers arbete i ett historiskt perspektiv*. Institutionen för socialt arbete. Skriftserien 1999:1. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Pettersson, U. (2001) *Socialt arbete, politik och professionalisering. Den historiska utvecklingen i USA och Sverige*. Stockholm: Natur & Kultur.

- Piiva, K. (2021) Det psykosociala spåret i socionomutbildningarna. I: Hans Swärd & Per Gunnar Edebalk (red.) *Socionomutbildningen – då, nu och i framtiden*. Lund: Studentlitteratur.
- Piiva, K. (2005) *Normalitetens gränser. En studie om 1900-takets mentalhygieniska diskurser*. Stockholm: Institutionen för socialt arbete. Stockholm: Stockholms universitet.
- Sernbo, E. (2019) *Med avstegen som arbetsplats. En etnografisk studie av hälso- och sjukvårdskuratorers arbete*. Institutionen för socialt arbete. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Sjöström, M. (2013) *To blend in och stand out? Hospital Social Workers' Jurisdictional Work in Sweden and Germany*. Institutionen för socialt arbete. Göteborg: Göteborgs universitet.
- SOU 1983:33 *Kompetens inom hälso- och sjukvården. Betänkande av 1981 års behörighetskommitté*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU 1996:138 *Ny behörighetsreglering på hälso- och sjukvårdens område m.m. Betänkande av 1994 års behörighetskommitté*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU 2016:2 *Effektiv vård*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Socialstyrelsen (2014) *Legitimation för kuratorer inom hälso- och sjukvården*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Svensson, L. G. & Johnsson, E. (2019) Psykosociala integrationens fält i nutid. I: Thomas Brante, Kerstin Svensson & Lennart G. Svensson (red.) *Ett professionellt landskap i förändring*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, K. & Svensson L. (2021) Professionalism. Styrning och autonomi i samspel. I Bringselius, Louise (red) *Tillit och omdöme: perspektiv på tillitsbaserad styrning*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, K., Johnsson, E. & Laanemets, L. (2021) *Handlingsutrymme. Utmaningar i socialt arbete*. Andra utgåvan. Stockholm: Natur och Kultur.
- Svensk Kuratorsförening (2022) *Mål och vision*. [<https://www.kurator.se/mal-och-visioner/> Hämtat: 2022-01-07].
- Weber, M. (1922/1983) *Ekonomi och samhälle*. Volym 1. Uppsala: Argos.

10. Det sociala arbetet, politiken och juridiken

SARA HULTQVIST
MARTINA AXMIN

Bakgrund och inledning

Hösten 2020 går ett förslag till ny socialtjänstlag ut på remiss. I augusti har socialdemokraten Margareta Winberg, i egenskap av särskild utredare, med socialminister Lena Hallengren vid sin sida presenterat förslaget. Slutbetänkandet heter *Hållbar socialtjänst – en ny socialtjänstlag*. Det består av över 1 300 sidor text. Ur ett internationellt perspektiv är den svenska modellen för att ta fram ny lagstiftning, som grundar sig på ett självständigt utredningsväsende, påfallande demokratisk. Genom att låta det omgivande samhället ta del av förslag och ha möjlighet att yttra sig kan förslagen bli allsidigt belysta och konsekvenserna av dem bli klarlagda. Detta bidrar till att öka kvaliteten på den politiska beslutsprocessen, till fördel för demokrati och rättssäkerhet.

Juridicum och Socialhögskolan vid Lunds universitet finns på listan över remissinstanser. Vi som författat detta kapitel, Sara Hultqvist och Martina Axmin, skriver tillsammans med kollegorna Titti Mattsson och Tove Harnett ett remissvar. Remissvaret spänner över fakultetsgränser. Sara och Tove är från Socialhögskolan och Martina och Titti från Juridicum.

Vi tog oss an arbetet på olika sätt vid de två institutionerna. Lagstiftning finns så att säga i juridikens DNA. På Juridicum finns av naturliga skäl bred och mångårig erfarenhet av att skriva remissyttranden på uppmaning av regeringen. Här råder en expertkultur. Den jurist som har specialkunskap om och forskningserfarenhet av ett visst område får uppdraget och skriver yttrandet. Något strukturerat, internt förfarande för att inhämta synpunkter från andra kollegor finns inte. På Socialhögskolan har långt ifrån alla erfarenheter av att skriva remissutlåtanden. Prefekt pejlade intresse för uppdraget via ett mejl till samtliga forskare och lärare på institutionen. Under hösten utforma-

des uppdraget och rollen lokalt på Socialhögskolan till en sorts koordinatorsroll. Var och en tänkte och skrev för sig, diskussioner fördes med varandra och med andra, textfragment fogades ihop och redigerades. Andra forskarkollegors synpunkter inhämtades på olika delar av betänkandet. En av institutionens forskargrupper hade delar av betänkandet uppe för diskussion vid ett seminarium. Kommentarer skickades till Förbundet Sveriges socionombildningar i samband med deras arbete med remissutlåtande. Kort sagt så skilde sig förfaringssätten åt på Juridicum respektive Socialhögskolan. Dessa skilda metoder menar vi speglar olika sätt att se på kunskap och kunskapande. Begreppet *signaturpedagogik* (Wallengren Lynch, Bengtsson, Hollertz, 2019) hänvisar till att undervisningsmetoder inom skilda discipliner med en yrkesutbildning kopplad till sig är genomsyrade av vissa tankesätt och rutiner. Våra respektive sätt att ta oss an skrivande av remissyttrande verkar också de genomsyrade av skilda uppsättningar tankesätt och rutiner, kopplade till socionomers och juristers olika yrkesethos. Medan en expertkultur präglade tillvägagångssättet på Juridicum, så var det tillvägagångssätt som tillämpades på Socialhögskolan snarare frukten av kollektiv, kollegial kultur. Att vi angrep uppdraget från olika håll skapade spännande förutsättningar. Stimulerade av att vi såg uppdraget som så viktigt samtidigt som vi närmade oss det på så skilda vis, inledde vi en diskussion om samspelet mellan akademiska yrkesutbildningar och politik, om principerna som svensk demokrati vilar på och om våra egna roller som forskare och lärare i samhällsvetenskapliga discipliner där yrkesutbildning till socionom respektive jurist utgör kärnan. Det är denna diskussion som ligger till grund för föreliggande kapitel. Det är vårt pågående samtal om socialt arbete, politik och juridik vi delar med oss av.

I samband med att vi två tackat ja till att medverka i en kommande jubileumsbok bläddrade vi i tidigare sådana. Sara har som gammal student och kåraktiv vid Socialhögskolan jubileumsskriften *Socialhögskolan i Lund 50 år* i bokhyllan och läser om intervjun Peter Andersson gjorde med Thage G Peterson. Kapitlet heter ”Socionom och minister”. Tanken på att före detta talmannen, flerfaldige ministern, FN-delegaten och studenten vid Socialhögskolan (dåvarande Sydsvenska socialinstitutet), Thage G Peterson, kanske skulle kunna bidra till jubileumsboken så här 25 år efter den intervjun föds. Vem vore bättre skickad än han att tänka högt tillsammans med oss om frågorna vi ställer oss? Han är utbildad socionom. Jurist är han inte, men på hans cv finns bland många andra meriter posten justitieminister. Via mejl

svarar han ja till att bidra. I mejl, telefonsamtal och två långa träffar med Sara hösten 2021 delar han med sig av sina tankar.

Detta kapitel handlar om vikten av att som utbildningsinstitution och socialarbetarkollektiv engagera sig när de politiska och juridiska förutsättningarna stöps om, som nu i fallet med en ny socialtjänstutredning. Att vår tid är en tid av migration och att nationalstaten har en annan roll än under mitten av 1900-talet, när den blev till i den form vi känner den, står klart. Inom juridiken aktualiserar detta frågor om hur den nationella rätten samverkar med internationella åtaganden. EU-rätten är ett exempel på rättssystem som tillkommit sedan välfärdsstatens tillblivelse. Samverkan mellan olika rättsliga system påverkar i sin tur socialarbetarnas vardag. I kapitlet beskriver vi översiktligt denna samverkan mellan olika regelverk. Betoningen ligger på hur EU-rätten och den svenska socialtjänstlagen ibland försätter socialarbetaren i svåra moraliska dilemman.

Arbetet med att skriva remiss har fungerat som katalysator för fortsatt och pågående meningsutbyte. Att vi kunnat dra in Thage G Peterson i våra funderingar har vi sett som en stor inspiration. Hans långa och breda erfarenhet har gett våra tankar bränsle när vi ställt oss frågor som: *hur kan och bör vi använda socialtjänstlagen i en tid av globalisering?*² och *hur förhåller sig socialrätten till socialpolitiken?* Dessa frågor visade sig vara viktiga att ha i bakhuvudet när vi diskuterade vad som utmärker yrkesrollen för oss som arbetar som forskare och lärare på akademisk professionsutbildning och vilket ansvar som åligger oss i relation till demokratin.

Sociala rättigheter kopplade till nationsgränser och unionsgränser

Socialt arbete, sedd som en specifik praktik vilande på en egen kunskapsgrund¹ står i tät förbindelse med det omgivande samhället. Om detta omgivande samhälle för ett hundratal år sedan i allt väsentligt utgick från det som territoriellt sammanföll med nationalstatens, så är läget idag annorlunda. År 1997 fyllde Socialhögskolan 50 år. Vid denna tidpunkt hade Sverige nyligen gått med i Europeiska unionen (EU). Föga anade vi då vad det skulle innebära för ansvaret som åligger professionella socialarbetare och för vår roll som

¹ Centralförbundet för Socialt Arbete startade 1921 en högskoleanknuten utbildning för socialarbetare.

lärare och forskare på universitet. Den ökande rörligheten över gränserna har nämligen ställt de nationella välfärdssystemen inför nya utmaningar. Ytterst handlar det om vem som ska vara med i solidaritetscirkeln och vem som ska ställas utanför. Samtidigt står vi inte ensamma utan är en del i ett gemensamt system, först och främst just genom vårt medlemskap i EU.

EU har ingen egen formell befogenhet att besluta i frågor som berör den sociala dimensionen, vilket innebär att medlemsländerna teoretiskt sett helt bestämmer hur de organiserar sina välfärdssystem.² Sedan år 1990 har samtidigt antalet personer som bor i ett annat EU-medlemsland än det de är födda i ökat kraftigt, från cirka 5,5 miljoner till cirka 13,7 miljoner människor (Castro-Martin och Cortina, 2015). En av Europa-fäderna, Jean Monnet, uttalade redan i början av 1950-talet det klassiska påståendet ”Vi slår inte samman stater, vi förenar människor”. Idag är detta synligt och påtagligt genom den inre marknaden, där det råder fri rörlighet för personer. Den inre marknaden är en av de mest grundläggande och centrala delarna av EU och ställer generellt krav på medlemsländerna att undanröja otillåtna hinder för den fria rörligheten. I det sammanhanget blir rätten till sociala förmåner alltmer central. Samtidigt utmanar dessa krav de nationella välfärdssystemen och i förlängningen socialarbetarnas arbetsituation.

Unionsmedborgarskap och vidgade solidaritetscirklar

Ett skäl till ökningen av antalet unionsmedborgare som bor i ett annat land än det de är födda i är att det år 1993 infördes ett unionsmedborgarskap, som ger varje unionsmedborgare en primär, individuell rätt att utan särskild ansökan fritt röra sig och uppehålla sig inom medlemsländernas territorium (uppehållsrätt). Kopplat till uppehållsrätten finns också en rätt till likabehandling, som betyder att de unionsmedborgare som uppehåller sig i ett medlemsland ska ha rätt till samma behandling inom de områden som omfattas av fördraget oavsett nationalitet.

Rätten till likabehandling är, något förenklat, villkorad på så sätt att två förutsättningar ska vara uppfyllda (artikel 7, rörlighetsdirektivet). Personer som använder sig av den fria rörligheten får inte bli en ”orimlig belastning för

² Uttrycket ”den sociala dimensionen” är hämtat från EU-rätten, där det utgör det gemensamma namnet på de sociala och rättsliga ordningar som på ett omedelbart sätt berör enskilda individer.

vårdlandets sociala biståndssystem”. I en svensk kontext är det sociala biståndssystemet detsamma som ekonomiskt bistånd enligt socialtjänstlagen. En unionsmedborgare som beviljas ekonomiskt bistånd enligt socialtjänstlagen kan alltså anses utgöra en belastning och har då ingen laglig rätt att uppehålla sig i Sverige. Det andra villkoret är att unionsmedborgaren ska ha en ”hel-täckande sjukförsäkring”. Det betyder att hen ska ha en försäkring som täcker kostnader för sjukvård. Upphållsrätten finns så länge villkoren är uppfyllda och måste därför prövas varje gång en ansökan om ekonomiskt bistånd lämnas in.

I Sverige är rätten till sociala rättigheter som utgångspunkt knuten till att du är bosatt i Sverige. Regeländringar införda 2014 krymper solidaritetscirkeln och ställer högre krav än tidigare för att få tillgång till exempelvis hälso- och sjukvård. För att unionsmedborgare ska bli registrerade som folkbokförda i Sverige krävs det numera att de kan visa att de har tillgång till en sjukförsäkring redan när de kommer hit. Detta är ett exempel på hur det EU-rättsliga perspektivet krockar med ett svenskt synsätt. Följden har blivit att svensk lag har stöpts om. I och med detta ställs socialarbetarkollektivet inför nya utmaningar, som att ta ställning till om en utsatt person uppfyller kriterierna för uppehållsrätt. En nyckelfråga är alltså vem som ska vara med i solidaritetscirkeln och vem som ska ställas utanför. Traditionellt sett har välfärdssystem varit nationellt begränsade och utformade för att ta hand om landets egna medborgare – de som ”tillhör” systemet. En ökad möjlighet att kunna röra sig över gränserna och en rätt att beviljas sociala förmåner i det nya landet kommer alltså i konflikt med det sätt som enskilda länder traditionellt sett på sina välfärdssystem. EU-rätten ser nämligen annorlunda på saken.

Unionsmedborgare som kommer till Sverige behöver alltså inte vidta någon åtgärd för att ha rätt att vistas här de första tre månaderna. Den som blir kvar därefter uppfyller visserligen inte kraven för att få del av bosättningsbaserade förmåner, men ställs inte heller helt utanför det svenska välfärdssystemet. Enligt socialtjänstlagen har kommunerna ett yttersta ansvar för alla personer som vistas inom deras gränser (jfr 2 kap. 1 § och 2 a kap. 1 § socialtjänstlagen (SFS 2001:453)). Välfärdsstatens kärnvärden uttrycks genom socialtjänstlagens portalparagraf (1 kap. 1 §). Socialtjänstens arbete ska på demokratins och solidaritetens grund främja människors ekonomiska och sociala trygghet, jämlikhet i levnadsvillkor och aktivt deltagande i samhällslivet.

Om en unionsmedborgare har rätt att beviljas sociala rättigheter i det mottagande medlemslandet och på så sätt uppfylla kraven för uppehållsrätt, det vill säga att vara självförsörjande, är en fråga som kommit upp åtskilliga gånger i EU-domstolen. Uttryckt på ett annat sätt är frågan om man kan försörja sig genom det sociala grundskyddet i ett land eller om en ansökan om en ansökan om ekonomiskt bistånd i stället innebär att du som en unionsmedborgare blir en orimlig belastning för det mottagande medlemslandets sociala biståndssystem och därmed inte har någon uppehållsrätt och därför kan riskera att utvisas. Här ställs verkligen frågan om solidaritetscirkeln – vem som ska tillhöra och vem som ska stå utanför – på sin spets. I praktiken handlar det ofta om socialt utsatta personer från de östra delarna av Europa, som använder sin rätt till fri rörlighet och som söker sig till de västra delarna av Europa.

Detta fenomen har även uppmärksamrats i den svenska offentliga debatten under de senaste tio åren. Det handlar om personer som lever i stor utsatthet i Sverige och vars situation präglas av extrem fattigdom och marginalisering (Persdotter, 2019). Ansvaret för barn som lever i dessa grupper är en särskilt svår fråga (Zillén, 2019). När den Nationella Samordnaren för utsatta EU-medborgare presenterade sitt arbete (SOU 2016:6) konstaterades att Sverige under de senaste 100 åren gått från att vara Europas fattigaste land till att bli ett av dess rikaste, med en av de högsta nivåerna av välfärd och att vi som samhälle var oförberedda när utsatta unionsmedborgare började tigga på gatorna och sova utomhus. I kärnan av diskussionen återfinns frågan om vilka som ska omfattas av de offentligt finansierade välfärdsystemen i Sverige.

Även om utgångspunkten – om vi ska försöka sammanfatta – är att lagstiftningen är nationell och styrs lokalt innebär EU-lagstiftningen och andra internationella konventioner, att också andra hänsyn måste tas. Det går alltså inte bara att ta nationella hänsyn, utan vi måste också anpassa oss till internationella regelverk. I Sverige innebär det att den socialarbetare som i sitt arbete utgår från nationell lagstiftning, till exempel socialtjänstlagen, även måste hantera EU-rätten och konventioner som har tagits in i svensk lag, som Barnkonventionen. Att olika regelsystem behandlar samma eller likartade frågor, men syftar till att uppnå olika mål, leder till en regelkomplexitet som ibland blir moraliskt svårhanterad. Rätten får sitt innehåll i tillämpningen och det är den individuella socialarbetaren som är satt att utföra de uppgifter som regelverket anger. Här har, som Thage G Peterson uttrycker det, ”socio-

nomerna en viktig uppgift att uppmärksamma lagstiftningens regelverkskonflikter, nationella såväl som i fråga om konflikten i förhållande till EU-lagstiftning och internationella överenskommelser”. Att ständigt ha portalparagrafens påbud om att verka på demokratins och solidaritetens grund för att främja människors ekonomiska och sociala trygghet samt jämlikhet i levnadsvillkor som ledstjärna, borde kunna vara ett sätt att i det kommunala sociala arbetet värna utsatta medborgare som befinner sig Sverige, alldeles oavsett om personerna i fråga uppfyller kriterierna för bosättningsbaserade förmåner. På så sätt kan socialtjänstlagen användas som ett fördelningspolitiskt verktyg. Portalparagrafen nämner inget om nationstillhörighet eller ursprung. Den sociala trygghet och den jämlikhet i levnadsvillkor som beskrivs gäller alla som vistas i kommunen. Vi kan inte bara se den frågan i ett nationellt sammanhang.

Samspelet mellan socialrätten och socialpolitiken

Juridiken påverkas av samhället och fungerar som en spegling av samhällets normer samtidigt som den är ett verktyg för att driva samhällsförändring framåt. Bilden är dock inte enhetlig. Inom vissa områden är juridikens funktion snarare bevarande och konserverande. Det har i sin tur att göra med vilket samhällsintresse som är förhärskande. Exempelvis inom förmögenhetsrättens område är det överskuggande samhällsintresset att bidra med ordning och förutsägbarhet för olika aktörer. Lagen har på så sätt en konserverande funktion. Inom socialrätten, dit våra välfärdssystem räknas, ser verkligheten annorlunda ut. Här finns en mycket tätare koppling mellan politiska ambitioner att förändra samhället och hur regelverket utformas (Vahlne Westerhäll, 2002). Detta innebär att lagstiftningstakten är hög och genomslaget för olika förändringar följer den politiska åskådning som för tillfället är förhärskande, men det syns också tydligt på reglernas innehåll och struktur. Förändringar i välfärdssystemen får ofta ett mycket snabbt genomslag, från en dag till en annan kan en förmån eller ersättning ändras. Eftersom socialrätten är snabbriktig och lagförändringar på området får stora konsekvenser för många människors vardagsliv är den ofta föremål för medial debatt.

I socialrätten finns alltså en tydligt samhällsomdanande funktion, eftersom det till stor del handlar om fördelning av pengar mellan grupper av männi-

skor. Socialpolitiken har utgått ifrån rättvis fördelning av medborgarnas tillgång till välfärd. Det viktigaste omfördelningsverktyget är skatten och i Sverige får staten sina inkomster huvudsakligen genom beskattning av arbete, kapital, varor och tjänster (Lundh Nilsson och Werner, 2018). Det är också därför som de nationella välfärdsstaterna inte tagit emot EU:s krav på fri rörlighet för personer med öppna armar. När människor rör sig fritt över nationsgränser blir det svårt att upprätthålla tanken att varje land bygger sitt välfärdssystem för sina medborgare.

Historiskt har välfärdssystemen växt fram successivt för att vara som mest utvecklade på 1980-talet. Därefter ser vi en tydlig utveckling där samhället blivit ”snålare” och mer kalkylerande, i vart fall om vi går tillbaka till ambitionerna som fanns när mycket av den här lagstiftningen kom till för första gången (Vahlne Westerhäll, 2002; Goul Andersen, Ah Schoyen och Hvinden, 2017). Ovanstående utveckling till trots stipulerar portalparagrafen i 1980-års socialtjänstlag – som i skrivande stund fortsatt är den rådande – att socialtjänsten ska ”på demokratins och solidaritetens grund främja människornas ekonomiska och sociala trygghet, jämlikhet i levnadsvillkor och aktiva deltagande i samhällslivet” samt att ”verksamheten skall bygga på respekt för människornas självbestämmanderätt och integritet”. Paragrafen uttrycker en strävan efter att behandla alla människor jämlikt, oaktat ekonomisk, social eller kulturell status (Näsström 2021). Lagstiftningen signalerar alltså tydligt normativa värderingar om vad som är eftersträvningsvärt och hur vi som samhälle ska nå dit.

Det har hävdats att socialtjänstlagens portalparagraf förefaller naiv och rent av utopisk så här en bit in på 2000-talet (Egidius 2011). Den måste förstås i ljuset av den tidsanda den tillkom under. På 1970-talet blomstrade välfärdsstaten som nationellt projekt och tilltron till att en samhällsinstitution som socialtjänsten skulle kunna bedriva ett fördelningspolitiskt arbete i befolkningen var stark (ibid.).

Enligt samma kritiska resonemang befinner sig socialtjänstens portalparagraf bortom dagens verklighet och är snarare ett exempel på retorik och historia än fungerande lagtext. För oss är en sådan analys ett uttryck för en desillusionerad uppfattning om kopplingen mellan juridik och socialt arbete. Visst underlättar kännedom om det historiska sammanhang lagen tillkom i tolkningen av samma lag, men att mena att socialtjänstlagen *inte* idag kan an-

vändas som fördelningspolitiskt verktyg vore att avhända sig ett ansvar och manöverutrymme socialarbetarkåren är betrodd med.

Den akademiska professionsutbildningens uppdrag och ansvar

Om våra resonemang hittills i kapitlet ger en historisk och rumslig kontext och programförklaring för hur vi ser på förhållandet mellan det sociala arbetet och lagen, vilket uppdrag och ansvar har vi då som verksamma vid akademiska professionsutbildningar? Hur kan vi betrakta oss själva i relation till omvärlden och de krav som ställs på oss? Nedan resonerar vi, med utgångspunkt i begreppen *sociotekniska föreställningar* och *tredje uppgiften*, om kopplingen mellan akademi och politik. I egenskap av forskare och lärare på akademiska professionsutbildningar ger vi också förslag på kollektiva och introspektiva frågor att ställa.

Sociotekniska föreställningar

I forskningsprojektet som redovisas i antologin *Det forskningspolitiska laboratoriet: interaktioner mellan policy och forskning 1960-2007* (Tunlid & Widmalm 2016) var en av de grundläggande teserna att såväl politiska som vetenskapliga aktörer har utformat forskningspolitiken. Forskningsmiljöerna³ har därför varit en plats inte bara för skapandet av ny kunskap utan också för skapande av visioner om vetenskapens framtid. Dessa visioner har spelat en viktig roll inom forskningspolitiken.

Visioner, framtidsföreställningar om vad forskningen kan åstadkomma, exempelvis genom logaritmiserad handläggning av socialbidrag eller robotunderstödd äldreomsorg, kan kallas sociotekniska föreställningar. Sociotekniska föreställningar är kollektiva föreställningar om socialt liv och social ordning som speglas i fullbordandet av nationella vetenskapliga och/eller tekniska satsningar (Jasanoff & Kim 2009). Sociotekniska föreställningar uttrycker alltså inte bara vad som är vetenskapligt möjligt utan också vad som

³ Eftersom forskningsprojektet haft biovetenskap som sitt centrala empiriska exempel så utgjordes forskningsmiljön huvudsakligen av laboratoriet.

är eftersträvansvärt. På så vis bidrar de till att skapa sina egna förutsättningar att realiseras. Sociotekniska föreställningar är performativa. Väljer vi att se på förhållandet mellan forskning och politik som ovan blir det angeläget för oss som är verksamma inom akademien att ställa oss frågan: vilka sociotekniska föreställningar förekommer i det egna forskningsfältet och hur relaterar vår forskning till dessa föreställningar? På så sätt kan vi som forskare undvika att bli brickor i ett forskningspolitiskt spel och i stället agera som medvetna aktörer, utifrån våra egna professionella ideal.

Tredje uppgiften

I västvärlden har andra världskriget betraktats som en vattendelare för hur vetenskapen uppfattades inom politiken. Den snabba utvecklingen av kärnenergi och atomvapen sågs som beviset för att forskning på kort tid kan förändra samhällsutveckling, givet tillräckliga resurser (jfr Tunlid & Vidmalm 2016). På det socialpolitiska området var efterkrigstiden en period av tillförsikt och självförtroende. I en svensk, socialdemokratisk idéskrift skrev Alva Myrdal (1944) att framtida internationell socialpolitik fordrar än mer av en bred teoretisk grundval, ett öppnare sinne för mångfald beträffande lösningar och mer av en väsentlig diskussion om mål och medel. Socialpolitik är en fråga om statsmannaskap, menade hon, och inte en fråga om ett pussel av tekniska detaljer. Hon hävdade vidare att de nordiska länderna, och kanske särskilt Sverige som ”haft tid att tänka”⁴ (Myrdal 1944, s. 444), borde ge ett väsentligt bidrag till den internationella socialpolitiken. Alva Myrdals gärning är i sig ett lysande exempel på ambitionen att organiserandet av samhället bör vila inte bara på normer och värderingar utan också vara vetenskapligt förankrande. Alva och Gunnars Myrdals socialpolitiska idéer har kallats för ritbordsromantik (Etzemüller 2006) och byggde på såväl tydliga ideologiska ställningstaganden som vetenskapligt underbyggda resonemang.

Under 1960-talet hade tankarna om kopplingen mellan samhällsutveckling, forskning och politik utvecklats till konkreta krav på att medborgarrollen krävde viss vetenskaplig kunskap och detta i sin tur ställde krav på att vetenskapen skulle göras begriplig. Att kunna tillägna sig vetenskapliga rön hade blivit en rättighet och en demokratisk dygd för individen (Hetland, Kaspe-

⁴ Sverige hade inte, till skillnad från grannländerna, varit indraget i krig.

rowski, Nielsen 2020). I 1997-års högskolelag skrevs skyldigheten att informera och samverka med det omgivande samhället in och 2009 tillkom en skrivning om universitetens ansvar att nyttiggöra forskningen. I den forskningspolitiska strategin för 2021–2024, som beslutades av riksdagen våren 2021, underströks universitetens ansvar för samverkan ytterligare.

Principen om att vi som arbetar med forskning och utbildning vid högskolor eller universitet, utöver just forskning och undervisning, också har som uppgift att sprida och nyttiggöra kunskap är med andra ord förankrad i såväl en historisk utveckling som i samtida lagtext. Det kan ses som en del i en brett förankrad politisk föresats om en strävan efter en fördjupning av demokratin, juridiskt manifesterad i exempelvis begreppet delaktighet. Här bör vi ställa oss frågan hur vi som utbildare och forskare kan undvika att reproducera de ojämlikheter som existerar och i stället främja att forskning och utbildning blir till den resursomfördelande mekanism den är tänkt att utgöra i Sverige.

Ser vi till Thage G Petersons yrkeskarriär i ljuset av begreppen *sociotekniska föreställningar* och *tredje uppgiften* så framstår det som att han inkarnerar dem genom sin livsgärning. Han är en klassresenär som via folkhögskolor blir student i Lund. Han gör inte akademisk karriär efter sina studier på Socialhögskolan, i stället gör han politisk karriär, eller som han själv uttrycker det – ganska snart efter tiden som student i Lund tog politiken hand om honom. Vad han gjort är att han använt sig av den kunskap han tillskansat sig under utbildningen för att bedriva politik. Han omsatte kunskapen i politik och genom politiskt arbete var han med och formade en del av de sociotekniska föreställningar forskare under andra halvan av 1900-talet och in på 2000-talet har haft att förhålla sig till.

Om rollen som akademisk utbildare och forskare i samhället

Att sprida och nyttiggöra kunskap är, som vi konstaterat ovan, en viktig uppgift för oss som arbetar med forskning och undervisning. Vad innebär då detta mer konkret i forskningen i socialt arbete och för socionomutbildningen?

Det går förstås att ägna sig åt en rad olika uppgifter för att fullgöra det uppdraget. Hur akademins ansvar ser ut påverkas också av vilket område man verkar i. Här vill vi hävda att ansvaret är extra stort inom socialt arbete, eftersom den politiska påverkan är omfattande och förändringstakten är hög vad gäller lagar och regler. På ett sådant område har professionen en viktig roll när det gäller att stå upp för yrkesetiska värden, att jorda dessa värden och göra dem motståndskraftiga mot skiftande politiska vindar.

För att återknyta till remissinstitutet – katalysatorn som initierade våra diskussioner om gemensamma angelägenheter som kopplingen mellan socialt arbete, politik och juridik och om våra roller som forskare och lärare på akademiska professionsutbildningar – så är den svenska modellen för att ta fram ny lagstiftning alltså påfallande demokratisk. Den lämpar sig också mycket bra för ett engagemang från mer eller mindre fristående aktörer. Det mesta av förarbetet sker alltså utanför departementen i fristående offentliga utredningar, när svensk lag skrivs om. Ju mer politiskt eller samhällsdanande ett lagstiftningsprojekt är, desto troligare att det redan från början finns inslag av politik genom att man lägger uppdraget hos en parlamentarisk kommitté (jfr på senare tid migrationsutredningen, SOU 2020:54). Oavsett om uppdraget läggs hos en parlamentarisk kommitté eller går till en ensamutredare, tillsätts olika experter för att bidra med sakkunskap under utredningens arbete. Forskare har en viktig roll att bidra redan i den här fasen av lagstiftningsarbetet, exempelvis som experter i utredningar eller som särskilda utredare. Detta blir särskilt tydligt på områden där regler får direkt verkan i samhället och professionen har kunskap om reglers konsekvenser för enskilda människor.

Även nästa fas, remitteringen av utredningsbetänkanden, är ett viktigt inslag i lagstiftningsprocessen som syftar till att få in synpunkter på lämnade förslag. Att låta myndigheter, organisationer och andra intressegrupper få yttra sig i regeringsärenden är ett viktigt och betydelsefullt inslag i den svenska politiska beslutsprocessen och slås även fast i en av våra grundlagar; regeringsformen.

Thage G Petersons tankar om det svenska remissinstitutet är många. Så länge han kan minnas har det varit ett viktigt sätt för att få upp alla tunga fakta och synpunkter på bordet. Det behövs för att få ett bra underlag till beslut eller propositionsförslag. Det behövs också för att se om det behövs justeringar, förtydliganden eller förändringar av förslagen och för att kunna utforma motivtexten på ett bra sätt. Om en remissinstans anser att ett förslag kan få negativa konsekvenser, måste detta utredas och seriöst bemötas i motivtexten om man väljer att gå vidare med förslaget, menar han. Många gånger under sin långa statsrådstitid har han ställts inför följande fråga: fullfölja eller kasta i papperskorgen? För att kunna avgöra har han krävt en konsekvensanalys. Att inte göra konsekvensanalyser kan bli mycket kostsamt på sikt. Han menar att samtidens nedmontering av välfärden kommer att bli dyr för det svenska samhället. Få talar om att besparingarna kommer ätas upp av negativa konsekvenser på samhällsekonomin. Ekonomiska fördelar idag blir ekonomiska nackdelar imorgon. Thage G Peterson exemplifierar sitt resonemang: ”Jag har mött hundratals socionomkollegor som har berättat för mig om hur de räddat inte bara enskilda människor utan hela familjer från att gå under genom att föra det breda resonemanget om att ekonomiskt stöd idag betytt vinster för samhället imorgon.” Demokratin möjliggör alltså genom remissinstitutet för alla att säga sitt, men det åligger oss med fackexpertis ett ansvar att bidra med kunskap i demokratiska processer. Denna möjlighet, eller kanske kan vi till och med tala om skyldighet, kommer till uttryck i remissförfarandet.

Som forskare har vi en skyldighet att bidra med vår kunskap för att ge beslutsfattaren – riksdagen – ett så gediget underlag som möjligt. Thage G Peterson uttrycker det som att en av de uppgifter som tillhör socionomrollen är att motverka tendenser som tilltagande klasskillnader genom att via det sociala arbetets vardag ta fram verklighetsbeskrivningar, faktaunderlag för att politikerna i sin tur ska kunna fatta välinformerade beslut som kan dämpa tillväxten av klasskillnader. Inom ramen för ett politiserat lagstiftningsområde som socialrätten är det väsentligt att professionen bidrar med sin kunskap. Utöver den formella möjligheten att yttra sig inom ett remissförfarande finns det alltid möjlighet till en fri opinionsbildning. Som forskare har vi också ett ansvar att bidra till, eller kanske till och med väcka, den offentliga debatten i sådana ämnen där vi har ett engagemang och en sakkunskap. Inte minst i det

nuvarande medielandskapet är faktabaserade, sakliga inslag som vi som forskare kan bidra med av väsentlig betydelse.

Ett exempel kan illustrera poängen. Den 7 december 2020 publicerade 17 forskare från olika discipliner en debattartikel på DN Debatt. I artikeln lades argument fram för att vårt svenska sjukförsäkringssystem inte uppfyller lagens intentioner: att erbjuda ekonomisk trygghet till personer som inte kan arbeta på grund av sjukdom och att vara ett stöd till individen för återgång i arbete. I artikeln redovisade forskarna med stöd i aktuell forskning tre orsaker till dagens situation och föreslog två åtgärder som på kort sikt skulle ha stor betydelse. Ett av förslagen handlade om hur bedömningen av arbetsförmågan ska göras när en person har varit sjukskriven i mer än 180 dagar. Bedömningen av en persons arbetsförmåga sker stegvis enligt på förhand fastställda tidsramar. Under de första 90 dagarna av sjukperioden bedöms om den försäkrade kan klara av sitt eget arbete. Efter dag 90 har den försäkrade bara rätt till sjukpenning om hen inte kan göra något alls hos sin arbetsgivare. Efter dag 180 bedöms arbetsförmågans nedsättning mot en betydligt vidare sfär av arbeten. Lagstiftaren använder sig av begreppet *normalt förekommande arbete* och det var hur denna bedömning i praktiken gjordes som kritiserades i debattartikeln. Forskningen visade att på grund av att Försäkringskassan gjorde en bred tolkning av vem som har arbetsförmåga föll många ur systemet. I realiteten existerade de tjänster som i teorin räknades som *normalt förekommande arbete* sällan, och om de fanns var de i regel omöjliga att matcha med eventuell arbetsförmåga. Orsak och verkan är svårt att leda i bevis. I efterhand kan vi emellertid konstatera att debatten tog fart. I mars 2021 ändrades bestämmelserna och en utvidgad möjlighet att skjuta upp bedömningen mot normalt förekommande arbete från och med dag 180 infördes.

Sammanfattningsvis finns det alltså en rad olika sätt för forskare i socialt arbete och juridik att sprida kunskap om forskning och utveckling och delta i lagstiftningsprocesser, opinionsbildning och annat demokratiarbete. Uppgiften blir desto angelägnare inom ett område som präglas av betydande politiska inslag och en ständig förändring av de regler som omgärdar välfärdsystemen.

Åter till remissen, om att ta lärdom av historien och att blicka framåt

När det gäller remissynpunkter på lagstiftning inom ett område som socialrätt är det tydligt att olika professioner inom akademien har olika funktioner. Den juridiska infallsvinkeln är ofta teknisk: hur används begrepp, hur ställer sig lagförslaget till annan reglering etcetera. Bidraget från Socialhögskolan bör enligt vår uppfattning vara ett annat; hur slår reglerna i samhället, vilka effekter får förändringarna för det praktiska arbetet, vad vet vi om tidigare reformer, hur ser den forskningen ut? Idén om en signaturpedagogik som genljuder i våra respektive utbildningar – och i sin tur bär toner av ett specifikt yrke – blir åter aktuell.

Ett drygt år har förflutit när vi ses hemma hos Martina i Lund för att knyta ihop säcken, skriva kapitlets slutdiskussion och sätta punkt. Vi pratar om hur givande det gångna årets diskussioner om socialt arbete, politik och juridik har varit. Hur kommer det att bli med socialtjänstlagen? Vilka delar av förslaget kommer att bli lagtext – och hur kommer den förändrade lagen att tillämpas? Hur blir det ifråga om en separat äldreomsorgslag? Om äldreomsorgen ska regleras i särskild ordning, i en egen lag som är frikopplad från socialtjänstlagen, utreds i detta nu. Socialt arbete är socialpolitik i praktiken. Och i detta realiserande av politik är socionomerna nyckelaktörer. Demokratikvarnarna mal långsamt. Som statsvetarprofessorn Sofia Näsström skriver i den bok vi båda läst i arbetet med det här kapitlet: ”Demokratien är en tidsordning. För att binda ihop gårdagen med nuet och framtiden måste den skynda långsamt” (Näsström 2021, s. 102). Om detta spekulerar vi hemma hos Martina, ett stenkast från Lokföregatan där Thage G Peterson dryftade frågan om införande av ett allmänt barnbidrag hemma hos Ernst och Eva Wigforss i mitten av förra seklet. Som en hälsning från dem som banat vägen och lagt grunden för demokratin såsom vi känner den i de nordiska länderna plockar Martina fram ”Varför demokrati?” (Ross 1948) ur den välfyllda bokhyllan. Boken är en skandinavisk klassiker. Den kom ut i Danmark första gången 1946 och innehåller juridikprofessorn och rättsfilosofen Alf Ross funderingar på nazisternas ockupation av Danmark under andra världskriget. Den kom ut i Sverige första gången 1948. Martina tog med sig exemplaret hem när en professor på Juridicum gick i pension och en hel hylla med böcker gallrades ut. Thage G Peterson har berättat att den första upplagan översattes

till svenska av Allan Degerman som bland annat var rektor för Viskadalens folkhögskola, där han var elev innan han kom till sydsvenska socialinstitutet i Lund. I boken slår Ross fast att demokrati inte är för alltid given. Den måste ständigt förnyas och vinnas av varje ny generation. Under studietiden vid socialinstitutet var Ross bok en viktig del av litteraturen i statskunskap. Professor Nils Stjernquist var lärare. Ross bok blev Thage G Petersons demokratiska Bibel. Den hade han med sig när han som politiker reste land och rike runt och höll föredrag i olika sammanhang.

Vi enas om att demokrati inte bara innebär frihet, utan också ansvar att förvalta samhällets syfte och inriktning efter eget huvud. Denna hållning gäller alla medborgare, men den stora tilltro till vad vetenskapen kan åstadkomma som präglad efterkrigstiden har gett oss som lärare och forskare extra mandat att både forma framtidens professionella och tolka forsknings- och utbildningspolitiska påbud. Demokratins framtid hänger på vad vi gör här och nu (jfr Näsström 2021). Den tanken förpliktigar och ger hopp.

Referenser

- Castro-Martin, T. & Cortina, C. (2015) Demographic Issues of Intra-European Migration: Destinations, Family and Settlement. *European Journal of Population*, 13: 109–125.
- Edebalk, P.G., Farm, I., Swärd, H. (red.) (1997) *Socialhögskolan i Lund 50 år: En jubileumsskrift 1947-1997*. Socialhögskolan, Lund.
- Egidius, H. (2011) *Etik och profession: i en tid av ökande privatisering och myndighetskontroll*. Första utgåvan. Stockholm: Natur & kultur.
- Etzemüller, T. (2006). Die Romantik des Reißbretts. Social engineering und demokratische Volksgemeinschaft in Schweden: Das Beispiel Alva und Gunnar Myrdal (1930-1960) (The Romanticism of the Drawing Board. Social Engineering and Democratic Volksgemeinschaft in Schweden. The Case of Alva and Gunnar Myrdal (1930-1960)). *Geschichte und Gesellschaft*, 445-466.
- Goul Andersen, J., Ah Schoyen M och Hvinden, B. (2017) Changing Scandinavian Welfare States Which Way Forward? I: P Taylor-Gooby, B. Leruth & H. Chung (red.), *After Austerity: Welfare State Transformation in Europe after the Great Recession*. Oxford: Oxford University Press.
- Hetland, P., Kasperowski, D., & Nielsen, K. H. (2020). *Denmark, Norway and Sweden: Share, make useful and critically discuss: Science communication. In Communicating science: A global perspective*. Canberra: ANU Press.

- Jasanoff, S. & Kim, S.H. (2009). Containing the atom: Sociotechnical imaginaries and nuclear power in the United States and South Korea. *Minerva*, 47(2): 119–146.
- Lundh Nilsson, F. & Werner, E. (2018) *Samhällsekonomi för socionomer*. Första upplagan. Malmö: Gleerups.
- Myrdal, A. (1944) Internationell och svensk socialpolitik. I: P. Nyström & H. Thylin (red.) *Ett genombrott: Den svenska socialpolitiken: Utvecklingslinjer och framtidsmål*. Stockholm: Tiden.
- Näsström, S. (2021). *Demokrati. En liten bok om en stor sak*. Lund: Historiska Media.
- Persdotter, M. (2019) *Free to Move Along: On the Urbanisation of Cross-border Mobility Controls - A Case of Roma 'EU migrants' in Malmö, Sweden*. Akademisk avhandling. Malmö: Malmö universitet.
- Ross, A. (1948). *Varför demokrati?* Stockholm.
- Tunlid, A. & Widmalm, S. (red.) (2016) *Det forskningspolitiska laboratoriet: förväntningar på vetenskapen 1900-2010*. Lund: Nordic Academic Press.
- Vahlne Westerhäll, L. (2002) *Den starka statens fall? En rättsvetenskaplig studie av svensk social trygghet 1950-2000*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Wallengren Lynch, M., Bengtsson, A. R., & Hollertz, K. (2019). Applying a 'signature pedagogy' in the teaching of critical social work theory and practice. *Social Work Education*, 38(3), 289-301.
- Zillén, K. (2019) *Barn i välfärdsstatens utkant – om rätten till sjukvård för barn som är unionsmedborgare och som lever i ekonomisk utsatthet i Sverige*. Uppsala: Iustus.

Offentligt tryck

Kungörelse (1974:152) om beslutad ny regeringsform

Högskolelag (1992:1434)

Socialtjänstlag (2001:453)

EUROPAPARLAMENTETS OCH RÅDETS DIREKTIV 2004/38/EG av den 29 april 2004 om unionsmedborgares och deras familjemedlemmars rätt att fritt röra sig och uppehålla sig inom medlemsstaternas territorier och om ändring av förordning (EEG) nr 1612/68 och om upphävande av direktiven 64/221/EEG, 68/360/EEG, 72/194/EEG, 73/148/EEG, 75/34/EEG, 75/35/EEG, 90/364/EEG, 90/365/EEG och 93/96/EEG

SOU 2016:6 *Framtid sökes – Slutredovisning från den nationella samordnaren för utsatta EU-medborgare*. Socialdepartementet

SOU 2020:54 *En långsiktigt hållbar migrationspolitik*. Justitiedepartementet

11. Socialarbetarens expertis

Kunskap i och om professionella bedömningar

LISA WALLANDER

Introduktion

För 30 år sedan publicerade den mycket erkände samhällsvetaren Andrew Abbott en artikel, i vilken han begrundade professionernas framtid (Abbott 1991). En utgångspunkt i artikeln var att ”förmågan att utföra komplicerade uppgifter”, det vill säga expertis (Abbott 1991, s. 19), kunde härberägas på tre vis – i professioner/individer, i organisationer (till exempel arbetsdelning, regler) och i varor (till exempel bedömningsinstrument, algoritmer) – och att framtidens professionella praktik var avhängig styrkan på och förhållandet mellan dessa tre. Inom professionsforskningen diskuteras byråkratisering och/eller kommodifiering av expertis inte sällan i termer av hot mot professioners autonomi eller självbestämmande (a.a.). Ett aktuellt exempel utgörs av algoritmernas inträde i bedömningen av försörjningsstöd (jfr Svensson 2019). En av de främsta orsakerna till detta uppfattade hot är att byråkratisering och kommodifiering av expertis antas begränsa praktikers diskretionära utrymme (jfr handlingsutrymme; Svensson, Johnson & Laanemets 2021), det vill säga deras möjligheter att använda sig av sin egen expertis och professionella omdöme. För att professionerna och dess praktiker skall kunna bemöta, balansera och eventuellt nyttja fördelarna med exempelvis nya detaljerade riktlinjer i den egna organisationen (byråkratisering) eller införandet av standardiserade metoder för bedömning och behandling (kommodifiering) krävs följaktligen en utvecklad *expertis hos praktikerna själva*.

I den här texten beskriver och diskuterar jag *praktikers expertis*, eller kanske snarare praktikers *bruk* av sin expertis, i termer av deras *kunskapsanvändning*. Texten grundas i antagandet att praktikers kunskapsanvändning tar sitt främsta uttryck i deras *bedömningar* och i de handlingar som följer (för en dis-

kussion av det centrala begreppet ”bedömning”, se nedan). Det är genom att skärskåda sina bedömningar och bedömningsgrunder som en praktiker kan få syn på *vilken* kunskap hen använder för att lösa ett visst problem (jfr utföra en komplicerad uppgift), och på *hur* hen tänker när hen använder kunskapen (Rosen 1994; Wallander 2012; 2022). Det är min övertygelse att en förhöjd medvetenhet om hur ens samlade kunskap tar sig uttryck och formas i ens professionella bedömningar kan leda till en *professionalisering på individnivå* – till att man som praktiker, och med hjälp av sitt kollegium, i högre grad vill och vågar arbeta konstruktivt och offensivt och axla ett delat ansvar för sina bedömningar och beslut (jfr ”kunskapsstyrning inifrån” praktikern och kollegiet/professionen). Jag vill passa på att redan här i inledningen tydliggöra hur jag förhåller mig till expertisens omtvistade natur. Genom att jag lutar mig mot Abbotts förståelse av expertis som ”förmågan att utföra komplicerade uppgifter” (en *realistisk* position; se ovan och 1991, s. 19) väljer jag samtidigt bort en annan vanlig bestämning av begreppet ifråga, där expertis inte handlar om faktiska kunskaper och förmågor utan snarare om en egenskap som (socialt) tillskrivs experter (en *konstruktivistisk* position; för en diskussion, se Kotzee & Smit 2017).

Texten har följande disposition: inledningsvis följer ett par avsnitt i vilka jag kontextualiserar, definierar och avgränsar själva ämnet för texten. Därefter går jag vidare till att diskutera två breda kategorier av kunskap i och om bedömning, vilka benämns som *domänkunskap* respektive *tankeprocesskunskap*. Texten avslutas med ett avsnitt i vilket jag diskuterar den medvetna utvecklingen och användningen av individens och kollegiets expertis i professionell praktik.

Bedömning och beslutsfattande – kontextualisering och avgränsning

Bedömning och beslutsfattande är centrala aktiviteter i allt professionellt arbete. I socialt arbete utgör bedömning och beslutsfattande komplexa och kontextuellt bundna processer, där många viktiga beslut fattas i samråd mellan praktiker och klienter, och där bedömningarna grundas och förankras i diskussioner mellan kollegor, mellan representanter för olika professioner och organisationer och mellan praktiker och chefer/handledare (Taylor 2017a). Vissa bedömningar och beslut är formella, och följer etablerade

procedurer och regler i de aktuella organisationerna, som exempelvis beslutet om att öppna en utredning i ett barnavårdsärende. Andra bedömningar är informella, som exempelvis de värderingar som en praktiker kontinuerligt, och mer eller mindre medvetet, gör avseende trovärdigheten i klienters utsagor (a.a.; jfr Sahlin 2019). Många bedömningar har en preliminär karaktär, i den meningen att de ständigt utsätts för prövning och omprövning. Oavsett vilken bedömning det handlar om påverkas den sannolikt av en mängd faktorer knutna till den eller de klienter som är aktuella, de bedömare/praktiker som är involverade, den organisation inom vilken bedömningen görs, samt den vidare samhällsrelaterade kontexten, inklusive lagstiftning med mera. Inom socialt arbete finns flera modeller som kan användas som grund för forskning om de olika faktorer som potentiellt påverkar praktikers professionella bedömningar (för en översikt, se Benbenishty & Fluke 2021).

Nedanstående text behandlar inte det dagliga bedömningsarbetets sociala och kulturella kontexter och/eller bestämningsfaktorer (jfr a.a.), och innefattar inte heller några resonemang kring de kroppsliga eller emotionella dimensionerna av professionella bedömningar (jfr Svensson 2021). Istället fokuseras bedömningens *kognitiva dimension*, vilket är en dimension som framför allt psykologer ägnar sig åt att studera. Av den anledningen har jag också valt att avstå ifrån att använda begreppet ”beslut”, vilket innefattar en handlingsdimension. Avgränsningen innebär naturligtvis en förenkling av ämnet, men den är nödvändig för en fördjupning i det som utgör textens huvudfokus.

Kunskap i och om bedömningar – domänkunskap och tankeprocesskunskap

Enligt *The Penguin Dictionary of Psychology* (Reber & Reber 2001, s. 376) definieras bedömning (*judgment*) som ”processen att bilda sig en åsikt eller nå en slutsats baserad på tillgängligt material [och] den åsikt eller slutsats som nåddes så” [min översättning]. Den distinktion som här görs mellan bedömning som *slutsats* och bedömning som *tankeprocess* är central i min diskussion om kunskapsanvändning i bedömningar. I slutsatserna och dess grunder kommer praktikers *domänkunskap* till uttryck, det vill säga den kunskap de använder för att beskriva, förstå, förklara, värdera och hantera de praktiska problem de arbetar med. Detta är kunskapen om *vad man tänker på*. Domänkunskapen är

specialiserad och varierar mellan professioner och inom professioner – den utgör det vi vanligtvis benämner som kunskapsbasen (med förankring i olika källor). Men för att förstå *hur man använder* sin domänkunskap i bedömningar behöver praktiker även kunskap om tankeprocesser – detta kallar jag *tankeprocesskunskap* (jfr Sheppard et al. 2000 som gör en liknande distinktion mellan ”product knowledge” och ”process knowledge”). Olikheter i vilka slutsatser som dras om ett specifikt praktiskt problem förklaras nämligen inte enbart av variationer i domänkunskap, utan också av variationer i hur man kognitivt – inom ramen för sina tankeprocesser – bearbetar och omsätter kunskapen i en slutsats. Till skillnad från domänkunskapen är kunskapen om tankeprocesser generell, och de teorier och forskning som beskrivs nedan baseras såväl på studier av mänskliga tankeprocesser i allmänhet som av professionellas tankeprocesser.

Textens bakgrund och exempel

Mitt sätt att tänka om och strukturera innehållet i den här texten har växt fram under ett par decenniers tid, i samspel mellan forskning och undervisning. Mitt teoretiska intresse för bedömningar triggades inledningsvis av en frustration över den brist på teoretisering som för knappt tjugo år sedan präglade de slags experimentella vinjettstudier av socialarbetares bedömningar som jag ägnade mig åt (vinjett = fiktivt fall; Wallander & Blomqvist 2005). Samtidigt gav forskningen i kölvattnet av debatten om kunskapsanvändning inom socialt arbete, vilken var mycket livlig vid introduktionen av evidensbaserad praktik, mig nya sätt att förstå och tolka resultaten från mina studier (Wallander 2012). Mina idéer har inspirerats av texter av och diskussioner med forskare från olika discipliner, vilka har förenats i sitt intresse för professionellt arbete, bedömningar och expertis (se exempelvis Kirkebøen 2012; Smeby 2013; Molander 2016; Taylor 2017a; Munro 2020). De perspektiv och teorier som beskrivs och diskuteras nedan – vilka naturligtvis utgör ett urval av existerande teorier på området – finns således att läsa om på flera andra håll, men nedanstående text utgör min egen ”paketering” av innehållet, med exempel från socialt arbete.

Mitt stora intresse för ämnet har lett till att jag har tagit alla chanser som erbjudits att undervisa om detta ämne, både för studenter och praktiker. Den aktuella texten sammanfattar kärninnehållet i den undervisning som jag för

närvarande bedriver på socionomprogrammets tredje termin, inom ramen för ett moment där studenterna skriver en barnvårdsutredning. Texten är också förankrad i ett pågående forskningsprojekt om kunskapsanvändning inom social barnvård, i vilket ett knappt 50-tal praktiker och studenter har resonerat om och bedömt två längre fiktiva fall/familjer (för detaljer, se Wallander 2022). En av dessa fiktiva familjer består av en fyra-årig pojke som lever tillsammans med sin mamma, och de slutsatser och påståenden som nedan benämns som ”kunskapsfragment” utgör empiriska exempel på socialarbetares bedömningar av situationen i familjen. I princip samtliga tillämpningar i texten handlar om socialarbetares bedömningar om barn och unga som riskerar att fara illa, det vill säga bedömningar som görs i direkta möten mellan socialarbetare och klient eller i anslutning till/inom ramen för en utredning. Även om samtliga mina exempel är koncentrerade till en speciell subkategori av socialt arbete menar jag att de teorier och perspektiv som presenteras och diskuteras är giltiga och relevanta inom flertalet specialiseringar – med arbete på olika nivåer – inom socialt arbete.

I texten står *socialarbetarens* kunskapsanvändning i centrum, men teorierna är företrädesvis hämtade från andra vetenskapliga discipliner (framför allt psykologi), och resonemangen torde därmed kunna generaliseras till bedömningar i klientnära arbete inom andra professioner. Därmed gör jag frekvent bruk av de professionsneutrala termerna ”praktiker” och ”klient”.

Domänkunskap

Som nämndes ovan menar jag att bedömningarna utgör de allra tydligaste uttrycken för praktikers kunskapsanvändning, och domänkunskapen bildar själva innehållet i bedömningarna – *innehållet* i slutsatserna och dess grunder. Typiska slutsatser i professionell praktik innefattar bland annat den *beskrivande* slutsatsen, vilken oftast handlar om att identifiera ett eller flera problem (som behöver lösas), exempelvis ”här/i den här familjen ser vi troliga tecken på omsorgssvikt”. En *handlingsinriktad* slutsats handlar istället om hur man kan gå tillväga för att lösa ett identifierat problem, som exempelvis ”här/för den här familjen skulle det troligen passa bra med samspelsbehandling med videokamera som verktyg”. Andra vanliga slutsatser handlar om att *förklara/förstå* ett visst problem och dess uppkomst, eller att *värdera* eller uppskatta risken för

att en situation skall bli värre (jfr Rosen 1994, Wallander 2022). För att kunna urskilja den domänkunskap som ligger till grund för en viss slutsats behöver man skärskåda själva bedömningsgrunderna, vilka i sin allra enklaste form kan formuleras som ”om...så ” påståenden, som visar hur den information man använder sig av (om till exempel ett barn eller en familj) leder fram till en specifik slutsats (jfr Toulmin 1958; Wallander & Molander 2014). Exempel på sådana påståenden är: ”om en litet barn aldrig har besökt tandvården, får sköta tandborstningen själv och har gulbruna tänder (information), så föreligger troligen omsorgssvikt (beskrivande slutsats)”; eller ”om en förälder brister i sin reflekterande förmåga och inte förmår se hur hans/hennes beteende påverkar barnet (information), så skulle det troligen passa bra med samspelsbehandling med videokamera som verktyg (handlingsinriktad slutsats)”. Påståenden som dessa utgör lösryckta fragment av domänkunskap – fragment som behöver sättas i sitt sammanhang, motiveras, kvalificeras och för det mesta även kombineras med ytterligare fragment (se Wallander 2022).

Som redan nämnts är den här typen av kunskap domänspecifik och varierar således mellan och inom professioner (i den här texten refererar termen domän till ett problemområde, inte till en vetenskaplig disciplin eller ett professionellt fält). Socialarbetare arbetar typiskt med problem så som fattigdom, missbruk, psykisk ohälsa, barn som riskerar att fara illa, osv., och skaffar sig ofta specialkunskaper inom ett eller flera av dessa problemområden. I forskning om (domän-) kunskap och kunskapsanvändning i socialt arbete brukar kunskapen ofta klassificeras (för en kort genomgång, se Avby 2018), och en vanlig sådan klassificering tar sin utgångspunkt i kunskapens härkomst – dess källa. Bland de olika källor som generellt omfattas av sådana klassindelningar återfinns teori, empirisk forskning, utbildning, personlig och professionell erfarenhet, lagar och förordningar, etiska riktlinjer, styrdokument och regelverk av olika slag samt klientens erfarenheter och preferenser. Empiriska studier har visat att vissa källor tenderar att betraktas som mer centrala för det praktiska arbetet än andra. En relativt ny norsk studie (Iversen & Heggen 2016), baserad på en enkät besvarad av 390 socialarbetare verksamma inom den sociala barnavården, pekade exempelvis på att kollegor och handledning följt av personlig erfarenhet sågs som de viktigaste kunskapskällorna, medan utbildning, dokument och artiklar/böcker betraktades som mindre centrala källor till kunskap i den dagliga verksamheten. Det finns naturligtvis mycket att säga om olika kunskapskällors giltighet, tillförlitlighet samt relevans för det

professionella arbetet – en diskussion som inte får plats i den här texten (se exempelvis Gambrill 2018; Munro 2020).

Domänkunskapens integrering och struktur

Att den domänkunskap som används inom professionellt socialt arbete härstammar ur många olika källor är inte på något vis märkligt. Den norske filosofen Harald Grimen (2008) menar att det, med ett par undantag, ligger i den professionella kunskapens natur att vara heterogen och fragmentiserad. Grimen (2008) skriver att själva integrationen av kunskapsfragmenten till en meningsfull helhet sker via det praktiska problem – exempelvis barn som riskerar att fara illa – som den aktuella domänkunskapen gäller. Det är mycket svårt, för att inte säga omöjligt, att empiriskt observera hur själva integrationen av kunskap går till (jfr Hogarth 2010), men flera professionsforskare har teoretiserat kring denna process. Inom medicin har exempelvis Gabbay och Le May (2010) utvecklat begreppet *tanketrådar* ("mindlines" eller "guidelines-in-the-head") för att beskriva den integrerade kunskap som enskilda praktiker använder sig av för att lösa praktiska problem. På den bild som illustrerar deras tankegångar binds dessa tanketrådar, från olika källor, samman i ett löst garnnystan, där trådarna tydligt rör på sig och flätas samman med varandra. Innehållet i tanketrådarna skulle potentiellt kunna motsvara den typ av kunskapsfragment, i form av påståenden, som jag gav exempel på ovan. Inom forskningen i socialt arbete har Gredig & Sommerfeld (2008) föreslagit begreppet *hybridisering* som benämning på den process där kunskap från olika källor integreras och tillsammans ger upphov till ny (hybrid-) kunskap, vilken utkristalliseras i form av individuella kognitiva mönster som sedan ligger till grund för bedömning och professionell handling.

Inom den psykologiska forskningen om expertis finns de mest etablerade teorierna om hur den kunskap vi människor använder i bedömning och handling integreras och struktureras. Anders Ericsson (till exempel Ericsson & Pool 2017) använder benämningen *mentala representationer* om dessa kunskapsstrukturer. En mental representation är en mental begreppsstruktur, eller ett kognitivt informationsmönster, bestående av "fakta, bilder, regler, förhållanden och så vidare" (Ericsson & Pool 2017, s. 95) som motsvarar det aktuella konkreta eller abstrakta objekt som man tänker på. I litteraturen florerar flera

olika benämningar för dessa kognitiva informationsmönster, som till exempel mentala kartor, mentala modeller, scheman, script, mallar, prototyper och så vidare. Det som skiljer benämningarna åt är att de tillhör olika teoretiska traditioner, och i vissa fall behandlar mönster och processer på olika abstraktionsnivåer. De mentala representationerna, vilka är hierarkiskt organiserade (likt ett organisationsschema), hjälper oss att känna igen mönster vi har stött på tidigare och att lösa problem som liknar sådana vi har tidigare erfarenheter av. Ett av de exempel på kunskapsfragment som jag gav ovan – ”om ett litet barn aldrig har besökt tandvården, får sköta tandborstningen själv och har gulbruna tänder, så föreligger troligen omsorgssvikt” – skulle kunna sägas utgöra en liten del av en mental representation som på en abstrakt nivå potentiellt innefattar alla de möjliga tecken som kan finnas på omsorgssvikt. På samma sätt finns mentala mönster om korrelationer och orsakssamband, som kan användas för att förklara/förstå, för att predicera, och för slutsatser om hur man bör handla. Mentala representationer utvecklas både genom formellt lärande, det vill säga organiserat och medvetet lärande (exempelvis utbildning) och genom informellt lärande, det vill säga icke-organiserat och ofta omedvetet lärande (som sker hela tiden, exempelvis i den professionella praktiken), och av detta följer att kunskapsfragment från olika källor integreras i dessa kognitiva mönster. Idag är det en etablerad slutsats att ett av de främsta kännetecknen för individer med en exceptionell förmåga att lösa komplicerade uppgifter är deras avancerade och mycket abstrakta mentala representationer (a.a.). Detta är någonting jag återkommer till i den här textens avslutande del.

Domänkunskapens oundvikliga osäkerhet

Ni har säkert noterat att båda mina ovanstående exempel på kunskapsfragment innefattar en reservation – ett ”troligen”. Denna reservation har en central funktion, då den framhäver domänkunskapens oundvikliga osäkerhet. Den oundvikliga osäkerheten utmärker allt professionellt arbete och har formulerats mycket väl av Eddy (1984, s. 75) som skriver följande om läkarens arbete: ”Ovisshet kryper in i varje por av den medicinska professionen. Vare sig det handlar om att definiera en sjukdom, ställa diagnos, välja behandling, observera resultat, beräkna sannolikhet, göra prioriteringar eller allt på samma gång gungar marken under läkarens fötter. Det är svårt för lekman-

nen, och för många läkare också för den delen, att begripa hur komplicerade dessa uppgifter är, hur litet vi förstår av dem och hur lätt två olika personer, båda med goda avsikter, kan komma till olika slutsatser” (översättningen hämtad ur Groopman 2009, s. 150). Den oundvikliga osäkerheten har många konturer och variationer (för en diskussion, se Ponnert 2013). Den slags osäkerhet som jag närmast skulle vilja avhandla rör graden av osäkerhet i de praktiska problem en viss profession har att hantera, det vill säga osäkerheten i *det som är*. Detta har nämligen direkt betydelse för graden av osäkerhet i *vår kunskap om det som är*.

För att reda ut i vad den här slags osäkerheten består kan vi börja med att konstatera att den naturliga respektive sociala världens fenomen/händelser inrymmer varierande grader av systematik och slumpmässighet (jfr Stanovich 2010). Det är genom att urskilja systematiken i – det vill säga de mönster eller regelbundenheter som utmärker – ett visst fenomen som man lär sig att förstå, förklara och hantera fenomenet ifråga (man skaffar sig den relevanta domänkunskapen). Praktiker som hanterar statiska problem grundade i fysiska, biologiska och kemiska processer har oftare att göra med tydliga mönster, med starka regelbundenheter, och därmed kan kunskapen också bli säkrare – professionella bedömningar kan göras med stor säkerhet och konsekvenserna av en handling kan prediceras med stor säkerhet (Shanteau 1992). Praktiker som sysslar med dynamiska problem, knutna till människor och deras behov/välfärd, måste emellertid hantera regelbundenheter som är svagare, av den anledningen att människors tankar, känslor och handlingar påverkas av en mängd olika faktorer, och att själva inflytandet av och samspelet mellan dessa (orsaks-) faktorer är oerhört komplext och långt ifrån deterministiskt (a.a.). Till följd därav är kunskapen också osäkrare, det vill säga de bedömningar som görs är långt ifrån självklara, och konsekvenserna av en handling är ofta ovissa. Detta innebär alltså att även om en socialarbetare kan grunda sin slutsats om insatsrekommendation för en familj i kunskapen att ”samspelebehandling med videokamera som verktyg troligen passar bra när föräldern brister i sin reflekterande förmåga och inte förmår se hur hans/hennes beteende påverkar barnet” (jfr ovan), så kan hen aldrig med säkerhet veta att insatsen passar just den familj (med den aktuella problembilden) som hen har framför sig.

Graden av säkerhet i vår kunskap om ett fenomen kan alltså aldrig bli högre än graden av regelbundenhet i fenomenet som sådant. Praktiska pro-

blem/fenomen som innefattar en hög grad av osäkerhet har inom forskningen beskrivits som *ovänliga* problem (i motsats till *tama* problem; jfr Rittel & Webber 1973; Devaney & Spratt 2009), men också som röriga, ostrukturerade eller omstridda problem. Ett så kallat ovänligt problem har en mängd utmärkande karaktärsdrag: exempelvis är problemets definition inte entydig utan det existerar som regel flera motstridiga definitioner knutna till olika förklaringsmodeller (exempelvis finns ingen universell, kontextlös, definition av vilka handlingar som räknas som barnmisshandel; Munro 2020). Dessutom handlar det vanligen inte enbart om ett problem, utan om flera problem, vilka är komplext relaterade till varandra, och där det är svårt att urskönja vilket som är det primära. Här finns ofta en etisk aspekt inblandad, där olika intressenter i ett ärende (jfr ett barnavårdsärende) kan ha motstridiga uppfattningar om vad som är respektive inte är problematiskt. För övrigt har ett ovänligt problem sällan någon riktig eller felaktig lösning, utan det finns istället bättre eller sämre lösningar, vilka får prövas utan att man kan vara riktigt säker på att lyckas. Att lösa ett eller en del av ett problem kan också medföra att ett nytt problem uppstår (Rittel & Webber 1973; Devaney & Spratt 2009).

Det faktum att det sociala arbetets praktiska problem utmärks av en hög grad av inneboende osäkerhet innebär naturligtvis inte att man skall kapitulera inför osäkerheten, och Devaney och Spratt (2009) menar också att man bör avstå från att ta till förenklade generella lösningar. Istället kan man som praktiker påminna sig om att domänkunskapen inom den vetenskapliga disciplinen socialt arbete hela tiden ökar, samtidigt som man erkänner och lär sig hantera de utmaningar som är inbäddade i arbetets höga grad av osäkerhet och komplexitet. Ett sätt att hantera komplexiteten är att vara aktiv och medveten om och i sin egna kunskapsanvändning, något som jag återkommer till i den här textens avslutande del.

Varför ett sådant fokus på kunskapskällor? – en kritisk synpunkt

Som en epilög till avsnittet om domänkunskap skulle jag vilja kommentera den allmänna debatten och forskningen om kunskapsanvändning i socialt arbete, vilken jag menar i alltför hög grad och under alltför lång tid har fokuserat på kunskapens källor, på bekostnad av ett kritiskt utforskande av den domänkunskap som ligger till grund för professionell handling. Här kan

nämns den evigt pågående debatten om vikten av evidens kontra praktisk vishet (*phronesis*) i socialt arbete (Petersén & Olsson 2015; Gambrill 2018). Även om källan till kunskap har betydelse för specifika domänkunskapers validitet, reliabilitet och relevans, får den mindre betydelse så snart man accepterar att kunskap från olika källor integreras i praktiken (se ovan), och i den processen troligen också modifieras. Därjämte har studier om kunskapsanvändning visat att beslutsfattare har svårt att identifiera sina domänkunskapers faktiska ursprung (se exempelvis en klassisk studie av Weiss 1980). I det här sammanhanget är det centralt att påminna sig om att kunskapens källa inte är liktydig med dess innehåll. Detta kan enkelt åskådliggöras med hjälp av begreppet *mental representation*, där vi kan hålla det för troligt att det i praktiken kan förekomma både a) att fragment från olika kunskapskällor är integrerade i en och samma mentala representation, och b) att en och samma kunskapskälla finns representerad i flera, eventuellt motstridiga, mentala representationer. Som exempel på det sistnämnda skulle vetenskaplig kunskap kunna tänkas ge stöd åt olika slags insatsrekommendationer för ett och samma problem. Eftersom genereringen av såväl vetenskaplig kunskap som erfarenhetsbaserad kunskap handlar om att, mer eller mindre formaliserat, identifiera de mönster och regelbundenheter som inbegrips i och/eller omger ett visst fenomen, menar jag att utvecklingen av praktikers kunskap och expertis skulle främjas allra bäst om fokus flyttades från domänkunskapens källor till domänkunskap i bedömning och handling.

Tankeprocesskunskap

Som nämndes i textens inledning är kunskap om tankeprocesser – det jag här kallar tankeprocesskunskap – oumbärlig för en utvecklad förståelse av *hur* man använder sin domänkunskap i utförandet av komplicerade uppgifter (jfr expertis). Sätten på vilka man i tanken processar domänkunskap kan nämligen ha direkt betydelse för vilken slutsats man kommer fram till, exempelvis angående vilka de mest centrala problemen är i den familj man arbetar med, eller om hur stor risken är att barnet i den aktuella familjen far illa. Eileen Munro (1996) beskriver denna betydelse mycket väl, med hjälp av distinktionen mellan vilka professionella misstag som kan respektive inte kan undvikas. Eftersom professionell praktik präglas av osäkerhet (se ovan) kommer

man som praktiker stundom att befinna sig i lägen där man missbedömer förhållandena i en nuvarande eller framtida situation, även om man har gjort det bästa man kunnat med klientinformationen och med den domänkunskap som finns tillgänglig på området. Detta är vad Munro (1996) kallar oundvikliga misstag. Misstag som kan undvikas däremot, är sådana som har att göra med tankefel, även så kallade kognitiva felslut/bias, det vill säga där det är *våra sätt att tänka* som leder oss fel. Munros egen forskning (1996), och även forskning bedriven bland läkare (jfr Groopman 2009), har visat att en inte obetydlig andel av de misstag som begås i professionell praktik faktiskt hade kunnat undvikas om man hade tänkt bättre.

I min diskussion av tankeprocesskunskap utgår jag från den väletablerade distinktionen mellan två typer av tankesätt/tankeprocesser – det *intuitiva* (*typ 1*) och det *analytiska* (*typ 2*; till exempel Evans 2008; Kahneman 2011). Distinktionen har drygt fyra decennier på nacken inom psykologin (Evans & Stanovich 2013), men har först under det senaste decenniet gjorts känd för den större allmänheten (av bland annat Daniel Kahneman, se 2011). Enligt teorierna om dubbla tankeprocesser utmärks intuitivt tänkande av att det är snabbt, automatiskt och omedvetet, medan det analytiska tänkandet är långsamt, resonerande och medvetet (Evans 2008). Ibland betecknas människan som en ”kognitiv snåljap” (Evans & Stanovich 2013), av den anledningen att hen tenderar att föredra det snabba och enkla intuitiva framför den långsamma och kontrollerade analysen, vilken fordrar uppmärksamhet och är mycket mer energikrävande. Av betydelse för den kommande diskussionen är att intuitionen främst tar hjälp av långtidsminnet, medan analysen – det som rör det vi för stunden är medvetna om – sker i det relativt begränsade arbetsminnet (Evans 2008).

Att tänka långsamt och analytiskt

Det existerar en uppsjö metoder och modeller som framställer hur man kan eller bör gå tillväga för att långsamt – typiskt stegvis – analysera en situation eller ett fenomen. Ett för oss relevant exempel är den ”critical appraisal” modell som förknippas med evidensbaserad praktik i socialt arbete (Gambrell 2018). Den modell för analys som man allra oftast hänvisar till inom psykologisk forskning om bedömning och beslutsfattande är emellertid *beslutsanalysen* (för en längre beskrivning, se Dowie 1993).

Beslutsanalys handlar om att fatta ett *övervägt* eller *rationellt* beslut, genom att i förväg identifiera, värdera och uppskatta sannolikheten för olika potentiella konsekvenser eller utfall av ett beslut. Till skillnad från termen bedömning, som inom ramen för den här texten relaterar till olika slags slutsatser (se ovan), definieras ett beslut som ett *val mellan olika (handlings-) alternativ* (jfr en handlingsinriktad slutsats). I kontexten social barnavård kan ett val exempelvis stå mellan att låta ett barn bo hemma med sina biologiska föräldrar och att tillfälligt flytta barnet till ett familjehem. I enlighet med beslutsanalysen identifierar man i förväg en rad potentiella utfall av de olika handlingsalternativen. Utfallen, som också kan förstås i termer av scenarier, skulle exempelvis kunna innefatta 1) förändring i positiv riktning, 2) ingen förändring och, 3) förändring i negativ riktning. Därefter listas fördelarna och nackdelarna med respektive utfall, och sedan gör man en värdering av varje utfalls sammantagna *nytta* (där hänsyn tas till både dess fördelar och nackdelar). I kontexten social barnavård skall nytta tolkas i en vidare mening, i termer av hur önskvärt någonting är – framför allt i hur hög grad utfallet främjar det aktuella barnets nuvarande och framtida välfärd (Munro 2020). Sedan uppskattar man, för vardera utfall, *sannolikheten* att handlingen/insatsen genererar utfallet ifråga. Såväl värderingen av utfallets nytta som uppskattningen av dess sannolikhet grundas i domänkunskap (och i realiteten troligen också i subjektiva värderingar), och uttrycks i kvantifierad form, som tal på en skala mellan ett lägsta och ett högsta värde. Enligt beslutsanalysen är det mest rationella beslutet att välja den handling, eller det insatsalternativ, som *maximerar den subjektivt förväntade nyttan* för de inblandade – ett värde som beräknas genom att, för vardera handlingsalternativ, summera produkterna av de olika utfallens nytta och sannolikhet (för en detaljerad och mycket pedagogisk beskrivning av beslutsanalys tillämpad på social barnavård, se Munro 2020; se även O’Sullivan 2008).

De allra flesta som forskar om bedömning och beslutsfattande är eniga om att det finns många fördelar med ovanstående analysförfarande, som exempelvis att det synliggör den kunskap och de värderingar som ligger till grund för ett beslut samt även den osäkerhet som präglar en situation (se till exempel Munro 2020), men att det trots allt inte fungerar särskilt väl som en beskrivning av hur människor tänker. Beslutsanalys utgör ett preskriptivt perspektiv på bedömning (hur en rationell individ *bör* tänka) snarare än ett deskriptivt perspektiv (hur individer *faktiskt* tänker). I den dagliga professionella praktiken

finns dels kontextuella begränsningar för formell beslutsanalys, som tidsbrist och begränsad information och kunskap (jfr Lipsky 1980). Dels finns mänskliga begränsningar, i den meningen att vi på ett kognitivt plan har väldigt svårt att på ett konsekvent och tillförlitligt sätt ta ett sammanfattande grepp om stora mängder information och överblicka alla potentiella handlingsalternativ och deras konsekvenser (jfr Miller 1956).

Som ett exempel på hur vi människor tenderar att göra avsteg från ett strikt rationellt tankeförfarande brukar man nämna Herbert Simons (1956) banbrytande tankar om *satisfiering* (jfr ”begränsad rationalitet”), vilka går ut på att vi – vid tids- och resursbrist – tenderar att välja det första bästa identifierade handlingsalternativet snarare än att jämföra samtliga möjliga handlingsalternativ. I kontexten socialt arbete skulle man kunna tänka sig en situation där en erfaren nattarbetande socialarbetare kallas ut till en av socialtjänsten och nattjouren känd familj, där små barn lämnats ensamma av sina föräldrar, vilka är på krogen. Situationen kräver en omedelbar lösning. Istället för att undersöka alla möjliga handlingsalternativ väljer socialarbetaren att efter snabbt, men medvetet, övervägande ringa barnens morföräldrar, vilka bor i närheten och tidigare visat sig vara pålitliga som omsorgstagare, för att fråga om barnen kan sova hos dem (förkortat och reviderat exempel ur Taylor 2017a, s. 181).

Att tänka snabbt och intuitivt

Faktum är att människors sätt att tänka i hög grad präglas av intuition, eller så kallat typ 1-tänkande (se ovan). Inom forskningen har det genom åren lagts fram olika, och delvis konkurrerande, förslag på vad intuition egentligen är (jfr Epstein 2010; Hogarth 2010). Idag är man dock relativt överens om att typ 1-tänkande innefattar en mängd varierande kognitiva system och processer för att komma åt och behandla information (Glöckner & Wittman 2010; Evans & Stanovich 2013), och att intuitivt tänkande generellt utmärks av att det är snabbt, icke energikrävande, automatiskt och omedvetet (se ovan). När det gäller frågan om vad intuition *inte* är menar Hogarth (2010) att man bör göra en åtskillnad mellan intuition och exempelvis instinkt och insikt. Vidare är känslornas roll i intuitionen omtvistad; medan Epstein (2010) vidhåller att de allra flesta förståelser av intuition är strikt kognitiva, menar Hogarth (2010) att intuition kan härstamma ur en känsla, som exempelvis rädsla, och att in-

tuitiva slutsatser ofta åtföljs av en känsla av säkerhet. I avsnittet nedan fördjupar jag mig i ett ”positivt” respektive ett ”skeptiskt” perspektiv på intuitivt tänkande.

Att tänka snabbt och intuitivt – mönsterigenkänning

Den mycket kände och nobelprisbelönade samhällsvetaren Herbert Simon (1992), redan nämnd ovan, har förklarat experters användning av sitt intuitiva tänkande på följande vis: ”situationen har genererat en signal; signalen ger experten tillgång till information som finns lagrad i minnet, och denna information tillhandahåller svaret. Intuition är detsamma som igenkännande, varken mer eller mindre” (Simon 1992, s. 155). Detta slags *mönsterigenkänning* skulle kunna beskrivas som att olika tecken/signaler i en situation får en individ att automatiskt associera och få tillgång till relevant domänkunskap lagrad i långtidsminnet i form av mentala representationer (jfr Ericsson & Pool 2017 och ovan). Ju mer utvecklad domänkunskap (i form av specialiserade mentala representationer), desto större möjlighet att intuitivt urskilja meningsfulla mönster i en mängd information, vilken sannolikt skulle framstå som icke relaterad och slumpmässig för individer med mindre kunskap inom den aktuella domänen (a.a.). Gary Klein (2008), som är en av de mest kända forskarna inom den här traditionen, har utfört ett flertal större fältstudier där han har observerat hur exempelvis brandmän och sjuksköterskor använder det han benämner som *intuitiv expertis* för att lösa problem. Enligt Klein (2008) innebär intuitiv expertis inte enbart att experter snabbt identifierar och tolkar de viktigaste signalerna i en problematisk situation – själva igenkännandet genererar också ett första förslag till lösning. Därefter kombineras intuitionen vanligtvis med analys, då experten i regel simulerar olika möjliga konsekvenser av detta lösningsförslag. Om den aktuella lösningen bedöms som tillräckligt bra väljer man den (jfr satisfiering ovan); i annat fall går man vidare med ett nästa förslag till lösning (a.a.).

Inom socialt arbete har Laura Cook (2017) med hjälp av intervjuer studerat hur praktikers mönsterigenkänning hjälper dem att snabbt och intuitivt – och inom ramen för ett hembesök hos sina klienter – kunna göra en första bedömning om hur stor risken är att barnet i familjen skall fara illa. Hon beskriver fem huvudsakliga tecken som praktikerna själva kunde identifiera i efterhand, innefattandes 1) hur öppna föräldern/föräldrarna är

för att diskutera känsliga frågor, 2) graden av sammanhang och begriplighet i föräldrarnas berättelser, 3) graden av överensstämmelse mellan de känslor föräldern uttrycker och innehållet/allvaret i hans/hennes berättelser och i situationen, 4) sättet på vilket föräldern pratar om sitt barn och 5) föräldrarnas uttryckta villighet att ta ansvar för sitt barns välfärd (a.a.). Ovanstående tecken skulle även kunna formuleras i termer av fragment av domänkunskap, som till exempel ”ju större föräldrarnas villighet är att ta ansvar för sitt barns välfärd, desto lägre är risken att barnet kommer att fara illa”.

Att tänka snabbt och intuitivt – heuristiker och bias

Även om intuitiv expertis i form av mönsterigenkänning är ovärderlig i professionellt arbete bör man avstå från att sätta blind tillit till den. En första anledning är att giltigheten och tillförlitligheten hos det snabba intuitiva tänkandet delvis bestäms av kontextuella faktorer i den miljö eller praktik i vilken domänkunskapen som används har utvecklats (Kahneman & Klein 2009). Detta återkommer jag till i den här textens avslutande del. En annan anledning är att människan tenderar att ta genvägar när hen tänker snabbt – *kognitiva genvägar* som kan leda rätt, men som också kan leda fel. Dessa genvägar, eller *heuristiker/förenklingsstrategier*, och de *bias/snedvridningar* de kan generera står i fokus för den forskning som år 2002 belönades med Sveriges Riksbanks pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne (och som tilldelades Daniel Kahneman). I vårt sammanhang bör det givetvis nämnas att Mary Richmond, en av det sociala arbetets pionjärer, redan 1917 skrev om bias i inferenser/slutsatser (i sin socialt arbete-klassiker *Social Diagnosis*, kapitel 5). Idag finns fler än 100 empiriskt utforskade kognitiva genvägar/bias (se https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_cognitive_biases; för en lista i kontexten socialt arbete, se Taylor 2017a, s. 98), men i den här texten finns bara utrymme för att nämna ett fåtal.

Enligt Kahneman (2011, s. 113) fungerar en heuristik på följande vis: man får en komplicerad fråga, och utan att man är medveten om det byter man ut den komplicerade frågan mot en enklare fråga, och besvarar den istället. *Representativitetsheuristiken*, exempelvis, handlar om att vi byter ut följande fråga: ”vad är sannolikheten att objekt A hör till klass B?” mot den enklare frågan: ”hur typisk/representativ är objekt A för klass B?”. Den norske psykologen Geir Kirkebøen (2012, s. 62) ger följande exempel: den komplicerade fråga

man vill besvara är ”hur sannolikt är det att någon som provar cannabis fortsätter med tyngre droger?”, men omedvetet besvarar man istället den mycket enklare frågan ”hur vanligt eller typiskt är det att någon som använder tyngre droger började med cannabis?”. Eftersom väldigt många av dem som använder tyngre droger faktiskt började med cannabis leder användningen av heuristiken ifråga till att man felaktigt drar slutsatsen att cannabisbruk ofta/alltid leder till bruk av tyngre droger. Förståelsen av snedvridningen i exemplet blir än tydligare när man tar i beaktande att de allra flesta som använder tyngre droger faktiskt började med bröstmjök (a.a.). Representativitetsheuristiken kan också beskrivas i termer av *stereotypifiering*, och kan leda till diskriminering utifrån kategorier som klass, kön och etnicitet. En vinjettstudie av 105 israeliska socialarbeters bedömningar om barn som riskerar att fara illa (Enosh & Bayer-Topilsky 2015) visade exempelvis att respondenterna var mer benägna att rekommendera placering utanför hemmet om familjen hade låg socioekonomisk status eller tillhörde en etnisk grupp med lägre samhällsstatus, trots att den objektiva och subjektiva risken var densamma som för jämförelsegrupperna.

Den kognitiva bias som nämns allra oftast i forskningslitteratur om socialt arbete är *bekräftelsebiasen*, vilken innebär att man söker och accepterar information som ligger i linje med ens redan etablerade uppfattning, samtidigt som man ignorerar, förnekar eller omtolkar information som motsäger uppfattningen. I en vinjettstudie av drygt 200 nordirländska socialarbeters bedömningar av barn som riskerar att fara illa fann Spratt och medförfattare (Spratt, Devaney & Hayes 2015) att respondenternas tidigt utvecklade hypotes om vad som var det bästa för det aktuella barnet (att stanna i familjehemmet eller att flytta tillbaka till sina biologiska föräldrar) tenderade att påverka deras tolkningar av barnets eget önskemål. Socialarbetare som menade att familjehem var det bästa för barnet tolkade i regel önskemålet om att stanna i familjehemmet som insiktsfullt, men om barnet istället önskade flytta till sina biologiska föräldrar ansåg de snarare att barnet var för litet för att veta vad som var bäst för honom eller henne (a.a.). Bekräftelsebias i en praktikers tänkande kan exempelvis innebära att hen omedvetet överskattar eller underskattar risken att ett barn far illa, vilket kan få ödesdigra konsekvenser. I sin innehållsanalys av samtliga offentliga utredningar (45 stycken mellan 1973 och 1994) om hur den brittiska socialtjänsten handlade i barnavårdsärenden med en tragisk utgång, observerade Munro (1996, 1999) tecken på

ett flertal kognitiva bias. Förutom att de involverade socialarbetarna endast i begränsad omfattning ändrade sina uppfattningar trots ny bevisning (bekräftelsebias), lade Munro (1996) märke till att anmälningarna troligen hade behandlats olika beroende på vem anmälaren var. Det faktum att professionellas anmälningar betydligt oftare ledde till noggranna utredningar, jämfört med när anmälningen kom från en granne eller släkting, tyder på förekomsten av *trovärdighetsbias*, det vill säga att man är mer benägen att acceptera ett påstående om det kommer från någon man uppskattar eller respekterar (jfr Taylor 2017a). Dessutom fann Munro (1999) att den utredningsinformation som hade haft allra störst betydelse för socialarbetarnas bedömningar var den lättillgängliga, levande eller konkreta informationen (*tillgänglighetsbias*), den information som väckte känslor (*affektbias*) eller som hade framkommit först eller sist under utredningen (*ordningseffektbias*; [mina översättningar]). För den som är intresserad av att läsa mer om kognitiva bias kan jag varmt rekommendera Bowes och medförfattares (2020) utmärkta genomgång, med tillämpning i psykologisk praktik, samt Featherstons och medförfattares (2020) nyligen utförda forskningsöversikt.

En kombination av intuition och analys?

De som forskar om tankeprocesser är rörande eniga om att det ideala sättet att tänka inte handlar om analys eller intuition utan snarare om analys *och* intuition. Det finns dock olika uppfattningar om samspelet dem emellan: medan vissa forskare menar att typ 1- och typ 2- processerna försiggår parallellt och tävlar om att dominera, är andra av den övertygelsen att den snabba och automatiska intuitionen utgör ”standardläget” och att analys endast kopplas in om det bedöms som nödvändigt (jfr Evans 2008; Glöckner & Witteman 2010). En ytterligare ståndpunkt är att tänkandet i praktiken rör sig fram och tillbaka längs ett *kontinuum* mellan analys och intuition, och att olika mängder av analys och intuition triggas av kontextuella faktorer och av de specifika egenskaperna hos den uppgift som skall lösas (Hammond 1996; Dhami & Thomson 2012). Medan komplexa situationer, där man exempelvis är bekant med uppgiften, där man har tillgång till mycket information, vilken kräver tolkning, där det finns många möjliga vägar att gå och där tidspressen är hög tenderar att trigga ett intuitivt tänkande, triggas analysen av det omvända (att man *inte* är bekant med uppgiften, att man har tillgång till *lite* information,

osv.; Dhami & Thomson 2012). Sett till ovanstående skulle man lätt kunna frestas att prematurt dra slutsatsen att det sociala arbetets komplexa praktik oftare triggas intuition snarare än analys, och att intuition därför är att föredra. Att det inte är fullt så enkelt och oproblematiskt återkommer vi till i den här textens avslutande del.

Ett alternativt sätt att hantera komplexiteten i en situation är att *medvetet* reducera den information som ligger till grund för ens bedömning – att medvetet använda sig av heuristiker som fungerar särskilt bra i en viss kontext (Gigerenzer & Gaissmaier 2011; jfr även med satisfiering ovan). Den tyske psykologen Gerd Gigerenzers studier om sådana *smarta/rationella heuristiker* utgör grunden för ett relativt nytt och starkt växande forskningsområde, med stor potential för det framtida studiet av professionellas tankeprocesser. Inom disciplinen socialt arbete är den här slags forskningen fortfarande i sin linda. En vinjettstudie på området – av 20 nederländska praktiker med arbetsuppgiften att matcha barn och fosterfamiljer – har emellertid visat att praktiker ibland använder den så kallade *ett-skäls heuristiken* [min översättning], det vill säga vissa av deras beslut om att välja bort en familj baserades på enbart ett skäl (Zeijlmans et al. 2019). De faktorer som bedömdes som tillräckligt tunga för att ensamma avgöra ett sådant beslut var att barnet var i en ålder som inte passade fosterfamiljen, eller behövde annan slags vård än den fosterfamiljen kunde erbjuda (a.a.). Ett annat sätt att medvetet förenkla komplexiteten i det sociala arbetets praktik med barn som riskerar att fara illa skulle kunna vara att basera sin bedömning om allvarlighetsgrad på *ett anpassat urval* av riskfaktorer, snarare än att lägga tid på att undersöka och väga samman alla kända riskfaktorer (Taylor 2017b). En svårighet med att medvetet, och i enlighet med olika kognitiva tumregler, reducera komplexiteten i en situation är att det krävs oerhört utvecklad domänkunskap för att tillförlitligt kunna bestämma vilken information som kan selekteras bort (dessutom medför ett sådant tillvägagångssätt risk för exempelvis bekräftelsebias, se ovan).

Om den medvetna utvecklingen och användningen av expertis

Så här långt har jag diskuterat praktikers bruk av sin expertis i termer av kunskapsanvändning, och ett centralt antagande har varit att en praktikers kunskapsanvändning tar sitt främsta uttryck i hans eller hennes bedömningar. En distinktion har gjorts mellan domänkunskap, det vill säga den kunskap (om ett visst praktiskt problem) som utgör själva innehållet i bedömningarna, och tankeprocesskunskap, med vilket avses kunskap om de kognitiva processer inom ramen för vilka domänkunskapen formas och används. Jag skall nu, till slut, ta upp den medvetna utvecklingen och användningen av praktikers expertis i det professionella arbetet.

Vad utmärker egentligen en expert?

Forskare som vill förstå och förklara vad som utmärker en expert och hur expertis utvecklas genom praktisk erfarenhet brukar antingen observera individer som har en erkänt enastående förmåga att utföra komplicerade uppgifter, eller jämföra individer med lång erfarenhet av praktiskt arbete inom en viss professionell domän med individer som tillhör samma profession men som precis är färdiga med sin utbildning (dessa grupper benämns ofta som *experter* och *noviser*; Feltovich, Prietula & Ericsson 2018). Inom professionsforskningen brukar diskussioner om skillnader mellan experter och noviser vanligen ta avsats från Dreyfus-brödernas femstegs-modell om hur man tillägnar sig expertis (Dreyfus & Dreyfus 1986). Eftersom modellen med åren har kommit att ifrågasättas (Kirkeboen 1999; Gobet & Chassy 2008) väljer jag att istället ta upp senare psykologisk forskning på området.

Några av de i litteraturen mest vedertagna och för oss relevanta egenskaperna och förmågorna hos experten liknar i mångt och mycket det som ovan beskrivits i termer av mönsterigenkänning. Exempelvis är en utmärkande förmåga hos experten att hen använder tecken/signaler selektivt; experten vet oftare (än novisen) vilka tecken/fakta i en stor mängd information som är viktigast att beakta när man gör en viss bedömning (till exempel tecken på att ett barn riskerar att fara illa, jfr Cook ovan). De ser snabbare, och ofta omedvetet, dessa tecken, och de överväger fler tecken – även sådana som till en

början kanske inte verkar höra till fallet (jfr ”selective cue use is a hallmark of expertise” Larrick & Feiler 2015, s. 700; jfr Feltovich, Prietula & Ericsson 2018). Ytterligare utmärkande för experten är att hen generellt ser tecken/fakta som delar av ett större och mer komplext mönster snarare än som isolerade informationsbitar; experten uppfattar problem på en djupare nivå och kan ge mer sammanhängande förklaringar än novisen (Feltovich, Prietula & Ericsson 2018; jfr ”experter ser (...) skogen där alla andra bara ser träden”, Ericsson & Pool 2017, s. 98). Dessa utvecklade förmågor gör att experter kan tänka snabbare än noviser och även fatta snabbare och potentiellt (men inte nödvändigtvis, se nedan) mer korrekta beslut. Inom forskningen förklaras generellt dessa uttryck för expertis med de många och högt specialiserade mentala representationer som har utvecklats över tid och som finns lagrade i långtidsminnet (a.a.). Här blir det tydligt vilken central betydelse domänkunskapen har för tankeprocesserna – ju mer utvecklad domänkunskap du har, desto snabbare kan du komma fram till en potentiellt korrekt slutsats. Detta innebär också att expertis alltid är domänspecifik (Feltovich, Prietula & Ericsson 2018).

Förutsättningar för en tillförlitlig intuitiv expertis

En nödvändig men inte tillräcklig förutsättning för utvecklingen av intuitiv expertis (avancerad domänkunskap som kan användas intuitivt) är lång praktisk erfarenhet inom en specifik domän (Ericsson & Pool 2017). Ofta sätts 10 000 timmar eller 10 år som ett minimum, men här bör nämnas att Anders Ericsson, upphovsmannen till ”10 000-timmarsregeln”, är starkt kritisk till hur den slentrianmässig har kommit att användas i olika sammanhang. Faktum är att lång erfarenhet inte per automatik genererar tillförlitlig intuitiv expertis. Studier har visat att även om den individuella praktikerns *tilltro* till sin egen expertis generellt ökar med åren, är det fullt möjligt att vara en bättre praktiker fem år efter examen än efter 30 år i yrket (a.a.). Detta skulle delvis kunna förklaras med glömska och med att experter är långt ifrån immuna mot de slags kognitiva bias som har beskrivits ovan (jfr Kahneman 2011). En annan central förklaring är att vissa egenskaper i den aktuella *praktikkontexten* har betydelse för tillförlitligheten i den kunskap som genereras genom den praktiska erfarenhetens implicita och ofta omedvetna lärande. Här har man i forskning kunnat observera att erfarna professionella som praktiserar med

statiska ting i *vänliga* kontexter, vilka utmärks av stabila mönster och tillgänglig feedback, generellt tenderar att göra bättre ifrån sig (exempelvis när det gäller problembeskrivning och prediktion) än erfarna professionella som arbetar med dynamiska, ofta mänskliga, ting i *ovänliga* kontexter, vilka snarare karakteriseras av oförutsägbarhet och svårtillgänglig eller försenad feedback (Shanteau 1992; Hogarth 2010; jfr distinktionen mellan tama och ovänliga problem, se ovan). Medan meteorologer och fysiker utgör exempel på professionella verksamma i vänliga kontexter, praktiserar exempelvis domare, kliniska psykologer och socialarbetare i typiskt ovänliga kontexter (Shanteau 1992). Centralt i den förklaringsmodell som används för att förstå skillnaderna mellan grupperna är att valid och tillförlitlig domänkunskap (jfr mentala representationer) svårligen utvecklas genom praktisk erfarenhet om det i praktikmiljön inte finns tydliga och återkommande regelbundenheter/mönster som man som praktiker kan observera, handla i enlighet med och erhålla feedback på (Shanteau 1992; Hogarth 2010; Kahneman & Klein 2009).

Även om socialarbetares praktiska kontexter generellt är av det ”ovänliga” slaget finns naturligtvis mönster i praktiken, om än oftare av det svagare slaget, som kan observeras och internaliseras, och det finns även variation när det gäller tillgången till feedback. Medan feedback gällande om och i så fall hur en viss insats kan ha bidragit till en klients långsiktiga positiva utveckling ofta dröjer eller kanske helt uteblir, kan socialarbetare i direkt interaktion med klienter få snabb feedback på hur deras bemötande fungerar (genom exempelvis klienternas kroppsspråk och verbala respons; jfr Kirkeboen 2012).

Om medveten utveckling av expertis

Men hur skall man då som praktiker göra för att utveckla och bevara sin expertis i ovänliga praktikkontexter? Det näst intill unisona svaret på den frågan är att man måste bli aktivare och mer medveten i sin användning av domänkunskap (Shanteau 1992; Hogarth 2010; Ericsson & Pool 2017). Enkelt uttryckt handlar det om att lära sig strategier för att tänka långsamt, för att därmed kunna bli medveten om, utvärdera, utveckla och ytterligare befästa den domänkunskap som ligger till grund för ens professionella bedömningar och handlingar. Sådana långsamma tankestrategier liknas ibland vid detektivens eller forskarens (Hogarth 2010; Sheppard 1995) sätt att tänka, och de behöver

inte vara så formella som den ovan beskrivna beslutsanalysen. I kontexten socialt arbete används ofta termerna ”kritisk reflektion” och ”kritiskt tänkande” om mer generella professionella förhållningssätt som också omfattar långsamma analytiska tankeprocesser, och det finns mycket litteratur på området (till exempel Fook & Gardner 2007; Gambrell 2018). Personligen är jag mest förtjust i den brittiske filosofen Stephen Toulmins modell av argumentet (1958), vilken utgör ett mycket behändigt och generellt verktyg för att beskriva, och specificera säkerheten/osäkerheten i, den domänkunskap som används som grund för en viss slutsats. I en artikel från 2016 skriver jag och Anders Molander om hur Toulmins modell kan användas i undervisning om professionella bedömningar och resonering i socialt arbete (Wallander & Molander 2016). Anders Ericsson menar att den målmedvetna utvecklingen av expertis med fördel kan ske under handledning, det vill säga med hjälp av en, eller flera, seniora kollegor, lärare eller handledare (Ericsson & Pool 2017).

En helt rimlig invändning i sammanhanget är att det i den vardagliga praktiken inte finns tid och utrymme för att långsamt analysera grunderna för varje bedömning och beslut. Men här handlar det inte om att analysen helt skall mota undan intuitionen, vilket är både omöjligt och icke önskvärt, utan om att skapa strukturer där medveten kunskapsanvändning görs till *en del* av det vardagliga arbetet, bland annat med syftet att stärka individens och kollektivets expertis. En del arbete av det här slaget sker naturligtvis redan i det sociala arbetets praktik, inom ramen för exempelvis handledning och behandlingskonferenser. Här kan man också skapa positiva spiraler: för ju mer detaljerad och tillförlitlig ens domänkunskap (jfr mentala representationer) är, desto bättre blir man på att tillgodogöra sig ny information (Ericsson & Pool 2017); och ju mer man tränar på att tänka analytiskt, desto snabbare kan ens analytiska tankeprocesser faktiskt bli (jfr to ”make scientific method intuitive”; Hogarth 2010, s. 348). Vidare kan betydelsen av informativ feedback i utvecklingen av expertis inte nog poängteras (Ericsson & Pool 2017). Om sådan feedback inte kommer spontant (som för exempelvis meteorologer), måste praktikern själv aktivt arbeta med att skaffa sig information om de olika utfallen av hans eller hennes bedömningar, beslut och handlingar. Inom socialt arbete finns bland annat så kallad *feedback-informerad terapi* (Miller & Bertolino 2014; ORS och SRS, se Metodguiden på Socialstyrelsens hemsida 2022), som går ut på att praktikern – inom ramen för en given insats – regelbundet och

systematiskt samlar in och använder feedback från klienten gällande den terapeutiska alliansen och de löpande resultaten av den aktuella insatsen.

Om medveten användning av expertis

Att tänka långsamt om den domänkunskap som används i bedömning och handling har inte bara den fördelen att det främjar utvecklingen av expertis. Med hjälp av analytiskt tänkande kan man också identifiera potentiella kognitiva bias i det egna intuitiva tänkandet, och därmed också undvika eventuella misstag relaterade till sådana felslut (se ovan; Kahneman 2011; Munro 1999, 2020). En förutsättning för att med hjälp av analys kunna övervaka och korrigera kognitiva snedvridningar är dock att man har den relevanta domänkunskapen (Evans 2020). I en relativt nyligen publicerad narrativ översikt beskrivs resultaten av den mycket knappa forskning som hittills finns om så kallade *debiasing strategies* i kontexten socialt arbete (Featherston et al. 2019).

Den långsamma och medvetna användningen av domänkunskap kan också betraktas ur ett professionsetiskt perspektiv. Här kan man argumentera för att professionella praktiker, vilka har tillgång till resurser som kan förändra individers liv, har en moralisk skyldighet att kunna redogöra för den domänkunskap som ligger till grund för deras bedömningar och handlingar (jfr Molander 2016). Detta gäller både i förhållande till kollegor och andra beslutsfattare, vilka bör få möjlighet att granska och lämna bidrag till kunskapsanvändningen (jfr kollegial granskning), och i förhållande till klienter, vilka bör få ta del av aktuell information och kunskap samt där det är möjligt ges förutsättningar att vara aktiva i ett delat beslutsfattande (jfr Wallander 2022).

Men att långsamt tänka om och sätta ord på den domänkunskap som används i bedömning och handling är naturligtvis inte alltid möjligt. Professionsutövare har som regel även tillgång till kunskap som endast med svårighet kan verbaliseras – praktisk kunskap som är tätt knuten till den person som använder den och till de situationer i vilka den används (Grimen 2008). Här menar jag att man ofta begår misstaget att klassificera viss slags domänkunskap som så kallad *tyst kunskap* (som obönhörligen förblir tyst). Jag menar att man istället bör betrakta distinktionen ”tyst/implicit – explicit” som ett kontinuum, längs vilket domänkunskap potentiellt kan förflytta sig. Viss kunskap som lärs in formellt och medvetet, som till exempel att köra bil, automatiseras efter hand och blir kunskap som används intuitivt (Larrick & Feiler 2015). På

samma vis kan man tänka sig att domänkunskap som lärs in formellt inom ramen för till exempel högre studier efter hand automatiseras när den omsätts i handling. På det motsatta hållet finns möjligheten att i alla fall viss kunskap som lärs in informellt, i den professionella praktiken, kan medvetandegöras och verbaliseras. En av mina egna studier i det ovan nämnda projektet om kunskapsanvändning inom social barnavård har exempelvis visat att domänkunskap i högre grad kan bli explicit, om praktikern får hjälp att tänka på sitt eget tänkande (Wallander 2022). Och om kunskapen inte kan uttryckas i ord kan den ofta artikuleras på annat vis, exempelvis genom demonstration (Grimen 2008). Sedan finns ju förstås alltid risken att den intuitiva grundvalen till en viss slutsats i och med själva verbaliseringsprocessen ersätts med någonting helt annat (jfr efterrationalisering; Evans 2020). Även om detta skulle kunna ske, innebär verbaliseringen att det som medvetandegörs och formuleras i ord ändå kan granskas och diskuteras (a.a.).

Att ta ett kollektivt ansvar för expertisen

I den här texten har jag genomgående talat om individers expertkunnande och om hur kunskap används i individuella praktikers bedömningar och beslut, men kunskapsanvändning och kunskapsutveckling är naturligtvis även *kollektiva* processer och ett kollektivt ansvar. Idealt borde tillförlitligheten, validiteten och relevansen i den domänkunskap som åberopas för en viss beskrivande, förklarande, värderande eller handlingsinriktad slutsats i slutändan avgöras av i hur hög grad kunskapen och slutsatsen ligger i linje med det professionella kollektivets (Munro 2020). Här har inte bara professionen i sin helhet utan också det lokala kollegiet en viktig roll att fylla. Att tänka och resonera i grupp kan nämligen leda till mer underbyggda och genomtänkta bedömningar och beslut (jfr Mercier & Sperber 2011). Detta har delvis att göra med att gruppen sammantaget har tillgång till mer domänkunskap än den enskilde praktikern. En förutsättning för att gruppen skall ”tänka bättre” än individen är dock ett deliberativt diskussionsklimat, i vilket olika ståndpunkter systematiskt försvaras och bryts mot varandra (a.a.), till exempel genom att gruppmedlemmarna uppmuntras spela varandras ”djävulens advokat” (jfr Janis 1971).

Naturligtvis ligger det yttersta ansvaret för att skapa strukturer och tid för individuellt och kollektivt lärande samt för kollegialt stöd och granskning av

praktikers kunskapsanvändning hos det sociala arbetets olika organisationer och arbetsgivare (Munro 2020). Och här bör även nämnas att socialarbetares handlingsutrymmen är begränsade av lagar, politiska direktiv, ekonomiska resurser, ”redan serverade problemlösningar” (i form av ett begränsat antal upphandlade insatser) med mera, vilket gör att de inte alltid *kan* handla i enlighet med professionella slutsatser grundade i deras egen expertis (jfr Jönsson 2021; Svensson, Johnsson & Laanemets 2021). Ovanstående förbehåll och begränsningar har dock behandlats på annat håll (till exempel Svensson, Johnsson & Laanemets 2021). Den här texten har istället drivits av min övertygelse om expertisens frigörande kraft – en övertygelse om att en ökad medvetenhet om och ett aktivare förhållningssätt till såväl den domänkunskap som används i ens bedömningar som de tankeprocesser som formar bedömningarna kan leda till professionalisering på individnivå. En sådan förstärkning av praktikers expertis torde även ge en stärkt profession, vilken på olika nivåer kan bemöta och balansera eventuella utmaningar relaterade till ökade inslag av byråkratisering eller kommodifiering av expertis.

Referenser

- Abbott, A. (1991) The future of professions: Occupation and expertise in the age of organization. *Research in the Sociology of Organizations*, 8(1): 17–42.
- Avby, G. (2018) *Att utveckla professionell expertis: En bok om kunskap och lärande*. Lund: Studentlitteratur.
- Benbenishty, R. & Fluke, J.D. (2021) Frameworks and models in decision-making and judgment in child welfare and protection. I: John D. Fluke, Mónica L. López, Rami Benbenishty, Erik J. Knorth & Donald J. Baumann (red.) *Decision-making and judgment in child welfare and protection: Theory, research, and practice*. New York: Oxford University Press.
- Bowes, S.M., Ammirati, R.J., Costello, T.H., Basterfield, C. & Lilienfeld, S.O. (2020) Cognitive biases, heuristics, and logical fallacies in clinical practice: A brief field guide for practicing clinicians and supervisors. *Professional Psychology: Research and Practice*, 51(5): 435–445.
- Cook, L.L. (2017) Making sense of the initial home visit: The role of intuition in child and family social workers’ assessments of risk. *Journal of Social Work Practice*, 31(4): 431–444.
- Devaney, J. & Spratt, T. (2009) Child abuse as a complex and wicked problem: Reflecting on policy developments in the United Kingdom in working with chil-

- dren and families with multiple problems. *Children and Youth Services Review*, 31(6): 635–641.
- Dhami, M.K. & Thomson, M.E. (2012) On the relevance of Cognitive Continuum Theory and quasirationality for understanding management judgment and decision making. *European Management Journal*, 30(4): 316–326.
- Dowie, J. (1993) Clinical decision analysis: Background and introduction. I: Huw Llewelyn & Anthony Hopkins (red.) *Analysing how we reach clinical decisions*. London: Royal College of Physicians of London.
- Dreyfus, H.L. & Dreyfus, S.E. (1986) *Mind over machine: The power of human intuition and expertise in the era of the computer*. New York: Free Press.
- Eddy, D.M. (1984) Variations in physician practice: The role of uncertainty. *Health Affairs*, 3(2): 74–89.
- Enosh, G., & Bayer-Topilsky, T. (2015) Reasoning and bias: Heuristics in safety assessment and placement decisions for children at risk. *The British Journal of Social Work*, 45(6): 1771–1787.
- Epstein, S. (2010) Demystifying intuition: What it is, what it does, and how it does it. *Psychological Inquiry*, 21(4): 295–312.
- Ericsson, A. & Pool, R. (2017) *Peak: Vetenskapen om att bli bättre på nästan allt – sanningen bakom 10 000-timmarsregeln*. Stockholm: Volante.
- Evans, J.S.B. (2008) Dual-processing accounts of reasoning, judgment, and social cognition. *Annual Review of Psychology*, 59: 255–278.
- Evans, J.S.B. (2020) Bounded rationality, reasoning and dual processing. I: Riccardo Viale (red.) *Routledge handbook of bounded rationality*. Abingdon: Routledge.
- Evans, J.S.B. & Stanovich, K.E. (2013) Dual-process theories of higher cognition: Advancing the debate. *Perspectives on Psychological Science*, 8(3): 223–241.
- Featherston, R.J., Shlonsky, A., Lewis, C., Luong, M.-L., Downie, L.E., Vogel, A.P., Granger, C., Hamilton, B. & Galvin, K. (2019) Interventions to mitigate bias in social work decision-making: A systematic review. *Research on Social Work Practice*, 29(7): 741–752.
- Featherston, R., Downie, L.E., Vogel, A.P. & Galvin, K.L. (2020) Decision making biases in the allied health professions: A systematic scoping review. *PloS One*, 15(10), e0240716.
- Feltovich, P.J., Prietula, M.J. & Ericsson, K.A. (2018) Studies of expertise from psychological perspectives: Historical foundations and recurrent themes. I: K. Anders Ericsson, Robert R. Hoffman, Aaron Kozbelt & A. Mark Williams (red.) *The Cambridge handbook of expertise and expert performance*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Fook, J. & Gardner, F. (2007) *Practising critical reflection: A resource handbook*. Maidenhead: Open University Press.
- Gabbay, J. & Le May, A. (2010) *Practice-based evidence for healthcare: Clinical mindlines*. Abingdon: Routledge.
- Gambrill, E. (2018) *Critical thinking and the process of evidence-based practice*. New York: Oxford University Press.

- Gigerenzer, G., & Gaissmaier, W. (2011) Heuristic decision making. *Annual Review of Psychology*, 62: 451–482.
- Glöckner, A. & Witteman, C. (2010) Beyond dual-process models: A categorisation of processes underlying intuitive judgement and decision making. *Thinking & Reasoning*, 16(1): 1–25.
- Gobet, F. & Chassy, P. (2008) Towards an alternative to Benner's theory of expert intuition in nursing: A discussion paper. *International Journal of Nursing Studies*, 45(1): 129–139.
- Gredig, D. & Sommerfeld, P. (2008) New proposals for generating and exploiting solution-oriented knowledge. *Research on Social Work Practice*, 18(4): 292–300.
- Grimen, H. (2008) Profesjon og kunnskap. I: Anders Molander & Lars-Inge Terum (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Groopman, J.E. (2009) *Hur läkare tänker*. Göteborg: Daidalos.
- Hammond, K.R. (1996) *Human judgment and social policy: Irreducible uncertainty, inevitable error, unavoidable injustice*. New York: Oxford University Press.
- Hogarth, R.M. (2010) Intuition: A challenge for psychological research on decision making. *Psychological Inquiry*, 21(4): 338–353.
- Iversen, A.C. & Heggen, K. (2016) Child welfare workers use of knowledge in their daily work. *European Journal of Social Work*, 19(2): 187–203.
- Janis, I.L. (1971) Groupthink. *Psychology Today*, 5(6): 43–46.
- Jönsson, A. (2021) Handlingsutrymme i en professionell kontext. I: Stig Linde & Kerstin Svensson (red.) *Välfärdens aktörer: Utmaningar för människor, professioner och organisationer*. Lund: Social Work Press.
- Kahneman, D. (2011) *Tänka, snabbt och långsamt*. Stockholm: Volante.
- Kahneman, D. & Klein, G. (2009) Conditions for intuitive expertise: A failure to disagree. *American Psychologist*, 64(6): 515–526.
- Kirkeboen, G. (1999) Skjønn, formler og klinisk praksis: Hvorfor vurderer erfarne klinikere så dårlig enda de vet så mye. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 36: 523–536.
- Kirkeboen, G. (2012) *Hva er intuisjon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Klein, G.A. (2008/2017) *Sources of power: How people make decisions* (Andra utgåvan). Cambridge, MA: MIT press.
- Kotzee, B. & Smit, J.P. (2017) Two social dimensions of expertise. *Journal of Philosophy of Education*, 51(3): 640–654.
- Larrick, R.P. & Feiler, D.C. (2015) Expertise in decision making. I: Gideon Keren & George Wu (red.) *The Wiley Blackwell handbook of judgment and decision making* (Volym 2). Chichester: John Wiley & Sons.
- Lipsky, M. (1980/2010) *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services* (Andra utgåvan). New York: Russel Sage Foundation.
- Mercier, H. & Sperber, D. (2011) Why do humans reason? Arguments for an argumentative theory. *Behavioral and Brain Sciences*, 34(2): 57–74.

- Miller, G.A. (1956) The magical number seven, plus or minus two: Some limits in our capacity for processing information. *Psychological Review*, 63(2): 81–97.
- Miller, S.D. & Bertolino, B. (2014) *Feedback-informerad terapi – FIT*. Lund: Studentlitteratur.
- Molander, A. (2016) *Discretion in the welfare state: Social rights and professional judgment* (Volym 129). Abingdon: Routledge.
- Munro, E. (1996) Avoidable and unavoidable mistakes in child protection work. *The British Journal of Social Work*, 26(6): 793–808.
- Munro, E. (1999) Common errors of reasoning in child protection work. *Child Abuse & Neglect*, 23(8): 745–758.
- Munro, E. (2020) *Effective child protection* (Tredje utgåvan). London: SAGE Publications Ltd.
- O’Sullivan, T. (2008) Using decision analysis: Connecting classroom and field. *Social Work Education*, 27(3): 262–278.
- Petersén, A.C. & Olsson, J.I. (2015) Calling evidence-based practice into question: Acknowledging phronetic knowledge in social work. *The British Journal of Social Work*, 45(5): 1581–1597.
- Ponnert, L. (2013) Osäkerhet – ett nödvändigt uttryck för professionalitet eller ett tecken på okunskap? I: Stig Linde & Kerstin Svensson (red.) *Förändringens entreprenörer och tröghetens agenter*. Stockholm: Liber.
- Reber, A.S. & Reber, E.S. (2001) *The Penguin dictionary of psychology* (Tredje utgåvan). London: Penguin Books.
- Richmond, M.E. (1917) *Social diagnosis*. New York: Russel Sage Foundation.
- Rittel, H.W. & Webber, M.M. (1973) Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, 4(2): 155–169.
- Rosen, A. (1994) Knowledge use in direct practice. *Social Service Review*, 68(4): 561–577.
- Sahlin, I. (2019) *Socialtjänstens trovärdighetsbedömningar: Tilltro och misstro vid handläggning av ekonomiskt bistånd*. Malmö: Égalité.
- Shanteau, J. (1992) Competence in experts: The role of task characteristics. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 53(2): 252–266.
- Sheppard, M. (1995) Social work, social science and practice wisdom. *The British Journal of Social Work*, 25(3): 265–293.
- Sheppard, M., Newstead, S., Di Caccavo, A. & Ryan, K. (2000) Reflexivity and the development of process knowledge in social work: A classification and empirical study. *The British Journal of Social Work*, 30(4): 465–488.
- Simon, H.A. (1956) Rational choice and the structure of the environment. *Psychological Review*, 63(2): 129–138.
- Simon, H.A. (1992) What is an “explanation” of behavior? *Psychological Science*, 3(3): 150–161.
- Smeby, J.-C. (2013) Profesjon og ekspertise. I: Anders Molander & Jens-Christian Smeby (red.) *Profesjonsstudier 2*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Socialstyrelsen (2022) *Metodguiden*. [<https://www.socialstyrelsen.se/utveckla-verksamhet/evidensbaserad-praktik/metodguiden/>. Hämtad den 29 maj 2022.]
- Spratt, T., Devaney, J. & Hayes, D. (2015) In and out of home care decisions: The influence of confirmation bias in developing decision supportive reasoning. *Child Abuse & Neglect*, 49: 76–85.
- Stanovich, K.E. (2010) *Decision making and rationality in the modern world*. New York: Oxford University Press.
- Svensson, K. (2021) Emotioner, professioner och organisationer. I: Stig Linde & Kerstin Svensson (red.) *Välfärdens aktörer: Utmaningar för människor, professioner och organisationer*. Lund: Social Work Press.
- Svensson, K., Johnsson, E. & Laanemets, L. (2021) *Handlingsutrymme: Utmaningar i socialt arbete* (Andra utgåvan). Stockholm: Natur & Kultur.
- Svensson, L. (2019) Automatisering – till nytta eller fördärv? *Socialvetenskaplig tidskrift*, 26(3–4): 341–362.
- Taylor, B.J. (2017a) *Decision making, assessment and risk in social work* (Tredje utgåvan). London: SAGE Publications Ltd.
- Taylor, B.J. (2017b) Heuristics in professional judgement: A psycho-social rationality model. *The British Journal of Social Work*, 47(4): 1043–1060.
- Toulmin, S.E. (1958/2003) *The uses of argument*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Wallander, L. (2012) Measuring social workers' judgements: Why and how to use the factorial survey approach in the study of professional judgements. *Journal of Social Work*, 12(4): 364–384.
- Wallander, L. (2022) Uncovering social workers' knowledge use: A study of the tacit-explicit dimension of social workers' professional judgements. *Social Work and Social Sciences Review*, 22(3). [<https://doi.org/10.1921/swssr.v22i3.1638>]
- Wallander, L. & Blomqvist, J. (2005) Who “needs” compulsory care? A factorial survey of Swedish social workers' assessments of clients in relation to the care of abusers (special provisions) act. *Nordic Studies on Alcohol and Drugs* (Engelskt supplement), 63-85.
- Wallander, L. & Molander, A. (2014) Disentangling professional discretion: A conceptual and methodological approach. *Professions & Professionalism*, 4(3): 1–19.
- Wallander, L. & Molander, A. (2016) Learning to reason: The factorial survey as a teaching tool in social work education. *Nordic Social Work Research*, 6(3): 234–250.
- Weiss, C.H. (1980) Knowledge creep and decision accretion. *Knowledge*, 1(3): 381–404.
- Zeijlmans, K., López, M.L., Grietens, H. & Knorth, E.J. (2019) Heuristic decision-making in foster care matching: Evidence from a think-aloud study. *Child Abuse & Neglect*, 88: 400–411.

Tema:
Förändrade arbetssätt

Introduktion

GABRIELLA SCARAMUZZINO

Socialt arbete praktiseras i en föränderlig värld. De flesta samhällsförändringar sker gradvis och pågår under flera decennier, vilket gör att deras påverkan inte blir synlig förrän i efterhand. Det finns också omvälvande samhällsförändringar som sker blixtnabbt och kräver direkta beteendeförändringar och nya arbetssätt, exempelvis naturkatastrofer som tsunamis (Dominelli, 2015) eller sjukdomar som COVID-19 pandemin. Nästan över en natt behövde samhällen ställa om för att försöka förhindra smittspridningen, genom att till exempel ha digitala möten istället för fysiska möten. En enkätstudie av svenska socialarbetares erfarenheter av hur COVID-19 pandemin har påverkat deras arbete visar att många inte trodde att en sådan snabb omställning ens var möjlig innan pandemin och att digital kommunikation kunde bli det nya ”normala”. Utifrån studiens resultat diskuteras hur denna omvälvande samhällsförändring och förändrade arbetssätt kommer att påverka det sociala arbetet framöver (Nordesjö & Scaramuzzino, kommande).

Socialt arbete är politiskt och påverkas av den politik som förs. Ett förändrat politiskt klimat, med till exempel neddragningar av välfärden, kan därför få stora konsekvenser för hur det sociala arbetet bedrivs. För cirka 15 år sedan infördes till exempel Lagen om valfrihetssystem, som bidragit till att både privata aktörer och civilsamhällesaktörer lättare kan utföra välfärdstjänster. Vi ser därför en utveckling där både privata aktörer och civilsamhället har fått ett allt större ansvar för välfärdstjänster, och där civilsamhället fått ett stort ansvar vad gäller integreringen av nyanlända flyktingar, att motverka våld mot kvinnor och för barn- och ungas psykiska hälsa (jfr. Linde & Scaramuzzino, 2017, red.). En annan politisk målsättning, som i högsta grad påverkar det sociala arbetet, är att välfärden ska bli ”smartare”, mer effektiv, transparent och tillgänglig genom ökad digitalisering (Regeringskansliet, 2018; Scaramuzzino & Hjärpe, 2021). Ofta framhålls digitaliseringen som en lösning på de många utmaningar som socialt arbete idag står inför.

Det här temat om förändrade arbetssätt består av tre kapitel. De första två, berör hur den ökade digitaliseringen påverkar socialt arbete och socialarbetarens arbetssätt på olika vis. I socialt arbete ses det fysiska mötet och relationen mellan socialarbetare och klient som centrala för att kunna åstadkomma ett positivt förändringsarbete. Digitaliseringen har förändrat relationen på olika sätt och anses i forskningen både kunna förstärka och försvaga den (Nordesjö, Scaramuzzino & Ulmestig, 2021). Mycket fokus har dock varit på hur digitaliseringen begränsar relationen mellan socialarbetare och klient. I sitt kapitel har Nataliya Thell valt att särskilt lyfta fram och diskutera några möjligheter och fördelar med socialrådgivning i text. Med hjälp av empiriska exempel från intervjuer och chattkonversationer synliggörs att det finns flera fördelar både för socialtjänsten och för brukarna. Några av de fördelar som lyfts fram är ökad tillgänglighet, anonymitet, asynkronitet, spårbarhet och betydelsen av att kunna använda hyperlänkar i konversationen. En annan fråga som författaren diskuterar är hur socialarbetare kan visa att de ”lyssnar” när de kommunicerar i text.

I kapitlet om *Superintelligent socialtjänst?* förflyttas fokus istället till vad som händer i relationen mellan brukare och ”robot”. Användningen av Artificiell Intelligens (AI) kan användas som komplement i det sociala arbetet, men med hjälp av denna typ av teknik kan socialarbetare potentiellt också ersättas. I Sverige har införandet av automatiserat beslutsfattande inom försörjningsstöd diskuterats flitigt, men i kapitlet lyfts två andra exempel fram som inte fått lika mycket uppmärksamhet: 1) AI-program inom den sociala barnvården som används för att förutse olika risker och föreslå olika typer av stöd och behandling, 2) Chattbotar som simulerar mänskliga samtal. I kapitlet diskuteras också vad som händer med professionen, arbetssätt och kompetens när AI blir mer utbredd och vanligt förekommande. Det finns en tydlig tendens att försöka ”mänskliggöra” nya AI-verktyg genom att kalla dem för en ”Artificiell kollega” eller ge dem ett namn som ”Kim”. Betydelsen av att socionomer på bred front skaffar sig kunskap om AI för att kunna påverka utvecklingen och delta i fruktbara samtal om AI-användning inom socialt arbete framhålls särskilt.

I det tredje kapitlet av Sandra Hedman och Roberto Scaramuzzino, berörs en annan utveckling i samhället – nämligen en förflyttning vad gäller policyprocesser från den offentliga sektorn till att dessa policyprocesser sker i samverkan mellan sektorer och organisationer. Samverkan mellan sektorer och

organisationer introduceras som en särskild ”metod för social förändring” och det diskuteras vilka utmaningar och möjligheter en sådan metod har. Det framförs även att samverkan mellan olika sektorer och organisationer har varit särskilt synlig och tillämpad inom integrationsområdet, för att tillsammans kunna skapa bättre förutsättningar för en lyckad etablering av nyanlända flyktingar. Den metod för social förändring som introduceras i kapitlet har växt fram inom ramen för folkbildningen och civilsamhällesorganisationen Sensus, och utifrån deras roll i civilsamhället och deras demokratiska uppdrag gentemot samhällsmedborgare. Det understryks att det behövs nya arbetssätt, arbetskulturer och organisering som är inkluderande, jämlika och hållbara samt mer flexibla organisationer som är bättre rustade för att hantera komplexitet och som kan öka medarbetares handlingsutrymme för att agera.

Vad alla de här tre kapitlen under temat har gemensamt är att de även är framåtblickande – hur vill vi att socialt arbete ska se ut om 10, 20 eller 30 år och vilka kompetenser behövs då? Socialt arbete ska ha beredskap att både *möta* och *bidra* till samhällsförändring.

Referenser

- Dominelli, L. (2015) The opportunities and challenges of social work interventions in disaster situations. *International Social Work*, 58(5): 659–672.
<https://doi.org/10.1177/0020872815598353>
- Linde, S. & Scaramuzzino, R. (red.) (2017) *Socialt arbete i civilsamhället: Aktörer, former och funktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Nordesjö, K., Ulmestig, R. & Scaramuzzino, G. (2021) The social worker-client relationship in the digital era: A configurative literature review. *European Journal of Social Work*, 25(2): 303–315.
<https://doi.org/10.1080/13691457.2021.1964445>
- Nordesjö, K. & Scaramuzzino, G. (kommande) *Digitalization and social worker-client relationships during the COVID-19 pandemic in Sweden*.
Under granskning av vetenskaplig tidskrift.
- Regeringskansliet (2018) *Nationell inriktning för artificiell intelligens*. Näringsdepartementet.
- Scaramuzzino, G. & Hjärpe, T. (2021) *E-socialt arbete inom socialtjänstens Individ- och Familjeomsorg: En systematisk litteraturoversikt*. FORTE.

12. Socialrådgivning på nätet

Möjligheter och fördelar

NATALIYA THELL

Kommunikation i text är ingenting nytt. Brevväxling har funnits sedan länge. Förr i tiden skrev man till varandra eftersom det var det enda sättet att kommunicera på avstånd innan telefon och andra tekniska hjälpmedel uppfunnits. Idag finns däremot en rad olika möjligheter till kommunikation på distans – mobiltelefoner, datorer och internet är en del av vardagen och utöver röst kan vi även använda video när vi kopplar upp oss till ett samtal eller möte. Dock används fortfarande kommunikation i text, exempelvis via email, sms, snabbmeddelanden, internetforum och chattar. Varför fortsätter vi att använda oss av textkommunikation när vi har mobiler och möjlighet till både röst- och videomöten? Det måste finnas fördelar med kommunikation i text som gör att den inte försvinner utan efterfrågas ännu mer. Textkommunikation är bland annat en del av digitaliseringsprocessen då information, stöd, rådgivning och behandlingar via telefon och möten ansikte mot ansikte kompletteras med möjligheten att exempelvis chatta.

Kommunikation via chatt, internetforum, email, snabbmeddelanden och sms – det vill säga digitaliserad kommunikation via text – diskuteras ofta utifrån de begränsningar som den innebär (Ramirez & Burgoon 2004; Walther, Loh & Granka 2005). Textkonversationer kontrasteras med möten i det fysiska rummet och telefonsamtal där man, till skillnad från de textbaserade mötena, inte bara har tillgång till verbal information (ord och yttranden) utan även till icke-verbala signaler (såsom rösläge, tonfall, ansiktsuttryck och kroppshållning). Forskare påpekar att eftersom textkonversationer är både ansiktslösa och röstlösa kan det vara mer utmanande att bedöma emotionellt värde av yttranden och att visa empati samt att risken för missförstånd blir större (Bambling et al. 2008; Fukkink & Hermanns 2009). Mer sällan diskuteras fördelar med textbaserade kontakter. Varför, trots alla begränsningar, är rådgivning via chattar och internetforum efterfrågade? Erbjuder de text-

baserade kontakterna några möjligheter som inte finns i de muntliga? Detta kapitel siktar på att utforska dessa frågor. Kapitlet baseras på ett forskningsprojekt om chatt- och frågeforum som erbjuds av socialtjänsten i Sverige.¹ Projektet innefattar intervjuer med socionomer som arbetar med information, råd och stöd via socialtjänstens frågeforum och chattar i tre svenska kommuner samt analys av forum- och chattkonversationer.² Kapitlet utgår främst från intervjumaterialet, men kommer även att visa några exempel från chattkonversationer.

Intervjuerna i projektet syftade först och främst till att sammanställa de professionella och kommunikativa utmaningar som upplevs i mötet via text samt hur dessa hanteras av socialarbetarna. Utmaningarna visade sig dock vara tätt sammankopplade med de möjligheter och fördelar som socialarbetare ser med chattar och frågeforum. Som en av de intervjuade personerna uttryckte det är möjligheter och begränsningar med de textbaserade rådgivningstjänsterna ”ett dubbeleggat svärd” – de går in i varandra. Exempelvis innebär anonymiteten, som kännetecknar den textbaserade rådgivningen, en rad möjligheter för brukare (såsom att inte bli dömd och att våga berätta om svåra upplevelser) medan den samtidigt tillför specifika utmaningar för rådgivare (såsom att utgå från begränsad information om den hjälpsökande och dennes situation). Detta kapitelns fokus på möjligheter och fördelar med textbaserade tjänster ska inte ses som en underskattning av de svårigheter som kan uppstå i möten där den enda kommunikationskanalen är tryckta ord på skärmen. När rampljuset riktas mot fördelar och möjligheter med textbaserade rådgivningstjänster hamnar utmaningar och begränsningar i skuggan. Jag menar dock inte att det är av mindre vikt att diskutera utmaningar med rådgivning på nätet utan snarare att de förtjänar full uppmärksamhet någon annanstans (se till exempel Thell & Lautrup 2022).

¹ Projektet är finansierat av Forskningsrådet för hälsa, arbetsliv och välfärd (Diarienummer: 2019-01522). Etikprövningsmyndigheten har inte några etiska invändningar mot forskningsprojektet (Diarienummer: 2020-02578).

² Forskningsmaterialet består av 12 intervjuer, 68 chattkonversationer och ca 300 frågor och svar från frågeforum.

Socialtjänstens frågeforum och chattar

De första internetrådgivningstjänsterna i Sverige erbjöds av frivilligorganisationer, till exempel BRIS under 2000-talet (se Andersson & Osvaldsson 2012). Socialtjänstens första internetbaserade stödverksamheter lanserades i Malmö i form av frågeforumet *Soctanter på nätet* 2007 och chatten *Chatta med en socialarbetare* 2011 (Ingloff & Lautrup 2016). Medan den senare chatten stängdes 2015 fortsätter frågor att besvaras av *Soctanter på nätet* och alla frågor och svar publiceras på forumets webbsida (soctanter.malmo.se). Malmöexemplet har inspirerat till liknande tjänster i andra kommuner (se till exempel Westling 2013), bland annat i Stockholm som sedan 2013 erbjuder både en chatt och möjlighet att ställa frågor via ett frågeformulär (Osvaldsson Cromdal 2018). Sedan sommaren 2020 erbjuder exempelvis också Skövde kommun en chatt där socialtjänsten svarar på frågor och ger råd och stöd.

Detta kapitel baseras på material från socialtjänstens chattar och frågeforum som erbjuds i tre svenska kommuner. Socialrådgivningstjänsterna syftar till att ge lättillgänglig information om exempelvis hur socialtjänsten fungerar, hur socialtjänstlagen kan tolkas och vart man kan vända sig för att få hjälp och stöd. Tjänsterna avser alltså att upplysa om sociala frågor utifrån socialtjänstens regler och procedurer samt socialtjänstlagen. I vissa fall siktar de även på att ge emotionellt stöd och vägledning. Tjänsterna erbjuder oftast inte bedömningar av individuella situationer exempelvis när brukaren är missnöjd med handläggarens beslut och söker en andrahandsbedömning – i sådana fall brukar användaren hänvisas till sin ordinarie handläggare.

Chattarna är öppna från några timmar per vecka till varje arbetsdag. I frågeforumen kan frågor skickas in när som helst och det tar från några timmar till några dagar att besvara frågorna beroende på kommun och socialrådgivarnas arbetsbelastning. Både chattarna och frågeforumen erbjuder anonym rådgivning vilket uppmärksammas i beskrivningar på deras webbsidor. Användare som vänder sig till onlinetjänsterna väljer väldigt sällan att avslöja sin identitet.³ Både i chattarna och frågeforumen svarar utbildade socionomer. Socionomerna jobbar med socialrådgivning på nätet inom olika tjänster beroende på kommun – inom socialjour, som en del av ett mottagningsteam eller som en anställd socialrådgivare. Vidare i texten kommer jag

³ I det forskningsprojekt som ligger till grund för detta kapitel samlades endast det material där chatt- och forumanvändare var anonyma.

att använda benämningarna ”socialarbetare” och ”socialrådgivare” som generella referenser till de intervjuade personerna och oavsett den konkreta tjänsten.

Nedan redogör jag för vilka fördelar socialarbetare ser med information, stöd och råd i text på nätet och på vilket sätt de internetbaserade tjänsterna kan komplettera den ordinarie socialtjänsten.

Tillgänglighet

En allmänt påpekad fördel med råd och stöd i text via nätet, likt andra digitaliserade tjänster, är dess tillgänglighet för brukare som kan ha svårt att ta sig till kontoret, till exempel brukare i glesbygd eller med funktionsvariationer som begränsar deras mobilitet (Fang et al. 2018; Menon & Miller-Cribbs 2002). Samtidigt bör man ha i åtanke att det finns funktionsvariationer såsom språk- och förståelsesvårigheter som kan innebära ett hinder vid användning av dator och internet, vilket medför att vissa grupper kan vara exkluderade från det digitala samhället (Johansson, Gulliksen & Gustavsson 2021). En diskussion förs också kring de digitala klyftor som användning av digitala verktyg kan skapa på grund av att alla i samhället inte har samma tillgång till digital utrusning såsom internetuppkoppling, smarta telefoner och datorer samt samma kompetens att använda sig av digitala tjänster (för en forskningsöversikt se Scaramuzzino & Hjärpe 2021, särskilt s. 32–33 om exkludering genom digitalisering). För de andra, som använder sig av internet i vardagen, blir emellertid internetbaserade tjänster ett lättillgängligt sätt att komma åt information och myndigheter. För socialtjänsten innebär det en möjlighet att nå många med information om sociala frågor om exempelvis hur lagstiftningen ska tolkas och hur socialtjänsten fungerar. Tillgängligheten handlar inte bara om plats (att brukaren inte behöver komma till ett socialtjänstkontor) utan även tid: brukaren behöver inte boka tid eller stå i en kö. Detta påpekas av socialarbetare som en fördel med de nätbaserade rådgivningstjänsterna utifrån brukarperspektiv – brukaren kan ställa sin fråga när hen vill för att få ett snabbt svar:⁴

⁴ Intervjupersonernas namn har bytts mot påhittade.

Fördelen är att man kan ställa frågor snabbt i stället för att vänta i kön hela socialtjänstväntetiden. Ekonomiskt bistånd – hur gör man eller du vet. Att få information enkelt någonstans. (Agneta)

Jag upplever det egentligen generellt att personer idag vill ha ett svar direkt. Man har inte tid att vänta, att sitta i ett telefonsamtal för att komma fram. För vill man ringa till oss så behöver man gå via kontaktcenter och där är olika väntetider att komma fram för att man sen ska komma till oss. (...) Då är det mycket smidigare att skriva på chatten och så får du svar direkt. (Sam)

Chattiderna brukar vara begränsade till arbetsdagar eller några timmar per vecka (beroende på kommun) och brukaren kan behöva vänta tills chatten öppnas för att kunna ställa en fråga. I frågeforumen kan brukare däremot skicka in frågor när som helst, vilket enligt socialarbetare är uppskattat. Många frågor skickas in under helger och nattetid. Detta trots att svaret dröjer då socialrådgivare läser frågan tidigast nästa arbetsdag. Att skicka in en fråga omedelbart, utan att vänta till öppettider, kan nämligen innebära ett tillfälle för brukaren att påbörja processen med att få en lösning på den svåra situationen:

Och även där gällande frågor som folk skickar in så ser vi att det är många som skickar in frågor på nätterna. (...) Sen får man ju inte svar förrän under kontorstid men det verkar som om det är många som ändå känner att de gör nånting med sitt besvär, att man skriver av sig, att man får iväg nånting konkret till socialtjänsten på natten när man ligger och grubblar över. Det tror jag kan vara en väldig fördel för den här personen att känna att de kommer vidare med sin situation även om de inte får ett direkt svar. (Kim)

En annan aspekt av de nätbaserade rådgivningstjänsternas tillgänglighet som påpekas av socialarbetare är att brukare kan ta kontakt med socialtjänsten på ett diskret sätt. En chatt eller ett frågeforum kan enkelt nås via mobil, vilket gör att brukaren kan ta kontakt utan att andra, som befinner sig i närheten, behöver veta. I vardagen är det vanligt att se människor som använder sig av smarttelefoner och en person som tittar i sin mobil väcker därför inte frågor. Den textbaserade kontakten är dessutom tyst och osynlig – den kan inte höras eller observeras av omgivningen och kan således lätt förbli hemlighållen:

Om du är på nätet vet ju inte dina föräldrar vad du gör. Du kan väl lika gärna chatta med en kompis. Det är det som är så smidigt, lättillgängligt. (Agneta)

Folk som sitter på vanliga kontorsarbeten och har en väldigt jobbig situation hemma kan sitta och under arbetstiden chatta med oss om väldigt jobbiga saker utan att det märks. Jämfört med om man pratar i telefon så kan man inte sitta i sitt kontorslandskap och berätta om att man blir sexuellt utnyttjad eller att man har våld i hemmet. Så att det digitala har gjort att människor tar kontakt med oss även på arbetet och annat. (Kim)

Tillgängligheten hos den nätbaserade rådgivningen förknippas med möjligheten att skapa en mer positiv bild av socialtjänsten än exempelvis den som ofta presenteras i media. Socialarbetare kan nå ut med socialtjänstens möjligheter och eventuellt avdramatisera det första (fysiska) mötet med en socialsekreterare. Socialrådgivningen på nätet blir nämligen ett tillfälle att visa den omsorgsfulla sidan av socialtjänsten som inte bara innebär myndighetsutövning utan även stöd till medborgare i svåra livssituationer:

Det är en väldigt enkel väg in. Det är liksom så låg tröskel som det finns för dem som kan använda internet och sådana här digitala verktyg. Det är en jätteviktig del av att synliggöra socialtjänsten, vad vi gör och att bredda bilden av vad man kan erbjuda. Att det handlar om stöd, att det handlar om information, att det inte bara är att man kontrollerar eller bestämmer över någon annan. (Cecilia)

Att skapa förtroende för socialtjänsten kan vara särskilt viktigt i de fall där brukare redan haft negativa erfarenheter av sina tidigare kontakter med myndigheten. Om dessa brukare får svar på sina frågor i de nätbaserade socialrådgivningstjänsterna kan deras uppfattning om socialtjänsten ändras till det bättre och de kan åter våga att söka hjälp:

Just det här förtroendeskapandet känner jag är väldigt viktigt eftersom många av dem vi har haft kontakt med har väldigt dåliga erfarenheter av socialtjänsten tidigare. Och att vi då kan vara en positiv socialtjänst, ett positivt socialtjänstmöte. (Kim)

Genom de lättillgängliga nätbaserade tjänsterna kan även socialtjänsten i stort framstå som mer tillgänglig och inbjudande:

Tillgängligheten ser jag som fördel. Att man lätt kan få ett svar. Och att det kanske gynnar oss som socialtjänst överlag. Alltså i långa loppet. Att det inte är svårt att nå oss. (Sam)

Socialarbetarnas förhoppningar om att de nätbaserade tjänsterna kan underlätta tillgång till socialtjänsten överensstämmer med resultat av tidigare forskning. Forskningen har visat att digitala lösningar kan sänka tröskeln till att ta kontakt med socialtjänsten och leda till upplevelsen av socialarbetaren som mer tillgänglig (Mackrill & Kirkegaard Ørnbøll 2019; Raven et al. 2018).

Anonymitet

Som redan nämnts erbjuder socialtjänstens chattar och frågeforum information, stöd och råd i anonym form. Forskare som studerat nätbaserade rådgivningar påpekar att anonymiteten – i kombination med tillgängligheten – kan vara ett huvudskäl till att brukare söker stöd online (Liebert, Archer & Munson 2006; Murphy et al. 2009). Intressant nog har brukare ofta möjlighet att förbli anonyma även när de kontaktar socialtjänsten via telefon. I en chatt och ett frågeforum verkar dock anonymiteten upplevas som större då man inte ser och hör varandra. McKenna och Bargh (2000, s. 62), som studerat effekter av anonymitet i cyberrymden, uttrycker det på följande sätt: ”communicating with another via Internet is much like being in a darkened room in that one cannot see the other person, nor can one be seen”. Det handlar alltså om den större upplevda anonymiteten vilken socialarbetare observerar även i den nätbaserade socialrådgivningen:

När det är helt – i stort sett helt – anonymt så att man inte vet vilket kön, vilken ålder, vilken bakgrund både geografiskt, socioekonomiskt eller annat sådant som annars gör att man bygger sig en bild av vem det är man har kontakt med. (...) Dem, som man har kontakt i telefon med, får man ju både röst och kön, tempo i talet och annat som gör att man inte blir lika anonym heller. (...) Så det är ännu mer anonymitet i det digitala. (Kim)

Anonymiteten medför att personen kan ta en större risk att dela med sig av sina upplevelser, bland annat att ta upp känsliga frågor och erfarenheter (McKenna & Bargh 2000; Murphy et al. 2009). Frågor som exempelvis är

skambelagda ställs troligare i en anonym chatt eller ett anonymt internetforum än i ett fysiskt möte eller i ett telefonsamtal. Tidigare studier har dessutom upptäckt att brukare tenderar att dela sina upplevelser och problem tidigare i en anonym chattkonversation än i ett fysiskt möte eller ett telefonsamtal där den första samtalsfasen ofta innebär ett tillitsskapande (Bambling et al. 2008; Löfberg & Aspan 2013). Liknande fördelar observerar även socialrådgivare i socialtjänstens nätbaserade tjänster:

Man hoppar över lite i den förtroendeskapande delen för att vi inte vet vem de är. Så på något sätt kan man vara ärlig från början. Man behöver inte jobba på att skapa förtroendet alltid. Kanske en av tio behöver det. Men att de går rakt på sak – detta vill jag berätta. Och då har man på något sätt redan förtjänat det för anonymiteten gör det. (Agneta)

Det här sättet att ha kommunikation på, via chatt, gör att det är många som oerhört snabbt öppnar upp sig och berättar om extrema situationer och går in väldigt på djupet om sina känslor och sina tankar. Inom bara någon minut så kan de öppna upp och berätta om extrem utsatthet, trauman och annat. (Kim)

Faktumet att det är lättare att dela med sig av vissa upplevelser i text än inom andra samtalsformer kan leda till att brukare föredrar de textbaserade rådgivningstjänsterna när det gäller vissa frågor. I en av intervjuerna tittade socialarbetaren på statistiken om vilka frågor som kommer upp i chatten. Under samtalet lade socialarbetaren märke till att även frågor om vuxenstöd förekom i chatten medan likadana frågor ställdes mer sällan via telefon. Nedan visas ett utdrag från denna intervju där socialarbetaren får syn på skillnaden och resonerar kring möjliga förklaringar till den:

– Sedan har vi lite frågor gällande vuxenstöd och det egentligen vad vi har för insatser där. Alltså kanske socialpsykiatri – vad kan man få för stöd där? Vad har vi för typ öppenvård? Och det kan ju jag se nu, när jag ser på det nu, så upptäcker jag att det är mycket mer chattar... (...) För det är väldigt få som ringer om just vad man kan få för insatser via vuxenvård, [att] jag vill komma i kontakt med någon där eller hur går det här till. (...) Och det får vi faktiskt mer på chatten då.

– Varför tror du det är så?

– Jag tänker att man kanske sitter på hemsidan och läser lite, man kanske [undrar] hur blir det här, vad innebär det här och att det kanske väcker lite frågor och då är det smidigt att ställa de frågorna. Vad innebär det att gå på återfallsprevention? Måste jag ta en kontakt med er först? Eller hur ska jag gå till väga? Att man kanske sitter och man vill inte gärna ringa de samtalen tänker jag för att man inte vill visa att man ens funderar på att man kanske behöver hjälp. Man kanske inte riktigt är där än. (Sam)

Hur man kan söka psykiatrisk vård är ett exempel på frågor som är skambelagda och kan upplevas som stigmatiserande. I intervjuutdraget föreslår socialrådgivaren att det kan vara lättare att ställa sådana frågor i en chatt än i ett telefonsamtal eftersom det är smidigt och mer diskret. När brukaren berättar om sina funderingar och svårigheter i en chatt kopplas de varken till brukarens namn, utseende eller röst. Brukaren behåller sin integritet och får samtidigt svar på sin fråga. Den textbaserade kontakten kan alltså öppna för frågor som annars skulle kunna förbli obesvarade då brukare kanske inte skulle våga ställa dem någon annanstans.

Asynkronitet

Kommunikation via ett frågeforum på nätet kan beskrivas som asynkron då det finns en tidslucka mellan frågan och svaret. Tidsluckan kan vara från några timmar till några dagar beroende på när frågan skickas in, exempelvis under en arbetsdag eller en helg. Kommunikation via en chatt sker däremot i realtid. Även här kan dock finnas vissa tidsfördröjningar såsom när tekniken krånglar eller när chattanvändaren är upptagen med något annat samtidigt med chattandet. Dessutom är tempot i en chattkonversation lägre än i ett samtal där man hör varandra. Det tar tid att skriva och pauser uppstår medan man väntar på svaret från den andre. Chattkonversation kan därför beskrivas som semi-synkron (Sjöberg 2010). Både frågeforum och chatt kännetecknas alltså av en viss grad av asynkronitet vilket kan vara fördelaktigt i socialtjänstens rådgivningstjänster där det är svårt att förutse vad nästa fråga kan handla om.

En av utmaningarna med socialrådgivning på nätet är att frågor som inkommer kan handla om socialtjänstens olika områden och socialrådgivare

kan behöva komplettera eller kontrollera sina kunskaper om exempelvis vad som står i socialtjänstlagen. Tid kan också behövas för att ta fram uppgifter som brukaren efterfrågar – till exempel öppettider, ett telefonnummer eller en länk. Den tidsfördröjning som hör till en nätbaserad kontakt kan därför vara till gagn för socialarbetaren som behöver leta efter relevant information.

När frågor skickas in genom ett internetforum eller ett frågeformulär har socialarbetare från några timmar till några dagar på sig för att svara på frågan. Tidsluckan mellan frågan och svaret används för att både kontrollera relevant information och konsultera kollegor samt få feedback på sina formuleringar. Socialrådgivare brukar läsa och eventuellt kommentera eller komplettera varandras svar innan de blir tillgängliga för brukarna. I fall av särskilt specifika frågor kan socialrådgivare också konsultera en extern expert för att kunna ge ett korrekt svar:

Här på forumet så får ju man alla möjliga olika frågor. Det är ju hela det stora registret. Och jag är ju inte bra på de [alla] områdena. Och då känns det väldigt bra att man har tid på sig att svara på frågan och kolla upp vad som verkligen gäller och aktuella lagstöd och kanske bolla och resonera med en kollega. Och en kollega får läsa igenom svaret innan det publiceras. (Erika)

En positiv grej med formuläret är att man har tid att ta reda på svar. Ofta när det gäller juridiska saker, man kan sitta och googla, man kan prata med kollegor. Ibland har vi mejlat juridiska avdelningen och kollat med dem. (...) Jag tycker jag kan ju inte vara expert på alla områden inom socialtjänsten och alla relaterade områden. Det går inte. (Felicia)

Den längre tidsluckan ger även möjlighet till att formulera ett mer genomtänkt, noggrant och fullständigt svar i jämförelse med exempelvis telefonsamtal där det inte finns lika mycket utrymme att förbereda svaret:

När det gäller det skrivna så är det långsammare. Du kan skriva färdigt frågan utan att bli avbruten. Du kan också hitta lagrummet att hänvisa till och det känns på många sätt kanske lite mer komplett. Och det blir en sak i taget. För i [telefon]samtal är det ju ofta så att man hoppar fram och tillbaka. Man håller sig inte bara till just en fråga. Men på forumet är det ju bra för då kan man också ge ett väldigt uttömmande svar. (Lotta)

Även tidsfördröjningar i en chatt, trots att de är mycket kortare än i ett frågeforum, kan användas för att leta efter relevant information. En fördel med den chattprogramvara som används av socialtjänsten är att socialrådgivaren inte bara ser *när* chattanvändaren skriver sitt inlägg utan även *vad* som skrivs. Detta, i kombination med den väntetid som uppstår medan chattanvändaren skriver in sin text, ger socialrådgivaren möjlighet att börja formulera svaret eller ta fram den information som efterfrågas:

Och det som jag ser som fördelen är att vi ju kan se samtidigt som motparten, eller den vi chattar med, skriver så kan vi se simultant liksom att nu håller han på att skriva, nu tas det bort, nu börjar det här. (...) Men att man ändå kan förbereda sig på ett helt annat sätt än i telefonsamtal för man kan se vad det lutar åt för typ av fråga. (Sam)

Man kan kolla upp lite grejer samtidigt. (...) Det går att multitaska lite mer. Jag upplever att om man sitter och pratar med någon i telefon – vare det sig i privatlivet eller på arbetet – sitter man och gör andra saker samtidigt så hörs det ganska tydligt. Men i chatten så kan de inte se att jag sitter och kollar upp. För jag ser ju – det är det som är så bra – att vi ser ju när personen skriver innan den har skickat det. (...) Så hinner man förbereda sig lite och nästan ta upp på skärmen och googla det liksom. (Chris)

Multitasking, som nämns i citatet ovan, innebär att man gör något annat samtidigt med chattandet. Detta blir möjligt tack vare de tidsfördröjningar som hör till chattkonversationen. De aktiviteter som personen är engagerad i parallellt med chattandet blir dessutom osynliga för samtalspartnern vilket gör multitasking extra lämplig när man chattar. Asynkronitet i chattkommunikationen gör det också möjligt att hantera flera chattar samtidigt – så kallad konversationsmultitasking (eng: conversational multitasking) som anses känneteckna textbaserad kommunikation på nätet (Dresner & Barak 2006). Det är inte ovanligt att professionella som bemöter klienter via en chatt svarar i mer än en chattkonversation på samma gång (se till exempel Legros & Jouini 2019), vilket förekommer även inom socialtjänsten. På detta vis kan socialarbetaren ge svar till flera brukare samtidigt utan att de behöver vänta i en chattkö.

Spårbarhet

Den textbaserade konversationen sparas löpande och är synlig på skärmen, vilket kan innebära kommunikativa möjligheter eller tillgångar (eng: communicative affordances, Hutchby 2001) som inte är befintliga i muntliga samtal. Under en chattkonversation kan både brukare och rådgivare skrolla tillbaka i chattflödet och se det som skrivits tidigare. Detta blir en tillgång när socialrådgivare behöver gå tillbaka och kontrollera sin förståelse av chattanvändarens ord eller vill fräscha upp minnet om vad som redan sagts:

Det är ju bra med chatt att det finns kvar materialet. Man kan ju gå tillbaks. Medan chatten pågår kan jag skrolla upp och titta på det som har skrivits. Och då hinner jag fånga upp det som jag har missat. (Felicia)

Möjligheten att gå tillbaka och se de tidigare chattinläggen underlättar även hanteringen av flera chattar samtidigt. Genom att läsa det som redan skrivits kan socialrådgivaren enkelt komma in i chattkonversationen igen efter att hen chattat med en annan brukare:

Och också att det är lättare att få igång flera sådana chattsamtal än telefonsamtal för att man kan se, okej, det här skrev vi innan och det är det här vi pratar om. (Sam)

Dessutom kan det vara enklare att använda sig av vissa samtalstekniker när det som sagts tidigare finns sparat i form av text. Texten från tidigare inlägg kan kopieras och klistras in, vilket kan underlätta till exempel spegling, det vill säga när socialrådgivaren vill upprepa något som brukaren har sagt för att lyfta fram detta som särskilt relevant (Ferrara 1994). I ett muntligt samtal behöver rådgivaren lita på sitt minne för att exakt återge det som sagts medan i en skriftlig konversation finns brukarens ord sparade på skärmen och kan enkelt citeras. I intervjuцитatet nedan observerar socialrådgivaren att den sparade texten också underlättar användning av enkla och komplexa reflektioner – samtalstekniker som används för att visa aktivt lyssnande inom metoden motiverande samtal (Miller & Rollnick 2013). Då socialrådgivaren kan se brukarens föregående chattinlägg blir det lättare att återge brukarens ord (enkel reflektion) eller lägga till en ny vinkel till det som brukaren uttryckt (komplex reflektion). Den skriftliga konversationen erbjuder dessutom en möjlighet som

inte finns i det muntliga samtalet, nämligen att återge eller omformulera även brukarens tidigare uttalanden som socialarbetaren inte länge ordagrant kan minnas men som fortfarande visas på skärmen:

Några av de mest effektiva och enkla metoderna där man har en fördel när det är skriftlig kommunikation är ju speglingar. Och enkla och komplexa reflektioner eftersom att jag har exakta formuleringar sparade hela tiden och kan i stort sett bara kopiera dem rakt av. Och ge tillbaka dem då till den jag har samtal med. Ett exempel är när någon skriver till exempel ”Jag har problem hemma med mina barn, de är jättebråkiga och jag undrar vilket stöd som finns”. Då kan jag kopiera meningen nästan rakt av: ”Jag förstår det som att du har problem hemma med dina barn och undrar vilket stöd som finns”. Och då svarar hen ”Ja exakt, precis! Du förstår mig verkligen”. Fast det enda jag gjort det är bara att kopiera deras text. Och jag kan också gå tillbaka i konversationerna – om det är en chatt – och lyfta delar som de sa tidigare med deras formuleringar och deras sätt att förklara situationen, och ta fram det senare också.
(Kim)

Då chattkonversationen sparas löpande finns det också möjlighet att kopiera hela konversationen eller delar av den för att spara den och återkomma till den senare, efter att konversationen är avslutad. Denna möjlighet kan uppskattas av brukare. I chattutdraget nedan kan vi se hur chattanvändaren efterfrågar möjligheten att spara information från chatten när socialarbetaren citerar riktlinjer om vad som gäller när man ansöker om ekonomiskt bistånd:

- 15:32 Chattanvändaren: Hej, jag arbetar som boendestödjare
15:32 Socialrådgivaren: Hej
15:33 Chattanvändaren: Jag hjälper ofta mina kunder att söka fonder. Min fråga: kommer personer med försörjningsstöd att få behålla erhållna fondmedel eller dras detta av från deras norm?
(Ett par chattinlägg är utelämnade.)
15:43 Socialrådgivaren: Jag ska klippa in exakt hur det står i riktlinjerna: Inkomster som inte reducerar ekonomiskt bistånd: Stipendier eller fondmedel som utbetalas efter en social bedömning, till exempel från FVO (Föreningen för välgörenhetens ordnande), kyrkliga samfund eller kommunen.
15:45 Chattanvändaren: Är det möjligt att få det mejlat också?
15:46 Socialrådgivaren: Du ska kunna spara ner chatten eller i alla fall kopiera just det stycket

Om detta samtal skedde i telefon skulle socialrådgivaren behöva mejla eller på ett annat sätt skicka de efterfrågade riktlinjerna till brukaren för att hen skulle kunna ha dem sparade efter samtalet. Det muntliga telefonsamtalet ger inte möjlighet till överföring av en skriftlig text. En chatt är emellertid lämpad för detta och, som socialarbetaren påpekar i exemplet ovan, kan brukaren antingen spara ner hela chatten genom att använda en speciell funktion i chattprogrammet eller markera och kopiera en del av texten. Det går också att ta en skärmdump av den pågående chattkonversationen. Till skillnad från ett muntligt samtal erbjuder alltså en textbaserad kontakt flera enkla sätt att bevara kontaktens innehåll. Detta gäller även för frågeforumen där brukaren kan återkomma till svaret på sin fråga när denne vill. I frågeforumen kan dessutom svar på anonyma brukares frågor göras tillgängliga för en bredare allmänhet genom att publicera dem på tjänstens websidor.

Hyperlänkar

En annan kommunikativ möjlighet, som den textbaserade kontakten erbjuder, är hyperlänkar. Hyperlänkar är ett tydligt exempel på de tillgångar som kännetecknar kommunikation i text och som inte har några direkta motsvarigheter i den muntliga kontakten (Ten Have 1999). I rådgivning på nätet används externa hyperlänkar – det vill säga, länkar man kan klicka på för att gå till en annan websida – som ett enkelt sätt att hänvisa klienter till relevanta informationskällor (Stommel, Paulus & Atkins 2017). Att skicka en länk till en websida är smidigare än att skriva ner en längre text med information. Detta påpekas även av socialrådgivare som en fördel bland annat när brukare efterfrågar information om socialtjänstens avdelningar, e-tjänster eller kontaktuppgifter:

Länkar är bra, att de finns! Att man kan använda länkar. Så att folk lätt kan hitta vad de letar efter. För det kan man inte göra via telefon. Jag kan ju gå in i mail och skicka en länk ändå till personen men det går ju mycket snabbare för mig att bara kopiera och lägga upp den. Och det märker man är väldigt uppskattat också. (Robin)

Hyperlänkar kan användas som ett direkt svar på en fråga, som ett förslag till en möjlig källa till efterfrågad information eller som en kompletterande resurs

som brukare kan utforska senare (Stommel, Paulus & Atkins 2017). Om brukaren exempelvis har frågor kring bostadsbidrag kan socialrådgivaren svara med att skicka en länk till försäkringskassans webbsida där brukaren kan läsa om bidraget, göra en beräkning och se hur en ansökan görs. I stället för att skriva ner det som kan gälla i brukarens fall hänvisar socialrådgivaren brukaren till en webbsida med hjälp av en hyperlänk.

Hyperlänkar kan användas när konkret information söks, men även när stöd och råd efterfrågas. Exemplet nedan är ett utdrag från en chattkonversation där brukaren skrev att hen ville kontakta socialtjänsten men var rädd och inte visste hur hen ska gå till väga. I chattkonversationen framgick att chattanvändaren var minderårig. Brukaren undrade vad som kunde hända i fall hen vågade söka hjälp med att flytta från föräldern som missbrukade alkohol. Hen uttryckte oro över hur kontakten med socialtjänsten kunde påverka relationen med föräldern. När chattkonversationen pågått i ungefär tio minuter, formulerade socialrådgivaren följande förslag:

- 17:57:02 Socialrådgivaren: Först vill jag rekommendera en webbsida till dig som har bra information för barn och ungdomar om socialtjänsten, hur kontakten med dem fungerar och annat viktigt
- 17:57:06 Socialrådgivaren: <https://kollpasoc.se/>
- 17:57:39 Socialrådgivaren: Sen skulle jag vilja tipsa dig om att du kan ta kontakt med lärare eller kurator eller annan vuxen som du känner dig trygg med
- 17:57:44 Socialrådgivaren: För att få hjälp med att ta kontakt med socialtjänsten

I chattutdraget skickar socialrådgivaren en länk till en webbsida med information om hur socialtjänsten fungerar i stället för att skriva ut förklaringar i själva chattkonversationen. Socialrådgivaren hänvisar nämligen brukaren till källan där informationen är speciellt anpassad för barn och unga, bland annat med hjälp av visuella medel (bilder och färgmarkeringar) som inte är tillgängliga i chattkonversationen. De lättbegripliga förklaringarna kan hjälpa till att minska oron hos brukaren inför kontakten med socialtjänsten. Vidare rekommenderar socialrådgivaren även att ta kontakt med en vuxen i brukarens närhet. Hyperlänken blir således en del av socialrådgivarens förslag på strategi för att hantera brukarens rädsla medan denne förbereder sig på att söka hjälp hos socialtjänsten.

Diskussion

Tillgänglighet, anonymitet, asynkronitet, spårbarhet och hyperlänkar är de fördelar som socialarbetare ser med den textbaserade socialrådgivningen på nätet. Listan på fördelarna ska inte ses som uttömmande utan snarare som några exempel på de möjligheter som en textbaserad kontakt erbjuder. Tillgänglighet och anonymitet anses vara fördelaktiga för brukare som vill kontakta socialtjänsten snabbt, smidigt och konfidentiellt. Samtidigt framställs socialtjänsten som mer tillgänglig och hjälpsam genom de nätbaserade tjänsterna. Eftersom socialrådgivningstjänsterna inte syftar till myndighetsutövning blir de en möjlighet att uppvisa socialtjänstens omsorgsfulla sida och ett sätt att skapa en mer positiv bild av socialtjänsten (än till exempel den som visas i media). Asynkronitet blir en tillgång när socialarbetare behöver förbereda sitt svar genom att leta relevant information, ta fram efterfrågade uppgifter eller konsultera en kollega. Detta anses vara fördelaktigt då socialrådgivningstjänsterna kännetecknas av ett brett spektrum av inkomna frågor och socialrådgivare inte kan vara experter i alla frågor som ställs. Spårbarhet och hyperlänkar är i sin tur exempel på de kommunikativa möjligheter som textbaserade kontakter erbjuder till skillnad från muntliga samtal. Textinlägg är lätta att spara och i en chatt är det möjligt att skrolla tillbaka för att fräscha upp minnet av det som skrivits tidigare. Detta står i kontrast till telefonsamtal och fysiska möten där något liknande blir möjligt endast vid inspelning av samtalet. Dessutom erbjuder text möjligheten att använda hyperlänkar som blir ett enkelt sätt att ge information.

Socialtjänstens internetbaserade rådgivning syftar till att ge information om hur socialtjänsten fungerar, vilket stöd den kan erbjuda och hur socialtjänstlagen ska tolkas. De ovannämnda möjligheterna med kommunikation i text underlättar tydligtvis tillhandahållandet av information om socialtjänsten. I vissa fall kan socialrådgivare även ge stöd och råd till brukare som befinner sig i en krissituation och mår dåligt. Stödet som ges via en chatt eller ett frågeforum är dock begränsat till de skrivna orden. Detta väcker frågan om den textbaserade kontakten är lika lämplig för stödjande samtal – där bland annat emotionellt stöd ska ges – som för vägledande samtal där konkret information efterfrågas.

Tidigare forskning har visat, å ena sidan, att det kan vara mer utmanande att ge emotionellt stöd i text än i ett muntligt samtal (Murphy et al. 2009).

Detta bland annat eftersom rådgivarens svar som syftar till att visa empati kan missförstås när de uttrycks i text (Bambling et al. 2008). Å andra sidan, tack vare att anonymiteten upplevs som större i en textbaserad kontakt på nätet, blir det lättare för brukaren att känna sig trygg och att dela med sig av sina upplevelser, i synnerhet traumatiska och skambelagda erfarenheter (Fukink & Hermanns 2009; Joinson 2001). En rad empiriska studier har dessutom visat att chattkommunikation kan vara en effektiv kanal för krisstöd, rådgivning och psykoterapi (se till exempel Ersahin & Hanley 2017; Mazzer et al. 2021). Det går alltså inte att påstå att skriftlig kommunikation inte är lämpad för stödjande och rådgivande insatser även om de i vissa avseenden kan vara mer utmanande när de sker i text. Samtidigt visar det sig att socialtjänsten främst använder sina chattar och frågeforum för att ge information och i mindre utsträckning ge stöd och rådgivning. Detta är inte unikt för Sverige. Van de Luitgaarden och van der Tier (2018), som studerade socialarbetares chattkonversationer med ungdomar i Nederländerna, upptäckte att socialarbetarna tenderade att agera som ”en psykosocial kundtjänst” genom att ge snabba råd eller hänvisa chattanvändarna till icke-digitala tjänster. Socialarbetarna avstod oftast från att genomföra djupare förändringsarbete inom själva chatten. Forskarna betonar emellertid att denna tendens berodde på socialarbetarnas förståelse av chattverksamhetens mål och möjligheter snarare än chattens faktiska begränsningar.

En central fråga som diskuteras i litteraturen är om digitala möten kommer att ersätta fysiska möten eller om de enbart förblir en alternativ kommunikationsmöjlighet (för en översikt av diskussionen se Scaramuzzino & Hjärpe 2021, s. 31). Tidigare forskning har visat att det vanligaste är att kombinera digital och traditionell kommunikation (Hansen, Lundberg & Syltevik 2018). De intervjuade socialarbetarna anser att internetbaserade former av social rådgivning är ett värdefullt komplement till den ordinarie socialtjänsten som dock inte förväntas ersätta andra – muntliga – socialrådgivningsformer, till exempel via telefon. I en av de studerade kommunerna kompletterades exempelvis nyligen socialtjänstens chatt och frågeforum med en telefonlinje, där socialrådgivare svarar på frågor och brukare har möjlighet att förbli anonyma. Några socialrådgivare har också påpekat att det i vissa fall kan vara svårt att bedöma situationen och ge vägledning när kontakten enbart sker i text. Därför kan brukare ibland uppmanas att återkomma via telefon i stället för chatt. Att ha ett utbud av olika former av socialrådgivning – både muntliga

och skriftliga – anses alltså vara optimalt. Brukare kan i så fall välja den form som de känner sig bekväma med och vid behov kan olika kommunikationsformer kombineras.

Referenser

- Andersson, K. & Osvaldsson, K. (2012) *Utvärdering av BRIS. Internetbaserade stödkontakter*. Forskningsrapport 2012:7. Linköping: Linköpings universitet.
- Bambling, M., King, R., Wendy R. & Wegner, K. (2008) Online counselling: The experience of counsellors providing synchronous single-session counselling to young people. *Counselling and Psychotherapy Research*, 8(2): 110–116.
- Dresner, E. & Barak, S. (2006) Conversational multitasking in interactive written discourse as a communication competence. *Communication Reports*, 19(1): 70–78.
- Ersahin Z. & Hanley T. (2017) Using text-based synchronous chat to offer therapeutic support to students: a systematic review of the research literature. *Health Education Journal*, 76(5): 531–543.
- Fang, L., Tarshis, S., McInroy, L. & Mishna, F. (2018) Undergraduate student experiences with text-based online counseling. *British Journal of Social Work*, 48: 1774–1790.
- Ferrara, K.W. (1994) *Therapeutic ways with words*. New York, NY: Oxford University Press.
- Fukkink, R. & Hermanns, J. (2009) Counseling children at a helpline: chatting or calling? *Journal of Community Psychology*, 37(8): 939–948.
- Hansen, H.-T., Lundberg, K. & Syltevik, L.J. (2018) Digitalisation, street-level bureaucracy and welfare users' experiences. *Social Policy & Administration*, 52(1): 67–90.
- Hutchby, I. (2001) *Conversation and technology: from the telephone to the internet*. Cambridge, England: Polity Press.
- Ingloff, R. & Lautrup, L. (2016) Socialtjänsten på nätet – att tänka nytt och våga göra annorlunda. I: K. Daneback & E. Sorbring (red.) *Socialt arbete och internet – att förstå och hantera sociala problem på nya arenor*. Stockholm: Liber.
- Johansson, S., Gulliksen, J. & Gustavsson, C. (2021) Disability digital divide: the use of the internet, smartphones, computers and tablets among people with disabilities in Sweden. *Universal Access in the Information Society*, 20: 105–120.
- Joinson, A.N. (2001) Self-disclosure in computer-mediated communication: The role of self-awareness and visual anonymity. *European Journal of Social Psychology*, 31: 177–192.
- Legros, B. & Jouini, O. (2019) On the scheduling of operations in a chat contact center. *European Journal of Operational Research*, 274(1): 303–316.

- Liebert, T., Archer, J. & Munson, J. (2006) An exploratory study of client perceptions of internet counselling and the therapeutic alliance. *Journal of Mental Health Counselling*, 28: 96–84.
- Löfberg, C. & Aspán, M. (2013) *Känsliga frågor - Om stöd till unga via nätet*. Stockholm: Liber.
- Mackrill, T. & Kirkegaard Ørnbøll, J. (2019) The MySocialworker app system: A pilot interview study. *European Journal of Social Work*, 22(1): 134–144.
- Mazzer K., O'Riordan M., Woodward A. & Rickwood D. (2021) A systematic review of user expectations and outcomes of crisis support services. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, 42(6): 465–473.
- McKenna, K.Y.A. & Bargh, J.A. (2000) Plan 9 from cyberspace: The implications of the internet for personality and social psychology. *Personality and Social Psychology Review*, 4(1): 57–75.
- Menon, G.M. & Miller-Cribbs, J. (2002) Online social work practice: Issues and guidelines for the profession. *Advances in Social Work*, 3(2): 104–116.
- Miller, W.R & Rollnick, S. (2013) *Motiverande samtal: Att hjälpa människor till förändring*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Murphy, L., Parnass, P., Mitchell, D.L., Hallett, R., Cayley, P. & Seagram, S. (2009) Client satisfaction and outcome comparisons of online and face-to-face counselling methods. *British Journal of Social Work*, 39: 627–640.
- Osvaldsson Cromdal, K. (2018) *Socialrådgivning på nätet: Rapport om FoU-projekt med stöd av lokala utvecklingsmedel*. Stockholm: Socialförvaltningen.
- Ramirez, A. & Burgoon, J.K. (2004) The effects of interactivity on initial interactions: The influence of information valence and modality and information richness on computer-mediated interaction. *Communication Monographs*, 71(4): 422–447.
- Raven, M.C., Kaplan, L.M., Rosenberg, M., Tieu, L., Guzman, D. & Kushel, M. (2018) Mobile phone, computer, and Internet use among older homeless adults: Results from the HOPE HOME cohort study. *JMIR mHealth and uHealth*, 6(12): 1–15.
- Scaramuzzino, G. & Hjärpe, T. (2021) *E-socialt arbete inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg. En systematisk litteraturöversikt*. Stockholm: Forte. Hämtat från: <https://forte.se/publikation/e-socialt-arbete-inom-socialtjanstens-individ-och-familjeomsorg-en-systematisk-litteraturoversikt/>
- Sjöberg, J. (2010) *Chatt som umgängesform. Unga skapar nätgemenskap*. Stockholm: Institutionen för barn- och ungdomsvetenskap, Stockholms universitet.
- Stommel, W., Paulus, T.M. & Atkins D.P. (2017) “Here’s the link”: Hyperlinking in service-focused chat interaction. *Journal of Pragmatics*, 115: 56–67.
- Ten Have, P. (1999) Structuring writing for reading: Hypertext and the reading body. *Human Studies*, 22: 273–298.
- Thell, N. & Laurtrup, L. (2022) Att mötas i den skrivande stunden – om stödjande samtal via chatt. I: Hilde M. (red.) *Professionella möten och samtal i socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.

- Van de Luitgaarden G. & van der Tier M. (2018) Establishing working relationships in online social work. *Journal of Social Work*, 18(3): 307–325.
- Walther, J.B., Loh, T. & Granka, L. (2005) Let me count the ways: The interchange of verbal and nonverbal cues in computer-mediated and face-to-face affinity. *Journal of Language and Social Psychology*, 24(1): 36–65.
- Westling, C. (2013) Nacka startar social rådgivning på nätet. *NVP.se* (Nacka Värmdö posten) från 19 april 2013:
<https://www.nvp.se/Arkiv/Artiklar/2013/04/Nacka-startar-social-radgivning-pa-natet/>

13. Superintelligent socialtjänst?

GABRIELLA SCARAMUZZINO

Det har beskrivits hur vi lever i den ”Artificiella Intelligensens tid”. Diskussionen om vilka konsekvenser som användningen av Artificiell Intelligens (AI) får för mänskligheten har även lyfts fram som ”vår tids viktigaste samtal” (Tegmark 2017, s. 29). Vissa menar att utvecklingen av AI under senare år har gjort så stora framsteg att dess potentiella innebörder för samhället kan jämföras med övergången från häst till bil (E-hälsomyndigheten 2020). AI är utbredd och finns numera nästan överallt i våra vardagliga liv. För att nämna några exempel, så används det i sociala medier och vid film-, musik- eller streamingtjänster för att skraddarsy olika individers flöde, för att beskriva trafikläget på vägen till arbetet eller när man Googlar för att få mer individanpassade sökresultat. AI används även som beslutsstöd vid bedömning av röntgenbilder vid olika typer av benfrakturer och i utvecklandet av självkörande fordon. Det här kapitlet diskuterar användning av AI i socialtjänsten och vad den ökade användningen av AI kan få för konsekvenser för socio-nomprofessionen, arbetssätt, vilka kompetenser som efterfrågas och vad det innebär för brukare. Med andra ord; hur kommer framtidens sociala arbete att se ut?

Först beskrivs kortfattat att det finns en politisk målsättning att öka användningen av AI inom offentlig sektor och vad AI är. Därefter diskuteras två olika exempel där AI används i socialt arbete: 1) algoritmisk profilering och program som förutser risker för vanvård och våld som används inom den sociala barnvården, 2) chattbotar som simulerar mänskliga samtal och som i huvudsak används för att främja psykisk hälsa. Slutligen lyfts frågor kring vad som händer med professionen, arbetssätt och kompetens och hur användandet av AI i socialtjänsten även är en del av implementeringen av en digitaliseringspolitik.

Politisk målsättning att använda AI inom offentlig sektor och socialtjänsten

Den svenska regeringen har utarbetat en digitaliseringsstrategi och en nationell inriktning för artificiell intelligens med målsättningen att: "... Sverige ska vara bäst i världen på att använda digitaliseringens möjligheter" och i synnerhet att använda sig av AI (Regeringskansliet 2018, s. 4). En utmaning som beskrivs är att AI kommer att förändra arbetsmarknaden och arbetslivet och rita om kartan vad gäller efterfrågan av både yrken och kompetenser. Arbetsuppgifter och yrken kommer att försvinna, samtidigt som nya arbetsuppgifter och yrken kommer att växa fram i kölvattnet av AI. Ett område som beskrivs som särskilt viktigt att använda AI inom är *offentlig sektor*, där regeringen hävdar att AI har:

... stora möjligheter att bidra till en mer effektiv och relevant offentlig sektor. Därför är det regeringens målsättning att Sverige ska vara ledande i att ta tillvara möjligheterna som användning av AI kan ge, med syftet att stärka både den svenska välfärden och den svenska konkurrenskraften. (Regeringskansliet 2018, s. 5)

Det finns alltså en stark och uttalad politisk vilja att den svenska socialtjänsten ska bli mer digitaliserad, använda AI, erbjuda fler digitala tjänster och förändra sina arbetssätt. I andra offentliga dokument och på myndigheters och kommuners webbsidor står det ofta att vi tillsammans ska skapa en "smartare välfärd" eller en "smart förvaltning" genom att använda "smart teknik". Sveriges Kommuner och Regioner (2021) har till exempel drivit ett projekt som heter "LEDA för smartare välfärd", som syftar till att hjälpa kommuner i *hur* de kan åstadkomma förändring, genom att bland annat lyfta fram vad som hämmar respektive möjliggör implementering av nya digitala verktyg. Det beskrivs dock sällan mer ingående vad som avses med smart, men detta ord är vanligt i samband med teknik, inte minst "smarta telefoner". Ordet *smart* kan dock ha olika innebörder i olika sammanhang. Ökad effektivitet, högre kvalité, större delaktighet, förenkling och innovation är målsättningar som många gånger nämns tillsammans med ordet *smart* när det kommer till välfärd.

Den offentliga sektorn beskrivs också ha ”en närmast unik mängd data av hög kvalitet”, som AI kan tränas med (Regeringskansliet 2018, s. 8; se även E-hälsomyndigheten 2020). Det betonas dock att det är viktigt med så kallad ”hållbar AI” som är etisk, säker, pålitlig och transparent, men också vikten av att även icke-tekniska utbildningar, som till exempel socionomprogrammen, börjar forska om och lära ut AI för att på sikt kunna skapa en bred och ansvarsfull tillämpning av den (Regeringskansliet 2018). Det talas också om ”tillförlitlig AI” (E-hälsomyndigheten 2020, s. 6). Myndigheten för digital förvaltning (2020) har gjort en beräkning som visar att det på sikt finns stora ekonomiska vinster med att införa AI och att det kan lösa problem, exempelvis den brist på arbetskraft som beräknas finnas bland annat på grund av en åldrande befolkning. Myndigheten bedömer emellertid att det behövs bättre förutsättningar för att kunna få ändamålsenlig användning av AI i stor skala i offentlig förvaltning.

I Sverige är användningen av AI i socialtjänsten fortfarande i sin linda. AI används främst i olika pilotprojekt och testbäddar. Inom den kommunala missbruksvården används AI numera i nykterhetstest på distans och i olika hälso-appar (E-hälsomyndigheten 2020). I socialt arbete i Sverige har det varit starkt fokus på automatisering av ärendehantering inom försörjningsstöd både i den mediala debatten och i forskningen (se t.ex. Scaramuzzino 2019; Svensson 2019; Ranerup & Zinner Henriksen 2019). Även om AI inte används, har vissa kommuner haft som ambition att i ett senare skede koppla på AI (Scaramuzzino 2019). Automatiserat beslutsfattande genom algoritmer och AI beskrivs många gånger som framtiden. Men vad är egentligen AI, och på vilka sätt kan AI vara användbart i socialtjänstens framtida arbete? På vilka sätt kommer en ökad användning av AI i socialtjänsten att kunna förbättra servicen och hjälpen till olika brukargrupper och individer? Finns det några risker, och i så fall vilka? AI väcker många frågor som det här kapitlet kommer att söka svar på.

Vad är AI?

Det är inte lätt att på ett enkelt sätt beskriva vad AI är. Ofta omtalas det som en teknik, men enligt litteraturen består AI egentligen av en rad olika tekniker, och det är omdiskuterat vilka tekniker som ska inkluderas i begreppet. E-hälsomyndigheten skiljer till exempel mellan så kallad äkta AI med ”autonoma och adaptiva system som utgår från lärande algoritmer för att komma fram till ett resultat” och ”statiska regler eller algoritmer för hantering av data, vilka är formulerade enbart av programmerare” (E-hälsomyndigheten 2020, s. 6). Ibland görs även ett felaktigt likhetstecken mellan automatisering och AI, men vad som utmärker just AI är dess förmåga att kunna uppfatta, förstå, reagera, lära sig och bli smartare över tid (jfr Regeringskansliet 2018). Vid maskininlärning är så kallad Big Data central, eftersom algoritmerna behöver tränas på stora mängder data. Myndigheten för digital förvaltning utgår från EU-kommissionens definition och beskriver AI på följande sätt:

Artificiell intelligens avser system som uppvisar intelligent beteende genom att analysera sin miljö och vidta åtgärder – med viss grad av självständighet – för att uppnå särskilda mål. AI-baserade system kan vara helt programvarubaserade och fungera i den virtuella världen (t.ex. röstassistenter, bildanalysprogram, sökmotorer, tal- och ansiktsigenkänningsystem), eller inbäddas i hårdvaruenheter (t.ex. avancerade robotar, självkörande bilar, drönare eller applikationer för sakernas internet). (Myndigheten för digital förvaltning, 2020, s. 6)

I denna definition ingår olika typer av avancerade dataanalyser, som ibland används inom den sociala barnavården. Vad som utmärker AI är således dess intelligens. Det talas ibland också om att en viss typ av AI har potentialen att utveckla en så kallad superintelligens. Detta är inte minst scenarion som har lyfts fram i populärkulturen, främst inom science fiction, med dystopiska berättelser om hur AI till slut tar över och utplånar hela mänskligheten. I komedin *Free Guy*, som handlar om ett dataspel, utvecklar en av spelkaraktärerna, en AI-bot, en egen vilja och ett självmedvetande. Komedin handlar om meningen med livet och skillnaden mellan människa och AI-bot när tekniken blir allt mer avancerad och utom programmerarnas kontroll. Om AI-botar utvecklar en självmedvetenhet, ska de då räknas som en egen livsform och få rättigheter och vad händer om de blir mer intelligenta än vad männi-

skor är? Kan en AI-bot och en människa utveckla känslor för varandra och till och med ha en kärleksrelation? Denna typ av existentiella frågor diskuteras även av ledande AI-forskare (se till exempel Tegmark, 2017; Bostrom 2020). Synen på vad AI kommer innebära för våra liv är delad, och är ett forskningsområde som kantas av både skepticism och optimism. Superintelligens är ofta något som fortfarande förknippas med framtiden. Frågan är vad användningen av AI kommer att få för betydelse för socialt arbete. Kanske kommer vi en dag istället för att prata om en ”smart socialtjänst” börja tala om en ”supersmart socialtjänst”.

AI inom den sociala barnvården

I den internationella forskningen (se Scaramuzzino & Hjärpe 2021 för en systematisk litteraturöversikt) diskuteras hur det blir allt vanligare i socialt arbete med program eller verktyg (så kallade predictive analytic tools) som tränas på stora mängder data, för att sedan med hjälp av algoritmer, förutse olika risker och föreslå olika typer av stöd och behandling (se till exempel Gillingham 2016; Glaberson 2019; Church & Fairchild 2017). Studier visar hur dessa typer av program, som baseras på maskininlärning, används inom den sociala barnvården för att förebygga olika typer av vanvård och våld. Philip Gillingham (2016) beskriver till exempel hur det har utvecklats program i Nya Zeeland som kan beräkna vilka barn som löper störst risk att bli utsatta för miss-handel, och detta är en del i att försöka reformera den sociala barnvården. Ett annat exempel återfinns i USA, där AI används för att kunna förebygga dödligt våld mot spädbarn (Lanier et al. 2020). Dessa, och liknande typer av prediktiva verktyg och AI-profilering, har lett till omfattande debatt kring etik i användningen av den här typen av teknik. Följande aspekter har särskilt diskuterats i den internationella forskningen om AI inom den sociala barnvården: 1) transparens och rättssäkerhet, 2) data bias, 3) ansvar, objektivitet och tillit, samt 4) ökad styrning och kontroll av fattiga.

Transparens och rättssäkerhet

Den främsta kritiken som har riktats mot AI är att det tenderar att saknas *transparens* kring hur algoritmen är programmerad och vilka variabler den agerar utifrån. Algoritmen har därför liknats vid en ”svart låda”, det vill säga en slags hemlig färdskrivare (Gillingham 2016). Det har diskuterats att vissa företag som utvecklar de här programmen inte vill avslöja hur algoritmen är programmerad eftersom att det då finns risk för att andra företag replikerar produkten och på så sätt äventyrar deras potentiella intäkter. Algoritmer kan fungera olika, men då maskininlärning används är det inte säkert att utvecklaren kan redogöra för de beslut som algoritmen tar om den inte är specifikt programmerad att redogöra för detta från början. Enligt Church och Fairchild (2017) borde det alltid krävas att det finns en transparens kring hur algoritmerna är programmerade om de ska användas inom den sociala barnvården. Det är nämligen viktigt att de beslut som fattas är rättssäkra och att kunna garantera rättssäkerhet (se även Lanier et al. 2020). Stefan Larsson och Fredrik Heintz (2020) som har skrivit om transparens och AI generellt, menar att det är viktigt att skilja mellan AI-transparens (generellt) och algoritmisk-transparens (mer specifikt). En central fråga som sällan lyfts fram tillräckligt i dessa diskussioner är för vem eller vilka dessa ska vara transparenta. Vem eller vilka behöver eller har rätt till denna insyn?

Data bias

Problem uppstår ofta i mötet mellan algoritmen och data (Larsson & Heintz 2020). Det har därför även riktats kritik mot att det kan finns en *data bias* om den data som används för att träna algoritmen baseras på redan tagna beslut av socialarbetare (Gillingham 2016). Med *data bias* menas att den data som används inte är neutral utan snarare partisk och snedvriden, vilket gör att den kan missgynna olika grupper eller personer. Även om socialarbetare kanske inte reflekterar över detta i stunden är de producenter av data. Varje beslut de tar bidrar till att skapa potentiell Big Data som behövs för att träna algoritmer (jfr E-hälsomyndigheten 2020). Forskning visar dock att socialarbetare har olika definitioner och gör olika tolkningar av till exempel vad vanvård innebär, vilket resulterar i att beslutsfattandet inte är konsekvent. Forskning visar också att enskilda socialarbetare ibland gör olika bedömningar beroende

på brukarnas kön, etnicitet och socio-ekonomiska bakgrund (Gillingham 2016). Att det finns risk för bias både vad gäller genusbias och etnicitet är något som har diskuterats mycket, eftersom det inte är ovanligt att till exempel killar och tjejer får olika typer av behandling baserat på deras kön, även om det inte alltid finns evidens som stödjer behovet av olika typer av behandling. Föreställningar om kön finns och reproduceras ständigt i samhället, även inom den sociala barnvården. Ibland reproduceras föreställningar utan att socialarbetare är medvetna om det, vilket kan bidra till att upprätthålla ojämställdhet eller ojämlikhet (jfr Mattsson 2021 om intersektionalitet i socialt arbete). En annan sak som har förts fram är att socialarbetare ofta inte har möjlighet att välja den behandling som de, enligt deras professionella bedömning, anser har störst möjlighet att få goda effekter för brukaren. Många gånger måste socialarbetare ta hänsyn till vilka behandlingar som finns tillgängliga, inom ramen för ett visst geografiskt område och inom ramen för en viss budget. Om detta är fallet, tränas algoritmen inte att avgöra sannolikheten för de bästa behandlingarna, utan bara inom ramen för de behandlingar som finns tillgängliga utifrån tidigare beslut.

Diskussionen om risker för olika typer av data bias, som leder till olika typer av diskriminering, är dock inte specifik för den sociala barnvården. Liknande prediktiva verktyg och AI-profilering, som används i arbetsmarknadsinsatser för att identifiera personer som löper stor risk att hamna i långtidsarbetslöshet, har visat sig skapa statistisk diskriminering. Personer med utländsk bakgrund har visat sig ha större sannolikhet att klassificeras som högrisk för detta på grund av just olika typer av data bias. En fråga som blir central är därför att undersöka hur precisa bedömningar som AI kan göra och huruvida eventuella fel kan rättas till på andra sätt eller inte (Desiere & Struyven 2021).

Om den information som används för att utveckla och förbättra algoritmen är bristfällig, och innehåller olika typer av bias, kommer dessa brister att byggas in i algoritmen och institutionalisera dem. Det finns därför en överhängande risk att den här typen av program bidrar till olika typer av diskriminering och att upprätthålla sociala orättvisor, även om den ursprungliga intentionen med att utveckla och använda dessa nya program eller verktyg var god (Gillingham, 2016). Hela idén med att införa AI inom den sociala barnvården är att den ska kunna bidra till snabbare, mer jämlika och välgrundade beslut. De är menade att förebygga risker. Diskussionen om AI och

potentiell data bias bidrar till att synliggöra hur beslut tas idag. Det är intressant att reflektera kring om det är rimligt att det är olika ”regler” för en socialarbetare och en algoritm och att det ställs högre ”krav” på en algoritm än på en socialarbetare. Men det är kanske just det som är hela poängen med AI – att ta besluten till en ny nivå?

Ansvar, objektivitet och tillit

En skillnad som särskilt har lyfts fram mellan en socialarbetare och en algoritm som tar beslut är att socialarbetare kan hållas ansvariga för sina beslut, men vem ska hållas *ansvarig* för besluten om det är en algoritm som har tagit dem (Glaberson 2019; Valentine 2019)? En algoritm kan inte hållas ansvarig om något beslut blir fel (Lanier et al. 2020). Det är dock viktigt att påpeka att det inte alltid är så att algoritmen automatiskt fattar ett beslut. Många gånger tillhandahåller AI istället ett beslutsstöd för att exempelvis socialarbetare ska kunna ta snabbare och mer informerade beslut. I de fall där algoritmen ansvarar för hela beslutsprocessen har det förts fram att det finns en risk för att algoritmer uppfattas som mer *neutrala* och *objektiva* än socialarbetare, trots att algoritmer är programmerade av människor och ibland även bygger på information från människors tidigare beslut (Gillingham 2016; Valentine 2019). Andra forskare menar att om algoritmerna är programmerade och testade på ett bra sätt har de potentialen att hjälpa professionella att ta mer objektiva, exakta och snabbare beslut, vilket framstår som hela poängen. Detta beror bland annat på att algoritmer kan processa mycket större mängder data och processa denna data mycket snabbare än människor (Church & Fairchild 2017). Ett annat problem som belyses i litteraturen kallas för den-svartasvanen-problemet och handlar om hur lätt det egentligen är att förutse olika typer misshandel eller om misshandel också kan ske slumpmässigt och oväntat. Det krävs stor kunskap om kausala mekanismer, och inte enbart konstaterade samband, för att algoritmerna ska kunna bli träffsäkra (Lanier et al. 2020). Att identifiera kausala mekanismer är dock mycket komplext när det gäller samhällsvetenskap och i synnerhet den här typen av problem som AI:n har som uppgift att förutse.

Det har också diskuterats vad som händer med medborgares tillit till myndigheter när AI börjar användas i större utsträckning. Kommer det att bidra till ett lägre eller större förtroende? Detta är en fråga som i synnerhet har förts

fram i samband med den ökade användningen av AI inom den sociala barnvården, men även i användandet av AI i stort. Det talas om vikten av att utveckla och använda sig av ”pålitlig AI” (Larsson & Heintz 2020). E-hälsomyndigheten (2020) tar till exempel upp att Big Data ofta innehåller mängder av personuppgifter som dessutom är känsliga uppgifter. Om dessa personuppgifter inte hanteras på ett korrekt sätt riskerar tilliten till AI att skadas, och i förlängningen även myndigheten som använder sig av AI:n. Inom EU finns dessutom GDPR-lagstiftningen (General Data Protection Regulation), som är till för att skydda människors personuppgifter och integritet, vilken sätter gränser för hur Big Data och AI kan användas.

Ökad styrning och kontroll av fattiga

I den internationella forskningen används begreppet ”governance by algorithms” för att kunna analysera hur algoritmer används på olika sätt för styrning och kontroll. Även begreppet ”governmentality of algorithms”, som bygger på Michel Foucaults teorier om makt, används för att synliggöra hur algoritmer används av stora företag och av myndigheter och hur algoritmerna förändrar sociala strukturer och personliga beteenden. Det är alltså inte en fråga om huruvida algoritmerna kan agera inom de regler som finns, utan hur de förändrar spelreglerna genom att själv sätta dem (Burk, 2021 s. 1152). I den internationella forskningen har flera röster höjts som varnar för hur denna typ av övervakning, algoritmisk profilering och automatiserat beslutsfattande med hjälp av AI kan få förödande konsekvenser för vissa redan marginaliserade grupper och individer i samhället. Virginia Eubanks (2017) beskriver till exempel i sin uppmärksammade bok *Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor* hur det har skapats ett ”digitalt fattighus” i USA som automatiserar ojämlikhet och som i synnerhet straffar fattiga. Boken fokuserar på socialförsäkringssystemet och mest kritik riktas mot en algoritm som rankar människor för att kunna räkna ut vilka hemlösa som ska få tillgång till bostad och vilka som ska få avslag. Författaren menar att AI används allt oftare för att avgöra vilka familjer och individer som ska få resurser och vilka som ska få avslag. Valentine (2019) framför liknande kritik, och beskriver hur algoritmerna används som ett instrument för social kontroll i syfte att begränsa och straffa marginaliserade grupper. Författaren menar att de här grupperna på detta sätt inte enbart blir straffade utifrån

rådande lagstiftning och riktlinjer, utan även genom algoritmer. Vidare sägs att “these systems dehumanize the people they target and impoverish standards of due process and justice (Valentine 2019, s. 366). Det är följaktligen inte enbart AI:n som inte är mänsklig, enligt forskaren, utan AI:n omänskliggör människor. Det finns således potentiellt flera etiska problem förknippade med att använda AI inom den sociala barnvården. Det är därför omdiskuterat vilken roll AI ska spela, och vad algoritmer är mest lämpade att användas till. Vissa menar att det inte är algoritmerna i sig som är problemet, utan hur de används (se exempelvis Lanier et al. 2020). Det är därför viktigt att reflektera över vilka uppgifter inom den svenska sociala barnvården som AI och annan teknik kan vara behjälplig i.

Chattbotar

I socialt arbete har det varit mycket fokus på automatiserat beslutsfattande, AI-profilering och prediktiv analys inom den sociala barnvården, men AI kan även användas i chattbotar för att simulera mänskliga samtal. I det föregående kapitlet beskriver Nataliya Thell hur socialarbetare på socialtjänsten erbjuder rådgivning i text, men den här typen av tjänst kan även utföras av en robot. En chattbot är en robot eller mjukvara som automatiskt kommunicerar, besvarar frågor och ger information. Vissa kommunicerar genom text, medan andra även pratar genom röst (Gamble, 2020). Alla chattbotar är inte likadana. Vissa är mer avancerade och kan tolka text och även ställa egna frågor. Chattboten svarar i snabb takt och är ofta tillgänglig dygnet runt, alla dagar i veckan. Många företag använder chattbotar inom deras kundtjänst och flera menar att dessa kommer att stå för den huvudsakliga kundkontakten framöver (Schanke, Burch & Ray 2021). I vissa fall kan chattboten ansvara för hela konversationen, men boten kan också välja att skicka vidare ärendet till en handläggare om den inte själv lyckas besvara till exempel en fråga som kunden ställer. Chattbotar har sina begränsningar och det förs ofta fram att botar har svårt att tolka sammanhanget, vilket gör att svaren ibland kan bli oprecisa eller direkt felaktiga. I och med att maskininlärning används lär sig chattbotar av tidigare konversationer och blir bättre på att ge precisa svar ju fler chattar den har. Risker för data bias som leder till diskriminering har dock diskuterats även i förhållande till användningen av chattbotar. Microsoft lan-

serade till exempel Tay, en AI chattbot som skulle interagera på Twitter för att kunna utveckla samma språk som en 19-årig amerikansk flicka. Dagen efter att Tay lanserades fick den stängas av, då boten agerade som ett rasistiskt troll på sociala medier – det var detta språk som blivit mest närvarande i den data som boten tränats på (E-hälsomyndigheten 2020).

Vid en genomgång av litteraturen på området och av kommuners webbsidor verkar chattbotar inte testas och användas i den svenska socialtjänsten i någon större utsträckning. De har däremot börjat användas inom hälso- och sjukvården, om än fortfarande i liten skala. I och med att personer ofta vänder sig till hälso- och sjukvården och socialt arbete med känsliga frågor, gör detta att användningen av chattbotar i denna kontext är mer omdiskuterad och kritiserad än inom kundservice på privata företag. Inom den svenska hälso- och sjukvården pågår några pilotprojekt, exempelvis *ChatPal*, som beskrivs som ”en digital samtalsvän för unga med psykisk ohälsa”. Projektet motiveras med att den psykiska ohälsan bland unga ökar samtidigt som resurserna inte räcker till. De vill därför undersöka om AI kan vara behjälplig med att både avlasta vårdpersonal och ge fler unga hjälpsökande stöd. De betonar att *ChatPal* inte är någon behandling, utan ett sätt att utöka det befintliga stödet till unga. I likhet med vad som sägs om socialrådgivning i text i föregående kapitel, av Nataliya Thell, förväntas *ChatPal* bidra till ökad tillgänglighet, och detta diskuteras även i ljuset av ett jämlikhetsperspektiv och då utifrån att personer som bor i glesbygden har rätt till samma vård som de som bor i större städer. Det finns även önskemål om att chattboten ska kunna minoritetsspråk och språk som är vanliga bland nyanlända ungdomar för att kunna nå ut till och kunna hjälpa fler (Norrbottnen 2021). Just benämningen ”digital samtalsvän” är intressant då det betonas att den är digital, men vad betyder vän i detta sammanhang (se till exempel Hilde 2017 om den moderna vänskapen)? Den här typen av AI används även allt mer i andra länder. I Helsingfors används exempelvis en chattbot som ger råd i olika hälsorelaterade frågor, men också i frågor som berör till exempel missbruk och socialtjänst (Helsingfors stad 2021).

Chattbotar används även för mer terapeutiska samtal. I en tidningsartikel beskrivs till exempel en amerikansk chattbot som heter Tess och används inom hälso- och sjukvården: ”Den amerikanska roboten Tess ger psykologisk hjälp åt patienter. Hon glömmer inget, har aldrig en dålig dag och tar inte betalt per timme” (Ny teknik 2021). Här beskrivs Tess ha bättre egenskaper

än faktiska människor. Det har förts olika diskussioner om hur användandet av AI påverkar relationen och alliansen mellan behandlare (i detta fall AI-chattbot) och den hjälpsökande. Relationen eller alliansen mellan socialarbetare och klient beskrivs ofta som grundläggande för att kunna skapa en positiv förändring och för att en behandling ska lyckas (Nordesjö, Ulmestig & Scaramuzzino 2021; Scaramuzzino & Hjärpe 2021; Pink, Ferguson & Kelly 2021). Är det möjligt att skapa en relation och allians med en chattbot – behövs det ens?

En studie (Gamble 2020) lyfter fram AI-chattbotar som kallas för *Mhapps* och används i appar för att främja psykisk hälsa. Chattbotarna är programmerade för att kunna olika terapeutiska tekniker och därigenom hjälpa personer som lider av depression eller ångest. Vilka tekniker som används i samtalet anpassas efter den hjälpsökandes behov. Chattbotarna påminner också om att till exempel logga in för ett samtal (se även Ahmed et al. 2021 för en litteraturoversikt). Det betonas dock i Gambles (2020) studie att denna typ av chattbotar inte kan ersätta en riktig terapeut eller socialarbetare. De kan till exempel inte skriva ut recept vid behov av medicinering och det är fortfarande oklart hur effektiva de tekniker som chattbotarna väljer och använder är. De flesta chattbotar är programmerade för att kunna kognitiv beteendeterapi (KBT), en samtalsmetod som har visat goda resultat både vid ångest och posttraumatisk stress (PTSD), men det krävs mer forskning om huruvida utfallet av AI:s användning av till exempel KBT blir densamma (Gamble 2020). Även självhjälp med hjälp av Mindfulness förekommer i vissa likartade appar (Ahmed et al. 2021). Precis som vid prediktiva analyser och verktyg inom den sociala barnvården efterlyses transparens inom detta område, så att någon ska kunna hållas ansvarig om något går fel och för att skydda den personliga integriteten. Ett centralt inslag i pågående diskussion handlar om behovet av att utarbeta en gemensam standard för att kunna säkerställa kvalitén i de terapeutiska samtalen, då det kommer allt fler liknande appar och AI-chattbotar på marknaden. Det finns annars en risk att tilliten minskar till den hjälp som finns att tillgå vid psykisk ohälsa (Gamble 2020), vilket kan få förödande konsekvenser, inte minst för de personer som behöver hjälpen som mest.

Vad händer med professionen, arbetssätt och kompetens?

Användningen av AI påverkar inte enbart service, behandling och brukare, utan kan potentiellt påverka socionomprofessionen, arbetssätt och vilka kompetenser som efterfrågas på arbetsmarknaden (Scaramuzzino 2019). Det finns mycket litteratur som diskuterar vilka konsekvenser den ökade användningen av AI potentiellt kan ha för arbetslivet. Det är främst inom industrin som arbetsuppgifter har automatiserats och tjänster bortrationaliserats, men sedan ett par år tillbaka sker en liknande utveckling inom tjänstesektorn. Detta väcker frågor om hur framtidens socialtjänst och det sociala arbetet kommer att se ut och om AI potentiellt kommer leda till att tjänster och arbetsuppgifter bortrationaliseras, och i så fall i vilken omfattning och vilken typ av uppgifter. Ofta beskrivs AI som ett sätt att effektivisera välfärden. Det beskrivs också som något som kan avlasta välfärdsprofessionella, vars arbete ofta kantas av alldeles för hög arbetsbelastning. Ett scenario som förs fram som önskvärt är att AI kommer att kunna frigöra tid så att socialarbetare kan spendera mer tid med sina brukare och mindre tid på administration och dokumentation (jfr Scaramuzzino 2019 om socialarbetares åsikter om automatisering; Scaramuzzino & Martinell Barfoed 2021 om teknostress).

Vid en genomgång av hur AI-verktyg beskrivs på myndigheters webbsidor och i tidningsartiklar blir det tydligt att de ofta mänskliggörs genom att få ett namn, en personlighet och gärna beskrivs som en i teamet. *ChatPal*, som tidigare diskuterades, beskrivs till exempel som en ”Artificiell kollega” (se även Svensson 2019 om den digitala kollegan vid handläggningen av försörjningsstöd). I en artikel står det: ”Det handlar inte heller om att ersätta människor med en maskin utan att erbjuda en artificiell kollega som kan komma att förändra personalens arbetsbelastning och förhoppningsvis ge mer utrymme för det mänskliga mötet” (Norrboten 2021). Detta citat sammanfattar väl hur dessa olika AI-verktyg beskrivs och omtalas. I Södertälje kommun används istället en chattbot som heter Kim. De skriver på sin webbsida: ”Vi är glada att ha vår nya digitala medarbetare, Kim på plats i kommunen”. Kim beskrivs som en dialogrobot som arbetar på www.sodertalje.se och svarar på medborgarnas frågor dygnet runt. I första hand kommer denna chattbot att svara på frågor som berör kultur- och fritidskontoret, men målsättningen är att den även ska kunna besvara frågor inom alla kommunens verksamheter och kom-

municera med medborgarna på olika språk. Det framställs också en skämtsam intervju med Kim, där en kommunikatör ställer frågorna och följande sägs: ”Hur har de första dagarna på jobbet varit? – Det känns bra, men det är långa dagar. Jag arbetar dygnet runt för att svara på medborgarnas frågor” (Södertälje 2021). Även här blir chattboten mänskliggjord och det kan vara intressant att reflektera över varför det är så viktigt att mänskliggöra robotar. Varför introduceras de som (digitala) kollegor?

Hela idén med att införa AI i offentlig förvaltning är just att börja arbeta på nya sätt och för att kunna göra det kommer nya kompetenser att krävas. Socialarbetare är vana vid att samarbeta med olika aktörer och professioner i sitt arbete, men det kommer kanske bli än viktigare att samarbeta med nya aktörer och professioner, inte minst med teknikbakgrund. För att kunna samverka kommer det att behövas mer avancerad kunskap om teknik som AI. Det är också viktigt att hitta ett gemensamt språk så att man inte pratar förbi varandra och är överens om vad som är den gemensamma målsättningen för att användningen av AI ska bli ändamålsenlig (se även Scaramuzzino & Hjärpe 2021).

Diskussion

Hur kommer framtidens sociala arbete att se ut? Är AI ”framtiden”? Det är mycket fokus på AI i den offentliga debatten. Det verkar dock finnas ett stort glapp mellan talet om AI och hur det ser ut i praktiken, inte minst i en svensk kontext. AI har uppenbarligen och i flera sammanhang blivit en symbol för framtiden och associeras både med stora förhoppningar och med farhågor. Som det här kapitlet visar är användningen av AI inte enbart en teknisk lösning på olika problem som socialtjänsten står inför, det är även en politisk lösning. Med andra ord är användningen av AI i offentlig sektor en del av implementeringen av en politik. I likhet med hur Sandra Hedman och Roberto Scaramuzzino belyser samverkan i sitt kapitel i denna jubileumsskrift blir det viktigt att diskutera hur delaktiga socialarbetare och brukare ska vara i denna policyprocess och i utformningen av algoritmerna (se även Lanier et al. 2020). Det framkommer också att AI består av olika tekniker och kan innebära olika saker. Därför är det viktigt att vi är noga med att vi pratar om samma sak. AI kan användas till små specifika uppgifter och till mer avance-

rade uppgifter. I pratet om AI är det ibland fokus på den teknik som vi har idag, men andra gånger är det på vad AI förväntas kunna göra i framtiden. Detsamma gäller användningen av Big Data. Det kan finnas data inom socialtjänsten som lämpar sig väl för att träna AI, medan andra typer av data lämpar sig mindre bra på grund av risken för olika typer av bias. Lanier et al. (2020, s. 2) skriver: ”This collective lack of knowledge prohibits thoughtful discussion of the various ethical considerations involved in the use of this technology”. För att kunna påverka utvecklingen och vara med i fruktbara samtal om AI krävs kunskap. Inte bara att ett fåtal intresserar sig för ämnet, utan att socionomer på bred front skaffar sig kunskap om AI. Vilka etiska principer anser socionomprofessionen ska råda vid användningen av AI i socialt arbete, internationellt och i Sverige? AI behöver även studeras utifrån ett tvärvetenskapligt perspektiv för att kunna få en bred och komplex bild av möjliga konsekvenser (se Larsson & Heintz, 2020).

En annan viktig punkt som tas upp i forskningen är att den starka politiska viljan att införa AI skapar snabb spridning och implementering av just program och verktyg som förutser risker och föreslår behandlingar inom den sociala barnvården. Även om intentionerna ofta är goda finns det inte tillräckligt med tid för varken reflektion, utvärdering eller att ha fördjupade diskussioner kring etik (Redden 2020; se även Scaramuzzino & Hjärpe 2021). Just de etiska aspekterna är centrala för att AI ska kunna användas på ett ändamålsändligt sätt. Det är ju inte ofta AI i sig som är problemet. Snarare är det hur algoritmerna utformas och används som kan skapa problem, om det saknas tillräckligt med kunskap och inte finns tillräcklig tid för eftertanke. För att få ändamålsenlig användning av AI krävs forskning, pilotprojekt och testbäddar som pågår runt om i landet och i andra länder. Det har också förts fram i forskningen att det ibland finns en övertro till vad AI kommer att kunna göra. Vissa forskare, som Church och Fairchild (2017), menar att AI inte kommer att kunna lösa alla de problem som till exempel den sociala barnvården står inför, men kan vara ett kraftfullt verktyg om den används på ett genomtänkt sätt. Som diskuterats i det här kapitlet kan AI hjälpa till att processa stora mängder data snabbt, användas för att socialarbetare snabbt ska kunna överblicka en situation och vara behjälplig med att till exempel signalera olika problem. Andra möjligheter finns i det förebyggande arbetet och för att förhindra att människor far illa på olika sätt.

I den nationella inriktningen för artificiell intelligens (Regeringskansliet 2018) uttrycks en medvetenhet kring att AI kommer att förändra arbetslivet. AI har inte enbart potential att förändra det sociala arbetes praktik och arbetssätt, utan att ändra på förutsättningarna på hela arbetsmarknaden och i förlängningen vilka branscher, professioner och arbeten som kommer finnas kvar och se till så att det tillkommer nya (Tegmark 2017). Det är därför inte konstigt att det ibland även uttrycks en rädsla för vad AI kommer att innebära för socionomprofessionen, arbetssätt och arbetsmarknadens efterfrågan på kompetenser (jfr Scaramuzzino 2019), även om AI introduceras som en behjälplig, ”digital kollega”. Diskussionen om AI är dock bredare än så, vilket Max Tegmark (2017) lyfter fram i sin bok *Liv 3.0*, då det handlar om vilken framtid vi vill ha och vilken roll AI ska spela i den. I framtiden kommer kanske denna typ av text att skrivas av en ”digital forskare” medan forskare ägnar sig åt andra arbetsuppgifter, har förkortad arbetstid och ägnar sig åt fritidssysselsättningar, eller har ersatts helt och hållet av sina digitala kollegor.

Referenser

- Ahmed, A., Ali, N., Aziz, S., Abd-alrazaq, A., Hassana, A., Khalifa, M., Elhusein, B., Ahmedc, M., Ali S. A. M. & Househ, M. (2021) A review of mobile chatbot apps for anxiety and depression and their self-care features. *Computer Methods and Programs in Biomedicine Update*, 1:1–8.
<https://doi.org/10.1016/j.cmpbup.2021.100012>
- Bostrom, N. (2020) *Superintelligens: Vägar, faror, strategier*. Stockholm: Fri tanke.
- Burk, L.D. (2021) Algorithmic legal metrics. *Notre Dame L. Rev.*, 96(3): 1147–1204.
- Church, C.E. & Fairchild, A.J. (2017) In search of a silver bullet: Child welfare’s embrace of predictive analytics. *Juvenile and Family Court Journal*, 68(1): 67–81.
<https://doi.org/10.1111/jfcj.12086>
- Desiere, S. & Struyven, L. (2021) Using Artificial Intelligence to classify jobseekers: The accuracy-equity trade-off. *Journal of Social Policy*, 50(2): 367–385.
doi:10.1017/S0047279420000203
- E-hälsomyndigheten (2020) *Fokusrapport: Artificiell intelligens och e-hälsa*.
- Eubanks, V. (2017) *Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor*. New York: St. Martin’s Press.
- Gamble, A. (2020). Artificial intelligence and mobile apps for mental healthcare: A social informatics perspective. *Aslib Journal of Information Management*, 72(4): 509–523. <https://doi.org/10.1108/AJIM-11-2019-0316>

- Gillingham, P. (2016) Predictive risk modelling to prevent child maltreatment and other adverse outcomes for service users: Inside the 'black box' of machine learning. *British Journal of Social Work*, 46(4): 1044–1058.
<https://doi.org/10.1093/bjsw/bcv031>
- Glaberson, S.K. (2019) Coding over the cracks: Predictive analytics and child protection. *Fordham Urban Law Journal*, 46(2), 307–363.
- Helsingfors stad (2021) *Hälsostationernas chattbot*.
 [https://ai.hel.fi/sv/halsostationernas-chattbot/, Hämtat: 2021-11-22]
- Hilte, M. (2017) *Den moderna vänskapen*. Malmö: Égalité.
- Lanier, P., Rodriguez, M., Verbiest, S., Bryant, K., Guan, T. & Zolotor, A. (2020) Preventing infant maltreatment with predictive analytics: Applying ethical principles to evidence-based child welfare policy. *Journal of Family Violence*, 35:1–13, <https://doi.org/10.1007/s10896-019-00074-y>
- Larsson, S. & Heintz, F. (2020) Transparency in artificial intelligence. *Internet Policy Review*, 9(2). <https://doi.org/10.14763/2020.2.1469>
- Mattsson, T. (2021) *Intersektionalitet i socialt arbete: Teori, reflektion och praxis*. Malmö: Gleerups.
- Myndigheten för digital förvaltning (2020) *Främja den offentliga förvaltningens förmåga att använda AI*. Delrapport i regeringsuppdraget I2019/01416/DF || I2019/01020/DF.
- Nordesjö, K., Ulmestig, R. & Scaramuzzino, G. (2021) The social worker-client relationship in the digital era: A configurative literature review. *European Journal of Social Work*. <https://doi.org/10.1080/13691457.2021.1964445>.
- Norrbotten (2021) *ChatPal – en digital samtalsvän för unga med psykisk ohälsa*.
 [https://www.norrbotten.se/sv/Utveckling-och-tillvaxt/Utveckling-inom-halso--och-sjukvard/Nyhetsarkiv-FoU/ChatPal--en-digital-samtalsvan-for-unga-med-psykisk-ohalsa/. Hämtat: 2021-11-22].
- Ny teknik (2021) *Ai-roboten stöttar vid psykisk ohälsa*.
 [https://www.nyteknik.se/digitalisering/ai-roboten-stottar-vid-psykisk-ohalsa-6802880. Hämtat: 2021-11-22].
- Pink, S., Ferguson, H. & Kelly, L. (2021) Digital social work: Conceptualising a hybrid anticipatory practice. *Qualitative Social Work*, 1–18.
<https://doi.org/10.1177/14733250211003647>
- Ranerup, A. & Zinner Henriksen, H. (2019) Value positions viewed through the lens of automated decision-making: The case of social services. *Government Information Quarterly*, 36(4). <https://doi.org/10.1016/j.giq.2019.05.004>
- Redden, J. (2020) Predictive analytics and child welfare: Toward data justice. *Canadian Journal of Communication*, 45(1): 101–111.
<https://doi.org/10.22230/cjc.2020v45n1a3479>
- Regeringskansliet (2018) *Nationell inriktning för artificiell intelligens*. Näringsdepartementet.

- Scaramuzzino, G. (2019) *Socialarbetare om automatisering i socialt arbete: En webb-enkätundersökning*. Research Reports in Social Work, 2019:3. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Scaramuzzino, G. & Martinell Barfoed, E. (2021) Swedish social workers' experiences of technostress. *Nordic Social Work Research*.
<https://doi.org/10.1080/2156857X.2021.1951335>
- Scaramuzzino, G. & Hjärpe, T. (2021) *E-socialt arbete inom socialtjänstens Individ- och Familjeomsorg: En systematisk litteraturöversikt*. Forskningsrådet för hälsa, arbetsliv och välfärd.
- Schanke, S., Burtch, G. & Ray, G. (2021) Estimating the impact of “humanizing” customer service chatbots. *Information Systems Research*, 32(3): 736–751.
<https://doi.org/10.1287/isre.2021.1015>
- Svensson, L. (2019) Automatisering: Till nytta eller fördärv? *Socialvetenskaplig tidskrift*, 26(3-4): 341–362.
- Sveriges Kommuner och Regioner (2021) *LEDA för smartare välfärd*.
 [https://skr.se/skr/tjanster/rapporterochskrifter/publikationer/ledaforSMARTarevalfard.36490.html. Hämtat: 2021-11-26].
- Södertälje (2021) *Välkommen Kim, vår nya digitala medarbetare*.
 [https://www.sodertalje.se/nyheter/kommun-kim-ny-digital-medarbetare/. Hämtat: 2021-11-22].
- Tegmark, M. (2017) Liv 3.0: *Att vara människa i den Artificiells Intelligensens tid*. Stockholm: Volante.
- Valentine, S. (2019) Impoverished algorithms: Misguided governments, flawed technologies, and social control. *Fordham Urban Law Journal*, 46(2): 364-427.

14. Samverkan i demokratisk anda

En metod för att möta komplexa utmaningar

SANDRA HEDMAN
ROBERTO SCARAMUZZINO

Introduktion

Detta kapitel handlar om samverkan mellan sektorer och organisationer som en metod för social förändring. Vi vill med detta kapitel både beskriva en särskild metod för samverkan och reflektera över dess möjligheter och utmaningar. Metoden har utvecklats av Sensus studieförbund (Region Skåne-Blekinge) som är en av de stora organisationer som driver folkbildning i Sverige idag. Utgångspunkten för metoden är att arbetssätt, arbetskulturer och organisering måste förändras för att samverkan mellan organisationer ska kunna vara inkluderande, jämlik och hållbar, och bättre kunna bemöta dagens komplexa samhällsproblem. Metoden framstår på så vis som ett alternativ till hierarkiska och mekaniska organisationsstrukturer som är vanligt förekommande och där beslutsfattande är centraliserat, arbetssättet uniformt och formella regler styr arbetet.

Metodens innehåll har utvecklats genom erfarenheter från Forward Malmö som är en lokal arena för samverkan, modeller och material utvecklat av Sensus samverkanspart The Outside¹, som arbetar för rättvis systemförändring samt de vetenskapliga fälten systemiskt tänkande (systems thinking) och transformativ social förändring². Systemiskt tänkande kan beskrivas som ett sätt att se och analysera till exempel en organisation eller ett ekosystem som flöden eller relationer, i och mellan delar, och den ömsesidiga påverkan dessa ”flöden” får som följd, snarare än att fokusera på kategoriseringar av

¹ För mer information, se: <https://www.findtheoutside.com/>

² Det finns hänvisningar i kapitlet till var det går att hitta mer info om respektive perspektiv/arbetsätt.

delar. Ett exempel på en transformativ social förändring är det som sker när en individ eller grupp börjar tänka, känna och agera på ett nytt sätt, som resultat av att deltagarna på ett djupgående plan förändrat sina synsätt och sin förståelse för något.

Metoden kan förstås som en del av en trend i policyprocesser från government, det vill säga hierarkisk centralstyrning där det offentliga tar beslut i beaktande av olika intressenters perspektiv och intresse, till governance eller nätverksstyrning. Governance och nätverksstyrning används som synonymmer i texten för att beskriva en form av offentlig styrning som sker i samverkan med icke offentliga aktörer (Olsson et al. 2019). Med betoning på de kollaborativa inslagen i governance har det beskrivits som en form av styrning där offentliga organisationer direkt engagerar icke-statliga intressenter i en kollektiv, beslutsfattande process i implementering av offentlig policy (Ansell & Gash 2007). Särskilt inom integrationsområdet har samverkan efterfrågats för att skapa bättre förutsättningar för en lyckad etablering av nyanlända (RiR 2014).

Med policy menar vi ”offentlig policy”, det vill säga de offentliga organisationernas mål och medel som används för att styra och administrera olika politikområden. Ofta anger en policy även den riktning som styrningen eller administrationen ska ske emot. Policy kan handla om att förvalta de verksamheter som redan finns men också att förändra dem eller förbättra dem. Ibland kan också ny policy behövas för att möta nya samhällsproblem (Olsson et al. 2019). Nya samhällsproblem behöver inte vara nya fenomen, utan kan handla om gamla fenomen som nyligen har formulerats som samhällsproblem och kräver det offentligas uppmärksamhet och därför en ny policy.

Policy kan därför se mycket olika ut beroende på vilken politisk eller administrativ nivå den utgår ifrån. Policyn hänger ihop med organisationens uppdrag och ansvar. Om vi tar segregationen som exempel på ett samhällsproblem skulle en policy på nationell nivå från regeringens sida se mycket annorlunda ut än en policy på kommunal nivå. Beslutsprocessen skulle se annorlunda ut då stat och kommun styrs på olika sätt men även innehållet i beslutet skulle skiljas åt då stat och kommun förfogar över olika typer av resurser, instrument och åtgärder. Lite förenklat kan man säga att på kommunal nivå blir policyn mer konkret och fokuserad på vad den kommunala förvaltningen, i samverkan med andra aktörer, kan göra gällande segregationsfrågan.

Möjligheterna med samverkan mellan sektorer har lyfts fram alltmer i utvecklingen från government till governance. Behovet av samverkan i policyprocesser kan kopplas till normativa ställningstaganden om att demokratiska beslutsprocesser förutsätter deltagande av de aktörer som policyn berör, det vill säga intressenterna. Dessa intressenter kan vara både offentliga, privata och ideella organisationer. Att inkludera intressenter har också mer praktiska fördelar, då dessa bidrar med sin kunskap till att bättre policy kan formuleras, att besluten har högre legitimitet i och med att de tagits i samråd med dem den berör samt att implementeringen blir lättare då aktörerna redan är ”ombord” (jfr Olsson et al. 2019). Ett förankrat delaktigt ägandeskap kan även bidra till att processens effekter förvaltas långt efter att arbetet med policyn är slut.

Men det finns också omfattande beskrivningar och analyser av de utmaningar som samverkan ställer organisationer inför. En del av dessa risker kan kopplas till olika typer av maktrelationer särskilt där det finns en tydlig obalans i makt och resurser, så kallade ”asymmetriska relationer”. Kooptering är ett begrepp som myntats för att beskriva när en svagare aktör anpassar sina grundläggande värderingar och målsättningar till att mer efterlikna den starkare aktörens för att få vissa fördelar, till exempel att få vara med i en policyprocess (jfr Meeuwisse & Sunesson 1998). Till exempel kan en organisation som är kritisk till rådande asylpolitik riskera att bli koopterad av staten om den skulle välja att samverka i arbetet med personer som är i väntan på utvisning. Organisationen skulle lätt kunna ses som stödjande en politik som den egentligen är kritisk till och skulle vilja förändra (Scaramuzzino & Jönsson 2017). Även olika typer av konflikter mellan aktörer baserade på olika sätt att fungera eller skillnader i ideologi och värderingar måste hanteras, till exempel vilken syn man har på integration om samverkan sker kring nyanländas etablering (ibid).

Beroende på vilken administrativ nivå (lokal, regional, nationell, europeisk) och fas av policyprocessen som avses har olika ramar och metoder för samverkan utvecklats. På nationell nivå finns det flera exempel på dialoger, råd och formaliserade överenskommelser som ska skapa förutsättningar för samverkan (Johansson, Kassman & Scaramuzzino 2011). På lokal nivå finner vi liknande trender, men också samverkansformer som är mer inriktade på praktisk implementering av policy, till exempel samverkansprojekt, idéburet-offentligt partnerskap (IOP) med mera (Jönsson & Scaramuzzino 2016).

Många av dessa syftar till att möta behov av mer inkluderande metoder för policyutveckling och implementering, där deltagande (och inflytande) av medborgare och organisationer i det civila samhället möjliggörs. Ur detta kommer också en idé om en samproduktion (co-production) av välfärds-tjänster.

För att förstå varför just Sensus valt att arbeta med denna samverkansmetod kommer vi först att kortfattat redogöra för folkbildningens, studieförbundens och däribland Sensus demokratiska uppdrag i Sverige. Detta möjliggör att bättre rama in kontexten som metoden utvecklas i. Därefter beskriver vi själva metoden och hur den används. Vi som är författare till kapitlet har båda erfarenhet av samverkan på olika sätt. Sandra Hedman har tidigare arbetat med samverkan mellan den idéburna och den offentliga sektorn inom ramen för integrationsprojektet NAD, och arbetar idag bland annat med att tillämpa och utveckla delar av metoden vi beskriver i detta kapitel inom ramarna för samverkansprojektet Malmö Tillsammans. Roberto Scaramuzzino är lektor i socialt arbete och har forskat om samverkan mellan det offentliga och civilsamhället och undervisar på socionomprogrammet om policyprocesser och socialpolitik. I detta kapitel använder vi våra respektive perspektiv från dels det praktiska arbetet med metoden, dels forskning och teori inom några av de vetenskapliga fält den berör. Med texten vill vi reflektera över möjligheter och utmaningar med metoden samt relatera den till teorier om policyprocesser som bestående av olika faser (Olsson et al. 2019) för att förstå metodens plats i en sådan process. Vi kommer också att använda oss av olika teorier om governance för att reflektera över och diskutera möjligheter och utmaningar.

Folkbildningens demokratiska uppdrag

Sensus studieförbund är en viktig aktör inom folkbildningen och är framväxt ur tre studieförbund med olika inriktningar. Dessa studieförbund grundades alla mellan 1929 och 1935: KFUK-KFUMs studieförbund, Sveriges Kyrkliga Studieförbund och Tjänstemännens Bildningsverksamhet. Att metoden växer fram inom ramen för folkbildningen ligger helt i linje med dess särskilda position i det svenska civilsamhället, men också i den svenska demokratin. Folkbildningen har sin grund i begreppet ”bildning” som syftar till individens

utvecklingsprocess i ”mötet mellan individens egna erfarenheter och de kollektiva erfarenheter som mänskligheten har gjort” (Gustavsson 1992, s. 20).

Den tidiga bildningsrörelsen under första halvan av 1800-talet formades i elitistisk, patriarkalisk och konservativ anda för att samla och fostra bondeklassen. Under industrialismen och utvecklingen mot parlamentarisk demokrati formerades i takt med folkrörelserna allt fler folkbildande institutioner. Folkbildningens roll kom alltmer att syfta till att bemäktiga och mobilisera människor till ett aktivt medborgarskap. Detta innebar bland annat att fostra ”demokratiskt sinnade (och laglydiga) samhällsmedborgare som kunde värna det demokratiska samhällsbygget” (Abrahamsson 2019, s. 7). Det handlade inte längre bara om bildning ”för folket”, utan också ”genom folket”. Den första studiecirkeln anordnades år 1902 och 1912 startades det första studieförbundet, ABF. Idag finns det tio studieförbund i Sverige. Under välfärds-samhällets framväxt kom folkbildningen att bli en given och grundläggande verksamhet (Gustavsson 1992).

Folkbildningens pedagogiska metoder syftade och syftar till att erbjuda former som underlättar för deltagarna att sätta ord på sin upplevda vardag och därigenom utbyta verkligheter. Dels för att förstärka känslan av sammanhang, men också för att visa hur ”samhällsnyttan kunde betraktas som större än summan av enskilda individers behovstillfredsställelse” (Gustavsson i Abrahamsson 2019, s. 7–8). Det handlade inte så mycket om kunskaper där man kunde avgöra vad som var rätt och fel, som i den obligatoriska skolans fokus på fakta och årtal, utan snarare om att ”få klarhet i vad som pågick och varför” (Gustavsson i Abrahamsson 2019).

Under den andra halvan av 1900-talet bidrog statens finansiering av folkbildningen till ett ökat fokus på regelverk, ekonomi och administration och verksamheterna kommersialiserades allteftersom kvantiteten på studiecirkel blev allt viktigare för ekonomin (jfr. Abrahamsson 2019 och Gustavsson 1992).

De fyra syftena med statens stöd till folkbildningen idag uttrycks enligt följande i 1 § förordningen (2015:218) om statsbidrag till folkbildningen (Utbildningsdepartementet 2015:

- 1) stödja verksamhet som bidrar till att stärka och utveckla demokratin,

- 2) bidra till att göra det möjligt för en ökad mångfald människor att påverka sin livssituation och skapa engagemang att delta i samhällsutvecklingen,
- 3) bidra till att utjämna utbildningsklyftor och höja bildnings- och utbildningsnivån i samhället, och
- 4) bidra till att bredda intresset för och öka delaktigheten i kulturlivet.

Målet med folkbildningspolitiken beskrivs som följande: ”Folkbildningen ska ge alla möjlighet att tillsammans med andra öka sin kunskap och bildning för personlig utveckling och delaktighet i samhället” (Utbildningsdepartementet 2013). Således handlar det fortfarande om att bidra till att forma och utbilda samhällsmedborgare som har kunskapen och förutsättningar att delta och påverka.

Som en del av den svenska folkbildningen kan vi förstå Sensus arbete med att utveckla en metod för samverkan i relation till dagens komplexa samhällsproblem. Det finns nämligen en tydlig koppling mellan, å ena sidan, folkbildningens och Sensus Region Skåne-Blekinges självpåtagna uppdrag i samhället och statens förväntningar på dess roll, och, å andra sidan, det kunskapsbehov som finns i samhället för att aktörer ska kunna vara delaktiga i policyprocesser och på så vis kunna bidra till bättre policy.

Metoden

Metoden³ vi tittar på i detta kapitel utvecklas av Sensus studieförbund Region Skåne-Blekinge, en av sex regioner inom organisationen. Sensus Skåne-Blekinge består av 5 olika hemgrupper, varav Hemgrupp Hållbarhet i huvudsak arbetar utifrån metoden medan övriga hemgrupper arbetar mer med traditionell folkbildningsverksamhet. Hemgrupp Hållbarhets arbete fokuserar på Agenda 2030:s Globala mål nummer 11: Inkluderande och Hållbara städer och nummer 17: Genomförande och Globalt Partnerskap.

³ Metodens är en konceptutveckling baserad på erfarenheter från Forward Malmö, modeller och material utvecklat av Sensus samverkanspart The Outside (<https://www.findtheoutside.com/courses>), samt de vetenskapliga fälten ”systems thinking” och transformativ social förändring.

Metoden kan förstås som en konceptutveckling grundad i folkbildningens roll i att ge människor möjlighet att utveckla kunskap och kompetens som behövs för att kunna förstå och möta dagens komplexa samhällsutmaningar.

Konceptet innehåller perspektiv och arbetssätt som kan användas både för att initiera och bygga större samverkansprocesser, och för att ta sig an utmaningar i existerande samverkansprocesser. Något som utmärker metoden är att den är utvecklad för att bemöta utmaningar och problem som karakteriseras som komplexa, det vill säga utgörs av så många sammankopplade faktorer att problematiken blir ”oöverskådlig”. Denna utgångspunkt motiveras genom ramverket Cynefin framework⁴, som argumenterar för att problem behöver olika angreppssätt i relation till deras karaktär. Som jämförelse kan nämnas de problem som definieras som komplicerade och där det går att analysera sig till underliggande relevanta orsaker. Komplicerade utmaningar, som att bygga ett hus, kan lösas genom att anlita experter medan komplexa problem inte har lösningar vi kan analysera oss till. Här måste i stället angreppssättet vara ett testande och lärande för att gemensamt öka vår förståelse för problemens grundorsaker för att röra oss i riktning mot hållbara lösningar.

Utgångspunkten för metoden är att samhället måste börja hantera samhällsutmaningar som en del av, och i relation till, ett större system (jfr. systemiskt tänkande). Trots att många samhällsutmaningar vi ser idag består av ett flertal olikartade bakomliggande utmaningar skapas definitioner av – och lösningar på – enskilda utmaningar ofta i stuprör, det vill säga i ett hierarkiskt system i en avgränsad del av en organisation, som om utmaningarna vore isolerade från varandra. Samhällsutmaningar involverar dessutom i praktiken flera nivåer: individ/grupp, organisation och struktur, något som forskning om system erbjuder teorier och metoder för att hantera. Trots detta, är dagens organisationer och arbetssätt sällan utformade och anpassade till att ge utrymme för inkluderande metoder eller för en bredd av organisationer att faktiskt samverka kring olika lösningar. Trots en snabbt föränderlig omvärld ger arbetssätten inte heller utrymme för kontinuerlig reflektion kring om strukturerna vi verkar inom är ändamålsenliga och kan möta upp de samhällsutmaningar vi har i dagens samhälle.

Den kunskap och kompetens som metoden syftar till att öka förväntas enligt Sensus bidra till en systemförändring, som innebär att samhällsaktörer

⁴ ”The Cynefin framework” är utvecklat av Dave Snowden. För mer information om ramverket: <https://thecynefin.co/about-us/about-cynefin-framework/>

och organisationer får större möjligheter att arbeta och samverka på nya sätt som bättre möter komplexa samhällsutmaningar än rådande samverkansformer och arbetssätt. Ett grundantagande för metoden är att fler aktörer behöver ges möjlighet att delta i att identifiera och utforska lösningar på utmaningar, delta i skapandet av social innovation och bidra till det som ofrånkomligen måste vara ett långsiktigt arbete mot Agenda 2030-målen.

För att erbjuda ett alternativ till generellt rådande mekaniska organisationsstrukturer, där beslutsfattandet är centraliserat och formella regler styr arbetet, syftar metoden till att bygga mer organiska organisationsstrukturer, det vill säga strukturer som utgörs av arbetskulturer, arbetssätt och organisering som gör organisationerna mer flexibla och bättre på att hantera komplexitet.

Den organiska organisationen innebär ett ökat handlingsutrymme för medarbetare, decentraliserat beslutsfattande och medskapande arbetssätt, och baserar processer på systemiskt tänkande (systems thinking) och designmetodik. Kortfattat kan systemiskt tänkande beskrivas som en holistisk ansats där analyser tar hänsyn till orsak-verkan-samband på flera nivåer samtidigt (exempelvis individ och organisation), och inte minst på den strukturella nivån. Designmetodik i sin tur utgår från en så kallad iterativ logik, vilket innebär att arbetet sker i cykler där prototyper för specifika kontexter utvecklas och testas för att kunna tillföra processen snabba och erfarenhetsbaserade lärdomar och förbättringar, som sen blir grund för nästa prototyp.

För att skapa långsiktiga förutsättningar för utveckling av mer organiska organisationsstrukturer ger metoden stöd för att medskapa plattformar och mötesplatser där organisationer och sektorer kan samverka och utveckla gemensamma arbetssätt och organisering. Vidare har processledningen en kapacitetsutvecklande ansats för att stötta individer och grupper att förstå och själva leda i komplexitet, bland annat genom att skapa gemensam kunskap över organisationsgränser och ämnesområden.

Metoden innehåller även specifika modeller för organisering och arbetssätt som används bland annat för att bygga en gemensam tillitsbaserad och meningsskapande arbetskultur (Delat arbete) och skapa prototyper för nya arbetssätt (Chaordic Stepping Stones)⁵.

⁵ Delat arbete (Shared work) och Chaordic Stepping Stones är modeller och material utvecklade av Sensus samverkanspart The Outside, för mer information: <https://www.find-theoutside.com/courses>

Exempel på hur metoden kan användas

Användandet av metoden initieras ofta genom att Sensus processledare ringat in en mindre grupp av personer (en samordningsgrupp) som uttryckt intresse av att utveckla nya arbetssätt för att möta en komplex utmaning. Metoden har hittills oftast använts på tjänstepersons-/aktivitetsnivå, men fungerar lika bra för ledningsgrupper/organisationsnivå. Samordningsgruppen identifierar i sin tur personer, som berörs eller bör beröras (exempelvis från olika sektorer/nivåer), som bjuds in till att bilda en initial arbetsgrupp. Arbetsgruppen expanderar sedan allteftersom fler personer bjuds in till sammanhanget, och vid behov delas arbetsgruppen i flera. I relation till gruppens behov lägger processledarna olika mycket tid på att kompetensutveckla för ökad förståelse för komplexa problem.

Vidare introduceras modellen Delat arbete, som syftar till att forma en gemensam arbetskultur baserad på gemensamma förhållningssätt. En sådan gemensam grund underlättar för en grupp att bygga hållbara relationer och fokusera på det gemensamma arbetet med den utmaning som fört dem samman. Modellen Delat arbete är baserad på följande förhållningssätt:

Relationer som stomme = även om det blir obekvämt så stannar vi i relationerna;

Frågor som svar = vi fokuserar på att utforska frågorna och undviker vanan att söka snabba lösningar;

Sök mångfald = vi bemöter varandra som ”hela människor” inklusive våra olika roller, identiteter och perspektiv, inte som representanter för en organisation;

Alla nivåer – hela tiden = vi har en förståelse för hur det personliga, gruppen, organisatoriska respektive strukturella påverkar hela tiden;

Makt spelar roll = vi förstår att makt påverkar våra relationer, hur vi förstår en fråga och hur vi agerar och vi arbetar med detta faktum.

Poängen med modellen Delat arbete är att den ska bidra till att medvetandegöra faktorer som en grupp kommer behöva återkomma till för att hantera många av de hinder som kan uppstå vid samverkan. Hindren kan till exempel handla om dålig relation/personkemi, ensidiga perspektiv och maktfaktorer

– vilka alla kan ta fokus från innehållet i kärnan av samverkan; det gemensamma arbetet.

En enkel designteori som stöttar gruppen att ta sig an olika delar av det gemensamma arbetet är Andetaget som består av stegen: Utforska behoven/utmaningen, Upptäcka vad som kan göras och Fokusera på vad som blir gruppens nästa steg.

Som viktig del i utvecklandet av nya arbetssätt används modellen Chaordic Stepping Stones (CSS) för att designa och dokumentera processer. Denna modell erbjuder en generativ struktur som tillåter arbetet att fortskrida effektivt, men samtidigt med utrymme för kreativitet och förmågan att tillvarata det lärande och de idéer som uppstår allteftersom. CSS består av nio steg: Behov, Syfte, Principer, Nätverk, Koncept, Begränsande övertygelser, Struktur, Praktik och Lärande. Alla steg inkluderar frågor som guidar designen av ett möte eller en process.

Metoden testades bland annat under 2021 genom två samverkansprojekt i två olika kontexter: Hållbart Helsingborg, finansierat av Delmos, och Malmö Tillsammans, som är finansierat av Tillväxtverket/ERUF. I Hållbart Helsingborg används metoden mer genomgripande medan den i Malmö Tillsammans används för att forma de processer som specifikt syftar till att ta sig an komplexa utmaningar. Hållbart Helsingborg initierades 2019 och omnämns av Helsingborgs stad i dess Voluntary Local Review 2021 – en frivillig rapportering till FN av hur kommunen arbetar för Agenda 2030 - som ett exempel på hur staden arbetar för Mål 17: Genomförande och Globalt partnerskap (Voluntary Local Review of Helsingborg 2021).

En annan typ av kunskap och fronesis

Sensus metod är baserad på förståelsen av samhällsutmaningar som komplexa problem om vilka det endast går att nå begränsad kunskap. Vidare möter metoden de komplexa problemen med hjälp av gemensamt, sektorsöverskridande (sam)arbete och ansvar. Utgångspunkten är att det krävs flera försök för att få till den kunskap och det lärande som på sikt kan leda oss mot mer hållbara lösningar. Genom användningen av designmetodik i det gemensamma arbetet möjliggörs dels identifierandet av gemensamma problemdefinitioner, dels ett successivt utvecklande av potentiella lösningar när de

testas mot verkligheten och allteftersom ny kunskap erhålls och nya erfarenheter görs.

Ett sätt att förstå möjligheterna med Sensus metod utifrån dess perspektiv på kunskap och lärande kan kopplas till begreppet ”fronesis” som kan beskrivas som ”praktiskt omdöme” eller ”praktisk klokhet”. Om vi utgår från att värdepluralism är ett ofrånkomligt villkor i samhället, dvs. att våra värderingar formas utifrån våra normer och vårt praktiska resonerande i relation till en specifik kontext så framgår det varför begreppet fronesis är högst relevant för arbetet med policyprocesser. Om värdepluralism är ett faktum blir det nämligen viktigt att bedöma kunskap utifrån hur relevant och användbar den är i en specifik situation. Denna utvärderingsprocess av vad som är relevant kunskap, det vill säga fronesis, sker i sociala interaktioner människor emellan. Vill vi få goda förutsättningar för en gemensam kunskapsproduktion och ett gemensamt lärande blir det således viktigt att policyprocesser baseras på en ”korrekt procedur”, det vill säga inte bara att de leder till goda resultat. Med andra ord blir det viktigt att proceduren utformas så att kunskap som är politiskt relevant når policyprocessen (jfr Abrahamsson 2019 och Hajer & Wagenaar 2003).

För att demokratin ska fungera krävs det inte bara kunskap utan också social tillit och förmågan att hantera olikheter och konflikter. För att detta ska fungera behöver vi bli bättre på att bidra med och hantera fler perspektiv så att vi gemensamt kan skapa en genomtänkt kunskap om hur verkligheten är beskaffad (jfr. Abrahamsson 2019). Detta är också en förutsättning för en lyckad samverkan där den ömsesidiga kunskapen om olika parter/partners förutsättningar, perspektiv och intressen är avgörande, särskilt när samverkan involverar aktörer från olika sektorer (Scaramuzzino & Jönsson 2017).

Sensus metod framhåller vikten av kunskapsunderlaget genom att processstyrningen är tydligt behovscentrerad och har en tyngdpunkt på användandet av ”varm” (ungefär kvalitativ) data. Som exempel på vad som kan bli fokus för kunskapsproduktion när Sensus metod används, tittar vi på Hållbart Helsingborgs samskapade dokumentation av processen som tar sig an utmaningen ”segregation” hösten 2021, där aktörer från olika organisationer och olika sektorer ingår. I det gemensamma arbetet med segregation har gruppen valt att prioritera genererandet av mer kunskap om behov, och ett gemensamt identifierande av vad fokus för gruppens arbete ska vara. Det betonas att hänsyn tas till både strukturell, organisatorisk och individuell nivå samt att det är

viktigt att identifiera och arbeta med de bakomliggande orsakerna till segregation, till skillnad från att lindra symptom. Gruppens samverkan är uttryckligen organiserad kring att dela erfarenheter och information ”för att förstå så mycket av problematiken som möjligt tillsammans”. För att samla in behov används analyser (”kall” data), erfarenheter och aktiviteter (”varm” data) (Färdplan Hållbart Helsingborg 2022).

Kopplingen till styrning, beslut och politiker

Fler möjligheter med metoden visar sig då vi tittar på några av de utmaningar som brukar associeras med ”governance” (nätverksstyrning). Allteftersom villkoren för policyprocesser har förändrats mot mer nätverksstyrning har det skapats ett institutionellt tomrum i mötet mellan sektorer, där det inte alltid finns givna regler för vem som är ansvarig, vem som har auktoritet över vem, eller vilken sorts ansvarsutkrävande som kan förväntas. Varje organisation inträder med sina egna institutionella förväntningar och rutiner. Således handlar det sällan endast om sakfrågan när individer från olika sektorer möts, utan även om spelreglerna och trovärdighetsdynamik. (Hajer & Wagenaar 2003)

Här kan urskiljas möjligheter med Sensus metod så till vida att tomrummet eller ”det som sker i mellanrummet” mellan organisationer erbjuder ett gemensamt meningsskapande narrativ. Genom modellen Cynefin framework (se tidigare beskrivning) motiveras behovet av nya arbetssätt för att möta komplexa problem då dagens organisationers arbetssätt ofta är utformade för att hantera komplicerade problem, och genom Delat Arbete och Chaordic Stepping Stones ges hopp om, och riktning mot, mer ändamålsenliga arbetssätt för samverkan. Modellerna bidrar också med en sorts ”minsta möjliga ordning” med en struktur och transparens som är enkel för alla att använda och gör det gemensamma arbetet överskådligt att följa.

Från detta perspektiv, genom användandet av metoden i mellanrummet mellan organisationer som tillhör olika sektorer såsom offentlig sektor, näringsliv och civilsamhälle, kan metoden bidra till att erkänna nätverksstyrningens varande men också skapa möjligheter att förstå den, och bidra till att utveckla genomtänkta former av nätverksstyrning (jfr Abrahamsson 2019 och Hajer & Wagenaar 2003).

Där metoden i huvudsak använts i både Helsingborg och i Malmö ingår tjänstepersoner med det mandat det medför att arbeta utifrån politiskt tagna beslut och policy. I kommunala tjänstemäns arbete med att implementera policy finns till viss del ett utrymme att utveckla arbetssätt i samverkan som kopplar an till aktiviteter och hur policyn implementeras. Som exempel kan nämnas en process som genomförs med Hälsa, Vård och Omsorgsförvaltningen i Malmö Stad, vars uppdrag är att motverka ofrivillig ensamhet hos målgruppen 65 år och äldre. Där processleder Malmö Tillsammans, i relation till en av stadens Mötesplatser för äldre, en grupp bestående av äldredagoger, en projektledare som arbetar över flera mötesplatser och en utvecklingssekreterare. Syftet med processen är att bygga gemensam kunskap om arbetssätt för samverkan och utveckla innovativa lösningar i form av konkreta prototyper.

Metoden bör således inte tolkas som att det offentliga öppnar upp beslut genom nya styrningsformer. Politiker har inte ingått i de sammanhang där metoden använts till dags dato. Den transformativa potentialen i metoden fokuserar således inte på att fler ska vara med och ta beslut i processer där det offentliga tidigare hade monopol genom den representativa demokratin. Det handlar snarare om att gradvis förändra rådande tanke- och arbetssätt för intersektoriell samverkan, på tjänstepersonsnivå såväl som ledningsnivå, med syfte att förtydliga och fördjupa den demokratiska potentialen i nätverksstyrningen - inte bara utifrån ett normativt ställningstagande utan framförallt utifrån en empirisk observation av hur samhället ser ut (Hajer & Wagenaar 2003).

Det kan antas att tydligare fokus på ändrade arbetssätt, gemensam kunskapsproduktion och förbättrad förmåga till lösningar på komplexa problem på lednings- och tjänstepersonnivå skulle komma att ge effekt också för politiska beslutsfattare. I färdplanen för Hållbart Helsingborg uttrycks ambitionen ”att skapa kunskap och lärande genom att testa lösningar, som blir grund för rekommendationer till beslutsfattare.”

Mot bakgrund av ett sviktande partipolitiskt intresse i samhället kan samtidigt en vitalisering av policyprocessens relevans och meningsskapande för det verkliga livet tänkas rymma en icke-utforskad potential för att öka medborgares politiska intresse och stärka intresset för den representativa demokratin (Hajer & Wagenaar 2003). Det kan potentiellt leda till ökat engage-

mang i det politiska livet av både enskilda medborgare och kollektiva aktörer såsom grupper, nätverk och organisationer.

Makt inom processen; hur skapar man ett brett och inkluderande deltagande

Nätverksstyrning erbjuder stora möjligheter, bland annat den uppenbara fördelen att samordna autonoma aktörer med olika intressen kring något gemensamt, men det finns också en del utmaningar med en flexibel form som utformas efter hand under processens gång. Nätverk kan medföra problematik i termer av rekrytering, beslutsfattande, styrningsförmåga och ansvarsutkrävande. Konflikthantering blir också problematisk när det saknas en tydlig beslutsprocess, som kan lösa tvisterna (Hedlund & Montin, 2009).

I Sensus metod kan formen för vilka eller hur många som bör inkluderas i en plattform eller en arbetsgrupp se olika ut. Devisen ”bjud in alla som vi tror har behov och intresse av att vara med” ger ledning. Det innebär att de individer som processledare och gruppens innevarande deltagare har kännedom om och bedömer vara relevanta för sammanhanget kommer i fråga.

Det finns inte heller någon formell form eller rutin för beslutsfattande, som till exempel rösträkning. Modellen *Delat arbete*, som syftar till att sätta ramar för arbetskulturen i en arbetsgrupp eller på en samverkansplattform, specificerar inte ansvariga eller någon form för ansvarsutkrävande – snarare symboliserar och betonar modellen nödvändigheten av en organisk och icke-hierarkisk arbetskultur.

Eftersom iterativa arbetssätt och skapande av prototyper genomsyrar metoden, kan metoden ge utrymme för att utveckla lösningar och olika former utefter vad det gemensamma arbetet kräver. Detta gäller deltagandet i form av till exempel rekrytering, konflikthantering och beslutsfattande.

Ett exempel på governance-metod?

Vår utgångspunkt var att vi kan förstå Sensus metod som en del av en trend i policyprocesser från government till governance där det offentliga styrning allt oftare sker i samverkan med andra icke offentliga aktörer. Utifrån detta

perspektiv kan vi jämföra metoden med en definition av collaborative governance eller samverkansbaserad nätverksstyrning. Enligt Ansell och Gash (2007) handlar det om ett styrsätt där en eller flera offentliga organisationer direkt engagerar icke-statliga intressenter i en kollektiv beslutsfattande process som är formell, konsensusorienterad, och deliberativ och som syftar till att skapa eller implementera offentlig policy eller hantera offentliga program eller tillgångar.

Ansell och Gash (2007) preciserar sin definition av collaborative governance genom sex kriterier: (1) processen initieras av offentliga organisationer och myndigheter, (2) deltagarna inkluderar icke-statliga aktörer, (3) deltagare engagerar sig direkt i beslutsfattande och är inte bara "rådfrågade" av offentliga organisationer och myndigheter, (4) processen är formellt organiserad och bygger på kollektiva träffar, (5) processen syftar till konsensus-baserade beslut (även om konsensus inte uppnås i praktiken), samt (6) fokus för samverkan är offentlig beslut och offentlig policy.

Vi finner flera likheter mellan den teoretiskt beskrivna modellen av collaborative governance och Sensus metod, särskilt gällande punkterna 2, 4 och 5, det vill säga deltagandet inkluderar icke-statliga aktörer, metoden kräver formaliserad organisering och kollektiva möten och målet verkar vara att nå en form av konsensus. På tre punkter; 1, 3 och 6, kan vi se att Sensus metod har en bredare ingång än vad som beskrivs i modellen, det vill säga att metoden kan initieras av vem som helst men initiativet kommer i huvudsak från civilsamhället, att deltagare inte involveras direkt i politiska beslut men tar del i de beslut som är relevanta för samverkan ifråga på lednings- eller tjänstepersonnivå och att metoden kan användas även när målet för samverkan inte är offentlig policy.

Att metoden skiljer sig från modellen skulle kunna bero på att den är utvecklad av en organisation i det civila samhället som ser möjligheten för andra aktörer än offentliga att ta initiativ, men som samtidigt inte är utvecklad med endast offentlig sektor och offentlig policy i åtanke. Så som metoden är utformad, det vill säga som en metod för att processleda samverkan, bör den kunna "docka i" flera faser i en policyprocess.

Utifrån ett policyprocess-perspektiv skulle metoden kunna användas i de inledande faserna av en policyprocess, till exempel där samhällsproblem ska omvandlas till policyproblem, sättas på den politiska agendan och policyfrågan ska "ramas" in och möjliga orsaker och lösningar definieras (Olsson et al.

2019). Utifrån ett policyprocess-perspektiv är dessa faser avgörande utifrån möjligheten att delta och kunna påverka. Här kan man jämföra att få delta i en process där segregation redan har ramats in som en demokratifråga eller en säkerhets- och ordningsfråga. Det skapar helt olika förutsättningar för vilka potentiella orsaker som blir möjliga att diskutera samt vilka lösningar som blir aktuella (jfr Olsson et al. 2019). Att delta i en tidig fas i en sådan process kan jämföras med att på nationell nivå vara inbjuden att sitta i en dialog för att utforma en utredning till skillnad från att vara inbjuden att agera remiss på det färdiga förslaget som kommer ut ur själva utredningen (jfr Scaramuzzino & Suter 2019).

Skillnaderna mot modellen går dock djupare än så då Sensus metod har ett tydligare samhällsfokus, där inflytande bara är en del av syftet med arbets-sättet. Folkbildningens bildande funktion genomsyrar metoden som syftar till att skapa förutsättningar för en mer inkluderande process, både genom att skapa mer inkluderande arbetsformer, stärka relationer och genom att öka kunskapen hos samhällsaktörer för att kunna delta aktivt i det offentliga livet.

Slutsatser och diskussion

Sensus metod kan förstås som ett flexibelt verktyg som möjliggör samverkan genom en reflekterande process där ramen för samverkan inte är satt från början (som ofta när samverkan initieras). Metoden är utformad för att tillämpas i huvudsak på lokal nivå. Vi ser dock i dess utformning inga direkta hinder för att den skulle kunna tillämpas på andra nivåer, något som skulle ge fler insikter i metodens möjligheter och begränsningar.

Med metoden möjliggörs förespråkandet av en kunskapssyn som härbärgerar värdepluralism genom att betona betydelsen av lokala situationer och kontexter samt insikten att kunskap och hållbara lösningar måste få utvecklas succesivt. Metoden har också potentialen att fylla mellanrummet, ”tomrummet”, mellan sektorer och organisationer med ett meningsskapande narrativ som bidrar med riktning, transparens och samlar aktörer kring ett strukturerat gemensamt arbete.

För civilsamhället betyder metoden en chans att få inflytande över policy i ett tidigare skede (agendasättning) och kunna kombinera policypåverkan med

samhällspåverkan samt en chans att strukturerat få påverka i det utrymme som ges i kommuners implementering av policy.

Metoden möjliggör en utveckling av arbetssätt och samverkan som medför möjlighet att öka kunskapen hos samhällsaktörer, skapa bättre relationer mellan individer och organisationer och hantera samhällsutmaningar på ett strukturerat sätt.

Metoden innehåller självklart också en del utmaningar. Att det inte finns någon tydlig form för rekrytering, konflikthantering, beslutsfattande och ansvarsutkrävande skulle kunna ses som sådana. Mycket av lösningen på dessa frågor ligger i själva metoden och processen men också i de institutionella logiker som organisationerna befinner sig i och deras grundläggande ansvar gentemot sina medlemmar, medborgare eller ägare.

Utifrån det civila samhällets perspektiv kan det vara viktigt att vara medveten om två risker som finns i samband med att ingå i en samverkansrelation med offentliga aktörer. För det första att undvika så kallat ”token participation” där inflytande inte ges och där deltagandet enbart legitimerar politiska beslut och tar udden av eventuell kritik mot offentlig policy och styrning. Detta kan hänga ihop med en förskjutning av civilsamhällets roll som (mot-)part till det offentliga i riktning mot en roll som partner. Som partner kan en civilsamhällesaktör hamna i en situation där besluten ägs tillsammans med det offentliga, eftersom man som intressent har varit med och tagit besluten.

Vår förhoppning är att denna text visat hur metoden som utvecklas av Sensus har potential att både överbrygga en del utmaningar och utvecklas för att kunna användas på andra politikområden och i relation till andra samhällsutmaningar, men också på andra administrativa nivåer och i andra faser i policyprocesser än hittills. Till skillnad från många governance-modeller, som utvecklats från det offentligas sida för att inkludera fler aktörer i policyprocesser, är Sensus metod utformad utifrån ett civilsamhällesperspektiv. Metoden är vidare utvecklad utifrån ett mer än 100-årigt uppdrag att bidra till att forma och utbilda samhällsmedborgare som har kunskapen och förutsättningar att delta och påverka i samhället och politiken.

Referenser

- Abrahamsson, H. (2019) *Vår tids stora omdaning*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Ansell, C. & Gash, A. (2007) Collaborative Governance in Theory and Practice. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 18(4): 543–571.
- Färdplan Hållbart Helsingborg.
[https://issuu.com/hallbarthelsingborg/docs/fardplan_hallbarthelsingborg.
Hämtat: 20 januari 2022].
- Gustavsson, B. (1992) *Folkbildningens idéhistoria*. Borgholm: Bildningsförl.
- Hajer, A.M. & Wagenaar, H. (2003) *Deliberative Policy Analysis – Understanding Governance in the Network Society*. New York: Cambridge University Press.
- Hedlund, G. & Montin, S. (2009) *Governance på svenska*. Stockholm: Santérus Academic Press.
- Johansson, H., Kassman, A. & Scaramuzzino, R. (2011) *Staten och det civila samhällets organisationer i ett föränderligt välfärdssamhälle – Perspektiv på en överenskommelse*. Stockholm: Överenskommelsen mellan regeringen, idéburna organisationer inom det sociala området och Sveriges Kommuner och Landsting. Andra tematiska studien.
- Jönsson, A. & Scaramuzzino, R. (2016) *Samverkan mellan stat, region och civilsamhälle för nyanländas etablering - En utvärdering av projektet NAD i Skåne*. Lund: Socialhögskolan, Lunds Universitet.
- Meeuwisse, A. & Sunesson, S. (1998) Frivilliga organisationer, socialt arbete och expertis. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 5(2–3):172–193.
- Olsson, J., Berg, M., Hysing, E., Kristianssen, A. & Petersén, A. (2019) *Policy i teori och praktik*. Första upplagan. Lund: Studentlitteratur.
- RiR (2014) *Staten och det civila samhället i integrationsarbetet*. Stockholm: Riksrevisionen.
- Scaramuzzino, R. & Jönsson, A. (2017) Samverkan, dialog och styrning – integration av nyanlända i förening. I: Stig Linde & Roberto Scaramuzzino (red.) *Socialt arbete i civilsamhället – aktörer, former och funktioner*. Lund: Studentlitteratur.
- Scaramuzzino, R. & Suter, B. (2020) Holding course: Civil society organizations' value expressions in the Swedish legislative consultation system before and after 2015. I: Elżbieta M. Goździak, Izabella Main, Brigitte Suter (red.) *Europe and the Refugee Response: A Crisis of Values?* London: Routledge.
- Utbildningsdepartementet (2013) *Allas kunskap – allas bildning*. Prop. 2013/14:172. Stockholm: Regeringskansliet.
- Utbildningsdepartementet (2015) *Förordning (2015:218) om statsbidrag till folkbildningen*. Stockholm: Regeringskansliet.
- Voluntary Local Review of Helsingborg – Sustainable Development Goals, 2021*.
[https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/27959Helsingborg_VLR_2021.pdf. Hämtat: 21 juli 2022].

Tema:
Om kunskapssyn
och det mödosamma
lärandet

Introduktion

STIG LINDE

Kunskaper inom det sociala arbetet kan sökas på flera sätt. Det handlar inte bara om metod, utan fastmer om vilka frågor som ställs. Vi kan undra: Vad är *effekten av insatsen x*, till hjälp för människor i situation *y*? En annan fråga, från ett annat håll, är: *Vad gör y möjligt?* Och en både vetenskapsteoretisk och praktisk fråga är: *Från vems perspektiv* spanar vi efter detta? Från de gamla filosoferna har vi även med oss begrepp som särskiljer olika slag av kunskap; från den vetenskapligt definierade och den hantverksmässiga och konstnärliga kunskapen, till klokheten och visheten. Men dessa kunskapsformer är naturligtvis invävda i varandra. Kunskap beskrivs i Svenska akademins ordlista som vetande, insikt, kännedom. Här ska nu kort introduceras tre kapitel som alla behandlar frågor om kunskap.

Verner Denvall tar i sitt kapitel *Tröghetens mekanismer* sin utgångspunkt i kunskapers användning. Hur kan ny kunskap komma till nytta när de yrkesverksamma fortsätter arbeta som förut? Hans konstaterande att det verkar ”vara lättare att lägga till nya metoder än att ta bort etablerade” visar på problemet som kapitlet behandlar. Vi som människor fortsätter gärna att göra det som vi bestämt oss för. När nya rön med tillhörande arbetsformer lanseras och sprids kommer gammal och ny kunskap i svang samtidigt. Då uppstår inte oväntat frågan vilken kunskap som ska gälla.

Traditionens tröghet är en faktor att räkna med. Dessa ”tröghetens mekanismer” kan beskrivas som inbäddade i den organisatoriska praktiken, till och med om medarbetarna byts ut. Notera att ”tröghet” inte bör ses som ett värderande begrepp, utan kan även verka som ett skydd för det välfungerande. Kapitlet lyfter fram vad vi vet om implementering och avimplementering. Går det att ”av-lära” arbetsformer och kunskapsbegrepp i en verksamhet för att kunna hantera det nya? Ett exempel som ges handlar om Bostad först, modellen som trots stöd i forskning inte slagit igenom i de kommunala praktikerna.

I den vetenskapliga litteraturen har debatterats vad som kan sägas utgöra evidens, det vill säga stöd eller bevis som underlag för en viss social insats eller intervention. Här har jämförelsen med det medicinska fältet påtalats, exempelvis när Socialstyrelsens då (1998) nya generaldirektör intervjuades i tid-

skriften *Socionomen* under rubriken ”Socialtjänsten borde ha samma kvalitetstänkande som sjukvården”.

Forskningen på det sociala området är fortfarande inställd på samhällsvetenskapliga problem. Det finns för få studier som fokuserar på resultaten av de sociala insatserna. Jag saknar den kliniska forskning med slumpmässiga urval och jämförelsegrupper, som är så vanlig inom det medicinska området.

(*Socionomen* nr 7 1998, s.61)

Till den diskussionen hör också vilka metoderna är för att kunna säkerställa och sätta sådan kunskap på pränt. Detta är inte bara tekniska frågor. Diskussionen rymmer allt från kunskapsfilosofiska frågor till frågor om resursfördelning, och därmed makt, något som avspeglas i den terminologi som uppstod på 00-talet. Ett exempel på det är Socialstyrelsens namngivning av den 2010 organiserade ”Avdelningen för kunskapsstyrning”. Denna utveckling och dess konsekvenser diskuteras av Katarina Jacobsson och Anna Meeuwisse som i kapitlet *Evidensprojektets återvändgränd* intar en bestämd hållning i den debatt om kunskapsstyrning i det sociala arbetsfältet som förts de senaste decennierna.

Filosoferna som omtalades inledningsvis är våra hjälpredor när vi söker kunskap. Nicholas Cusanus, född 1401, var teolog och filosof tillika jurist och matematiker. I Martin Bergströms och Stig Lindes kapitel prövas ett par av hans begrepp som tillgängliggjorts i vår tid av Södertörnsprofessorn Jonna Bornemark. Syftet med kapitlet är att synliggöra alla – nej, det går inte – men några av de många val en studie av en intervention rymmer. En grundläggande fråga: *Vad* i allt det som vi ser längs den horisont som aldrig tar slut är det vi vill veta mer om? *Vilka* språkliga begrepp är det som kan leda oss mot att begripa något litet mer? Detta intellektuella arbete beskrivs i kapitlet i formen av en dialog mellan olika slags förnuft, en konstruktiv konversation som i den föränderliga värld vi lever i aldrig får avstanna. Ett kunskapsökande inom familjehemsvård, eller så kallat tredelat föräldraskap, utgör kapitlets exempel.

Bildning inom socialt arbete äger rum i ett organisatoriskt sammanhang där kunskaper inte svävar fritt utan medieras, förmedlas och formas, i och av olika institutioner. De blir kött och synapser i människors kroppar som tänker och träter och handlar. De tre kapitlen i detta tema har som en gemensam ambition att motarbeta en ensidig och enögd kunskapssyn som reducerar vår förståelse av vetandets former.

15. Evidensprojektets återvändsgränd

KATARINA JACOBSSON

ANNA MEEUWISSE

Varför uppstår fattigdom och varför biter den sig fast? Varför lämnar missbrukare droger och hur går det till? Varför prioriterar yrkesverksamma dokumentation framför klienten? Eller varför omhändertas barn mer i en del av landet än i en annan? Den här typen av frågor har hög relevans för socialt arbete och vilar på samhällsvetenskaplig grund. Även medicinskt eller psykologiskt inspirerade frågeställningar ryms inom socialt arbete. Då ställer man istället frågor kring huruvida en viss insats eller metod har påverkat klienten: Har insatsen haft önskvärd effekt? Vi menar att alla dessa frågor är betydelsefulla för att utveckla professionellt socialt arbete, men är bekymrade över att statsmakternas styrning mot effektutvärderingar (den senare typen av frågor) riskerar att leda till en enögd kunskapssyn. I den här texten vill vi vidareutveckla varför.

I tidigare analyser har vi uppmärksammat statliga styrningsstrategier som i evidensbaseringsens namn riskerar att begränsa den akademiska kunskapsbasen för socialt arbete (Jacobsson & Meeuwisse 2018). Det har bland annat byggts upp en statlig kunskapsbyråkrati med strävan att styra medel och incitament mot effektutvärderingar som anses stå för en högre ”evidens kvalitet” än annan forskning. Denna utveckling ger uttryck för något som vi vill beteckna som scientifiering av socialt arbete både som forskningsdisciplin, utbildning och praktik. En sådan process betyder dessvärre inte att socialt arbete blir mer vetenskapligt grundat och utvecklat. Begreppet scientism innebär nämligen en övertro på i synnerhet naturvetenskapliga perspektiv och metoder; med Peter Weingarts ord är scientifiering: ”a process whereby the use of and claim to systematic and certified knowledge produced in the spirit of ‘truth-seeking’ science becomes the chief legitimating source for activity in virtually all other functional subsystems” (Weingart 1997, s. 610). Begreppet scientifiering kan jämföras med det Bergmark och Karlsson (2021, s. 39) lägger i begreppet medikalisering: ”Idag...tar medikaliseringsprocessen ofta formen av en omvandling från vad som påstås vara pseudovetenskap

(eller frånvaro av vetenskap) till vetenskap, till exempel från humanistisk psykologi till neurovetenskap.” Evidensprojektet inom socialt arbete har den medicinska motsvarigheten som förlaga och åberopar högsta vetenskapliga kvalitet med systematiska litteraturöversikter av företrädesvis randomiserade studier med kontrollgrupper. Enligt Tor-Johan Ekeland, norsk professor i socialpsykologi, är dagens evidensinriktning paradoxalt nog inte ens särskilt vetenskaplig trots dess storslagna vetenskapliga anspråk:

Först och främst handlar evidensbegreppet om en relativt ateoretisk empirisk pragmatism upphöjd som en vetenskaplig styrningsprincip för praktiken. Det viktigaste är att dokumentera att något fungerar – varför, vilket är vetenskapens mål att svara på, har kommit i bakgrunden. (Ekeland 2007, s. 10, vår översättning)

För socialt arbete innebär ömsesidigt förstärkande processer av scientifiering och ökad politisk styrning en reduktionistisk syn på kunskapsområdet och forskningen samt en begränsad förståelse av praktiken. I detta kapitel ska vi ge exempel på hur sådana processer konkret kommer till uttryck samt vilken kunskapslogik som därigenom skapas.

Relevant kunskap omdefinieras

Låt oss börja med att ge exempel på hur socialt arbete som forskningsdisciplin brukar definieras i Sverige. Det finns ingen given definition och formuleringarna varierar lite från lärosäte till lärosäte, men den gemensamma utgångspunkten är att socialt arbete är ett samhällsvetenskapligt ämne och att sociala problem och sociala interventioner utgör centrala studieobjekt. Forskningen rör klassiska sociala frågor som exempelvis fattigdom, barns och familjers välfärd, åldrande, missbruk och beroende och ställer frågor om hur social utsatthet uppkommer, förebyggs och motverkas, om hur det sociala arbetet organiseras och om socialpolitikens utformning och konsekvenser (se även Jönsons kapitel i denna bok). I Sverige finns en tradition av att socialt arbete förknippas med välfärdsstaten och särskilt med kommunernas socialtjänst, vilket återspeglas i vad många forskare inom disciplinen bedriver studier om. Det utförs dock också forskning om andra former av socialt arbete, till exempel insatser som görs inom ramen för civilsamhället.

Forskning i socialt arbete är med andra ord ett brett definierat kunskapsområde där sociala problem och sociala interventioner undersöks inte bara på individnivå utan också på organisationsnivå och samhällsnivå, och där forskaren tillämpar ett brett spektrum av samhällsvetenskapliga teorier och metoder. Strävan mot en så kallad evidensbaserad praktik bygger på helt andra utgångspunkter.

Krav på ett mer målrationellt, metodmedvetet och evidensbaserat socialt arbete har i Sverige skärpts påtagligt under senare år. Med inspiration från utvecklingen på det medicinska området har Socialstyrelsen på regeringens uppdrag genomdrivit ett omfattande reformarbete i syfte att göra det sociala arbetet evidensbaserat (SOU 2008:18). En sådan ansats, menar man, förutsätter att studier av olika interventioner samlas in systematiskt i en litteraturoversikt för att möjliggöra jämförelse och utvärdering av olika interventioners effektivitet (systematiska kunskapsöversikter). Ansatsen förutsätter vidare att forskarna i högre utsträckning ägnar sig åt en bestämd typ av studier, helst ”randomiserade kontrollerade studier” med experimentgrupper och kontrollgrupper för att med förmodad säkerhet kunna dra slutsatser om olika metoders effekter.

Kraven på att socialt arbete skall vara evidensbaserat enligt denna snäva uppfattning innebär inte bara att man med en särskild metodik skall undersöka om metoderna verkligen fungerar och målen uppnås, de förutsätter också att man är klar över exakt vilka insatser som sätts in. Detta anses bäst kunna uppnås genom att troget följa kliniska riktlinjer och metodmanualer, vilket samtidigt medför en ökad standardisering av det sociala arbetet och en risk för minskad autonomi för professionen (Jacobsson & Martinell Barfoed 2016; Svensson & Ponnert 2016; se Timmermans & Berg 2003 för motsvarande utveckling på det medicinska området).

En nyckelaktör i ambitionerna att evidensbasera det sociala arbetet är Statens beredning för medicinsk och social utvärdering (SBU). SBU grundades så sent som 1987 men är ändå en av de äldsta organisationerna i sitt slag i världen. Organisationen och dess verksamhet är ett uttryck för den i särskilt Sverige och Storbritannien ökade politiska tilltron till ”health technology assessments” (HTA) som ett led i rörelsen för evidensbaserad medicin och som underlag för beslutsfattande (Banta 2003). I Sverige efterfrågas nu inte bara utvärderingar av medicinsk teknologi utan också av sociala insatser, så kallade ”social technology assessments” (STA). SBUs metoder för att systematiskt

granska och sammanställa stora mängder data för att ge svar på frågor om behandlingseffekterna och eventuella ekonomiska besparingar av en viss medicinsk behandling anses med enkla justeringar även kunna tillämpas på det sociala området.

Retoriska grepp: socialt arbete som utforskad mark

Den retorik som omgärdar evidensprojektet ställer gärna nytt mot gammalt. Med standardiserade instrument (evidensbaserade eller inte) framhålls professionsideal som systematik och objektivitet i kontrast till spekulation och magkänsla, det vill säga det "gamla" arbetssättet (Martinell Barfoed & Jacobsson 2012). Men vi finner också vad som kan kallas koloniserande ambitioner, där argumentationen utgår från att socialt arbete är ett nytt fält – som om "det gamla" inte ens existerat. Ibland framförs exempelvis påståendet att socialtjänstens arbete är helt obeforskat (Sundell, Soydan, Tengvald & Anttila 2010) i ansträngningar att övertyga politiker, beslutsfattare, praktiker och forskare om att krafttag på området behövs. Att hemsidan Avhandlingar.se ger 51 träffar på socialtjänsten och det digitala vetenskapliga arkivet (DIVA) ger 516 träffar bara på svenska forskningspublikationer om socialtjänsten tycks vara ovidkommande. Syftet med påståendet är nämligen inte att skildra forskningsfältet i sin helhet, utan att saluföra en snäv och nischad typ av forskning om socialt arbete.

Förutom argument om den omedelbara nyttan av evidensbaserad praktik (EBP) för klienter och praktiker såväl som för politiker, framhålls praktikinära forskning och brukarmedverkan som innovationer i evidensbaserings namn (se till exempel Socialstyrelsen 2013; *Vetenskap & Praxis* 2017). I ett slag suddas ämnets vetenskapshistoria ut. Den långa forskningstraditionen av praktikinära forskning, bland annat företrädd av Jane Addams och den forskning som bedrevs i Chicagos slumkvarter i slutet av 1800-talet och början på 1900-talet (Gross 2009), sätts inom parentes. Likaså ignoreras den rad fältförlagda forskningsprojekt som bedrivits på svensk mark på 1960-talet (till exempel Barnbyn Skå, Krukis, Östergård och Österhus). Dessa studier har bildat modell för forskningen i socialt arbete, vilken fortfarande ofta är empiriskt grundad i lokala fallstudier (till exempel Sunesson 2003; Jacobsson & Meeuwisse 2010). Denna historik ryms inte i bilden av att evidensrörelsen nu lanserar så kallad praktikinära forskning.

Även anspråken på att evidensideologin på ett nytt sätt tillför intresse för och omsorg om brukaren, bortser från ett starkt intresse av brukarmedverkan inom ämnet (se till exempel Beresford och Campbell 1994; Eriksson 2015; Heule 2021; McLaughlin et al. 2021). Socialstyrelsen (2013) refererar förvisso till en kartläggning genomförd 2011, som mycket riktigt visar att en rad olika former av brukarinflytande och brukarmedverkan redan praktiseras i kommunerna. Problemet tycks handla om att brukarmedverkan sällan är formulerat i termer av en viss metod och när så trots allt är fallet har den inte beforskats med de rätta (utfalls)metoderna:

Få metoder för att stärka brukarmedverkan och -inflytande är beskrivna i forskningslitteraturen. En metod, Shared decision making eller Delat beslutsfattande, är dock utvärderad i randomiserade kontrollerade studier, det vill säga att man slumpvis har delat in personerna i två grupper, en grupp som får insatsen och en som inte får den. För övriga finns enbart beskrivningar och för vissa finns uppföljningar i form av intervjuer eller dokumentstudier /.../ En slutsats från kartläggningen var att fokus i dag tycks ligga på processen för inflytande snarare än på dess utfall. (Socialstyrelsen 2013, s. 18)

Det är intressant att notera att såväl lansering av evidensideologin som kritiken mot densamma känns igen även från andra fält än socialt arbete, inte minst på det medicinska området (se exempelvis Greenhalgh 2012). Från det pedagogiska fältet känner vi igen evidensrörelsens anspråk på att ha introducerat praktiktäna forskning, liksom EBP-skeptikernas framhållande av en lång pedagogisk tradition av aktionsforskning (inspirerad av socialpsykologer som Kurt Lewin). Som utbildningsvetarna Serder och Malmström (2020) påpekar har praktiktäna forskning inom evidensparadigmet en annan betydelse än den historiskt har haft: inom detta paradigm betecknar begreppet forskning som inte rör sig utanför det som sker i klassrummet och som endast inriktas på att hitta de rätta metoderna.

Skildringen av socialt arbete som ett obeforskat fält, eller i varje fall ett undermåligt beforskat sådant, tjänar ambitionen att genomdriva ett kunskapsteoretiskt och metodologiskt paradigmskifte för socialt arbete. Detta paradigmskifte kläs i termer av objektivitet och nytta och rimmor därmed väl med de nya former för kunskapsproduktion och kunskapsspridning som enligt vetenskapssociologen Peter Weingart (1997) präglar utvecklingen av i synnerhet politikrelaterade vetenskapsområden (som socialt arbete). Känneteck-

nande för en sådan utveckling är att universiteten förlorar något av sitt monopol på kunskapsproduktion och att en betoning på tillämpbarhet ökar (eller ”nyttiggörande” som det ibland benämns). Därtill kommer tendensen att kriterier för kvalitetskontroll av forskning inte längre i huvudsak är en vetenskaplig fråga utan att även sociala, politiska och ekonomiska kriterier vägs in; förväntningar på att leverera det som externa intressenter efterfrågar blir starkare. Det innebär också att forskning som inte uppfyller de angivna kriterierna, och underlåter att ge de specifika och nyttiga svar som begärs, allt oftare ifrågasätts. Därmed innebär scientifiering av socialt arbete snarare ett fjärmande från vetenskaplig utveckling och diskussion än ett bidrag till en starkare vetenskaplig grund för professionen att arbeta utifrån.

Kunskapsluckor – en intellektuell eller teknisk fråga?

Låt oss fördjupa oss något i på vilket sätt det vi kallar en enögd kunskapssyn kommer till uttryck på konkreta och praktiska plan. SBU har haft en viktig roll i forskningsrådets Fortes tioåriga strategiska plan. Denna myndighet gavs ansvaret att identifiera så kallade kunskapsluckor – alltså det man menar att det behövs mer forskning om. Men hur går det till att identifiera kunskapsluckor? Som samhällsvetare skulle vi beskriva det som ett i högsta grad intellektuellt arbete. En kunskapslucka kan visa sig efter noggranna litteraturgenomgångar, men den kan också upptäckas i samband med en vardaglig observation eller uppenbaras mitt under ett pågående forskningsprojekt. Synliggörandet av kunskapsluckor sker ofta i en dynamisk process: i akademiska diskussioner, under analysarbetet, i samtal mellan forskare, praktiker, journalister och brukare. Politiker kan uppmärksamma områden man önskar generera mer kunskap om, men själva kunskapsluckan – eller forskningsproblemet – karvas fram i ett intellektuellt arbete.

Vår uppfattning kring hur kunskapsluckor definieras delas inte av alla. SBU:s kunskapsluckor ges istället en snäv och utvärderingsbar definition: ”En vetenskaplig kunskapslucka innebär att det saknas evidens för vilken sammanvägd effekt en metod eller insats har, det vill säga kunskap från en systematisk översikt.”¹

¹ <https://www.sbu.se/sv/publikationer/kunskapsluckor/> (hämtat: 2021-10-21)

Med denna kunskapssyn görs arbetet med kunskapsluckor till en teknisk fråga, som i princip kan hanteras av administratörer. Här handlar det om att ”samla in” kunskapsluckor och arkivera dem i en databas: ”SBU:s databas för vetenskapliga kunskapsluckor”. SBU:s syn på kunskapsluckor i kombination med digitala verktyg möjliggör uttalanden i stil med: ”Totalt fanns det 1733 kunskapsluckor i SBU:s databas den 20 mars 2017...” (SBU, 2017, s. 21). Bergmark och Karlsson (2021 s. 33) fann att tre år senare hade antalet ökat till hela 2 673 kunskapsluckor. För en samhällsvetare framstår detta som en enkelspårig och märkligt teknisk procedur för att identifiera utforskade områden.

Att kunskapsluckor i själva verket kan uppstå och förstås på olika sätt – och dessutom kan ge upphov till värdekonflikter och moraliska problem av olika slag – har bland annat uppmärksammats av Nils-Eric Sahlin, professor i filosofi och medicinsk etik vid Lunds universitet. I ett PM som presenterades på en SBU-konferens om kunskapsluckor 2011 pekar han på att man måste fråga sig *varför* forskningen inte är genomförd.

Beror det på att den av moraliska eller metodologiska skäl är ogenomförbar? Eller är den ogenomförd på grund av att vi inte kommit på vad vi borde ta reda på? Eller beror det på att vi inte har råd att ta reda på det vi vill få reda på, eller på att vi föredrar att lägga pengarna på något annat? Eller är skälet att vi helst undviker den kunskapen? Om man är intresserad av kunskapsluckor och moral har svaret viss betydelse. (Sahlin 2010, s. 4–5)

Det kan vara både metodologiskt och moraliskt problematiskt att genomföra kontrollerade studier av vården när insatserna och andra faktorer inte kan isoleras från varandra, som fallet ofta är i omvårdnad och socialt arbete. Stöd och omsorg riktad till äldre sårbara personer och kroniskt sjuka barn menar Sahlin (2010) är exempel på områden med stor komplexitet, där den redan omfattande forskningen omöjligen kan fylla alla tänkbara kunskapsluckor. Strävan efter att göra kontrollerade studier kan i värsta fall också leda till en renodling av vårdsituationen så att den förvärrar tillvaron för patienten. Men ogenomförd forskning kan förstås även bero på att forskning kostar pengar och att någon måste finansiera den. Forskare måste söka medel från forskningsråden, som har makten att bestämma vilka forskningsområden som ska prioriteras och vilka ansökningar som ska beviljas medel:

Den som ställer frågorna kan styra vilka kunskapsluckor som täpps igen och vilka kunskapsluckor som lämnas obesvarade, det vill säga vilken forskning som förblir ogenomförd. Moraliskt är detta inte oproblemiskt. (Sahlin 2010, s. 6)

Vi har tidigare pekat på de vittomfattande anspråk SBU gör då de begärt att kunna ”beställa” det man menar är värdefull forskning samt den privilegierade position myndigheten har i förhållande till forskningsrådet Forte (Jacobson & Meeuwisse 2018). SBU framställer sig som kvalificerad och berättigad att peka ut klienters intressen medan forskarnas motiv och bedömningar ifrågasätts (SBU 2015, s. 15). Banden mellan SBU och forskningsrådet Forte är ömsesidigt erkända i flera rapporter och genom systematisk samverkan. SBU hade bland annat en viktig roll i forskningsrådets senaste strategiska tioårsplan (Forte 2015). I samma dokument föreskrivs att SBU ska ansvara för att identifiera vetenskapliga kunskapsluckor, medan forskningsrådet i dialog med forskare ska ansvara för ”översättningen” till forskningsutlysningar. SBU är med andra ord en central aktör i en ny kunskapsbyråkrati som med en till synes opolitisk och objektiv agenda kan påverka vilka frågor som bör ställas, vilken kunskap som bör produceras och vad som räknas som (vetenskaplig) kunskap.

För att återknyta till Sahlin (2010) som citerades ovan: Moraliskt är detta inte oproblemiskt.

Forskningsmedel som ökar men inskränks

Hur går det då konkret till när forskning ska styras i riktningen mot att besvara alla de kunskapsluckor som står att finna i SBU:s databas? Statsmakternas satsning på forskning i socialt arbete under senare år kan till stor del tillskrivas det kunskapsbyråkratiska bygge som drivits av nyckelaktörer som Socialstyrelsen, Sveriges kommuner och regioner (SKR), SBU, Forte och Rådet för styrning av kunskap. Mellan åren 2021 och 2026 öronmärks 160 miljoner hos Forte för det nationella forskningsprogrammet Tillämpad välfärdsforskning och mellan 2018 och 2020 fördelades ett hundratal miljoner. Därtill har nästan 100 miljoner tilldelats en särskild forskarskola för yrkesverksamma som startades i södra Sverige 2019. Det råder alltså inga tvivel om att statsmakterna menar allvar med att skjuta till medel till forskning inom socialt arbete

och det är till stor del evidensförespråkarnas förtjänst. Dessa miljontals kronor har fått och kommer att få stor betydelse för ämnet. Hur utlysningarna formuleras stakar ut vägen för en stor del av framtida forskning i socialt arbete. I den hårda konkurrensen om forskningsmedel finns goda chanser – eller risker med vårt sätt att se det – att forskarna ”evidensanpassar” sig för att få del av kakan, på bekostnad av ett samhällsvetenskapligt perspektiv på sociala problem.

Redan benämningen av forskningsprogrammet Tillämpad välfärdsforskning anger en riktning som specificeras ytterligare i åtta olika prioriteringsområden där ”effekter av interventioner” och ”metoder för att utreda individers behov av insatser” kommer på första och andra plats. I de första två utlysningarna listades prioriteringsområdena enbart i punktform. Forskarna hörsammade dock inte uppmaningen att söka medel för exempelvis effektstudier i någon större omfattning så det tredje året, 2020, presenterades prioriteringsområdena med siffror som tydligt indikerar vad som prioriteras högst. Därtill formulerades den explicita uppmaningen att det särskilt var forskning som kunde sorteras in under nummer 1–3 som skulle belönas i utlysningen:

- 1) effekter av interventioner
- 2) metoder för att utreda individers behov av insatser
- 3) socialtjänstens förebyggande arbete och tidiga insatser
- 4) implementering, förändrings- och förbättringsarbete
- 5) sammanhållna insatskedjor och samverkan
- 6) brukarmedverkan/delaktighet
- 7) digitalisering och välfärdsteknik
- 8) ideell och privat sektor som utförare av socialtjänstens insatser

Nya argumentationslinjer i avslagsformuleringar

De tre högprioriterade områdena anger förhållandevis avgränsade forskningsansatser och det har visat sig att dessa till och med kan vara mer kringskurna än vad man till förstone kan tro. Detta framgår när vi tar del av beredningsgruppens motiveringar till att avslå en ansökan. Sådana beslutsmotiveringar är inte offentliga utan skickas endast till huvudsökande, men vi har fått ta del av två avslagsbeslut och ska stanna vid dem för att belysa en beslutsargumentation som för oss hittills varit främmande i forskningsråds-sammanhang. Forskare i socialt arbete konkurrerar om forskningsmedel tillsammans med andra samhällsvetare, vårdvetare och till och med medicinare. Den absoluta majoriteten av alla dessa forskare har erfarenhet av att inte beviljas finansiering – det är en del av en forskares vardag. Det anmärkningsvärda i beslutsmotiveringarna är alltså inte att forskarna nekas anslag för forskningsidén, det är *hur* avslagen motiveras som indikerar en ny argumentationslinje.

I det ena fallet sökte forskarna medel för att genomföra en intervention som riktade sig till professionella som ett stöd för deras hantering av en vanligt förekommande insats för barn och unga. Syftet var att undersöka om stödet till de professionella hade några effekter på hur insatsen uppfattades och genomfördes av desamma. Forskarnas problem hade identifierats och formulerats i samspel med professionella inom socialtjänsten, vilket är ett kriterium för utlysningen Tillämpad välfärdsforskning. I beredningsgruppens yttrande repeterar man de tre prioriterade områdena, men konstaterar att den föreslagna interventionen ju avsåg de professionella och inte klienter, vilket av allt att döma tycks ha varit ett förgivettaget kriterium för det första prioriteringsområdet ("effekter av interventioner"). Yttrandet fortsätter: "It is further unclear how the project would contribute to an increased quality in methodology for investigating the needs."² Något dylikt syfte fanns överhuvudtaget inte med den föreslagna studien.

Det är alltså inte vilka interventioner som helst eller vilka effekter som helst som kan undersökas. Dessutom kan överraskande förväntningar resas i argumentationen, som att förbättra kvaliteten i prövningen av klientens behov. Vår erfarenhet är att bedömningar tar fasta på den vetenskapliga kvalitén i

² Beredningsgruppens yttrande över projekt A i utlysningen Tillämpad välfärdsforskning 2020. Material erhållet av huvudsökanden.

projektidén, genomförbarhet och teoretisk förankring. Ett syfte eller en problemformulering kan vara svagt relaterad till tidigare forskning, otydlig, ”platt beskrivande” och så vidare, men det tillhör ovanligheten att, som i detta fall, en beredningsgrupp ser som sin uppgift att själv formulera vilka syften som är godtagbara.

I det andra fallet sökte forskarna anslag för att undersöka en preventiv insats i form av stödjande rådgivning för föräldrar. Insatsen var ett samarbete mellan skola och socialtjänst. Syftet var att med hjälp av etnografiska och konversationsanalytiska metoder undersöka dels hela kedjan från kontakt till rådgivande samtal, dels att i detalj studera hur de professionella gjorde under sådana samtal. Bedömarna var bekymrade. De misstänkte – helt korrekt – att den preventiva insatsen inte var evidensbaserad:

The proposed pilot study provides such ecological study, although we doubt whether the supportive counseling intervention is an evidence-based preventive program. It seems [to be] some kind of treatment as usual, which is far less effective or even not effective at all compared to evidence-based (well-established) youth interventions (see the meta-analysis by Weisz et al., 2013).³

Här konstaterar bedömarna att det förvisso är bra att en studie av detta slag görs, men eftersom insatsen som skulle studeras sannolikt inte är evidensbaserad så döms den mellansvenska kommunens insats ut som mindre effektiv eller inte effektiv alls. Denna slutsats finner beredningsgruppen stöd för i en internationell meta-analys som – visar det sig – handlar om evidensbaserad psykoterapi för unga i jämförelse med ”vanlig vård”. Det tycks inte vara relevant att den av forskarna föreslagna studien handlade om något helt annat än psykoterapeutisk behandling av unga, nämligen rådgivande samtal till föräldrar i preventivt syfte.

Socialtjänstens rådgivning till föräldrarna var en preventiv satsning som svarade mot vad man uppfattade som ett behov hos föräldrar. Den förväntade vinsten var att med ganska enkla medel kunna stödja familjer tidigt och därmed minska antalet orosanmälningar. Arbets sättet var förankrat lokalt i ett nära samarbete med skolan, men saknade både evidensmanual och ett namn för ”metoden”. Därmed sorteras kommunens nya satsning in i akronymen

³ Beredningsgruppens yttrande över projekt B i utlysningen Tillämpad välfärdsforskning 2019. Material erhållet av huvudsökanden.

TAU – Treatment as usual, ett epitet som används för ”allt det där andra” som inte är evidensbaserat. Detta fall påminner om det ovanstående på så sätt att avslaget grundas på att det är ”fel” insats som studeras.

Andra motiveringar för avslaget handlar snarare om synpunkter på forskarnas metodval. Den etnografiska och konversationsanalytiska designen syftade till att fånga vad som händer och sker där det faktiskt händer och sker. På plats. Det som brukar beskrivas som dessa forskningstraditioners styrkor, att skildra och analysera det situationella, framhålls i yttrandet som ett problem och en svaghet:

The pilot study confuses two distinctive levels of analyses: the intervention as such and the circumstances under which the intervention is carried out.

Eftersom forskarnas ansökningar uteslutande har bedömts med en självklar utgångspunkt i ett evidensparadigm är svaret på förhand givet: Denna typ av studier kan omöjligen få medel. I båda dessa fall har beredningsgruppen motiverat avslagen med utgångspunkt i vad som anses vara såväl ett felaktigt forskningsproblem som felaktiga metodval – inte med en argumentation om projektens relevans, vetenskapliga kvalitet, genomförbarhet eller teoretisk förankring. Det kan förstås finnas flera skäl till att just dessa ansökningar avslogs, skäl som inte motiverades lika uttryckligt. Det är emellertid ointressant. Det anmärkningsvärda är beredningsgruppens nya argumentationslinje som underkänner syfte och metod som kort och gott felaktiga snarare än att bedöma projektens vetenskapliga kvalitet.

Det verkar alltså finnas en risk för att regeringens och Fortes vällovliga satsning på tillämpad välfärdsforskning i praktiken reducerar vad forskningsämnet socialt arbete är och kan vara. Vi befärrar att den generösa satsningen riskerar att bli dyrköpt för hela ämnet om den innebär att forskningen villkoras till en viss typ av forskningsproblem och en viss typ av forskningsmetoder. För även inom ramen för en redan förhållandevis riktad utlysning (socialtjänsten, insatser, effekter, prevention etc.) tycks beredningsgruppen vara fri att ytterligare definiera de rätta forskningsproblemen och metoderna. Den skarpa styrningen mot effektstudier av ett *särskilt* slag som vi givit exempel på är oroväckande och rimmar illa med principen om akademisk frihet.

Till nytta för praktiken?

Ett starkt argument för evidensbaserad praktik och effektutvärderingar är dess nytta för praktiken; både klienterna, de professionella och politikerna bör få veta ”what works”, det vill säga vilka metoder i socialt arbete som får önskvärt utfall. De ”social technology assessments” (STA) som hittills har genomförts i Sverige har emellertid inte motsvarat de högt ställda målen och uppskrivade förväntningarna från både Socialstyrelsen och fältet. De visar inte mycket mer än att primärstudierna (det vill säga de ursprungliga studier som ligger till grund för den systematiska översikten) inte ”håller måttet” och att de insatser som används varken är standardiserade eller bygger på manualer. Därför kan inga klara besked ges till politiker, praktiker och klienter om vilken metod som är bäst. Så vilken nytta har evidensprojektet hittills haft för praktiken? Bergmark och Karlssons (2021, s. 43) slutsats i sin analys av EBP-strategins ”effekter” är inte nådig:

Nästan ingenting har åstadkommit som varit till nytta för praktiker eller klienter. Kostnaden har varit hög, och kanske värst av allt: det tycks inte finnas någon medvetenhet om bristen på framgång hos berörda politiker och tjänstemän inom byråkratin.

Låt oss ge några exempel på den sannolikt marginellt användbara vägledning professionen får från de omfattande systematiska kunskapsöversikterna. Slutsatsen av en 175 sidor lång kunskapsöversikt av 19 ”godkända” psykosociala öppenvårdsinsatser för att förebygga återfall i brott för ungdomar som är 12–17 år är att:

...det inte [går] att avgöra vilka specifika psykosociala öppenvårdsinsatser som är mer effektiva än andra när det gäller återfall i brott under i genomsnitt två år. Vi vet alltså inte om de undersökta öppenvårdsinsatserna är bättre än, likvärdiga med eller sämre än det de jämförs med. (SBU 2020, s. 6)

Givet ambitionen att kunna slå fast vilka metoder som verkligen fungerar torde så klena resultat vara en besvikelse för såväl de professionella som de femton personer som varit involverade i det omfattande arbetet (fem sakkunniga, sju SBU-anställda och tre externa granskare).

En annan över 300 sidor lång systematisk översikt och utvärdering av strukturerade risk- och behovsbedömningsmetoder som används för ungdomar i åldern 12–18 år som har begått kriminella handlingar, ger ”troligen vägledning vid bedömning av ungdomars risk för återfall i våld och annan kriminalitet” (SBU 2019a, s. 7). Utvärderingen byggde på 43 vetenskapliga artiklar som var genomförda i Europa, Nordamerika, Asien och Australien. De undersökta metoderna sägs möjligen kunna identifiera de ungdomar som har låg risk att återfalla i kriminalitet. Däremot går det inte att bedöma om metoderna kan identifiera ungdomar med medelhög risk att återfalla eftersom “insatser som satts in för att förhindra fortsatt kriminalitet kan ha påverkat resultatet.”

Det pågående professionella arbetet kan med andra ord störa möjligheten att med säkerhet mäta effekter av en insats. Att arbetet med ungdomar på glid fortgår även efter den utvärderade insatsen kan alltså vara förödande för en effektutvärdering. En sådan motsättning mellan forskningsideal och praktiken logik vittnar i sig om evidensprojektets orimlighet. På motsvarande sätt har invändningar framförts gällande ”evidensforskning” inom skolan, där kritikerna menar att skolan skulle behöva inrättas som ett laboratorium för att möjliggöra den typ av experimentella studier som förordas (Rudolph 2014).

Lite mer vägledning ger en systematisk kunskapsöversikt av föräldrastödsprogram vid utagerande beteende hos barn i åldern två till nio år som SBU har granskat (SBU 2019b). Det handlar om två metaanalyser som bygger på 154 randomiserade studier av totalt 16 000 barn. Genomgången visar att vissa ”komponenter” i de 50-tal föräldrastödsprogram som ingick hade samband med minskat utagerande, nämligen positiv förstärkning och beröm samt ”naturlig eller logisk konsekvens, till exempel att föräldern tar bort en leksak som barnet slår med”. Andra verksamma inslag var att relationen mellan barn och föräldrar stärks genom lek, att föräldrarna lyssnar aktivt och att barn och föräldrar går till skilda rum för att dämpa en akut konfliktsituation. Men behövs verkligen systematiska kunskapsöversikter för att förstå det här? Resultaten lär inte ha överraskat socialarbetare. Knappast heller politiker. “Komponenterna” är dessutom troligen väl kända även bland den breda allmänheten. Den större frågan om levnadsvillkor och sociala omständigheter som gör att vissa föräldrar oavsett föräldrastödsprogram inte alltid klarar av att “lyssna aktivt” eller att bygga en stark relation med sina barn ligger dess-

utom förstås helt utanför både insatsernas och ”what works”-studiernas räckvidd.

Även när man faktiskt kommer fram till tydliga resultat kring vilka sociala insatser som har önskad effekt reser metodiken för att nå dit frågetecknen. En systematisk översikt som gäller öppenvårdsinsatser för familjer där barn utsätts för våld och försummelse tog sig an över 11 300 vetenskapliga artiklar som behandlade ämnet. Av dessa bedömdes blott 33 artiklar, knappt 0,3 procent, uppfylla tillräckligt hög forskningskvalitet (det vill säga randomiserade kontrollerade studier) för att kunna inkluderas i översikten. Av de fjorton öppenvårdsinsatser som utvärderades visade sig (med ”begränsat vetenskapligt underlag”) endast tre ha haft effekt. Resultatet har skapat en del upprördhet hos yrkesverksamma: Är det mesta sociala arbetet alltså helt verkningslöst? (Och en forskare lär undra om det är rimligt att döma ut i princip all tidigare forskning som ointressant även för frågan om ”what works”). SBU går i svaromål i en debattartikel i *Socionomen* med rubriken ”Brist på belägg betyder inte brist på effekt”.⁴ SBU och en grupp forskare i psykologi och socialt arbete förklarar att brist på evidens egentligen inte säger något om metodens effekter, utan bara att den inte har utvärderats på rätt sätt:

Att en metod är bristfälligt studerad behöver inte betyda att den är dålig. Det innebär endast att utfallet inte kan bedömas på ett tillförlitligt sätt. Det kan mycket väl vara så att metoden skulle visa sig vara effektiv om den utvärderades. Det vore både olämpligt och omöjligt att upphöra med alla insatser inom vården och socialtjänsten som är bristfälligt undersökta. Insatser som bevisligen är ineffektiva, eller insatser som sammantaget gör mer skada än nytta, borde där emot inte användas. /.../ Det kan också vara så att någon form av insats är bättre än ingen insats alls. Många beslut måste fattas trots vetenskaplig osäkerhet om effekterna. I dessa lägen kan samlad professionell erfarenhet och konsensus vara till hjälp. Annat viktigt är att metoden uppskattas av klienter samt att den är enkel att använda. En effektiv metod som inte är tillgänglig eller inte går att använda hjälper inte någon.

Även SBU verkar ha insett att det finns betydande problem att importera och överföra forskningsideal inom medicinsk behandling för att studera sociala insatser. Det har visat sig vara större problem än väntat att genomföra renod-

⁴ <https://www.sbu.se/sv/pressmeddelanden/debattartikeln-i-socionomen/> (hämtad 2022-04-26).

lade effektstudier i socialt arbete. Tonen är inte längre lika tvärsäker och det finns numera en viss öppenhet för att även andra typer av studier kan vara av värde, på samma sätt som man i citatet ovan tillstår att även icke utvärderade metoder skulle kunna vara hjälpsamma i det praktiska sociala arbetet. För även om antalet randomiserade kontrollerade studier har ökat under senare år lär många insatser i socialt arbete av en rad olika skäl aldrig kunna bli föremål för sådana studier. Många av de invändningar mot evidensprojektet som har framförts av forskare i socialt arbete genom åren har handlat om just detta; om hur sociala insatser inte är jämförbara med enklare medicinska behandlingsmetoder och därför sällan är vare sig möjliga eller intressanta att utvärdera på samma sätt (se till exempel Hübner 2021; Bergmark, Bergmark & Lundström 2011 och 2012; Björk 2016).

Allan Lidström (2021) analyserar exempelvis EBP-perspektivets relevans för insatsen *personligt ombud*, en insats som inte bygger på manualer och som i sin komplexitet anses typisk för många insatser i socialt arbete. Han visar hur och varför krav på formalisering i strävan efter mekanisk objektivitet och evidens är problematiskt att tillämpa i en verksamhet som bygger på relationsskapande och individuellt anpassad följsamhet hos den professionella. Även om Lidström menar att EBP-perspektivet trots allt skulle kunna tillämpas i någon anpassad form, menar han att det finns en risk att förstöra något som fungerar när främmande element introduceras. Försöken att generalisera, strukturera och formalisera den professionellas kunskap kan innebära att flexibilitet och följsamhet går förlorad.

Avslutande reflektioner

Vi har visat hur statlig kunskapsstyrning på ett allt annat än subtilt sätt föreskriver vad forskning i socialt arbete ska handla om (forskningsproblem) och hur forskningen ska genomföras (metod), vilket framstår som tveksamt i förhållande till intentioner om akademisk frihet. Statsmakternas efterfrågan på effektstudier omsätts i direktiv från kunskapsbyråkratins aktörer (till exempel SKR, Socialstyrelsen, SBU och Forte) och är sammanlänkad med önskan om att kunna fatta socialpolitiska beslut kring ”what works”. Detta får betydelse för socialt arbete både som forskning och praktik. Styrningen av vilken forskning som premieras omgärdas av löften om förmodade objektiva resultat och

tydliga svar på frågan om vilka insatser som ska lösa komplexa sociala problem. Det är uppenbart att evidensprojektet har långt kvar för att infria sådana löften. Med naturvetenskapligt inspirerade forskningsideal, lika precist angivna som de manualer efter vilka socialt arbete förväntas utföras, saknas grund för utvecklingspotential och influenser från andra perspektiv. Snarare uppnår denna scientifiering av ämnet en krympning av forskningsfältet och ett misslyckande i att ge professionen den säkra kunskap som utlovats.

Misslyckandet beror i första hand på en envetenhet att forma terrängen efter kartan istället för tvärtom. Praktiken förväntas anpassas på så sätt att den låter sig beforskas med randomiserad design istället för att forskningen anpassas till den komplexitet som människobehandlande praktik innebär (se till exempel Jacobsson & Gubrium 2021). Övertron på möjligheten att inom socialt arbete kunna fastställa huruvida pillret har någon effekt, så att säga, vittnar om en reduktionistisk kunskapssyn som strider mot hur forskningsämnet socialt arbete hittills har definierats och som knappast låter sig appliceras på den sammansatta verklighet som klienter, brukare och professionella verkar och lever i. Pillret varken kan eller bör isoleras från den omgivande sociala och politiska miljö som ofta torde kunna ge goda förklaringar till ”utfallet”. Enligt det ”person-in-environment”-perspektiv som präglat ämnet alltsedan starten är externa miljöfaktorer inte något som stör analysen utan anses tvärtom berika den (se till exempel Simmons 2012). Ett vidare perspektiv krävs också om forskare i socialt arbete ska kunna bidra med kunskap om hur ojämlikhet och social utsatthet uppstår, bibehålls, förebyggs och motverkas.

För att effektstudier ska kunna vägleda praktiken krävs en betydligt mer sofistikerad metodutveckling än den som importerats från det medicinska området. Om effektstudier ska öka i omfattning måste alltså kraften läggas på att utveckla den enkla frågeställningen ”what works” och låta sig inspireras av, snarare än att tränga undan, forskning i socialt arbete. Denna forskning har en lång tradition av att uppmärksamma och analysera den mångfacetterade kontext som klienter befinner sig i och där socialt arbete äger rum. Effektstudier kan ha en rättmätig plats i socialt arbete men måste då kunna besvara frågor om insatser framgångar eller tillkortakommanden på ett trovärdigt sätt. Nuvarande evidensparadigm tycks dessvärre leda in i en återvändsgränd.

Referenser

- Banta, D. (2003) The development of health technology assessment. *Health Policy*, 63(2): 121–132.
- Beresford, P. & Campbell, J. (1994) Disabled people, service users, user involvement and representation. *Disability and Society*, 9(3): 315–325.
- Bergmark, A., Bergmark, Å. & Lundström, T. (2011) *Evidensbaserat socialt arbete: Teori, kritik, praktik*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Bergmark, A., Bergmark, Å. & Lundström, T. (2012) The mismatch between the map and the terrain – evidence based social work in Sweden. *European Journal of Social Work*, 15(4): 598–609.
- Bergmark, A. & Karlsson, P. (2021) *Evidens och socialt arbete. Föreställningen om en evidensbaserad praktik inom socialtjänsten*. Serien Samhällets långsiktiga kunskapsförsörjning. Stockholm: Makadam förlag.
- Björk, A. (2016) *Evidence-based practice behind the scenes: How evidence in social work is used and produced*. Akademisk avhandling. Stockholm: Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.
- Ekeland, T. (2007) Evidens och nypositivisme. *Forskningspolitikk*, 30(2): 10.
- Eriksson, E. (2015) *Sanktionerat motstånd: Brukarinflytande som fenomen och praktik. Lund dissertations in social work*. Akademisk avhandling. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Forte (2015). *Forskning möter samhälle. Fortes underlag till regeringens forskningspolitik inom hälsa, arbetsliv och välfärd 2017–2027*. Stockholm: Forte.
- Greenhalgh, T. (2012) Why do we always end up here? Evidence-based medicine's conceptual cul-de-sacs and some offroad alternative routes. *Journal of Primary Health Care*, 4(2): 92–97.
- Gross, M. (2009) Collaborative experiments: Jane Addams, Hull House and experimental social work. *Social Science Information*, 48(1): 81–95.
- Heule, C. (2021) *Iscensatt inkludering. Gemenskap som mål och utmaning på socionomutbildningen*. Lund dissertations in social work. Akademisk avhandling. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Hübner, L. (2021) Utmaningar för utbildning och forskning i socialt arbete. I: H. Swärd och P.G. Edebalk (red.) *Socionomutbildningen – då, nu och i framtiden*. Lund: Studentlitteratur.
- Jacobsson, K. & Gubrium, J.F. (red.) (2021) *Doing Human Service Ethnography*. Bristol: Policy Press.
- Jacobsson, K. & Meeuwisse, A. (2010) Casestudieforskning. I: A. Meeuwisse; H. Swärd; R. Eliasson-Lappalainen och K. Jacobsson (red.) *Forskningsmetodikk för socialtjänare*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Jacobsson, K. & Meeuwisse, A. (2018) 'State governing of knowledge' – constraining social work research and practice. *European Journal of Social Work*. DOI: 10.1080/13691457.2018.1530642.

- Jacobsson, K. & Martinell Barfoed, E. (2016) Trender i socialt arbete. I: A. Meeuwisse, H. Swärd, S. Sunesson & M. Knutagård (red.) *Socialt arbete – en grundbok*. Tredje utgåvan. Stockholm: Natur och Kultur.
- Lidström, A. (2021) EBP och verksamhet med personligt ombud. Formaliseringar och objektiviteter. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 28(1): 95–118.
- Martinell Barfoed, E. & Jacobsson, K. (2012) Moving from 'gut feeling' to pure facts – launching the ASI-interview as part of in-service training for social workers. *Nordic Social Work Research*, 2(1): 1–16.
- McLaughlin, H., Beresford, P., Casey, H. & Duffy, J. (red.) (2021) *The Routledge Handbook of Service User Involvement in Human Services Research and Education*. New York: Routledge.
- Rudolph, J.L. (2014) Why understanding science matters: The IES research guidelines as a case in point. *Educational Researcher*, 43(1): 15–18.
- Sahlin, N.-E. (2010) *Kunskapsluckor och moral*. PM presenterat på konferensen Kunskapsluckor. Vita fält och svarta hål, SBU, Stockholm 4 maj, 2011.
- SBU (2015) *Kunskapsbehov och vetenskapliga kunskapsluckor*. Rapport till Socialdepartementet.
[http://www.sbu.se/contentassets/48f98e5ec9504a78af65b85bbb4c4e0e/kunskapsbehov-och-kunskapsluckor_sbu_s2014-8929-sam-delvis.pdf. Hämtat 2022-07-14].
- SBU (2017) *Behov av praktiktäna forskning och vetenskaplig utvärdering. En analys av vetenskapliga kunskapsluckor år 2017 inom hälso- och sjukvård, socialtjänst och LSS*. SBU bereder. Rapport 263/2017.
[https://www.sbu.se/contentassets/0bf7b4ca7c02466d9b85ad7f971770c7/behov_av_praktiktana_forskning_och_vetenskaplig_utvardering_inom_viktiga_omraden_263_2017_2.pdf. Hämtat: 2022-07-14].
- SBU (2019a) *Risk- och behovsbedömning av ungdomar avseende återfall i våld och annan kriminalitet. En systematisk översikt och utvärdering av ekonomiska, sociala och etiska aspekter*. SBU utvärderar, nr. 303.
[<https://www.sbu.se/sv/publikationer/SBU-utvarderar/risk--och-behovsbedomning-av-ungdomar-avseende-aterfall-i-vald-och-annan-kriminalitet/?pub=41242&lang=sv>. Hämtat: 2022-04-26].
- SBU (2019b) *Föräldrastödsprogram vid utagerande beteende hos barn: effekter och verksamma komponenter*. SBU kommenterar, nr. 2019_08.
[<https://www.sbu.se/sv/publikationer/sbu-kommentar/foraldrastodsprogram-vid-utagerande-beteende-hos-barn-effekter-och-verksamma-komponenter/?pub=40790&lang=sv>. Hämtat: 2022-04-26].
- SBU (2020) *Insatser i öppenvård för att förebygga ungdomars återfall i brott. En systematisk översikt och utvärdering av ekonomiska, sociala och etiska aspekter*. SBU utvärderar, nr. 308.
[<https://www.sbu.se/sv/publikationer/SBU-utvarderar/insatser-i-oppenvard-for-att-forebygga-ungdomars-aterfall-i-brott/?pub=42113&lang=sv>. Hämtat: 2022-04-26].

- Serder, M. & Malmström, M. (2020) Vad talar vi om när vi talar om praktknära forskning? *Pedagogisk forskning i Sverige*, 25(1): 106–109.
- Simmons, B. (2012) Evidence-Based Practice, Person-in-Environment, and Clinical Social Work: Issues of Practical Concern. *Smith College Studies in Social Work*, 82(1): 3–18. DOI: 10.1080/00377317.2011.638889
- Socialstyrelsen (2013) *Att ge ordet och lämna plats. Vägledning om brukarinflytande inom socialtjänst, psykiatri och missbruks- och beroendevård.*
- SOU 2008:18. *Evidensbaserad praktik inom socialtjänsten: till nytta för brukaren.* Betänkande av Utredningen för en kunskapsbaserad socialtjänst. Socialdepartementet.
- Sundell, K., Soydan, H., Tengvald, K., & Anttila, S. (2010). From opinion-based to evidence-based social work: The Swedish case. *Research on Social Work Practice*, 20(6): 714–722. <https://doi.org/10.1177/1049731509347887>
- Sunesson, S. (2003) Socialt arbete - en bakgrund till ett forskningsämne.
- I: Högskoleverket (red.) *Socialt arbete : en nationell genomlysning av ämnet.* Högskoleverkets rapportserie 2003:16 R. Stockholm: Högskoleverket.
- Svensson, K. & Ponnert, L. (2016) Standardisation – the end of professional discretion. *European Journal of Social Work*, 19(3-4): 586–599.
DOI: 10.1080/13691457.2015.1074551
- Timmermans, S. & Berg, M. (2003) *The gold standard. The challenge of evidence-based medicine and standardization in health care.* Philadelphia: Temple University Press.
- Vetenskap & Praxis (2017) *Här behövs mer gedigna praktknära studier.* SBU. [https://www.sbu.se/vop201703_14. Hämtat: 2022-04-26].
- Weingart, P. (1997) From 'Finalization' to 'Mode 2': old wine in new bottles?, *Social Science Information*, 36(4): 591–613.

16. Tröghetens mekanismer

När gamla arbetsmetoder inte vill försvinna

VERNER DENVALL

”Upprepa inte gamla former! Skapa nytt!”¹ Enligt modernismens förespråkare för drygt nittio år sedan skulle gamla ideal bort och sundare levnadsformer, annat byggande och nya slags boenden införas. Det nya var mera spännande, mera uttrycksfullt, mera hygieniskt och dessutom socialt visionärt. I modernismen fanns en stark tro på att samhället måste byggas på vetenskaplig kunskap, på rationellt tänkande och på förnuft. Det finns likheter med dagens ambitioner att styra vård och socialt arbete mot användande av säker kunskap. Nu ifrågasätts arbetssätt som bygger på traditioner och att handla på känn betraktas som suspekt. Vetenskapligt framtagen kunskap utgör dagens paradig inom vården och begrepp som sociala innovationer, kunskapsstyrning och evidensbaserad praktik är vardag (se Boaz, Davies, Fraser, & Nutley 2019; Svanevie 2011). Svenska myndigheter, regioner och kommuner bildade 2016 ett nationellt partnerskap för att stödja kunskapsutveckling och implementeringen av bästa tillgängliga kunskap.²

I takt med att vetenskaplig kunskap växer om vilka välfungerande metoder som bör införas, ställs det även krav på att verksamheter ska sluta använda de som fungerar sämre. De som fungerar mindre effektivt behöver överges samtidigt som mer välfungerande ska ta plats. De vetenskapliga belägen är då starkare för de nya metoderna och svagare för de etablerade. Sådana anspråk beskrivs i termer av att ”Bana väg för det nya!”, men även att ”Vi håller fast vid det vi har, för vi vet inte vad vi får” (SBU 2013, s. 1). Den citerade artikeln från SBU (myndighet som utvärderar arbetsmetoder inom socialtjänst och hälso- och sjukvård) pekar på att den effektinriktade forskning som vill stödja tillämpning av evidens är viktig, men att det krävs riktade insatser för att

¹ Citatet är hämtat från Lars O. Ericssons understreckare i Svenska Dagbladet 26 jan 2010.

² <https://kunskapsguiden.se/omraden-och-teman/verksamhetsutveckling/partnerskapet-till-stod-for-kunskapsstyrning-inom-socialtjansten/om-partnerskapet/> Hämtat 09 jan 2022.

avveckla det sämre fungerande när den nya kunskapen ska implementeras. Forskning har sedan flera år tillbaka försökt klargöra hur ny kunskap ska komma till användning när många yrkesverksamma trots allt fortsätter arbeta som förut (Ingvarsson et al., 2020; Vind & Hecksher, 2004).

Det verkar vara lättare att lägga till nya metoder än att ta bort etablerade. Jag intresserar mig i det här kapitlet för det gamla som inte vill försvinna när det finns nya alternativ med starkt vetenskapligt stöd. De nya kan innebära minskat lidande för patienter och dessutom vara mera kostnadseffektiva. Trots det håller sig gärna de gamla metoderna kvar. De stretar emot på något sätt. Det finns uppenbarligen motstånd och motverkande krafter. Ett begrepp som fångar detta stretande är svenskans substantiv ”tröghet”; engelskans ”inertia”; spanskans ”inercia” och tyskans ”Trägheit”. Enligt Svenska Akademiens ordbok innebär tröghet motvillighet, motsträvighet och håglöshet liksom även liknöjdhet; ”Et ynkeligt underhåld, som hennes Son, ehuru rik han var, betalte ganska trögt” (SAOB år 1742).³

Gamla arbetsmetoder kan vara just motsträviga och tröga att avlägsna. Kampanjen ”Choosing Wisely” inom hälso- och sjukvården i ett tjugotal länder syftar till att identifiera dels ”low value care”, insatser som är undermåliga ur ett medicinskt perspektiv, och dels ”over-use”, obehövligen insatser när det finns bättre alternativ. Cirka 30 procent av samtliga sjukvårdsinsatser i Kanada och USA beräknas tillhöra någon av dessa två kategorier (Born, Kool, & Levinson, 2019). Liknande beräkningar saknas dock för socialt arbete, såväl i Sverige som internationellt (Denvall et al, 2022). Socialstyrelsen utformar stöd för hur evidens ska implementeras och tar fram nationella riktlinjer utifrån befintlig forskning. I riktlinjerna preciseras insatser i form av fyra slags rekommendationer; bör, kan, kan i undantagsfall och icke-göra. Med ”icke-görande” avses insatser som bör utmönstras och som hälso- och sjukvården samt socialtjänsten ska sluta tillämpa, då de visat sig vara dåligt fungerande, eller till och med skadliga för patienter och klienter (Socialstyrelsen 2015, s. 50). ”Förhållandevis mer resurser bör fördelas till högt rangordnade åtgärder än till åtgärder som fått låg rangordning.” (Socialstyrelsen 2015, s. 25). Hur detta ska verkställas praktiskt saknas det däremot vägledning kring.

Detta kapitel syftar till att undersöka begreppet ”tröghet” i samband med implementering av nya arbetsmetoder med vetenskapligt stöd inom vård och

³ https://www.saob.se/artikel/?seek=tr%C3%B6ghet&pz=2#U_T2787_265652

omsorg. Jag ska besvara två frågeställningar: För det första vilka mekanismer i tröghet som påverkar implementering av nya arbetsmetoder och för det andra vilka mekanismer som stöder bevarandet av etablerade metoder. Analytiskt är det två skilda processer även om de kan höra samman i den vardagliga praktiken. Den ena processen betonar införandet, implementeringen av nya arbetssätt. Den andra processen betonar utfasningen, avimplementeringen av gamla och etablerade arbetssätt. Avimplementering beskriver processen att identifiera och ta bort skadliga, icke-kostnadseffektiva eller ineffektiva metoder, som är baserade på tradition och saknar tillräckligt vetenskapligt stöd (Upvall & Bourgault 2018). Kapitlet inriktas alltså på de implementeringsprocesser som tar vid efter att interventionsstudier sagt sitt. Analytiskt kan de hållas åtskilda, men som jag kommer att visa är det inte så enkelt när det verkligen gäller.

Jag kommer att använda data från en studie om utfasning av etablerade arbetsmetoder när det finns nya (Housing First och Individual Placement and Support) med starkare vetenskapligt stöd inom hemlöshet och för personer med psykisk ohälsa och som vill arbeta.⁴ Det intressanta – och samtidigt märkliga – är att även om dessa insatser lyfts fram och rekommenderas både internationellt och nationellt av såväl forskare, myndigheter som brukare så har ändå bara drygt 20 svenska kommuner implementerat dem under en tioårsperiod. Bägge metoderna föreslås ersätta traditionella och etablerade kontroll- och kvalifikationsbaserade stegvisa insatser, som boendetrappor och gradvis rehabilitering. De två nya baseras i stället på tillitsbaserad värdegrund där brukarens återhämtning och rätt till självbestämmande är centralt. Se även Arne Kristiansens kapitel i denna antologi.

Kapitlet inleds med tröghet som fenomen i organisationer och hur samhällsvetenskaplig forskning har förklarat tröghet teoretiskt. Jag presenterar sedan vad implementeringsforskningen säger om tröghet som problem vid implementering respektive som skydd för att bevara det gamla. Jag uppehåller mig särskilt vid den sistnämnda frågeställningen eftersom det är ett relativt

⁴ Den undersökning som presenteras har genomförts inom det FORTE-finansierade projektet Take Away – avveckling av etablerade arbetsmetoder vid införande av nya psykosociala insatser för hemlösa och personer med psykisk ohälsa. Ta del av projektets publikationer och ytterligare information om de två arbetsmetoder som implementeras här: <https://portal.research.lu.se/en/projects/take-away-disinvestment-of-established-methods-when-implementing->

outforskat område. Jag avslutar med några sammanfattande slutsatser med särskild passning till praktiken.

Tröghetens mekanismer

Tröghet är ingen egentlig mekanism utan får ses som ett sammanfattande begrepp för ett antal möjliga mekanismer som kan kopplas till implementering. Inom samhällsvetenskaplig forskning används vanligen begreppet ”mekanismer” i stället för ”faktorer”. Begreppen handlar om vad som får saker och ting att hända. Det finns en mängd sätt att beskriva begreppet ”mekanism” inom samhällsvetenskapen (se hur det utreds hos Sandahl & Petersson 2016). Här använder jag det ganska brett som beteckning för relationen mellan en mekanism (orsak) och en händelse (verkan). För att kunna identifiera en mekanism krävs teori eftersom det vi förnimmar med våra sinnen inte räcker för att förklara en mekanism. Mekaniserna kan befinna sig på en djupnivå som inte är direkt observerbar varför teorier krävs om kausal förklaring. De mekanismer som ”puffar” och som ligger bakom att något sker benämns även generativa. Flera mekanismer kan ingå i den komplexa dynamik som frambringar en viss effekt liksom de som bromsar den. Därför krävs ofta ett analytiskt abstraktionsarbete och utvecklandet av begrepp och teorier för att komma åt och synliggöra de faktorer som påverkar (se mer i Pawson & Tilley 1997).

Spänningsfältet mellan stabilitet och förändring är ett återkommande tema inom organisationsforskningen (Becker 1995; Linde & Svensson 2013). De två frågeställningarna som kapitlet försöker besvara berör såväl förändring (implementering av nya arbetssätt) som stabilitet (tröghet och motstånd mot förändring). Men teorier inriktade på att förklara förändring har svårt att hantera stabilitet och vice versa (Ahrne & Papakostas, 2014, s. 69). Bägge processerna pågår samtidigt i organisationer och det är tänkbart att det förekommer ett kraftfält av mekanismer som strävar efter förnyelse samtidigt som andra är inriktade på att bevara tidigare genomförda förändringar och därigenom bidrar till stabilitet. Det teoretiska ramverk som hittills lyckats bäst med att förklara stabilitet är den institutionella teoribildningen. Denna är omfattande och har utvecklats i ett flertal inriktningar som hjälper oss att förstå

hur och varför organisationer måste ägna sig åt stabilitet och därför kan karakteriseras som tröga (för en översikt se Johansson, 2002).

Särskilt teorier om spårbundenhet och inkrementell, det vill säga stegvis förändring, har högt förklaringsvärde. *Spårbundenhet* (eller stigberoende, path-dependency) innebär att tidigare historiska skeenden starkt påverkar dagens ageranden i organisationer och att stabilitet är det normala, snarare än förändring (Malpass, 2011; Schreyögg & Sydow, 2011). Ett exempel som med stöd av sociologisk forskning påtalades redan för femton år sedan, var så kallade boendetrappor för personer med bristande anknytning till bostadsmarknaden som ”kan sägas ha drag av självförstärkande spårbundenhet, det vill säga en tendens att fortsätta med tidigare använda metoder och tanke-mönster” (Socialstyrelsen, 2006, s. 68). Teorier om spårbundenhet har kompletterats med teorier om gradvis institutionell förändring (Börjesson, 2018; Mahoney & Thelen, 2010). I dessa teorier förekommer ett antal centrala begrepp som pekar ut några av de mekanismer som verkar stabiliserande inom organisationer.

Ett återkommande begrepp är organisationers behov att hantera *osäkerhet*. För att kunna uppnå organisationens mål behöver den agera rationellt och minimera ovisshet varför den inrättar byråkratiska strukturer; hierarkier, standardiserade processer, regleringar etc. Men osäkerheten kvarstår i kontakten med omgivningen och de delar som organisationen inte har formell kontroll över. Organisationer agerar inom verksamhetsfält där de är starkt knutna till varandra och mer eller mindre sammankopplade (Johansson, 2002). Deras handlingsfrihet blir då beskuren – det finns normerande förebilder, regler, lagstiftning och professioner som skapar denna ordning. Organisationens processer är inbäddade i dess historia liksom i dess omgivningskontakter och etableras i form av vanor och rutiner. Förändringsförsök som framstår som kloka, rationella och logiskt välmotiverade måste baseras på anpassning till normer och krav både utanför och innanför organisationen.

Inom den del av teoribildningen som benämns nyinstitutionell betonas hur normer och konsensus bidrar till stabilitet (Johansson, 2002). Ett nyckelbegrepp är ”task environment” (Thompson, 1967) som preciserar vad som ska utföras på en arbetsplats. Detta sker bland annat genom *standardisering*, dvs. genom att etablera rutiner och överenskommelser som gäller inom hela organisationen, och ofta ett omgivande verksamhetsfält. Standardisering kräver minst energi och kommunikation, men blir svårare att tillämpa ju kom-

plexare sammanhang (Thompson, 1967, s. 56). Komplexa organisationer har svårt att skapa homogenisering eftersom flera aktörer arbetar med flera olika parallella processer. Det kan exempelvis handla om olika klienter/patienter och om vårdprocesser på skilda nivåer och platser. När arbetsgrupper accepterar standardisering blir de sedan sammanbundna med nya grupper och accepterar en regelsättande auktoritet. Detta skapar behov av en rad experter och controllers med uppgift att se till så att standardförändren efterlevs, det vill säga att skapa stabilitet vilket stimulerar tröghet.

Implementering av nya arbetsmetoder utmanar traditioner, det krävs ny slags koordination och nya standards, ny kunskap skall tillföras och gamla allianser upphävas, äldre teknologi kan behöva utmönstras. Becker beskriver dylika utmaningar som ”packages” och hur aktiviteter i organisationer är sammanbundna med varandra, vilket medför ofta oanade konsekvenser när nya idéer ska ta plats (Becker 1995, s. 304). Allt detta kräver makt och resurser att genomföra önskvärda förändringar. Organisationens oförmåga och människors ovilja mot förändringar kan samfällt vara mekanismer som bidrar till att tröghet upprätthålls (Ahrne & Papakostas 2014, s. 81).

Organisationsforskaren James D. Thompson införde för mer än femtio år sedan begreppet *domänkonsensus* för att beskriva hur gränser sätts för uppgifter, krav och förväntningar på en organisation (Thompson 1967). Organisationer är nämligen inte ensamma utan ingår i sammanhang där de är sammanlänkade med och beroende av varandra, av sina domäner och av sina åtaganden. En viktig uppgift blir att hantera detta beroende vilket sker genom att begränsa omgivningens inflytande, det vill säga minimera ”task-environment”. Därför utvecklas strategier i form av förhandlingar i domänen för att hantera oklarheter och beroenden. De delar som är mest skyddade från omgivningens inflytande i en organisation benämns den tekniska kärnan. Här återfinns aktiviteter och värderingar som är centrala för organisationen. Dessa skyddas genom gränssättning (exempelvis delegationsbestämmelser), klargörande av ansvar, kontroll över resurser och andra aktiviteter som begränsar och preciserar förväntningar och krav på organisationens medlemmar. Det är här som vi kan förmoda att de mest stabila processerna äger rum och som därmed är svårast att förändra.

Enligt teoribildningen kan kontakter och beroende av omgivningen variera stort inom en organisation. Så snart organisationskontakterna blir omfattande och svåra att överblicka kommer organisationen att behöva organisera

sig i specialiserade enheter. Det finns inte ett bästa sätt att organisera en komplex organisation på utan det existerar en rad variationer på hur den ska samverka internt och externt. Enligt teorin försöker organisationer i komplexa och dynamiska miljöer med många gränskontakter att kontrollera det som är möjligt. Vissa sammanhang kan vara högst rutinartade medan åter andra är öppna och känsliga för omgivningens påverkan. Det är svårt att klar-göra orsak-verkan i en komplex organisation. Några konsekvenser kan vara uppenbara, andra möjliga och åter andra kanske inte alls uppmärksammas.

Verksamheter har begränsade möjligheter att planera vilka slags förändringar som krävs eftersom kunskapen om när och hur stabiliserande mekanismer griper in är ofullständig. Det skapar stora utmaningar vid implementering av nya arbetsmetoder med starkt vetenskapligt stöd.

Tröghet vid implementering

Inom den kommunala socialtjänsten och inom vård och omsorg kan det förväntas en progression av evidensbaserade arbetssätt. För detta talar en stigande kunskapsfront om vilka metoder som fungerar och inte. Detta sker genom införande av nationella riktlinjer inom flera områden, ökad sam-verkan mellan statliga myndigheter och med SKR samt genom omfattande program för att stödja lokal kunskapsutveckling med bland annat systematiska bedömningsinstrument och indikatorer (Billsten 2019). SBU identifierade dock cirka 2000 kunskapsluckor inom områden relaterade till socialtjänst och LSS år 2017 (SBU 2017). Detta indikerar att stora delar av det som sker inom socialt arbete fortfarande kan sägas vara TBP (traditionsstyrd praktik) och därmed sakna vetenskapligt stöd. Internationella samarbetsorganisationer som Campbell Collaboration och Cochrane granskar tillsammans med nationella myndigheter som det svenska SBU kvaliteten på det vetenskapliga underlaget från bland annat kliniska prövningar och metaanalyser. Granskningen kan sedan ligga till grund för rekommendationer om vilka behandlingsmetoder som bör eller ska tillämpas inom vård och socialt arbete.⁵

⁵ Jag växlar mellan begreppen vård och socialt arbete respektive vård och omsorg. I bägge fallen avses hälso- och sjukvård och socialt arbete inklusive omsorg om funktionshindrade, äldre och personer med psykisk ohälsa. Organisatoriskt bedrivs dessa verksamheter i offentlig regi av landsting och regioner samt av kommuner, ofta socialtjänst eller omsorgsförvaltning.

När metoderna implementeras krävs följsamhet (fidelity; behandlingstrohet) så att verkningsfulla kärnkomponenter behålls. I praktiken sker emellertid anpassningar så att metoderna kan fungera där de ska tillämpas, något som är både nödvändigt och riskfyllt eftersom effektfulla inslag kan tappas bort (Hasson & von Thiele Schwarz 2017). Socialvetenskaplig forskning problematiserar möjligheten till följsamhet och pekar bland annat på komplexiteten inom den kommunala socialtjänsten och på bristen av studier med relevant evidensstöd (Bergmark, Bergmark, & Lundström 2011). Kritiken handlar även om att säker vetenskaplig kunskap framför allt erhålls genom experimentella studier varför professionellas expertkunskap liksom brukares och patienters levda erfarenheter tillmäts lågt värde (Johansson, Vedung & Denvall 2015; Sandén 2021). Inom hälso- och sjukvården existerar numera en stor mängd studier som intresserat sig för fenomenet evidens, ofta för att stödja implementering inom hälso- och sjukvården (Bohlin & Sager 2011; Nilsen 2014).

Drivkrafter och barriärer

Implementeringsforskningen pekar på vikten av ”drivers” som ska understödja förändring. ”Drivers” utgörs av handfasta och konkreta inslag i en organisations verksamhet med implementering. Ett stort antal framgångsrika implementeringsfaktorer har föreslagits av såväl internationell forskning som av Socialstyrelsen (Damschroder et al. 2009; Fixsen et al. 2009; Greenhalgh et al, 2004; Socialstyrelsen 2012). De har till exempel placerats inom ledarskap, kompetens bland medarbetare samt organisering av verksamheten (Fixsen et al. 2009).

Enligt forskarna bör en idé (arbetsmetod, teknik, värderingar, etc) införas i en organisation utan att den förvanskas på vägen (= hög fidelity). Det krävs då mekanismer som utvecklar och upprätthåller personalens kompetens och förmåga att genomföra insatsen. Dessutom krävs mekanismer inom organisationen som skapar och upprätthåller ett lärande, vilket är en förutsättning för att effektiva tjänster ska kunna utvecklas och bibehållas. En sista mekanism tillskrivs ledarskapet. Det handlar då särskilt om förmåga att kunna fatta

Dessutom förekommer privata aktörer. Utifrån det övergripande syftet har det inte varit meningsfullt att separera aktörerna ytterligare.

beslut och ge vägledning åt medarbetare och att se till så att organisationen fungerar. Annan forskning har särskilt uppmärksammat diffusion, det vill säga spridning av forskning (Greenhalgh et al. 2004). I en avancerad modell placeras egenskaper hos innovationen, spridningsaktiviteter och hur de processas hos användaren. Om ”drivers” är svagt representerade eller underutvecklade bromsas förändringsintentioner. Fidelity eller programtrohet skapas i ett komplext samspel mellan dessa stödjande implementeringsdeterminanter. Tröghet förekommer i forskargruppernas analyser men inte som en huvudsaklig barriär. I stället betonas andra aspekter och brister i det som ska implementeras (teorifel) eller i implementeringsprocessen (genomförandefel). Utvärderingsforskningen skiljer numera på studier av interventionen och på implementeringen. Programteoretisk utvärdering ägnar sig till viss del åt båda delarna och använder interventionens tankemodell för att undersöka hur dess antaganden om utfall genomförs (Vedung 2009).

Komplexa kontexter

Modernisternas visioner under trettioalet förutsatte kontroll över framtiden. Denna kunde planeras och styras varför visioner överfördes från ritbord till byggande, till civilsamhället och till välfärdsområdet. Förutsättningarna var goda för de sociala ingenjörer som med kontroll över politik och förvaltning önskade lägga livet till rätta för befolkningen under den svenska efterkrigstiden (Hirdman 1989).

Det var då det. Få skulle hävda att politiken idag har kontroll över samtiden och att politiska visioner kan genomföras med säkerhet. Trots att den organisatoriska tröghet och stabilitet som jag beskrev i ett tidigare avsnitt är påtaglig är de sammanhang som visioner ska genomföras i mera komplexa än någonsin förut. Implementeringsforskningen intresserar sig oftast för införandet av det nya. Nya metoder kan komma att användas partiellt med gamla och kan behöva modifieras för att anpassas till lokala kontexter. Bevarande kan även innebära att traditioner behålls, att invanda mönster inte bryts och att förändring förhindras trots stark evidens. Samhällsvetenskaplig forskning talar om komplexa kontexter och visar hur spänningsfältet mellan stabilitet och kaos skapar utmaningar för forskning som tycks jaga en undflyende rationalitet: ”On the one hand there is an order that simplifies, and on the other there is an elusive and chaotic complexity expelled, produced and suppressed

by it” (Mol & Law 2002, s. 5). Mol och Law menar att de resultat som skapas av forskning inte riktigt tycks passa när de sedan ska användas praktiskt eftersom de oundvikligen måste förenkla en mera komplex verklighet.

I det förra avsnittet presenterade jag hur implementeringsforskningen byggt omfattande modeller där de just förenklat komplexa fenomen till drivkrafter som anses viktiga för implementering. Med deras tolkning förekommer hinder för implementering om drivkrafterna inte är tillräckliga, de blir då till implementeringsbarriärer. Interventionerna förutsätter stabila omgivningar och idealt elimineras påverkan av kontexter när de utprovas inom experimentell design (se Sundell 2012). Samtidigt riskerar dessa implementeringsmodeller att vara begränsat användbara i praktiken. Det finns alltid problem med att ordna ett antal möjliga variabler i experimentens slutna system. Den svenske implementeringsforskaren Benny Hjern föreslog för fyrtio år sedan begreppet ”implementeringsstruktur” snarare än att betona enskilda drivkrafter (Hjern & Porter 1981). Detta är en organisationsövergripande enhet som utgörs av vad som ska implementeras. Som exempel berör interventioner som rör behandlingsmetoder inom socialtjänsten ofta organisationer som arbetsförmedling, försäkringskassa och hälso- och sjukvård, vilka då blir den faktiska implementeringsstrukturen vid implementering av nya metoder. Aktörernas samspel utgör då både själva analysenheten och kärnan vid implementeringsförsök när flera organisationer är inblandade. När det finns många olika slags ordningar (logiker, metoder, nivåer, diskurser) upplöses tydliga dikotomier och förklaringar som drivkrafter och barriärer framstår som alltför förenklade. Orsak och verkan kan gå åt olika håll eftersom små interventioner kan få stora konsekvenser och tvärtom. Begrepp som feedbackloopar, multifinalitet (samma insats kan ge flera olika resultat) och ekvifinalitet (samma resultat kan nås på många olika sätt) försöker fånga svårigheterna när interventionsfynd från vetenskaplig forskning ska omsättas i vardaglig praktik inom öppna system. Komplexitetsfrågan är numera central inom ett flertal discipliner som translational knowledge (översättningsforskning) (Boxenbaum 2006; Nordesjö 2015); styrning och diffusion av kunskap (Hasenfeld 1992; Pierre & Peters 2005; Rogers 2010); utvärderingsforskning (Forss, Marra & Schwartz 2011; Rogers 2008) och inte minst inom implementeringsforskning.

Carl May och kolleger har i en rad artiklar undersökt utmaningar vid implementering i komplexa kontexter (May 2013; May & Finch 2009; May,

Johnson & Finch 2016). Deras tes är att resultatet beror på interaktioner och förhandlingar mellan olika aktörer och deras respektive kontext. I dessa förhandlingar är anpassningsbarheten hos kärnkomponenter inom de specifika interventionerna viktiga, liksom handlingsfriheten hos de yrkesverksamma, organisationens förmåga att mobilisera resurser och kontextens förmåga till följsamhet. För att förstå dessa processer krävs uppmärksamhet kring just återkopplingsprocesser, vilka adaptiva mekanismer som finns inom organisationerna och de praktiska kompromisser som tillämpats. Forskarna föreslår att mekanismerna kan specificeras inom en teori som benämns NPT (Normalisation Process Theory) och där kärnelement i självorganisering i komplexa system behöver identifieras (May et al, 2016). Dessa varierar utifrån både intervention och kontext eftersom det som är ett hinder inom en organisation kan vara en viktig förutsättning inom en annan. Kunskap om dessa mekanismer kan vara till stöd när interventioner ska skalas upp (en intervention växlas upp inom en miljö) eller när interventioner breddas (sprids för att tillämpas inom andra miljöer). Tröghet reduceras i denna slags analys till en av andra möjliga komponenter varför implementering inte följer en tänkt, linjär utvecklingskedja.

Tröghet vid avimplementering

Tröghet och svårigheterna att ta bort mindre väl fungerande men etablerade arbetsmetoder utgör själva innebilden för motstånd mot nödvändig förändring. Även om konkreta förslag på hur implementering av nya metoder bör genomföras växer fram (Nilsen 2015) saknas konkreta ramverk för hur väletablerade, mindre verksamma metoder kan avlägsnas (Garner et al. 2013). Att tillföra resurser till områden och metoder som visat sig vara väl fungerande har föreslagits vara halva arbetet (Solovy 1999). Att utmönstra och ta bort metoder och rutiner som visat sig vara sämre fungerande eller till och med skadliga kan sägas vara den andra halvan. Avimplementering har då stora likheter med implementering och har beskrivits som två sidor av samma mynt. I så fall skulle det kunna finnas liknande mekanismer som stödjer respektive försvårar både implementering och avimplementering (Sauro et al. 2019). Holländska forskare hävdar dock att avimplementering kräver en bred palett av förklaringar förknippade med motivation bland

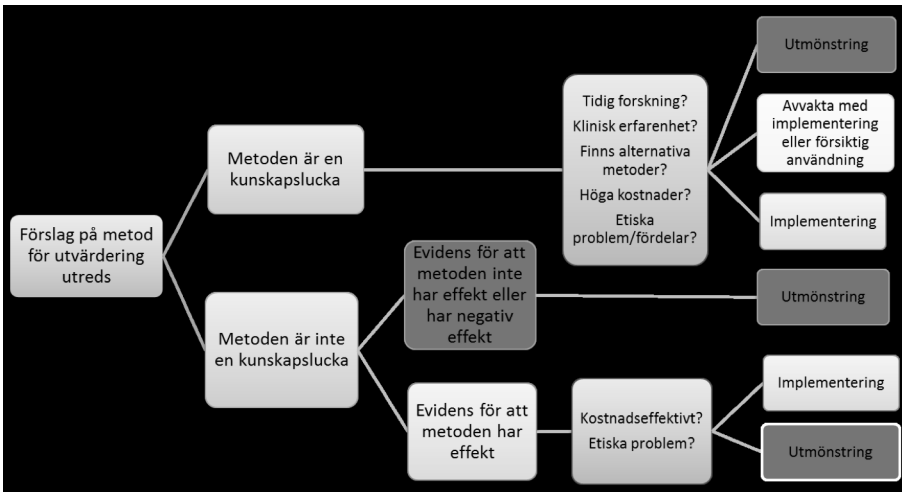
personalgrupper, krav från patienter och brukare, politiska förväntningar och organisatoriska förhållanden (van Bodegom-Vos, Davidoff & Marang-van de Mheen 2017). Deras forskning indikerar att framgångsrik styrning av implementering och avimplementering baseras på olika slags mekanismer förutom förväntningar på att utfallet ska förbättra vård och stöd för brukare.

Aktuell internationell implementeringsforskning efterlyser nu studier om hur mindre effektiva eller skadliga arbetsätt kan avvecklas när nya ska ta plats (Prasad & Ioannidis 2014). Ett särskilt problem är den omfattande och oklara terminologi som används för att beskriva avveckling och forskare har identifierat 43 närbesläktade begrepp (Gnjidic & Elshaug 2015) som (avinvestering; disinvestment) och likartade begrepp som ”de-implementation”, ”reassessment”, ”priority setting”, ”de-adaption” eller ”un-learning”. Forskning som använt just un-learning förekommer särskilt inom välfärdssektorn i bred mening; välfärdsteknologi (Haines et al. 2014); health care (Cooper & Starkey 2010) och inom mental health (Powell et al. 2012). Exogena krafter, det vill säga yttre, kraftig påverkan i form av oväntade kriser eller förändrad lagstiftning anses framtvunga förändring, där en produkt eller process ersätts av en ny, inte nödvändigtvis för att den nya är bättre ur ett patient- och brukarperspektiv eller har evidensstöd (Scheiner et al. 2016). Covid-19-pandemin under 2020–2022 är ett bra exempel på hur en internationell kris mynnade ut i snabbt framtagna vaccin, men även hur det växte fram skepsis och tveksamhet hos ”antivaxxare”.

Avimplementering som ideal

Avimplementering förknippas även med ”overuse”, det vill säga överanvändning av obehövliga metoder, och studier visar att det är ett mångdimensionellt problem som behöver förstås utifrån kultur och vanor inom sjukvården, men även utifrån patientens förväntningar och krav. Stegvisa insatser (bostadetrappor) för hemlösa som behöver kvalificera sig för att få en bostad är ett sådant exempel inom det sociala arbetet. I nationella riktlinjer rekommenderas att de ska fasas ut, men de fortsätter ändå användas (Socialstyrelsen 2015). Flera forskare hävdar att det krävs arbetsätt i vardagen som systematiskt överväger och anpassar sig till aktuell evidens och som aktivt sörjer för att ändra praktiken utifrån tillgänglig implementeringsforskning (Stelfox, Bourgault & Niven 2019). Utifrån en genomgång av 727 artiklar presenterar

Verkerk och kolleger tre övergripande teman kring low-value care som kan initiera avimplementering: 1) ineffektiv vård som behöver begränsas, ofta kopplat till höga kostnader; 2) ineffektiv vård som behöver elimineras eftersom den inte längre är värdefull; 3) vård som uppfattas som oönskad utifrån ett patientperspektiv (Verkerk et al. 2018). SBU har tagit fram ett förslag på flödesschema för prioritering, ett schema som är tänkt att vara till stöd inom hälso- och sjukvård. Det ska kunna användas för att utmönstra metoder som har ogynnsam effekt, saknar effekt eller inte är evidensbaserade (SBU 2014). Figur 1 nedan är hämtad från denna rapport.

Figur 1: Utmönstringsprocessen (SBU 2014, s. 7).

Figuren illustrerar synen på utmönstring som linjär och tämligen okomplicerad. Den forskning som ägnat sig åt utmönstring av gamla arbetsmetoder inom hälso- och sjukvården har emellertid visat att det är betydligt mera komplexa processer än att de kan fångas i en översiktlig bild (Roback et al. 2016). Vissa forskare menar därför att det krävs systematiskt arbete för att identifiera metoder som är lämpliga att avveckla (McKay et al. 2018). De föreslår tre kriterier: 1) interventioner som inte är effektiva eller skadliga, 2) interventioner som inte är de mest effektiva (finns bättre alternativ) och 3) interventioner som numera är obehövlige.

Avimplementering som praktik

McKay och kolleger visar i en studie från USA att avimplementering även kan beröra interventioner med starkt vetenskapligt stöd (McKay, Dolcini & Hoffer, 2017). De följde ett HIV-program som avvecklades på grund av bristande finansiering, något som fick stora konsekvenser för det sociala arbetet som behövde omorganiseras vilket skapade frustration bland personalen. En annan studie har undersökt varför några lovande program som riktades till personer med psykisk ohälsa i USA avvecklats (Massatti et al. 2008). Enligt deras analys samverkade flera faktorer i skiftande utsträckning: brist på finansiering, externt inflytande i besluts- och planeringsprocesser, faktorer relaterade till personal och ledarskap, misstro att organisation kunde implementera som avsett, bristande anpassning av interventionen i organisationen och bristfällig programtrohet (fidelity). Svårigheterna att utmönstra sämre metoder upprör en del forskare som är öppet kritiska och beskriver problemen i termer av ”heliga kor” (Bourgault & Upvall 2019, s. 1) eller som ”a perfect storm of overutilization” (Emanuel & Fuchs 2008). I förlängningen anses detta drabba särskilt sårbara patienter och motverkar strävanden att skapa en jämlik hälsa och vård (Helfrich et al. 2019).

En studie från USA visar att omfattande kirurgi vid bröstcancer övergavs först när patienter organiserat krävde annan vård, men att avvecklingen även påverkades av ekonomiska skäl; de nya behandlingsmetoderna var mera kostnadseffektiva (Montini & Graham 2015). Annan forskning inriktas på att presentera nödvändiga förutsättningar för att stödja prioriteringar, som Parchman med kollegor: “...prioritize addressing low-value care; build a culture of trust, innovation and improvement; establish shared language and purpose; and commit resources to measurements.” (Parchman et al. 2016, s. 199). Avimplementering inom hälso- och sjukvården undersöktes inom ett nätverk av sjukhus i Australien. Trots höga ambitioner medförde svag styrning, tidsbrist och ekonomiska omprioriteringar att många mål inte kunde uppnås. Studien illustrerar komplexiteten i att skapa förståelse för prioriteringar baserade på bästa evidens och hur den lokala kontexten i hög grad styr (Harris et al. 2018).

Åtminstone två slutsatser kan dras från denna forskning om avveckling av gamla metoder. För det första är det svårt att avgöra när avimplementering behöver ske. Att börja identifiera så kallad low-value care är förenat med stora utmaningar. Elshaug & kolleger granskade 5 209 artiklar på jakt efter rekomm-

mendationer att sluta använda problematiska insatser. 156 förslag kunde identifieras, men få av dessa visade sig vara gemensamma för samtliga patienter. Potentiellt mindre lyckade insatser kan fungera ändå i ett annat sammanhang – och vice versa (Elshaug et al. 2012). För det andra är tillgänglig evidens enbart en av många möjliga mekanismer som kan driva avimplementering. En utmaning är begränsad tilltro till nya metoder med evidensstöd. I en studie från USA jämfördes praktikers uppfattning om traditionsbaserad praktik (TBP) med evidensbaserad praktik EBP (Bourgault & Upvall, 2019). Intervjuade sjuksköterskor signalerade osäkerhet kring det vetenskapliga stödet i sin vardagliga praktik och hade svårt att skilja TBP från EBP. Detta är inget överraskande resultat utan bekräftar bland annat Gunilla Avby med kollegers resultat om en splittrad syn på vad som ska betraktas som evidens. Studien baserades på intervjuer med chefer och politiker inom den sociala barnvården i tre svenska kommuner (Avby, Nilsen, & Dahlgren 2014). Forskningskunskap används inte systematiskt i utfasningsarbete (Prasad & Ioannidis 2014; van Leijen-Zeelenberg et al. 2013). Såväl individuella medarbetares uppfattningar som etablerade rutiner och kognitiva mentala processer kan vara viktiga inslag i de komplexa processer som påverkar avveckling av mindre verksamma arbetsmetoder (Helfrich et al. 2019; Scheiner et al. 2016).

Sammanfattningsvis pekar forskningen på att tillgänglig vetenskaplig evidens tillsammans med organiserade patientkrav samt gynnsamma ekonomiska effekter kan vara drivande för avveckling. Ett sådant exempel är hur socialförvaltningen i Helsingborg under flera år aktivt gett stöd till innovationer från personer med egna erfarenheter av utanförskap (Denvall 2018). Forskning visar även att personlig hjälp och feedback kan stödja avvecklingsprocesser. Individuella medarbetares uppfattningar, etablerade rutiner och kognitiva processer kan däremot hindra avimplementering. För att verksamheter ska kunna lyckas med att fasa ut gamla arbetssätt lyfter forskning fram vikten av ett tillitsfullt arbetsklimat, ett gemensamt språk och en fungerande kommunikation inom organisationen.

Diskussion

Allt fler psykologiska och sociala interventioner utvärderas och erhåller vetenskapligt stöd. Denna stigande kunskap kan innebära starkare evidensbaserade beslutsunderlag liksom bättre fungerande samverkan mellan organisationer med skilda uppdrag genom ökad integration mellan hälso- och sjukvård och kommunala insatser liksom utveckling av kulturer som premierar samarbete och förändringar i den konkreta praktiken. Ökad kunskap kan även innebära att vi får veta mer om hur redan existerande insatser kan vara mindre effektiva, dyra eller rent av skadliga och att de behöver överges till förmån för nya. Svenska myndigheter har i uppdrag att sammanställa sådan kunskap som kan omvandlas till prioriteringsstöd genom nationella riktlinjer. Men denna vetenskapligt framtagna kunskap är inte utan problem. Jag ska lyfta fram tre aspekter i denna avslutande diskussion.

För det första måste man kritiskt beakta den starka koncentration på vetenskapligt framtagen kunskap som kommit att förespråkas av evidensrörelsens företrädare. De hävdar med emfas att det mest tillförlitliga metodstödet sker genom effektstudier, som bildar basen i riktlinjer och sammanställningar i systematiska översikter (Boaz et al. 2019). Men samtidigt är uppfattningen om evidens, hur den ska praktiseras och dess utmaningar omtvistat. Boaz et al menar också att en methods företräden och tillkortakommanden måste värderas utifrån den specifika epistemologiska och lokala kontext där kunskapen finns producerad. Det innebär att även andra kunskapsformer från professionella och från personer med egna erfarenheter av att vara klienter och/eller patienter behöver vävas in. Frågan är då vad som skall avimplementeras? Utifrån den internationella forskning jag har presenterat riktas siktet särskilt in på traditionsbaserade interventioner som saknar gediget vetenskapligt stöd. Men även dessa arbetssätt kan göra stor nytta i sina särskilda sammanhang och bör inte avimplementeras rakt av. Tröghet kan mycket väl utgöra ett viktigt skydd för brukar- och professionsevidens, något som då ifrågasätter en dominerande vetenskapssyn på vad som är värdefull kunskap. Eftersom flera olika kunskapsformer existerar samtidigt skapas ett spänningsfält kring vilken slags kunskap som ska gälla. Det räcker knappast att statliga myndigheter försöker skapa enhetliga tolkningar och rekommendationer genom nationella riktlinjer. När verksamheter fortsätter

använda etablerade metoder trots starkt vetenskapligt stöd för de nya, kan alltså detta bero på bristande tilltro till det vetenskapliga kunskapsidealet.

För det andra är implementeringen av ny kunskap och dess omvandling till nya arbetssätt besvärlig. Det är inte frågan om linjära processer utan i bästa fall ett ordnat införande trots stor uppbackning centralt och nationellt. Det finns en mängd faktorer som påverkar implementering och forskning har visat att vi måste utveckla vår förståelse för hur implementering sker i lokala sammanhang där ofta många professioner och verksamheter är involverade, inte sällan med konkurrerande perspektiv och uppdrag. Lokala kontexter avgör implementering/avimplementering, något som försvårar generella utsagor. Interventioner i komplexa sammanhang tenderar att medföra oförutsägbara konsekvenser. Det sker parallella processer på skilda nivåer i organisationer och i deras omgivande fält, vilket ökar komplexiteten och bidrar till svårigheter att styra och därmed till förväntat utfall.

För det tredje och sista krävs det bredare teorier som inkluderar politiska, institutionella, organisatoriska och kulturella faktorer som driver implementering av nya och utmönstring av gamla interventioner. De empiriska översikter som finns är baserade på specifika förutsättningar (användargrupper, professioner), vilket därmed försvårar generalisering i den myriad av kulturer, organisationer och sammanhang som omfattar hälso- och sjukvård och socialt arbete. Teoretiska begrepp som spårbundenhet och omgivningsberoende är värdefulla för att analysera förutsättningar för både implementering och avimplementering. Men analytiskt är de på en övergripande nivå och det behövs närgångna empiriska studier för att mekanismer ska bli synliga i likhet med Carl Mays förslag. Tröghetens mekanismer finns inbäddade i en organisations minne och kvarstår även om personal byts ut. De förekommer i arbetsrutiner, i administrativa system, i kulturer och sträcker sig över organisationsgränser. Identiteter, grundläggande antaganden och värderingar är sådana aktiva komponenter i institutionella logiker. En organisations teknologier (dess metoder och arbetsprocedurer) kan kopplas till de kärnaktiviteter som behöver skyddas från yttre påverkan och blir därmed platser där tröghet är funktionell som skyddsmekanism.

Även om det finns mekanismer som förenar tröghet i samband med såväl implementering som avimplementering så skiljer de sig också åt. Vid implementering är den avgörande utmaningen att hantera följsamhet till nya idéer och att kunna anpassa organisationen så att traditioner och kontinuitet

bevaras. Vid avimplementering gäller det omvända, nämligen att ifrågasätta följsamhet till de traditioner som söker säkra kontinuitet och att samtidigt hantera omgivningens krav på anpassning till det nya och obeprövade. De förenas i ovisshet inför värdet av vetenskaplig evidens i den lokala kontext där den skall tillämpas. Forskning ger begränsad vägledning hur tidigare rutiner skall anpassas, om de ska avlägnas delvis eller om de ska ersättas helt. Även traditionsbaserade insatser kan vara väl så verkningsfulla i en kontext som evidensbaserade i en annan.

Jag vill avsluta med två råd till praktiken. För det första förefaller det lämpligt att vid implementering av nya evidensbaserade insatser ägna uppmärksamhet även åt etablerade arbetsmetoder. I synnerhet om de skiljer sig åt vad gäller bärande värderingar och logiker kan det vara värdefullt att utöka kunskapen om vilka konsekvenser de gamla arbetssätten kan ha för att implementeringen av de nya skall lyckas. För det andra finns det knappast något facit att bygga på. Det talas ofta om vikten av lyckade experiment, piloter och projekt att lära av. Det förutsätter enligt min mening ordentliga analyser på teoretisk grund som kan identifiera mekanismer som påverkar. Jag har här presenterat några som forskningen hittills har påtalat som verkningsfulla.

Till sist: Ett stort tack för alla inspirerande diskussioner till projektkollegerna Ulrika Bejerholm, Kristina Carlsson Stylianides, Marcus Knutagård och Suzanne Johanson. Tack även till professor emeritus Evert Vedung vid Uppsala universitet för uppslagsrika kommentarer.

Referenser

- Ahrne, G. & Papakostas, A. (2014) *Organisationer, samhälle och globalisering: tröghetens mekanismer och förnyelsens förutsättningar*. Lund: Studentlitteratur.
- Avby, G., Nilsen, P. & Dahlgren, M.A. (2014) Ways of understanding evidence-based practice in social work: A qualitative study. *British Journal of Social Work*, 44(6): 1366–1383.
- Becker, H.S. (1995) The power of inertia. *Qualitative Sociology*, 18(3): 301–309.
- Bergmark, A., Bergmark, Å. & Lundström, T. (2011) *Evidensbaserat socialt arbete: teori, kritik, praktik*. Stockholm: Natur & kultur.
- Billsten, J. (2019) *Dissemination and implementation of the Swedish national guidelines for treatment of substance use - a five year evaluation*. Akademisk avhandling. Växjö: Linnéuniversitetet.
- Boaz, A., Davies, H., Fraser, A. & Nutley, S. (red.). (2019) *What Works Now? Evidence-Informed Policy and Practice*. Bristol: Policy Press.
- Bohlin, I., & Sager, M. (red.) (2011) *Evidensens många ansikten*. Lund: Arkiv.
- Born, K., Kool, T. & Levinson, W. (2019) Reducing overuse in healthcare: advancing Choosing Wisely. *BMJ*, 367, l6317. doi:10.1136/bmj.l6317
- Bourgault, A.M. & Upvall, M.J. (2019) De-implementation of tradition-based practices in critical care: A qualitative study. *International Journal of Nursing Practice*, 25(2). doi:10.1111/ijn.12723
- Boxenbaum, E. (2006) Lost in Translation The Making of Danish Diversity Management. *American Behavioral Scientist*, 49(7): 939–948.
- Börjesson, A. (2018) *(R)evolutionära idéer: Förändring i svensk sjukförsäkringspolitik 1995–2015*. Akademisk avhandling. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Cooper, C. & Starkey, K. (2010) Disinvestment in health care. *British Medical Journal*, 340(7747): 605. doi:10.2307/25674243
- Damschroder, L.J., Aron, D.C., Keith, R.E., Kirsh, S.R., Alexander, J.A. & Lowery, J.C. (2009) Fostering implementation of health services research findings into practice: a consolidated framework for advancing implementation science. *Implementation Science*, 4: 50–64. doi:10.1186/1748-5908-4-50
- Denvall, V. (2018) Innovation och participation – en fallstudie av Bostad först i Helsingborgs stad. I SoU 2018:38, *Styra och leda med tillit – forskning och praktik*. S. 221 – 247. Stockholm: Fritzes.
- Denvall, V., Bejerholm, U., Johanson, S., Karlsson Stylianides, K. & Knutagård, M. (2022) De-implementation: lessons to be learned when abandoning inappropriate homelessness interventions. *International Journal of Homelessness*. 2: 1-17. Doi: 10.5206/ijoh.2022.2.13709
- Elshaug, A.G., Watt, A.M., Mundy, L. & Willis, C.D. (2012) Over 150 potentially low-value health care practices: an Australian study. *Medical Journal of Australia*, 197(10): 556–560.

- Emanuel, E.J. & Fuchs, V.R. (2008) The Perfect Storm of Overutilization. *JAMA*, 299(23): 2789–2791. doi:10.1001/jama.299.23.2789
- Fixsen, D.L., Blase, K.A., Naoom, S.F. & Wallace, F. (2009) Core implementation components. *Research on Social Work Practice*, 19(5): 531–540.
- Forss, K., Marra, M. & Schwartz, R. (2011) *Evaluating the complex: Attribution, contribution, and beyond (Comparative Policy Evaluation)*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Garner, S., Docherty, M., Somner, J., Sharma, T., Choudhury, M., Clarke, M. & Littlejohns, P. (2013) Reducing ineffective practice: challenges in identifying low-value health care using Cochrane systematic reviews. *Journal of Health Services Research & Policy*, 18(1): 6–12. doi:10.1258/jhsrp.2012.012044
- Gnjidic, D. & Elshaug, A.G. (2015) De-adoption and its 43 related terms: harmonizing low-value care terminology. *BMC Medicine*, 13(1): 273. doi:10.1186/s12916-015-0511-4
- Greenhalgh, T., Robert, G., Macfarlane, F., Bate, P. & Kyriakidou, O. (2004) Diffusion of innovations in service organizations: systematic review and recommendations. *Milbank Quarterly*, 82(4): 581–629.
- Haines, T., O'Brien, L., McDermott, F., Markham, D., Mitchell, D., Watterson, D. & Skinner, E. (2014) A novel research design can aid disinvestment from existing health technologies with uncertain effectiveness, cost-effectiveness, and/or safety. *Journal of Clinical Epidemiology*, 67(2): 144–151. doi:http://dx.doi.org/10.1016/j.jclinepi.2013.08.014
- Harris, C., Allen, K., Ramsey, W., King, R. & Green, S. (2018) Sustainability in Health care by Allocating Resources Effectively (SHARE) 11: Reporting outcomes of an evidence-driven approach to disinvestment in a local healthcare setting. *BMC Health Services Research*, 18(1): 386.
- Hasenfeld, Y. (red.) (1992) *Human services as complex organizations*. Newbury Park: Sage.
- Hasson, H. & von Thiele Schwarz, U. (2017) *Användbar evidens: om följsamhet och anpassningar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Helfrich, C., Hartmann, C.W., Parikh, T.J. & Au, D.H. (2019) Promoting health equity through de-implementation research. *Ethnicity & disease*, 29(Suppl 1): 93–96.
- Hirdman, Y. (1989) *Att lägga livet till rätta - studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlssons.
- Hjern, B. & Porter, D.O. (1981) Implementation Structures: A New Unit of Administrative Analysis. *Organization Studies*, 2(3): 211–227. doi:10.1177/017084068100200301
- Ingvarsson, S., Augustsson, H., Hasson, H., Nilsen, P., von Thiele Schwarz, U. & von Knorring, M. (2020) Why do they do it? A grounded theory study of the use of low-value care among primary health care physicians. *Implementation Science*, 15(1): 1–10.

- Johansson, K., Vedung, E. & Denvall, V. (2015) After the NPM Wave: Evidence-based practice and the vanishing client. *Scandinavian Journal of Public Administration*, 19(2): 69–88.
- Johansson, R. (2002) *Nyinstitutionalismen inom organisationsanalysen: en skolbildnings uppkomst, spridning och utveckling*. Lund: Studentlitteratur.
- Linde, S. & Svensson, K. (red.) (2013) *Förändringens entreprenörer och tröghetens agenter. Människobehandlande organisationer ur ett nyinstitutionellt perspektiv*. Malmö: Liber.
- Mahoney, J. & Thelen, K. (red.) (2010) *Explaining Institutional Change: Ambiguity, Agency, and Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Malpass, P. (2011) Path dependence and the measurement of change in housing policy. *Housing, Theory and Society*, 28(4): 305–319.
- Massatti, R.R., Sweeney, H.A., Panzano, P.C. & Roth, D. (2008) The De-adoption of Innovative Mental Health Practices (IMHP): Why Organizations Choose not to Sustain an IMHP. *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, 35(1–2): 50–65. doi:10.1007/s10488-007-0141-z
- May, C.R. (2013) Agency and implementation: Understanding the embedding of healthcare innovations in practice. *Social Science & Medicine*, 78: 26–33. doi:10.1016/j.socscimed.2012.11.021
- May, C.R., & Finch, T. (2009) Implementing, embedding, and integrating practices: an outline of normalization process theory. *Sociology*, 43(3): 535–554.
- May, C.R., Johnson, M., & Finch, T. (2016) Implementation, context and complexity. *Implementation Science*, 11(1): 1–12.
- McKay, V.R., Dolcini, M.M. & Hoffer, L.D. (2017) The dynamics of de-adoption: a case study of policy change, de-adoption, and replacement of an evidence-based HIV intervention. *Translational behavioral medicine*, 7(4): 821–831. doi:10.1007/s13142-017-0493-1
- McKay, V.R., Morshed, A.B., Brownson, R.C., Proctor, E.K. & Prusaczyk, B. (2018) Letting Go: Conceptualizing Intervention De-implementation in Public Health and Social Service Settings. *American Journal of Community Psychology*, 62(1–2): 189–202. doi:10.1002/ajcp.12258
- Mol, A. & Law, J. (2002) Complexities: an introduction. I A. Mol & J. Law (red.) *Complexities. Social studies of knowledge practices*. Durham: Duke University Press.
- Montini, T. & Graham, I. D. (2015) “Entrenched practices and other biases”: unpacking the historical, economic, professional, and social resistance to de-implementation. *Implementation Science*, 10(1): 24.
- Nilsen, P. (2015) Making sense of implementation theories, models and frameworks. *Implementation Science*, 10(1): 13.
- Nilsen, P. (red.) (2014) *Implementering av evidensbaserad praktik*. Malmö: Gleerups.
- Nordesjö, K. (2015) *Relationen styrning och utvärdering: hur en europeisk utvärderingsidé översätts i Sverige*. Akademisk avhandling. Växjö: Linnéuniversitetet.

- Parchman, M.L., Henrikson, N.B., Blasi, P.R., Buist, D.S., Penfold, R., Austin, B. & Ganos, E.H. (2016) Taking action on overuse: Creating the culture for change. *Healthcare*, 5(4). doi:10.1016/j.hjdsi.2016.10.005
- Pawson, R. & Tilley, N. (1997) *Realistic evaluation*. London: Sage.
- Pierre, J. & Peters, B.G. (2005) *Governing complex societies: Trajectories and scenarios*. Houndmills: Palgrave.
- Powell, B.J., McMillen, J.C., Proctor, E.K., Carpenter, C.R., Griffey, R.T., Bunger, A.C., . . . York, J.L. (2012) A Compilation of Strategies for Implementing Clinical Innovations in Health and Mental Health. *Medical care research and review*, 69(2): 123–157. doi:10.1177/1077558711430690
- Prasad, V. & Ioannidis, J. (2014) Evidence-based de-implementation for contradicted, unproven, and aspiring healthcare practices. *Implementation Science*, 9(1): 1–5.
- Roback, K., Bernfort, L., Lundqvist, M. & Alwin, J. (2016) *Ordnad utmönstring av hälso- och sjukvårdsmetoder* (Vol. 2016:2). Linköping: Linköping University Electronic Press.
- Rogers, E.M. (2010) *Diffusion of innovations* (4:e uppl.). New York: Simon and Schuster.
- Rogers, P.J. (2008) Using programme theory to evaluate complicated and complex aspects of interventions. *Evaluation*, 14(1): 29–48.
- Sandahl, R. & Petersson, G.J. (2016) *Kausalitet: i filosofi, politik och utvärdering*. Lund: Studentlitteratur.
- Sandén, U. (2021) *The art of bouncing back: Patient perspective on cancer rehabilitation*. Akademisk avhandling. Lund: Lunds universitet.
- Sauro, K., Bagshaw, S.M., Niven, D., Soo, A., Brundin-Mather, R., Parsons Leigh, J., Stelfox, H.T. (2019) Barriers and facilitators to adopting high value practices and de-adopting low value practices in Canadian intensive care units: a multi-method study. *BMJ Open*, 9(3): e024159. doi:10.1136/bmjopen-2018-024159
- SBU (2013) Bana väg för det nya! *Medicinsk vetenskap & praxis*, (3-4): 1–3.
- SBU (2014) *Uppdrag angående kunskapsstyrning. HTA-samverkan*. Rapport till Socialdepartementet. <https://www.regeringen.se/49b66c/contentassets/d561706f2471410080541e6c988a4331/uppdrag-angaende-kunskapsstyrning-s2013609fs>
- SBU (2017) *Behov av praktisknära forskning och vetenskaplig utvärdering. En analys av vetenskapliga kunskapsluckor år 2017 inom hälso- och sjukvård, socialtjänst och LSS* (Vol. 263). Stockholm: SBU.
- Scheiner, C.W., Baccarella, C.V., Feller, N., Voigt, K.-I. & Bessant, J. (2016) Organisational and individual unlearning in identification and evaluation of technologies. *International Journal of Innovation Management*, 20(02): 27.
- Schreyögg, G. & Sydow, J. (2011) Organizational path dependence: A process view. *Organization Studies*, 32(3): 321–335.

- Socialstyrelsen (2006) *Lokala hemlöshetsprojekt 2002–2005. Resultat, slutsatser och bedömningar*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2012) *Om implementering*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2015) *Nationella riktlinjer för vård och stöd vid missbruk och beroende. Stöd för styrning och ledning*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Solovy, A. (1999). The unlearning curve. Learning is only half the process of achieving organizational change. *Hospitals & health networks/AHA*, 73(1), 30-30.
- Stelfox, H.T., Bourgault, A.M. & Niven, D.J. (2019) De-implementing low value care in critically ill patients: a call for action-less is more. *Intensive care medicine*, 45(10): 1 443–1 446. doi:10.1007/s00134-019-05694-y
- Sundell, K. (red.) (2012) *Att göra effektutvärderingar*. Stockholm: Gothia.
- Swanevie, K. (2011) *Evidensbaserat socialt arbete: Från idé till praktik*. Akademisk avhandling. Umeå: Umeå universitet.
- Thompson, J.D. (1967) *Organizations in action: Social science bases of administrative theory*. New Brunswick: Transaction publishers.
- Upvall, M.J. & Bourgault, A.M. (2018) De-implementation: A concept analysis. *Nursing Forum*, 53(3): 376–382. doi:10.1111/nuf.12256
- van Bodegom-Vos, L., Davidoff, F. & Marang-van de Mheen, P.J. (2017) Implementation and de-implementation: two sides of the same coin? *BMJ Qual Saf*, 26(6): 495–501.
- van Leijen-Zeelenberg, J.E., van Raak, A.J.A., Duimel-Peeters, I., Kroese, M., Brink, P., Ruwaard, D. & Vrijhoef, H.J.M. (2013) Barriers to implementation of a redesign of information transfer and feedback in acute care: results from a multiple case study. *International Journal of Integrated Care*, 13(8). doi:10.5334/ijic.1467
- Vedung, E. (2009) *Utvärdering i politik och förvaltning (2:a upplagan)*. Lund: Studentlitteratur.
- Verkerk, E.W., Huisman-de Waal, G., Vermeulen, H., Westert, G.P., Kool, R.B. & van Dulmen, S.A. (2018) Low-value care in nursing: A systematic assessment of clinical practice guidelines. *International Journal of Nursing Studies*, 87: 34–39. doi:https://doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2018.07.002
- Vind, L. & Hecksher, D. (2004) The diffusion of the ASI in Denmark: Implementation of a national monitoring system based on the Europe ASI. *Journal of Substance Use*, 9(3–4): 156–162.

17. Interventionsforskning som en dialog mellan intellectus och ratio

STIG LINDE

MARTIN BERGSTRÖM

När vi söker kunskap rör vi oss längs horisonter av icke-vetande. I en sådan bildningsresa slår vi i det här kapitlet följe med filosofen Jonna Bornemark. Den sociala barnavården är ett fält där alltmer kunskap bildas. Men hur går det till? Den här texten handlar om kunskapssökande inom socialt arbete, närmare bestämt familjehemsvård. Att söka kunskap är att göra en mängd val och överväganden. Med hjälp av 1400-talsfilosofen Nicholas Cusanus begreppspar intellectus och ratio vill vi åskådliggöra en sådan kunskapsbildningsprocess.

När barn far illa upprörs vi. Så ska barn inte ha det. Återkommande rapporteras om brister i omsorgen om barn och unga. Får barn som myndigheter placerat i familjehem sina basbehov tillgodosedda? Vi kan här tala om basal omsorg, som både formas av social interaktion och materiell tillgång.

Ett barn som av någon orsak placerats utanför sina egna föräldrars hem förväntas fortfarande få det stöd av föräldraskap som det behöver för sin biopsykosociala utveckling inför vuxenlivet. Detta stöd förväntas tillgodoses via det så kallade tredelade föräldraskapet (Socialstyrelsen 2020). När ett barn placeras utanför det egna hemmet har vårdnadshavare, socialtjänst och familjehemmet/institutionspersonal ett gemensamt ansvar för att tillgodose det enskilda barnets behov av stöd i form av omsorg, trygghet, fostran, tillsyn och uppsikt. Socialtjänsten måste här ta ett särskilt aktivt ansvar för det placerade barnet enligt 6 kap. 7 § Socialtjänstlagen (SFS 2001:453). Ett dagligt aktivt föräldraskap under en placering i familjehem utförs av familjehemsföräldrarna på uppdrag av socialtjänsten¹, men det yttersta ansvaret för barnets utveckling, skolgång och hälsa i det tredelade föräldraskapet ligger kvar hos socialtjänsten. Detta betyder att de ansvariga socialsekreterarna

¹ Vid placering på institution förväntas institutionspersonalen tillgodose föräldrastödet.

inom socialtjänsten behöver både kunskap och verktyg för att kunna få indikationer på att barnets behov av stöd tillgodoses över tid.

Icke-vetande och kunskap

Den tyske matematikern och teologen, filosofen och juristen Nicholas Cusanus levde mellan åren 1401 och 1464. Hans tänkande har fått en nutida presentatör i professorn i filosofi vid Södertörns högskola, Jonna Bornemark. Både hon och Nicholas Cusanus är noga med att särskilja ”icke-vetande” till skillnad från ”det ännu inte kända”, i meningen det som vetenskapen hitintills inte erövat kunskap om. Hon beskriver att vi, som erfaranade varelser, står i detta icke-vetande. Icke-vetandet är enligt Nicholas Cusanus något annat än brist på kunskap. Det är, som Jonna Bornemark formulerar det, ”horisonter som sträcker sig bortom det vi känner till, och det är möjligheten till något nytt” (Bornemark 2018, s.34). Det gäller det största - vad finns bortom det vi knappt ens kan föreställa oss? Vad ryms i framtiden bortom nuet? Och det gäller likaså det minsta – materians minsta del, och den unika situationen, den enskilda människan. Icke-vetandets horisonter, skriver Johanna Bornemark, breder också ut sig när vi ser in i en annan persons ögon. Vad vet vi om en människas liv? Icke-vetandet i det minsta, det som inte kan delas upp, kallade Nicholas Cusanus ”minima” (Bornemark 2018, s. 41). Det är mycket som det inte går att nå vetenskap om, stort som smått.

Men därmed inte sagt att vi inte kan bilda kunskap. Med förnuftets hjälp ordnar vi vår värld. Vårt förnuft utgår från erfarenheter, begrepp och sökandet efter mönster. För att begreppen ska vara meningsfulla behöver de kunna avgränsas från varandra. Detta är inte helt enkelt. Jonna Bornemark lyfter ett exempel: var går gränsen mellan träd och sly, mellan slask och snö? Vi förstår världen genom språkliga begrepp och – tillägger hon – varje begrepp hade kunnat vara utformat på ett lite annat sätt.

Icke-vetandet är därför inte en hög med pusselbitar som ligger och väntar på att vi ska plocka upp dem. Bildligt talat står vi i stället där med lövsågen och formar de pusselbitar som tillsammans med andra kan forma en bild. Denna formativa process skulle kunna beskrivas som ett samspel mellan två olika delar av förnuftet, bildligt talat ett slags samtal, mellan det som Nicholas Cusanus kallar *Ratio* och *Intellectus*. Vilka är då dessa två?

Ratiots del av vårt förnuft, förklarar Jonna Bornemark, hanterar det som sinnena förmedlar. För att inte bli yra och tappa balansen ordnar vi intrycken med hjälp av begrepp och kategorier. Genom ratiot skiljer vi mörker från ljus, värme från kyla, alltså genom att använda skillnader och kontraster. Barnet lär sig att katten rör sig på fyra ben med en svans att gripa efter. Med tiden förstår barnet att den klunsiga skällande valpen är en annan kategori, som märkligt nog sammanfaller med grannens stora schäfer och den lilla chihuahuan. Då kan vi också börja räkna. Genom talen blir det möjligt att samla flera olika erfarna fenomen i samma begreppslåda. Därmed har vi fått redskap för att hantera världen omkring oss. Men världen är alltid större. Och mindre.

Att fänga vadheter

Jonna Bornemark berättar om sin dotter som har en samling dinosaurier i plast. Dom kan sorteras, bytas och räknas. Sådan matematik skapas av ratiot, och här kategoriseras samlingen som dinosaurier. Men när den vuxna bad att få en viss dinosaurie vägrade barnet. ”Nej den här dinosaurien kan jag inte ge dig, då skulle dess mamma bli ledsen” (Bornemark 2018, s. 39). I den stunden var den dinosaurien inte längre en av flera likar i sin kategori. Nu formerades denna kategori även av en unik relation, bortom den ursprungliga kvantifierbara kategorin. Här fanns en särskild kvalitet. Jonna Bornemark kallar dessa kvaliteter ”vadheter”.² En urtidsödlas är en slags ”vadheter”, en modersrelation är en annan ”vadheter”.

Att skapa den väldefinierade enheten är ratiots förmåga, men för att göra detta är den beroende av att fänga upp vadheter, och detta är intellectus förmåga. (Bornemark 2018, s. 42)

Räkandet eller mätandet kan bara ske om vi vet vad som ska räknas eller mätas. Här behövs det som Jonna Bornemark och Nicholas Cusanus kallar intellectus. Om vi närmar oss intellectus från ratiots perspektiv så urskiljer ratiot, som nämnts, kontraster och skillnader: som värme och kyla. Intellectus del av vårt förnuft bistår med att binda samman vad dessa kategorier är, såsom temperatur (värme och kyla). Det är dessa *vadheter* intellectus fångar

² På latin *quidditas*, Bornemark 2020, s.25.

genom att värdera: vilken vadhet är relevant, vilken vadhet är viktig? Ratiot kan ange och mäta temperatur, men det är intellectus som gör det möjligt att alls uppfatta vadheten temperatur.

Att bilda kunskap skulle så kunna beskrivas som ett samtal mellan ratio och intellectus. Det handlar om att ur icke-vetandet urskilja vadheter – så som att bedöma vad som är meningsfullt att bilda kunskap om. Sedan träder ratiot in med att kategorisera och ordna. Med hjälp av begrepp skiljer ratiodelen av vårt förnuft ting och fenomen från varandra. Men då är begreppens själva kärna redan en gång identifierade av intellectus. Och sedan, när ratiot ordnat världen (räknat antalet dinosaurier, eller genomfört mätningen) då kan vi gå till intellectus och pröva om dessa kategorier fortfarande är relevanta. Intellectus inser, skriver Jonna Bornemark, att ratiots kategorier aldrig kan omfatta allt. Ratio kan enligt Jonna Bornemark hysa en övertro vad gäller de egna kategoriernas relevans. Svårigheten för ratio att se möjligheterna med andra kategorier rymmer en risk för dogmatism och förstelning (Bornemark 2017, s. 113 f.). Kanske behöver kategorierna justeras, omformas eller till och med förkastas.

Därför behöver båda förnuftsformerna varandra, i ett samspel, som i ett samtal, en dialog. Här vill vi nu illustrera hur ett sådan samspel skulle kunna tänkas, applicerat på ett kunskapssökande inom den del av det sociala arbetet som kallas familjehemsvård.

När socialsekreterare, kuratorer eller biståndsarbetare vill erövra kunskap om de insatser de ansvarar för gäller det att välja. Vilka vadheter är relevanta för att vi ska få kunskap? Vilka vadheter är viktiga?

Socialstyrelsen skriver i sin guide för systematisk uppföljning, Steg 1:

Planeringen av systematisk uppföljning inleds med en fråga om vilket behov av kunskap som finns om klienter och verksamheter. Det är viktigt att specificera vad verksamheten ska undersöka och varför detta ska undersökas (Socialstyrelsen 2014, s. 15).

Gäller undersökningsfrågan vadheten ”klientens beskrivna behov”? Eller vad en insats haft för betydelse för klienten? Hur den personen känt sig bemött? Om en person som sökt hjälp för sitt missbruk dricker mer eller mindre tre månader efter en behandling? Eller om den personens barn är mer eller mindre ångestfyllt när fredagskvällen kommer? Vad är meningsfullt att veta något om?

Kunskapsutveckling i barnavården

Vi kommer att utgå från ett exempel, om arbetet i en forskargrupp som arbetar med interventionsforskning.

Forskargruppen driver ett projekt med intentionen att bygga en organisation runt socialarbetare för att de ska kunna följa upp hur det går för barn/unga i ”Out-of-home care”, i det här fallet familjehemsplacerade barn. Vi nämnde ovan att socialtjänsten då har en del i ett så kallat tre-delat föräldraskap. Hur fungerar då detta uppdelade ansvar?

Vi vet en del från tidigare forskning. För unga vuxna som vuxit upp med socialdygnsvård är det nästan inget som talar för att placeringen har haft en kompensatorisk effekt. Om placeringen hade haft kompensatorisk effekt skulle placeringen resulterat i ett ungt vuxenliv som är i paritet till jämnåriga i den generella populationen, detta oavsett utfallsmått, val av jämförelsegrupp (inklusive syskon), metodologiskt tillvägagångssätt, eller var studien genomfördes (Doyle 2007; 2008; Forsman 2020; Lindquist & Santavirta 2014; Olsen, Egelund, & Lausten 2011; Vinnerljung, Berlin, & Hjern 2010; Warburton, Warburton, Sweetman, & Hertzman 2014). Om vi talar om en kausal effekt av en placering i socialdygnsvård tycks den som bäst vara neutral, det vill säga att det gör varken till eller från att ha varit placerad (Doyle 2007; 2008; Goemans, van Geel, & Vedder 2015). Skillnaden mellan unga vuxna med erfarenhet av socialdygnsvård och deras jämnåriga är alltså en (ihållande) klyfta. Den kompenserande effekten av att vara i socialdygnsvård bör därför ifrågasättas. Vad för slags kunskap behövs – i detta sammanhang – för att förbättra läget för barn och unga? Vilka vadheter, för att använda Jonna Bornemarks begrepp, behöver vi urskilja?

Möjliga vadheter

Jonna Bornemark konstaterar att det finns en oändlig mängd vadheter. Hur kan vi separera det som syns möjligt att fånga bland alla sinnesintryck? Vi kan inte ta in allt samtidigt. Ratiodelen av vårt förnuft behöver en riktning. En sådan kan ges med hjälp av begreppet *parental monitoring*. Med det menas det som föräldrar gör för att uppmärksamma och följa ett barns utveckling och sociala aktiviteter, för att kunna ge stöd och tillsyn (Dishion & McMahon

1998). Vanligtvis betyder detta att föräldrarna är direkt involverade i hemmet och indirekt i skolan i strävan att följa sitt barns utveckling. I vadheten *parental monitoring* ryms en rad överväganden. Begreppet *monitoring* kan översättas med föräldratillsyn som i sig rymmer både dimensionerna kontroll och stöd. Ett föräldraskap innebär både och. Kontrollaspekten kan gestaltas som uppsikt när någon vakar över ett barn. Stöd kan i sin tur uttryckas som att någon sörjer för, bekräftar och uppmuntrande följer den unge. Föräldraspekten – *parental* – bygger på ett ställningstagande: Alla barn har rätt till föräldrar. Men kan man då prata om ”föräldraskap” när staten går in och tar ansvar för ett barn eller en ung människa? Ett jakande svar grundar sig här i att förstå föräldraskap, inte som en abstraktion utan som ett görande som kräver aktörer, i det här fallet socialsekreterare och familjehemsföräldrar (Bullock m.fl. 2006). Vi förstår vadheten *parental monitoring* som inrymmande en rad betydelser och kvaliteter.

En ytterligare vadhet som är meningsfull att urskilja är psykisk ohälsa. Psykisk ohälsa hos barn i socialdygnsvård är sannolikt det som är mest åskådliggjort i forskningslitteraturen.³ Psykisk ohälsa är därför ett alternativ för socialarbetaren att följa upp. Ett annat val av vadhet skulle likväl kunna vara dental hälsa, det vill säga tandhälsan, som socialtjänst tydligt har ansvar för, men det kan sägas ligga lite längre ifrån en socialarbetares kunskapsfär.⁴ Vad är då hälsa? Det finns många definitioner på hälsa (Medin & Alexandersson 2000). Men ur allt det som pekar på vad hälsa är måste, av praktiska skäl, ett urval göras. Allt som är hälsa går inte att sätta praktiska mått på, och bland allt som kan sättas mått på behöver vi göra bedömningar om vad som är mer, eller mindre, relevant. Och där det går att finna mätformer för att identifiera olika kategoriseringars grader eller poler måste mätningarna vara praktiskt genomförbara. I det här fallet nyttjas ett mätinstrument som benämns *Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ)*.⁵ Mer om det nedan.

³ Se genomgång i inledning hos Vinnerljung & Hjern, 2018.

⁴ Se kapitel 6 i Socialtjänstlagen.

⁵ Se även <https://www.sdqinfo.org>

Socialtjänstens kunskapssökande

I det tredelade föräldraskapet har socialtjänsten en överordnad, tillbakadragen roll i det vi benämnt parental monitoring. De vardagliga kontaktmöjligheterna med familjehemsbarnet ligger hos familjehemsföräldrarna och skolan. Socialtjänstens minimum för att utföra sin del i det tredelade föräldraskapet stipuleras av Socialtjänstlagens sjätte kapitel och i Lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga (LVU, SFS 1990:52). Den senare kräver ett övervägande var sjätte månad om vård enligt lagen fortfarande behövs och hur vården bör inriktas och utformas.

Det är väldokumenterat att socialtjänsten oftast saknar systematiska standardiserade rutiner för att utreda hälsa och utveckling hos det enskilda placerade barnet samt har övertillit till omsorgsgivares tillfälliga observationer (Ashton-Key & Jorge 2003; Butler & Payne 1997; Kaltner & Rissel 2011; Kessler m.fl. 2008; Kling, Vinnerljung, & Hjern 2016a; 2016b; Randsalu & Laurell 2018; Ward, Jones, Lynch & Skuse 2002). Ett annat problem är övertron på reliabiliteten i semistrukturerade kvalitativa intervjuer som ofta används i sedvanligt socialt arbete för att bedöma barnets välmående och utveckling. I en jämförelse mellan sådana intervjuer och "systematiska psykometriska mätinstrument" indikerade den senare minst dubbelt så många barn med allvarliga psykiska svårigheter (Jee, Conn m.fl. 2010; Jee, Szilagyi, m.fl. 2010; Jee, Halterman m.fl. 2011). Detta kan betyda att många familjehemsbarn står utan stöd, trots ett stort behov. En väg – utifrån begreppet *parental monitoring* – för att minska denna klyfta kan vara att öka systematiken i socialarbetarens del i det tredelade föräldraskapet, i syfte att stödja familjehemsbarnets hälsa, skolgång och utveckling. Begreppet *parental monitoring* är generellt tillämpbart och återfinns i flera utvecklingspsykologiska teorier.

Ett exempel från interventionsforskning

Arbetet som forskargruppen bedriver syftar som nämnts till att forma en arbetsmodell för socialtjänstens handläggare som ska bidra med kunskap i uppföljningen av barn i familjehemsvård. För detta är psykometriska mätinstrument, det vill säga standardiserade bedömningsinstrument, tänkta att

nyttjas för att bedöma vilka barn som kan behöva särskilda insatser från socialtjänsten eller skolan (SBU 2022). Hur är då projektet tänkt?

Med hjälp av vad vi här kallar vadheterna *parental monitoring* inom ett tredelat föräldraskap och *psykisk ohälsa* kan en problem- och programteori formuleras.⁶ Situationen för samhällelig barnavård kan beskrivas som att det finns barn som ska vara föremål för socialtjänstens uppmärksamhet och som lider av psykisk ohälsa. Detta hälsoläge spelar roll för utformning och resultat av socialtjänstens insatser. Således gäller följande:

- 1) Det finns brister i kunskapen om barnets hälsa.
- 2) Om socialtjänstens företrädare inte är medvetna om detta kan de inte bedriva insatser för att främja barnets hälsa och situation.

Som nämnts finns här anslutande problematik: att ”mätandet” i form av ”goda konversationer” (Geertz 1973) för att förvärva en förståelse av de inblandades verklighetsnära uppfattningar, i detta bedömningsammanhang riskerar godtycklighet. Med det menar vi avsaknad av en given standard eller gemensam utgångspunkt. Ett annat problem gäller svårigheten att mäta förändring över tid. För det kan den goda konversationen, samtalen i utrednings- och behandlingssammanhang, kompletteras med standardiserade bedömningsinstrument, och det av flera skäl. Sådana kan

- motverka godtycke eller tunnelseende eller förskjutningar av vad som uppfattas som ”normalt”;
- överföra kunskap vid personalombyte eller omflyttningar vad gäller skola eller familjehem.
- Om insatser görs, kan det så påvisas (dokumenteras) om instrumenten förmår skönja någon förändring av något slag, som ett underlag för bedömning av utfall.

Syftet med att organisera mätandet är i princip enkelt: att upptäcka om barnet lider av psykisk ohälsa. Även familjehemsbarnet, biologiska föräldrar, socialarbetare, lärare och familjehemsföräldrar kan ge sin respons genom att fylla i formuläret. Denna undersökning förväntas i arbetsmodellen göras en gång i halvåret i anslutning till lagstiftad uppföljningsrutin.

⁶ Jmf Fraser m.fl. 2009.

Utifrån en sammanvägning av svar på 25 påståenden har ansvarig socialsekreterare uppgiften att bedöma betydelsen av svaren i relation till familjehemsbarnets kontext. Socialsekreteraren får då – det tillhör interventionens programteori – underlag för att bedöma om och vad för slags insats som behövs för att främja barnets behov av stöd. Med andra ord: Ambitionen med att designa detta interventionsforskningsprojekt är att dirigera rimliga insatser med hjälp av bedömningsinstrumenten, som komplement till den goda konversationen.

Interventionsforskningsprojektets programteori i korthet

Syfte	Öka vetskapen hos ansvarig socialtjänst om familjehemsplacerade barns situation
Input	Kunskap om bruket av standardiserade mätinstrument och tillgång till detta
Aktiviteter	Kompletterande bedömning via ett standardiserat mätinstrument (SDQ) som tillägg till samtal
Output	Underlag för bedömningar av insatser
Kortsiktiga resultat	Att barnen får tillgång till relevant vård och omsorg
Långsiktiga resultat	Fungerande skolgång och familjehemsvård

Ett standardiserat mätinstrument

Forskargruppen valde för projektet två mätinstrument SDQ och OBS-I. OBS-I är ett instrument med kategorier om uppnått lärande i utbildning. Samma angelägenhet som bör ägnas barnets psykiska hälsa bör gälla barnets utbildning. Under decennier har forskning från många länder konsekvent rapporterat att placerade barn presterar dåligt i skolan och har höga överrisiker (jämfört med jämnåriga i majoritetsbefolkningen) att komma ut i vuxenlivet med enbart grundskoleutbildning.⁷ Men här väljer vi av utrymmesskäl att koncentrera oss på det första, SDQ.

Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) är ett bedömningsinstrument som kan användas för att skatta barns och ungdomars psykiska hälsa (Goodman 1999). Formuläret innehåller frågor vars syfte är att bidra till en beskrivning av barnets eller ungdomens beteende och utifrån detta forma en

⁷ Se t.ex. Brännström, Vinnerljung, Forsman, & Almquist, 2017; Hilma Forsman, 2020; Forsman, Brännström, Vinnerljung, & Hjern, 2016.

uppfattning om den psykiska hälsan. SDQ kategoriserar följande problem/färdigheter:

- emotionella problem
- beteendeproblem
- hyperaktivitet
- kamratproblem
- prosocialt beteende.

SDQ innebär att olika intressenter fyller i ett, i detta fall digitalt, frågeformulär med 25 frågor eller påståenden och slutna svarsalternativ: Stämmer inte; Stämmer delvis; Stämmer helt.⁸ Här ställs den unge för påståenden att ta ställning till, såsom:

Jag är ofta ledsen, nedstämd eller gråtfärdig.

Jag är ofta för mig själv. Jag gör oftast saker ensam.

Jag har svårt att koncentrera mig, jag är lättstörd.

Andra barn eller ungdomar retar eller mobbar mig.

Formuläret kan fyllas i av familjehemsbarnet, pedagog i skolan, socialsekreterare, familjehemsföräldrar och av barnets egna föräldrar. Detta ger även möjligheten att lokalisera var problemet som rör barnet har manifesterats. Om problem uppträder i skolan, kan det vara mindre logiskt att satsa på insatser i hemmet. Om problem uppträder i exempelvis familjehemmet, kanske insatser från en extern aktör kan vara att föredra för att inte överbelasta familjehemmet – för att visa på några avvägningar.⁹

⁸ <https://www.sdqinfo.org/py/sdqinfo/b3.py?language=Swedish>

⁹ Det finns en infrastruktur i form av digital plattform som kan bidra till att underlätta själva mätningen och tolkningen av mätning. Bakom valet av SDQ finns också möjligheten att aggregera data och jämföra mätningen med referensgrupper.

Omdömetts prövning av kategorier och mått

Vilken roll ges dessa standardiserade – det vill säga utprovade i större populationer – mätinstrument?

Det är viktigt att framhålla att bruket av bedömningsinstrument ska ses som ett komplement till samtalet, i mötet och kommunikationen med individen. Fördelen med samtalet är att flera dimensioner av en situation där kan bli synliga och medvetandegjorda. Nackdelen är som nämnts att det kan bli godtyckligt i meningen att en överenskommen struktur inte är given.

Fördelen med bedömningsinstrument å sin sida är att de är standardiserade, likadana varje gång. Nackdelen är att de reducerar siktfället, innebär ett val av någon/några kategori(er) bland många. Just detta instrument, SDQ, menar forskargruppen inte håller för specifika diagnoser (Bergström & Bavisar 2020), såsom depression eller ADHD eller trotsyndrom, utan endast kan användas som en markör på att det kan finnas psykisk ohälsa. Det som kan konstateras med hjälp av instrumentet är svaret på frågan *om* det finns problem. Jämför med att mäta kroppstemperaturen med en febertermometer. Febertermometerens värden kan indikera att du har en förhöjd kroppstemperatur, men inte orsaken till temperaturförhöjningen. Om så, behövs en vidare undersökning eller en remiss till någon sakkunnig för ytterligare bedömning.

Här – i vår tankemodell inspirerad av Nicholas Cusanus idéer om olika delar av vårt förnuft – har ratiot arbetat med att skapa kategorier som går att räkna, och mäta. Detta utifrån det urskiljningsarbete som intellectusdelen av vårt förnuft arbetat med för att urskilja meningsfyllda vadheter. Men Jonna Bornemark lägger ytterligare ansvar på intellectus. Hon lyfter fram omdömet. Omdömet beskriver hon som ”en sorts intellectus-förmåga som har en närhet till icke-vetande och en egen relation till situationens minima, dess unicitet” (Bornemark 2018, s. 72). Intellectusdelen av vårt förnuft kan inteoreflekterat godta ratiodelens kategorier. Med andra ord: Användningen av standardiserade bedömningsinstrumentet ställer krav på användarens (här: ansvarig socialsekreterares) medvetenhet utifrån åtminstone tre frågeställningar.

För det första, om man går in i en process för att försöka mäta förändring behöver man göra en (individuell) bedömning, är det rimligt att det här barnet(s) beteende/hälsosymptom ska/kan förändras?

För det andra, bedömningen behöver följa processen. I detta läge är bedömningsinstrumentet av betydelse så att ett tidigare värde ska kunna relate-

ras till senare uppmätta värden; ökning?, minskning?, oförändrat? Också här krävs en (individuell) bedömning: är värdena rimliga? Hur ser kontexten ut? Vilken betydelse kan det tänkas ha? Det är fördelaktigt om detta kan diskuteras med en kollega eller sakkunnig, för att få en second opinion. Bedömningsinstrumentens värden ger underlag för ett sådant samtal.

För det tredje, resultaten från mätinstrumentet ger inte underlag för en diagnos. Detta eftersom en ung person kan uppvisa symptom, inte för att den unge är sjuk, utan för att hans situation är stressfylld. (Det kan, i och för sig, leda till ett tillstånd som en diagnos beskriver.)

Vår 1400-talsfilosof Nicholas Cusanus skulle nog nicka och påpeka att vi här växlar mellan att undersöka kategorin och dess måttenhet, det vill säga det på generaliserbarhet grundade bedömningsinstrumentet, och individerna som i sin unicitet, *mimima*, rör sig i icke-vetandets närhet. Denna dubbelhet, eller dessa dubbla perspektiv, menar Bornemark och Cusanus, är centrala. ”Vi skapar ständigt kategorier men uttömmar inte verkligheten” (Bornemark (2018, s. 39).

I ambitionen att organisera den här interventionen har en rad svårigheter visat sig. Ett problem gäller långsiktigheten, att kunna mäta longitudinellt. SDQ används redan av skolsköterskor med hjälp av en digital plattform. Men där kopplas inte värdena till individen och kan således inte följas upp på en individuell nivå, förändring kan där bara mätas i form av en grupp elevers medelvärde. Här missar insamlingen av data den unika individen, med Cusanus begrepp *minima*.

Dialogen mellan ratio och intellectus

I det beskrivna projektet rymmer en ambition att ge socialarbetare och andra barnavårdare redskap för att kunna bidra till att dessa familjehemsbarn får en bättre tillvaro i nuet och i deras livsförlopp. Dessa redskap har med kunskap och vetande att göra. De ska kunna undersöka ett visst barns välbefinnande. Ett sådant kunskapssökande kräver som vi försökt visa begrepp och kategorier som bygger på vad vi kallat utvalda vadheter. En vadheter i gestalt av ett identifierat problem inom familjehemsvård – svårigheterna kring att ombesörja *parental monitoring* och minska *psykisk ohälsa* – kopplas (genom en rad val) till kategorier och begrepp som kan nyttjas för att spåra en förändring, eller en icke-förändring.

Vi tänker att det finns flera lägen i sådana här processer där ratio och intellectus behöver föra ett ”samtal”:

- Vilka ord är relevanta för att begreppsliggöra (begripa) det någon gör? Ratiodelen av vårt förnuft letar avgränsbara begrepp utifrån vad intellectus identifierat.
- När en kategori används – i exempelvis en ”mätning” – hur bör utfallet bedömas? Ratio stämmer av med intellectus.
- När ett så bedömt utfall genom samtal och gemensam bedömning (intersubjektivt) blivit klarlagt: hur relaterar resultatet till vadheten, som i det här beskrivna fallet skulle kunna sammanfattas som ”problemet” eller ”problemteorin”? Intellectus prövar relevans och mening – är vi rätt ute inför icke-vetandets horisont? Vad är det vi behöver söka kunskap om?

Dialogen kan föras från olika håll. En anekdotisk erfarenhet från projektet är att familjehemsföräldrarna, som ska svara gemensamt på mätformuläret, därmed får tillgång till ett sätt att uttrycka sig, vilket skapar intresse och engagemang. Kan det vara så att de erbjuds begrepp, det vill säga namn på kategorier enligt ratios sätt att konstruera, som ger konturer åt de av intellectus formulerade vadheterna?

Hur nå kunskap?

Nicolas Cusanus erbjuder oss ett sätt att tänka som bygger på en dynamik, bildligt talat en dialog mellan två olika slags förnuft. I kapitlet har vi provat tanken om ett samspel mellan intellectus och ratio. Med hjälp av (så som vi tolkar) 1400-talsfilosofens begrepp har vi beskrivit och reflekterat kring det som sker i en praktik för att utveckla kunskapssökande i socialt arbete. Vi kan, med Jonna Bornemark, fråga oss om Nicolas Cusanus tankar är användbara idag. Leder de oss i en riktning som stämmer överens med våra värderingar? Hjälper de oss att få syn på aspekter av vårt eget tänkande och organiserande som annars förblivit undanskymda?

Om så, tror vi att den tänkta dialogen mellan intellectus och ratio kan hjälpa oss att samtala oss fram till detaljerna i det sociala arbetets kunskaps-

sökande, men också bli en del av vårt förhållningssätt inför icke-vetandet, i det största och i det minsta.

Referenser

- Ashton-Key, M. & Jorge, E. (2003) Does providing social services with information and advice on immunisation status of “looked after children” improve uptake? *Archives of Disease in Childhood*, 88(4): 299–301.
- Bergström, M. & Baviskar, S. (2020) A Systematic Review of Some Reliability and Validity Issues regarding the Strengths and Difficulties Questionnaire Focusing on Its Use in Out-of-Home Care. *Journal of Evidence-Based Social Work*, 2020: 1–32.
- Bornemark, J. (2017) Försvarstal för icke-vetandet: en Marciansk läsning av Nicholas Cusanus. I: H. Ruin & J. Bornemark (red.) *Ad Marciam*. Huddinge: Södertörns högskola.
- Bornemark, J. (2018) *Det omätbaras renässans: en uppgörelse med pedanternas världsherravälde*. Stockholm: Volante.
- Bornemark, J. (2020) *Horisonten finns alltid kvar. Om det bortglömda omdömet*. Stockholm: Volante.
- Brännström, L., Vinnerljung, B., Forsman, H., Almquist, Y. (2017). Children Placed In Out-of-Home Care as Midlife Adults: Are They Still Disadvantaged or Have They Caught Up With Their Peers? *Child Maltreatment*, 22(3): 205-214.
- Bullock, R., Courtney, M.E., Parker, R., Sinclair, I., Thoburn, I. (2006) Can the corporate state parent? *Adoption & Fostering*, 30(4): 6–19.
- Butler, I. & Payne, H. (1997) The Health of Children Looked after by the Local Authority. *Adoption & Fostering*, 21(2): 28–35.
doi:10.1177/030857599702100207
- Dishion, T.J. & McMahon, R.J. (1998) Parental monitoring and the prevention of child and adolescent problem behavior: A conceptual and empirical formulation. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 1(1): 61–75.
- Doyle, J. (2007) Child protection and child outcomes: Measuring the effects of foster care. *The American Economic Review*, 97: 1583–1610.
- Doyle, J. (2008) Child protection and adult crime: Using investigator assignment to estimate causal effects of foster care. *Journal of Public Economy*, 116: 746–770.
- Forsman, H. (2020) Exploring educational pathways over the life course in children with out-of-home care experience: A multi-group path analysis. *Children and Youth Services Review*, 111.
doi:https://doi.org/10.1016/j.chilyouth.2020.104852
- Forsman, H., Brännström, L., Vinnerljung, B., Hjern, A. (2016) Does poor school performance cause later psychosocial problems among children in foster care?

Evidence from national longitudinal registry data. *Child Abuse & Neglect*, 57: 61-71

- Fraser, M., Richman, J., Galinsky, M. & Day, S. (2009) *Intervention Research: Developing Social Programs*. Oxford University Press.
- Geertz, C. (1973) *The interpretation of cultures* (Vol. 5019) New York: Basic books.
- Goemans, A., van Geel, M. & Vedder, P. (2015) Over three decades of longitudinal research on the development of foster children: A meta-analysis. *Child Abuse & Neglect*, 42: 121-134.
- Goodman, R. (1999) The extended version of the strengths and difficulties questionnaire as a guide to child psychiatric caseness and consequent burden. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40(5): 791-799.
- Jee, S.H., Conn, A-M, Szilagyi, P.G., Blumkin, A., Baldwin, C.D., Szilagyi, M. (2010) Identification of social-emotional problems among young children in foster care *Journal of Child Psychology & Psychiatry*. 51(12): 1351-1358.
- Jee, S.H., Halterman, J.S., Szilagyi, M., Conn, A-M., Alpert-Gillis, L., Szilagyi, P.G. (2011) Use of a Brief Standardized Screening Instrument in a Primary Care Setting to Enhance Detection of Social-Emotional Problems Among Youth in Foster Care. *Academic Pediatrics*. 11(5): 409-413.
- Jee S.H, Szilagyi, M., Ovenshire, C., Norton, A., Conn, A.; Blumkin, A., Szilagyi, P.G. (2010) Improved detection of developmental delays among young children in foster care. *Pediatrics*, 125(2): 282-289.
- Kaltner, M. & Rissel, K. (2011) Health of Australian children in out-of-home care: Needs and carer recognition. *Journal of Paediatrics and Child Health*, 47(3): 122-126.
- Kessler, R.C., Hiripi, E., Hwang, I., Sampson, N.A., Pecora, P.J., Williams, J., O'Brien, K., Downs, A.C., English, D., White, J., Zerbe, R. & Plotnick, R. (2008) Effects of enhanced foster care on the long-term physical and mental health of foster care alumni. *Archives of General Psychiatry*, 65(6): 625-633. doi:10.1001/archpsyc.65.6.625
- Kling, S., Vinnerljung, B. & Hjern, A. (2016a) *Hälsokontroll för SiS-ungdomar. En studie av hälsoproblem och vårdbehov hos ungdomar på fyra särskilda ungdomshem*. Stockholm: Statens institutionsstyrelse
- Kling, S., Vinnerljung, B. & Hjern, A. (2016b) Somatic assessments of 120 Swedish children taken into care reveal large unmet health and dental care needs. *Acta Paediatrica*, 105(4): 416-420.
- Lindquist, M.J. & Santavirta, T. (2014) Does placing children in foster care increase their adult criminality? *Labour Economics*, 31: 72-83. doi:10.1016/j.labeco.2014.10.001
- Medin, J. & Alexanderson, K. (2000) *Begreppen hälsa och hälsofrämjande - en litteraturstudie*. Lund: Studentlitteratur.
- Olsen, R., Egelund, T. & Lausten, M. (2011) *Tidligere anbragte som unge voksne*. København: SFI - Det Nationale Forskningscenter For Velfær.

- Randsalu, L. & Laurell, L. (2018) Children in out-of-home care are at high risk of somatic, dental and mental ill health. *Acta Paediatrica*, 107(2): 301–306.
- SBU (2022) *Standardiserade bedömningsmetoder i utredningar av barn och unga inom socialtjänsten*. Stockholm: Statens beredning för medicinsk och social utvärdering.
- Socialstyrelsen (2014) *Systematisk uppföljning. Beskrivning och exempel*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2020) *Placerade barn och unga: handbok för socialtjänsten*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Vinnerljung, B., Berlin, M. & Hjern, A. (2010) Skolbetyg, utbildning och risker för ogynnsam utveckling hos barn. I: Socialstyrelsen (red.) *Social Rapport 2010*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Vinnerljung, B., & Hjern, A. (2018) *Health care in Europe for children in societal out-of-home care. MOCHA – Models of Child Health Appraised*. London: MOCHA/Imperial College.
- <http://www.childhealthservicemodels.eu/wp-content/uploads/Mocha-report-Children-in-OHC-May-2018.pdf>
- Warburton, W.P., Warburton, R.N., Sweetman, A. & Hertzman, C. (2014) The Impact of Placing Adolescent Males into Foster Care on Education, Income Assistance, and Convictions. *Canadian Journal of Economics – Revue Canadienne d'Economique*, 47(1): 35–69.
- Ward, H., Jones, H., Lynch, M. & Skuse, T. (2002) Issues concerning the health of looked after children. *Adoption & Fostering*, 26(4): 8–18.

Tema:
Samhällets svar
på social utsatthet

Introduktion

TORBJÖRN HJORT

ANNA ANGELIN

Det fjärde och avslutande temat fokuserar inte så specifikt på det sociala arbetet utan kanske mer på olika typer av förskjutningar och förändringar i välfärdssamhället. Temat diskuterar vidare hur samhället väljer att hantera denna utveckling. Några av de aspekter som lyfts fram behandlar tämligen nya fenomen, medan andra rör mer klassiska frågor. På ett sätt kan dock alla bidrag sägas diskutera klassiska frågor, då de på olika sätt berör social utsatthet i allmänhet och fattigdom i synnerhet. Under de senaste decennierna har den skandinaviska välfärdsmodellen blivit alltmer ifrågasatt och omdiskuterad. Vissa delar har varit utsatta för en förhållandevis kraftig ideologisk och politisk kritik utan att det skett några egentliga eller mer substantiella förändringar. Inom andra områden har det skett mer påtagliga förändringar såsom nedskärningar och avregleringar.

De olika bidragen betraktar välfärdssamhället från olika positioner. Två av bidragen diskuterar olika uttryck för fattigdom och hur samhället hanterar dessa. Att ha tak över huvudet och mat på bordet är två klassiska och grundläggande frågor för det svenska välfärdssamhället. Det är frågor som av många tas för givna och många har bilden av att alla i Sverige kan äta sig mätta och har någonstans att bo. Detta innebär också att socialt arbete i Sverige förväntas handla om andra frågor än mat och boende. Men den faktiska utvecklingen pekar åt ett annat håll. Arne Kristiansen visar i sitt bidrag hur hemlösheten ökat och hur samhällets svar på detta varit mer av samma sak, det vill säga olika typer av kategori-boenden. Idén om kategori-boende utmanas av en metod som i Sverige benämns som ”Bostad först”, en metod som utgår från den egna bostaden som en förutsättning snarare än en målsättning. Emellertid visar Kristiansen att ”Bostad först” mött motstånd och varit svår att implementera i Sverige. Elinn Leo Sandberg diskuterar i ett annat bidrag hur ”matfattigdom” hamnat på agendan för sociala problem. Det är något annat än det vi i vanliga fall förstår som svält, men likväl berör det en problematik som de flesta nog tänkte att Sverige lämnat bakom sig.

Välfärdssamhällets svar på denna utmaning vilar till stor del i civilsamhällets händer. Leo Sandberg visar hur civilsamhället tillsammans med näringslivet (ofta lokala aktörer) har hittat sätt att både tillvarata mat som annars skulle slängas och omsätta detta till gratis eller starkt prisreducerad mat till fattiga. Konceptet presenteras som ett sätt för näringslivet att agera hållbart, såväl miljömässigt som socialt. Civilsamhället utgör i detta sammanhang en samarbetspartner som står för distributionen till de fattiga. Emellertid visar Leo Sandberg att detta koncept också innehåller en rad problematiska aspekter. Bland annat är matens kvalitet ibland bristfällig och mottagandet av maten kan också upplevas som stigmatiserande.

Om Bostad först och distribution av överbliven mat till fattiga kan ses som förhållandevis nya svar på olika typer av välfärdsutmaningar kan arbetslöshetsförsäkringen ses som en klassiker i den svenska socialpolitiken. A-kassan, som i den svenska tappningen är knuten till fackföreningarna, har utgjort en av hörnstenarna när det gäller trygghetslösningar för hushållens ekonomi. Så tycks emellertid inte längre vara fallet. Jayeon Lindellee beskriver i sitt bidrag hur A-kassan under de senaste decennierna dels har fått allt lägre täckningsgrad, dels i allt lägre grad lever upp till ambitionen om en ersättningsnivå på 80 procent av tidigare inkomst. Vidare beskriver hon Sveriges förhållandevis unika system med att fackföreningarna ansvarar för A-kassan, det så kallade Gentsystemet, och vad detta kan tänkas ha för betydelse.

I det fjärde kapitlet under det här temat diskuterar Angelin, Hjort, Knutagård och Samseliuz hur den ökade andelen av utrikesfödda (i huvudsak utomeuropeiska) personer bland hemlösa och mottagare av ekonomiskt bistånd påverkar bilden av den socialt utsatta. Beroende på vilka grupper som kommer i blickfånget så skapas en bild av utsatthet och denna bild tycks ha betydelse för både hur man förstår orsakerna till en problematik och vilka åtgärder som bör tillsättas för att hantera problematiken. Problem som fattigdom tenderar idag att alltmer förstås som ett integrationsproblem. När bilden av den fattiga snarare utgjordes en ensamstående mamma såg förklaringarna annorlunda ut. Förändrade bilder av utsatthet ska också sättas i ett sammanhang av en ökad individualisering när det gäller förståelsen av sociala problem. Strukturella eller samhälleliga förklaringar tonas ner alltmer, i alla fall i det politiska samtalet, till förmån för individuella förklaringar. Forskningen visar emellertid fortfarande att olika typer av social utsatthet, exempelvis

fattigdom, hemlöshet och arbetslöshet, till förhållandevis stor del kan förklaras genom olika samhälleliga förändringar.

Förklaringsmodellerna tenderar, som nämnts tidigare, att bygga alltmer på individuella och biologiska faktorer. Detta skapar nya förutsättningar för vilka insatser som prioriteras. Utgångspunkten för socialt arbete kan enkelt uttryckt tidigare ha fokuserat på gränssnittet mellan individ och samhälle. Tendensen är att tyngdpunkten förflyttas mot att det är individen som behöver anpassas till samhället. I detta sammanhang går det att dra paralleller till såväl Payne (2006) som Hasenfeld (1983) gällande hur socialt arbete kan förstås. Payne identifierar tre olika sätt att förhålla sig till socialt arbete och dessa tre sätt fokuserar i olika grad på i vilken utsträckning fokus ligger på individens anpassning till samhället. Om det socialistiskt-kollektiva synsättet lyfter fram hur samhället bör förändras för att förebygga social utsatthet ses snarare det individualistiskt-reformistiska systemet som perspektiv där individen anpassas till samhället. Hasenfeld fokuserar snarare på hur olika människobehandlande verksamheter eller organisationer hanterar de människor de är satta att hjälpa. Han identifierar olika karaktäristiska och lyfter fram tre olika huvudkategorier, nämligen förändrande, kategoriserande och bevarande organisationer. Både Paynes och Hasenfelds kategoriseringar av socialt arbete utgör värdefulla redskap när det gäller att förstå det sociala arbetets ambitioner och faktiska praktik. Framöver, precis som det varit tidigare, är det betydelsefullt att se på förändringar och förskjutningar avseende vad det sociala arbetet (inklusive socialpolitiska ambitioner) ges för uppdrag och vilken förståelse av sociala problem dessa ambitioner bygger på. Men det är också betydelsefullt att fokusera på vad verksamheter faktiskt gör – som vi vet överensstämmer inte alltid retorik och praktik.

Referenser

- Hasenfeld, Y. (1983) *Human service organizations*. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall, Inc.
- Payne, M. (2006) *What is professional social work?* Bristol: Policy Press.

18. Den fula ankungen

Arbetslöshetsförsäkringen i Sverige

JAYEON LINDELLEE

Introduktion

Den nordiska välfärdsmodellen kännetecknas av universalism, en princip som är grunden för en fördelningspolitik med progressiv ambition för jämlikhet (Anttonen, Häikiö & Stefánsson 2012; Esping-Andersen & Korpi 1986; Kildal & Kuhnle 2006). En konkret manifestation av den här principen är att alla har rätt till en viss förmån, exempelvis barnbidraget i Sverige. Alla barn födda i Sverige, oavsett deras föräldrars inkomst, får ett grundbelopp. Det sker ingen behovsprövning, alla får lika mycket, välfärden är för alla. Universalismen är dock inte ett helt okomplicerat begrepp. De här policyidealen översätts i praktiken till en kombination av olika ersättningsprinciper, där den allmänna välfärden uppnås genom en del ersättningar och förmåner som garanterar ett grundskydd för alla, men också genom en del ersättningar som grundas på inkomstbortfallsprincipen – ersättningen är proportionell till ens tidigare inkomst upp till en viss nivå. Forskare menar att denna kombination, som inte bara erbjuder ett grundskydd utan också trygghet även för medelklassen, har varit en nyckel till ett brett stöd hos befolkningen för välfärdsstaten i Norden (Korpi & Palme 1998; Palme 1999).

Socialförsäkringar är en viktig institution för den universella välfärden. Alla invånare i Sverige omfattas av de obligatoriska offentliga försäkringarna såsom ålderspension, arbetsskadeförsäkringen och föräldraförsäkringen. Grundtanken är att vem som helst kan drabbas av ett antal sociala risker under ens livslopp. Socialförsäkringen fungerar som ett trygghetsnät, som gemensamt och med hjälp av samhällets gemensamma resurser hanterar behoven av understöd för människor. Det som skiljer socialförsäkringar från kommersiella försäkringar är just det faktumet att det är obligatoriskt för män-

niskor att betala in till försäkringen, till exempel genom skatteinbetalningar, som i sin tur inkluderar sociala avgifter, arbetsgivaravgifter och allmänna pensionsavgifter för att nämna några.

Detta är en av de grundprinciper som kännetecknar socialförsäkringen: ett slags påtvingad solidaritet som bygger på ett samhälleligt kontrakt, vilket möjliggör välfärdsstatliga lösningar som omfattar de allra flesta av befolkningen. Däremot är detta samhälleliga kontrakt inget som är hugget i sten; det kräver aktivt stöd hos allmänheten för att säkra långsiktig politisk legitimitet av systemen. Detta stödet förutsätter förstås att systemen fungerar ändamålsenligt, och i samstämmighet med önskemål och värderingar som befolkningen i stort har vad gäller hur vi gemensamt hanterar sociala risker, vem som ska kunna få ta del av samhälleliga stödinsatser, och under vilka villkor.

Det finns dock en socialförsäkring som inte är obligatorisk i Sverige, utan som bygger på ett frivilligt medlemskap: den allmänna arbetslöshetsförsäkringen, den så kallade "A-kassan". För tydlighetens skull är det den inkomstrelaterade delen av försäkringen som bygger på det frivilliga medlemskapet i olika arbetslöshetskassor (A-kassor). Den svenska allmänna arbetslöshetsförsäkringen administreras alltså av 24 olika fackliga A-kassor (Sveriges A-kassor 2022) som förvisso är juridiskt skilda organisationer från facken idag. Däremot samarbetar fackliga organisationer och dess A-kassor mycket med varandra än idag, till exempel genom att fackliga representanter sitter i styrelsen av A-kassor, att de delar kontorslokal, eller till och med att de samarbetar i medlemsrekryteringen samt i administration av inbetalningar av medlemsavgifter (IAF 2018).

Samtidigt som administrationen av arbetslöshetsförsäkringen sköts av privata organisationer så som A-kassor (jämför alltså med Försäkringskassan, en statlig myndighet som administrerar en rad socialförsäkringsförmåner såsom sjukersättning, föräldrapenning, med mera), reglerar staten försäkringen och subventionerar den som om den vore ett statligt försäkringssystem. Detta upplägg för att styra arbetslöshetsförsäkringen döptes till Gentsystem, eftersom det börjades i staden Gent i Belgien. Den allmänna arbetslöshetsförsäkringen regleras av en egen lagstiftning (SFS 1997:238) och står alltså vid sidan om Socialförsäkringsbalken (SFS 2010:110), som samlar ett 30-tal lagstiftningar inom området socialförsäkringen.

Varför står arbetslöshetsförsäkringen i Sverige utanför ramen? Varför får endast en tredjedel av de som hamnar i arbetslöshet idag någon ersättning

från den allmänna arbetslöshetsförsäkringen? Varför förespråkar de borgerliga partierna i Sverige en obligatorisk a-kassa (är det inte vänsterns uppgift att värna om allas rätt till välfärd?)? Kommer *Gentmodellen* att överleva i Sverige?

I denna text, som bygger på mitt avhandlingsarbete (Lindellee 2018), reder jag ut ovanstående frågor genom att förklara vad som kallas för Gentsystemet, den sällsynta styrningsmodellen för arbetslöshetsförsäkring som en gång i tiden dominerade i många Europeiska länder, men nu finns kvar endast i Norden. Ett annat syfte är att belysa på vilka sätt den allmänna arbetslöshetsförsäkringen har försämrats under senaste decennierna och skyddar allt färre arbetslösa samt kompenserar för allt mindre del av tidigare inkomst hos många arbetslösa. Till sist diskuterar jag på vilket sätt den föränderliga arbetsmarknaden och sjunkande facklig organiseringsgrad försvårar möjlighet till solidaritet mellan alla i den arbetande befolkningen, det vill säga framtidsutsikten för *Gentmodellen*.

En sällsynt styrningsmodell: Gentsystemet i Norden

Risk för arbetslöshet och facken

Arbetslöshet var en relativt ny social risk som tillkom i samband med industrialiseringen, där fler människors försörjningsmöjligheter blev beroende av lönarbete. Det var först fackliga organisationer, under sena 1800 talet, som började organisera understödsprogram för medlemmar och deras familjemedlemmar vid arbetsskador, sjukdom och arbetslöshet. Dessa stöd som facken erbjöd blev attraktiva förmåner i medlemsvärning, men det låg också i fackens direkta intresse att förebygga lönedumping genom att understödde som blev av med jobb (Hecló 1974, s. 68).

I Sverige var det först år 1892 som Svenska Typografförbundet, den första fackföreningen i landet, började erbjuda arbetslöshetsersättning för medlemmar (Edebalk 1996, s. 109). Fler fackliga arbetslöshetsförsäkringar etablerades i takt med fackföreningsrörelses uppväxt. År 1907 fanns det elva fackliga A-kassor som täckte 57 000 arbetare, medan år 1934 hade det etablerats 24 A-kassor som täckte över 350 000 arbetare, ungefär hälften av alla fackliga medlemmar på den tiden (Edebalk 1975, s. 17–25, 34–35).

Det var inte förrän efter första världskriget som arbetslöshet ansågs vara ett angeläget socialt problem som krävde statliga åtgärder (Whiteside 2014). Namnet *Gentsystemet* härstammar från den första offentligt subventionerade, fackliga arbetslöshetsförsäkringen i den belgiska staden Gent – även om den redan 1944 blev obligatorisk för alla, medans facken endast hanterade utbetalning av ersättningar sedan dess (van Rie, Marx & Horemans 2011). Runt om i Europa började liknande system etableras men i flera länder tog staten över arbetslöshetsförsäkringen från den fackliga regin under perioden 1920–1950, vilket innebar att alla som arbetade skulle bidra med avgifter för att automatiskt täckas av försäkringen (Sjöberg, Palme & Carroll 2010).

Statens understöd möjliggjorde generöst och allmänt skydd

Trots att man behållit ett frivilligt medlemskap utmärkte Sverige sig med den mest generösa arbetslöshetsersättningen i termer av inkomstbortfallsprincip, som under 1980 talet och fram till i början av 1990 talet garanterade 80 procent av tidigare inkomst. Sverige utmärkte sig även gällande andelen arbetslösa med ersättning, en andel som till början av 1990-talet tillhörde de allra högsta bland medlemsländerna i OECD. Den höga andelen berodde bland annat på att kvalificeringsvillkoren var generösa och väldigt inkluderande; exempelvis var det särskilt unikt att kunna kvalificera sig genom att delta i aktiva arbetsmarknadsprogram eller studieperioder (Rothstein 1992; Scruggs 2002; Sjöberg 2011; Sjöberg, Palme & Carroll 2010).

Det nästan universella skyddet som arbetslöshetsförsäkringen erbjöd, trots att den inte var obligatorisk, möjliggjordes genom att staten såg till att risken fördelades kollektivt på två sätt. För det första subventionerade staten ersättningar kraftigt samtidigt som den subventionerade medlemsavgifterna för A-kassorna genom skatteavdrag. Medlemsavgifterna var utformade så att de flesta A-kassor, oavsett olika höga arbetslöshetsrisker, tog ut en avgift som liknade varandras. Detta finansieringsupplägg möjliggjorde att även svagare grupper med en högre nivå av arbetslöshetsrisk kunde vara med i den allmänna arbetslöshetsförsäkringen. För det andra erbjuder försäkringen en basnivås ersättning, ett grundbelopp, för de som uppfyller arbetsvillkoren men ej har varit medlem i någon A-kassa.

Gentsystemet i Sverige, åtminstone fram till början av 1990-talet, är ett illustrativt exempel på att privata välfärdslösningar med generösa statliga stöd och

inkluderande kvalificeringsvillkor – som uppnåddes under guldåren av den socialdemokratiska politiken och av den starka fackföreningsrörelsen – kan fungera som ett universellt trygghetssystem (Goul Andersen 2012). Det innebär att hur generös och omfattande en socialförsäkring är inte enbart handlar om ifall den är statlig (obligatorisk) eller inte.

Genteffekten för fackliga rörelser

Eftersom det frivilliga medlemskapet i de fackliga A-kassorna i stort sett har gått hand i hand med medlemskapet i facken har forskarna runtom i världen uppmärksammat den höga fackliga organiseringsgraden i Norden med *Gentsystemet* och kallat det för ‘the Ghent effect’ (Lind 2007; Rasmussen & Pontusson 2018; Rothstein 1992; Scruggs 2002; van Rie, Marx & Horemans 2011). Högsta fackliga organiseringsgraden uppnåddes i Norden under 1990-talet, runt 80 procent, medan den därefter och under senare år har varit mellan 60–70 procent i Sverige, Danmark och Finland. I Norge, där man övergav *Gentsystemet* redan 1946, är cirka hälften av den arbetande befolkningen med i fackförbund. Trots den minskade fackliga anslutningsgraden i Norden är detta en nivå som sticker ut mycket i den globala jämförelsen; för att nämna några andra europeiska grannländer var organiseringsgraden för facken år 2019 ungefär 16 procent i Tyskland, 33 procent i Italien och 15 procent i Nederländerna. Genomsnitt för samtliga OECD länderna var 16 procent (OECD 2022).

Även om andelen A-kassamedlemmar som också är medlem i motsvarande fackliga organisationerna har minskat kontinuerligt under 2000-talet (Kjellberg 2010/2014b) kunde vi se effekten av dubbelmedlemskap även nyligen under Coronapandemin. Både antalet medlemmar i A-kassorna och i facken ökade under 2020, när ersättningsnivån höjdes kraftigt samtidigt som det blev lättare att kvalificera sig för ersättningen, tack vare de tillfälliga förändringarna i arbetslöshetsförsäkringen (Kjellberg 2021). Människor fortsätter vara medlemmar både i facken och A-kassorna i Sverige trots att det inte finns något krav på dubbelmedlemskap, och detta har förklarats av att i allmänhetens ögon är kopplingen mellan de två organisationstyperna fortfarande stark (Clasen & Viebrock 2008).

Genteffekten, alltså den fackliga styrkan som förklaras av den nära kopplingen mellan facken och arbetslöshetsförsäkringen, har dock också inneburit

att systemet har varit ett föremål för borgerligt motstånd över tid. *Gentsystemet* uppfattas som en förstärkande institution för den socialdemokratiska hegemonin och har utifrån det kritiserats av de borgerliga samt av arbetsgivarorganisationerna (Anderson 1998, s. 259; Bandau 2017; Edebalk 2012; Gordon 2019; Immergut 2002). I till exempel Danmark och Finland har A-kassor som inte är knutna till de traditionella fackförbunden börjat etablera sig under senare år. Det är politiska beslut som gjort det möjligt för alternativa, icke-fackliga A-kassor att etablera sig och kunde värva medlemmar, till exempel genom att erbjuda mycket förmånligare medlemsavgift (Bandau 2017; Høgedahl & Kongshøj 2017; Kjellberg & Lyhne Ibsen 2016).

I Sverige däremot fanns det under 1990-talet ett direkt politiskt försök att införa en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring under Carl Bildts koalitionsregering. Reformen skulle innebära att fyra regionala A-kassor inrättades, som skulle administreras av staten, vilka skulle ha en konkurrensfördel i medlemsvärvning gentemot de fackliga A-kassorna genom att inte ha någon medlemsavgift. Avsikten var att ersätta *Gentsystemet* med en statlig försäkring (Anderson 1998; Prop., 1993/94:80). Även under 2000-talet genomfördes en statlig utredning som undersökte införande av en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring (SOU 2008:54). Denna utredningen initierades av 'Alliansregeringen' som bestod av de fyra borgerliga riksdagspartierna. Även om vi än idag inte har någon obligatorisk arbetslöshetsförsäkring, så genomgick arbetslöshetsförsäkringen stora förändringar och försvagades under Alliansens regeringsperiod (se nästa avsnitt).

Den *allmänna* arbetslöshetsförsäkringen...

Inom forskningen om socialförsäkringar finns det många olika discipliner representerade; nationalekonomerna tittar gärna närmare på, exempelvis, hur incitamenten för att arbeta påverkas av ersättningsnivån och ersättningsperioden för arbetslöshetsförsäkringen. Statsvetarna har länge varit intresserade av att veta hur olika politiska förutsättningar spelar roll för skyddsnetets utformning för arbetslösa – mer specifikt hur fackliga rörelers styrka kan påverka generositeten i en arbetslöshetsförsäkring och arbetsmarknadspolitik generellt. Den senare tangerade jag också till viss del i min avhandling, i och

med att det är en sådan avgörande politisk kraft som värnar om intresset för de som är antingen i arbetslöshet eller i en prekär arbetsmarknadsposition.

Det som jag dock framför allt försökte bidra med i min studie om arbetslöshetsförsäkringen, utifrån socialt arbete som en disciplin, var insikten att försäkringsskyddet behöver analyseras i termer av dess utfall för de individer som faktiskt är i behov av ersättningar, snarare än att fokusera enbart på hur skyddet för en arbetare med genomsnittlig lön ser ut. Ett av områdena som forskning inom socialt arbete fokuserar på är just att förstå livsvillkoren för de människor som faktiskt är i behov av olika sociala insatser samt de försäkrings- och transfereringssystemen en välfärdsstat erbjuder. I det här avsnittet lyfter jag därför upp två aspekter av den allmänna arbetslöshetsförsäkringens försämring: den sjunkande täckningsgraden och (den faktiska) ersättningsgraden.

Allt färre arbetslösa är skyddade – sjunkande täckningsgrad

Som det framgår i Diagram 1 har antalet arbetslösa som får arbetslöshetsersättningen minskat markant sedan mitten av 2000-talet (den blåa stapeln). Minskningen är ännu mer påtaglig om man tittar på den orangea linjen som indikerar hur stor andel av alla arbetslösa som får ersättningen. Fram till 2005 kunde över 75 procent av alla arbetslösa få ersättning från den allmänna arbetslöshetsförsäkringen, men täckningsgraden har minskat drastiskt under senare halvan av 2000-talet och har under det senaste decenniet uppgått till ungefär 30 procent. Det är alltså en minoritet av arbetslösa som får någon ersättning från den allmänna arbetslöshetsförsäkringen idag, vilket står i stark kontrast till hur försäkringen fungerade förut.

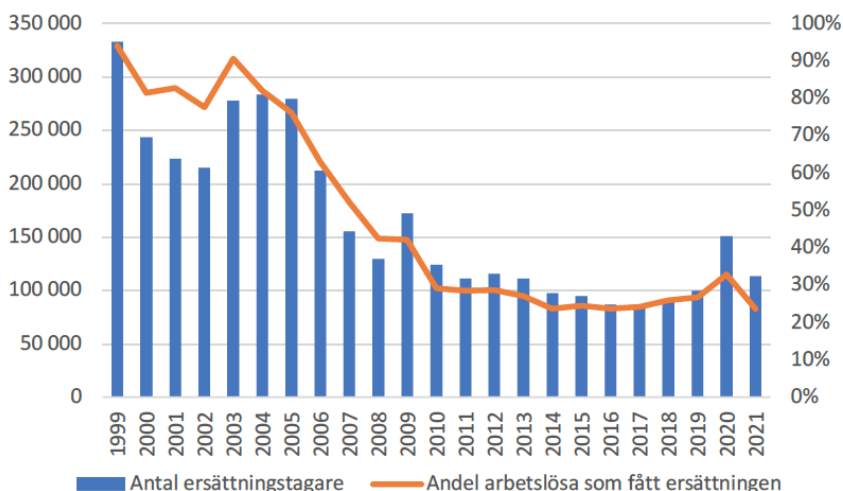

Diagram 1 Förändringar i antalet ersättningstagare, i antal (vänstra axeln) och som andel av alla arbetslösa (högra axeln), 1999–2021.*

Källor: Inspektionen för Arbetslöshetsförsäkringen (IAF); Statistiska centralbyrån (SCB). Samma diagram har använts i en kommande publikation på engelska Lindellee & Berglund (2022).

* För antalet ersättningstagare är siffrorna hämtade för december respektive år, med undantag för 2021 där antalet är hämtat för juni. För antalet arbetslösa representerar siffrorna ett genomsnitt per år, med undantag för 2021 som representeras av augusti.

För att kunna få arbetslöshetsersättningen ska man ha varit med i någon A-kassa minst 12 månader samt uppfylla arbetsvillkoren, som innebär att man ska ha arbetat ett visst antal timmar inom en viss tidsram. Villkoren har förändrats sedan 2000-talet så att de som inte har fasta anställningar och arbetar deltid har allt svårare att uppfylla kvalificeringskraven för ersättningen. Till viss del förklaras den sjunkande täckningsgraden av att villkoren för att kvalificera sig för ersättningen har blivit tuffare, vilket är en tendens som delas av de flesta europeiska välfärdsstaterna sedan 1980-talet (Clasen & Clegg 2011; Knotz 2016).

En annan förklaring till att det är allt färre som kvalificerar sig för ersättningen från a-kassan är att själva arbetslöshetens karaktär har förändrats under senare år. Arbetslösheten har under senare år alltmer drabbat specifika grupper som har särskilt svaga positioner på arbetsmarknaden. Exempelvis är det grupper utan gymnasieutbildning, födda utanför Europa, som är äldre och med funktionsvariationer som medför minskad arbetsförmåga. Arbets-

förmedlingen menar att dessa grupper, som har en utsatt ställning på arbetsmarknaden, har kraftigt ökat sin andel bland alla inskrivna arbetslösa sedan mitten av 2000-talet (Arbetsförmedlingen 2017). Gruppen utlandsfödda är dessutom underrepresenterad bland A-kassememmar (Kjellberg 2017), vilket försvårar tillgången till inkomstrelaterad ersättning för dessa grupper även om de skulle uppfylla arbetsvillkoren. Utvecklingen mot allt lösare anställningsformer, som bland annat orsakas av arbetsgivares effektiviseringsåtgärder såsom hyvling och plattformsekonomi (även kallad för gigekonomin), försvårar möjligheten för människor att kunna få kännedom och kunskaper om A-kassememskap eller hur arbetslöshetsförsäkringen fungerar i praktiken.

Det som däremot orsakade det stora fallet av antalet ersättningstagare under mitten av 2000-talet var en rad förändringar i den allmänna arbetslöshetsförsäkringen som infördes av Alliansregeringen, som bestod av Moderaterna, Centerpartiet, Liberalerna samt Kristdemokraterna. Som en del av den större reformagendan rörande arbetsmarknadspolitik ändrades regler som styr finansieringen av arbetslöshetsförsäkringen, med ett tydligt politiskt mål att det ska löna sig mer att arbeta (Bengtsson & Berglund 2012). Reformerna som implementeras under Alliansen bestod främst av jobbskatteavdrag och nedskärningar i socialförsäkringsförmåner, under mantrat ”det ska alltid löna sig att arbeta” (Bengtsson 2017). Detta kan jämföras med hur arbetslinjen i den socialdemokratiska välfärdsmodellen en gång i tiden byggde på full sysselsättningspolitik samt aktiva arbetsmarknadsprogram (Huo, Nelson & Stephens 2008).

Den statliga subventionen av försäkringen minskade kraftigt – från att staten subventionerade 90 procent av alla utbetalningar från A-kassorna minskade subventioneringsgraden till 41 procent år 2007, som sedan ökade igen till att ligga mellan 60 och 70 procent efter 2009 (Lindellee 2018, s. 72–73). Detta innebar bland annat att medlemsavgifterna till A-kassorna höjdes kraftigt, från en nivå mellan 90 och 116 kronor per månad under år 2006 till över 400 kronor för vissa kassor. En annan avgörande förändring var att A-kasseavgifterna differentierades så att de A-kassor som organiserar medlemmar inom branscher med högre arbetslöshet skulle ha en högre nivå av medlemsavgift. Utjämningsavgiften som fanns i syfte att harmonisera avgiftsnivån mellan olika A-kassor togs bort, vilket innebar att just den fördelningsmekan-

ismen som möjliggjorde ett universellt skydd för alla arbetande, trots olika A-kassor och frivilligt medlemskap, togs bort.

Förändringen ledde till stora medlemsras, speciellt hos de A-kassor som har arbetaryrken som medlemsbasis. Skillnaden i avgiftsnivåer mellan A-kassorna var högst 36 kronor år 2006, och motsvarande siffra för år 2013 var 359 kronor. Till exempel kunde A-kassan för akademikerna fortsätta ha en medlemsavgift runt 100 kronor, medan A-kassan för hotell och restauranganställda var tvungen att höja avgiften till över 400 kronor per månad och dessutom förlorat över 30 procent av sina medlemmar. De som drabbades värst var till exempel A-kassor som organiserar byggarbetare, metallarbetare, handelsanställda, med mera. A-kassorna hade förlorat nästan 400 000 medlemmar mellan 2005 och 2011 (IAF 2013, s. 12; Kjellberg 2010/2014a).

Avgiftsnivåerna har åter harmoniserats på en lägre nivå under senare år, men det stora medlemstappet har återställts endast i en begränsad utsträckning. Täckningsgraden av arbetslöshetsförsäkring, mätt som andelen A-kassembledlemmar bland den arbetande befolkningen, har stabiliserats på en lägre nivå, cirka 70 procent jämfört med närmare 85 procent under tidigt 2000-tal (Kjellberg 2017). Täckningsgraden i form av andelen ersättningsstagare bland arbetslösa, det vill säga för de som faktiskt är i behov av ersättningen, har sjunkit från cirka 80 procent under tidigt 2000-tal till runt 30 procent idag år 2022 (Diagram 1). Den sjunkande täckningsgraden i arbetslöshetsförsäkringen skildrar hur utfallet av *Gentsystemet* är starkt beroende av statens roll i dess finansiella stöd, men också genom utformning av kvalificeringsvillkor som avgör hur många bland de faktiskt arbetslösa som får tillgång till ersättningen.

Allt mindre del av tidigare inkomst är kompenserad – sjunkande ersättningsgrad

Om vi nu tittar på hur ersättningsnivån har förändrats i den allmänna arbetslöshetsförsäkringen under de senaste tre decennierna kan man kalla utvecklingen ett resultat av ”politics of indexation”, vilket Weaver nämnde redan under 1980-talet (Weaver 1988). Det innebär att trots att den formella ersättningsnivån i arbetslöshetsförsäkringen har varit oförändrad så har ersättningsnivån de facto sjunkit, detta på grund av att maxnivån av inkomst som ersätts inte höjts och släpar efter utvecklingen av lönenivån. Man

åstadkommer alltså en nedskärning i sociala förmåner utan att implementera direkta reformer – nedskärningen sker genom att låta bli indexering av beloppet varken till lönenivån eller prisnivån.

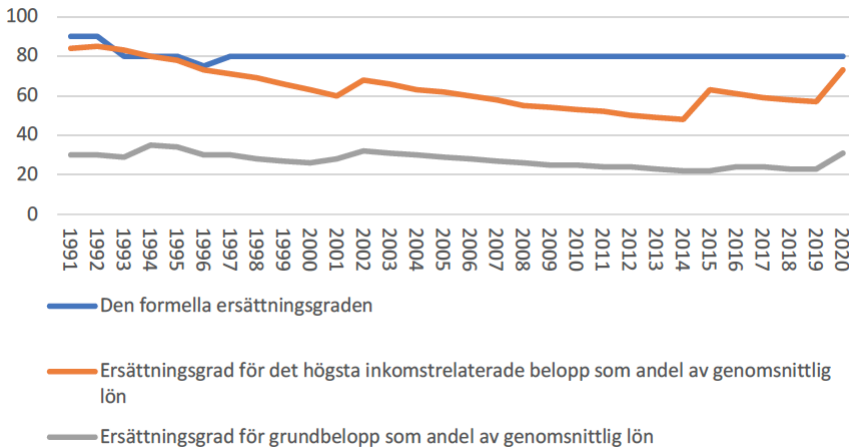

Diagram 2 Förändringar i ersättningsgraden i den allmänna arbetslöshetsförsäkringen, 1991-2020.*

Källor: Inspektionen för Arbetslöshetsförsäkringen (IAF) för ersättningsbelopp, Statistiska Centralbyrån (SCB) för genomsnittlig lön per år. Samma diagram har använts i en kommande publikation på engelska Lindellee & Berglund (2022).

* Ersättningsgraden i diagrammet gäller för de första 100 dagarna i arbetslöshet. Taket blir lägre från dag 101 (sedan 2001) och även den formella ersättningsgraden sjunker från dag 201, från 80 till 70 procent (sedan 2007).

Diagram 2 skildrar hur denna förändring ägt rum för den allmänna arbetslöshetsförsäkringen i Sverige. Den formella ersättningsnivån (den blåa linjen) var den högsta någonsin i början av 1990-talet; man skulle kunna få 90 procent av ens tidigare inkomst som ersättning från arbetslöshetsförsäkringen. Under 90-talet, när Sverige drabbades av den ekonomiska krisen, sjönk ersättningsnivån först till 80 procent, och tillfälligt även till 75 procent under år 1996, som ett resultat av nedskärningar. Sedan 1997 har den formella ersättningsnivån stått oförändrad på 80 procent av tidigare inkomst för de första 200 dagarna i arbetslöshet (Berglund & Esser 2014).

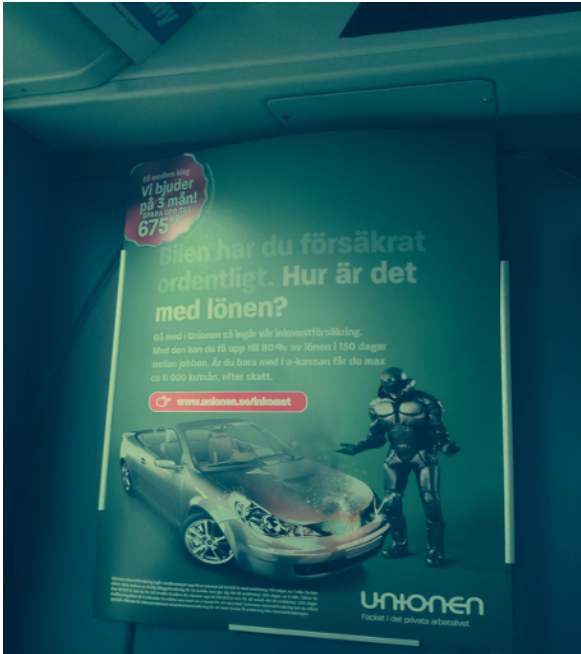
Den orangea linjen indikerar den högsta nivån av inkomstrelaterade ersättningar från A-kassan som andel av en genomsnittlig lön för varje år. Det ökande gapet mellan den här linjen och den blåa linjen innebär att större och

större delar av den arbetande befolkningen inte kan få 80 procent av sina tidigare inkomster från arbetslöshetsförsäkringen, det vill säga att ersättningen från A-kassan har blivit så gott som ett grundskydd för många. År 1991 kunde en arbetslös person som tjänade genomsnittlig lön få 84 procent av sin tidigare inkomst som arbetslöshetsersättning. Tio år senare, år 2001, var motsvarande andel endast 60 procent.

Man kan tydligt se de fåtal tillfällen, 2002, 2015 och 2020, när taket höjdes. År 2002, till exempel, höjdes taket och en arbetare med genomsnittlig lön kunde få 68 procent av sin tidigare inkomst i ersättning, men i och med att taknivån inte indexerats sjönk ersättningsgraden åter successivt, till en lägsta nivå på 48 procent år 2014. År 2015 höjdes taket igen, återigen utan införandet av någon indexeringsregel, vilket betyder att ersättningsgraden per automatik sjunker gradvis i takt med att lönenivån stiger. År 2020, när den svenska ekonomin och arbetsmarknaden drabbades av Corona-pandemin, höjdes taket kraftigt, om än tillfälligt (Regeringskansliet 2022). Då kunde en arbetslös person som tjänade genomsnittlig lön få 73 procent av sin tidigare inkomst som arbetslöshetsersättning – en nivå som gällde 1996. Förändringen i ersättningsgraden för grundbeloppet, som är tillgängligt även för de arbetslösa som inte haft a-kassemedlemskap (ett slags ”golv” som utgör grundtrygghet), har legat på mellan 20 och 30 procent av genomsnittlig lön under de senaste två decennierna (den gråa linjen i Diagram 2). Även den här grundnivån höjdes kraftigt under Corona-pandemin, och motsvarade 31 procent av genomsnittlig lön efter höjningen.

Så länge a-kasseersättningen inte indexerats kommer denna utveckling fortsätta och det är svårare att legitimera gapet mellan retoriken om den allmänna arbetslöshetsförsäkringen, som grundas på inkomstbortfallsprincipen, och verkligheten. Den gradvisa eroderingen av ersättningsnivån i A-kassan har ägt rum oavsett vilka politiska partier som har suttit i regeringen, även om de få tillfällena när taket höjts har inträffat under socialdemokratiskt styre.

Som ett resultat av den sjunkande ersättningsgraden av a-kasseersättningar under de senaste tjugo åren började många fackliga organisationer erbjuda kompletterande inkomstförsäkringar för sina medlemmar, i samarbete med försäkringsbolag (Lindellee 2018). Som framgår av reklamaffischen nedan ska

en nu se till att försäkra sig mot inkomstförlust genom att bli medlem hos facken som erbjuder kompletterande ersättningar, utöver medlemskapet i en av 20-talet A-kassor för att kvalificera sig för den inkomstrelaterade ersättningen från den allmänna arbetslöshetsförsäkringen. Denna utveckling innebär att de som är väletablerade på arbetsmarknaden, med säkra anställningar och medlemskap såväl i facken som i A-kassan,

kan få en bättre ersättning vid arbetslöshet. De som inte har kompletterande skydd får nöja sig med den försämrade ersättningsgraden i den allmänna arbetslöshetsförsäkringen som beskrevs ovan.

Slutord: Kommer *Gentsystemet* att överleva?

Den allmänna arbetslöshetsförsäkringen skyddar allt färre arbetslösa och det är allt mindre andel av arbetslösas tidigare inkomst som faktiskt kompenseras av ersättningen från A-kassan. Utifrån dessa förändringar kan man ifrågasätta försäkringens ändamålsenlighet. Skyddar den allmänna arbetslöshetsförsäkringen de som faktiskt är arbetslösa? Svaret idag är tyvärr nej, endast en tredjedel. Erbjuder den allmänna arbetslöshetsförsäkringen en ersättning som är i enlighet med inkomstbortfallsprincipen? Svaret är att för de flesta löntagare

fungerar ersättningen från a-kassan i själva verket endast som ett grundskydd och därmed är inkomstbortfallsprincipen, det vill säga att ersättningsnivån ska vara direkt proportionell mot den tidigare inkomsten, inte uppfylld. Irene Wennemo, nuvarande generaldirektör för Medlingsinstitutet och som ledde den stora utredningen om socialförsäkringarna under 2010-talet, menar att arbetslöshetsförsäkringens idag är akilleshälen för den svenska välfärdsstaten – den har misslyckats med att ge omfattande riskskydd och de mest utsatta blir alltmer exkluderade (Wennemo 2014, s. 220).

Att socialförsäkringsförmåner successivt förlorat karaktären som inkomstbortfallsförsäkring, och omvandlats till ett grundskydd, gäller inte enbart arbetslöshetsförsäkringens utan även en rad andra försäkringar (ISF 2014). Forskare och debattörer menar att föreställningen om de allmänna socialförsäkringarna i Sverige, där den nordiska, universella trygghetsprincipen framställs som en av anledningarna till ett brett demokratiskt stöd för välfärdsstaten, inte stämmer överens med hur socialförsäkringarna fungerar idag (Barr & Palme 2020). Men i och med att den allmänna arbetslöshetsförsäkringens styrs av en unik modell där medlemskapet till A-kassorna är grunden till inkomstrelaterad ersättning, istället för att alla i den arbetande befolkningen obligatoriskt omfattas av försäkring, kritiserar ibland just *Gentmodellen* på ett svepande sätt för försämringen i försäkringens.

Det är med andra ord lätt att peka finger åt den fula ankungen. De som förespråkar införandet av en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring kanske tror att alla problem löser sig bara om styrmodellen ser ut som alla andra socialförsäkringar. Däremot är det inget som garanterar att en obligatorisk arbetslöshetsförsäkring kan erbjuda ett bra skydd för de mest utsatta, om inte kvalificeringsvillkoren moderniseras och blir åter generösa så att fler i utsatta arbetsmarknadspositioner kan få hjälp. I min avhandling studerade jag till exempel i vilken grad dagens arbetslöshetsförsäkring kunde hjälpa arbetslösa som har haft anställningar inom handeln, en bransch som präglas av en hög andel tillfälliga anställningar, utbredd ofrivillig deltidsarbetslöshet och låga löner. Många av mina respondenter beskrev att det inte gick att få ihop ekonomin med den låga ersättningen man fick och att de var tvungna att vända sig till familjemedlemmar, vänner och tillfälliga lån för att klara sig. Många beskrev också hur de pendlade mellan olika arbetsmarknadsprogram och otrygga jobb såsom timanställning med timlön (Lindellee 2018, kapitel 7).

Arbetslöshetsförsäkringen må vara den fula ankungen i den svenska välfärdsstaten, men just *Gentsystemet* är paradoxalt nog en historiskt viktig institution som möjliggjorde den höga fackliga organiseringsgraden, vilket i sin tur förklaras som en viktig faktor för den generösa, socialdemokratiska välfärdsstaten i Norden (Esping-Andersen 1985). Frågan är vad som kan gå förlorat när den fackliga rörelsen fortsätter tappa medlemmar just bland arbetaryrken (organiseringsgraden för tjänstemännens och akademikernas fack har faktiskt ökat under senaste decenniet, se Ibsen & Thelen 2017) och fackens inflytande i trygghetssystemet för arbetslösa minskar genom att ta bort *Gentmodellen*. Ju mer tudelad arbetsmarknad vi får, desto svårare blir det att politiskt säkra en solidarisk arbetslöshetsförsäkring som omfattar alla och som faktiskt skyddar dem som drabbas av arbetslöshet. Organiseringen bland dem som har svagare förankring på arbetsmarknaden är låg. Vem ska försvara intressen hos de utsatta grupper som har svårt att etablera sig på arbetsmarknaden och som fastnar i periferin av arbetsmarknaden med otrygga låglönejobb?

Referenser

- Anderson, K.M. (1998) *The welfare state in the global economy: The politics of social insurance retrenchment in Sweden 1990–1998*. Washington, DC.: University of Washington.
- Antonnen, A., Häikiö, L. & Stefánsson, K. (red.) (2012) *Welfare state, universalism and diversity*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Arbetsförmedlingen (2017) *Perspektiv på arbetslösheten i olika grupper*. Stockholm: Arbetsförmedlingen.
- Bandau, F. (2017) *Storming labor's last strongholds: Union decline and the partisan politics of the Ghent system*. Working paper. University of Bamberg.
- Barr, D. & Palme, J. (2020) Ingen vill tala om att Sverige inte längre är en välfärdsstat. *DN debatt*. 21 december 2020. Dagens Nyheter.
- Bengtsson, M. (2017) Arbetsmarknadspolitik. I: M. Bengtsson & Berglund, T. (red.) *Arbetslivet*. Lund: Studentlitteratur.
- Bengtsson, M. & Berglund, T. (2012) Den stora omvandlingen - Svensk arbetsmarknadspolitik under tre decennier. *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, 18(3): 21–33.
- Berglund, T. & Esser, I. (2014) *Modell i förändring. Landrapport om Sverige*. NordMod 2030: Delrapport 8. Fafo-rapport 2014:10. Oslo: Fafo.
- Clasen, J. & Clegg, D. (2011) *Regulating the Risk of Unemployment: National Adaptations to Post-industrial Labour Markets in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Clasen, J. & Viebrock, E. (2008) Voluntary Unemployment Insurance and Trade Union Membership: Investigating the Connections in Denmark and Sweden. *Journal of Social Policy*, 37(3): 433–451.

- Edebalk, P.G. (1975) *Arbetslöshetsförsäkringsdebatten: En studie i svensk socialpolitik 1892–1934*. Lund: Ekonomisk-historiska föreningen.
- Edebalk, P.G. (1996) *Välfärdsstaten träder fram. Svensk socialförsäkring 1884-1955*. Lund: Arkiv.
- Edebalk, P.G. (2012) *Den svenska arbetslöshetsförsäkringen - Från KAS till Alfakassan*. Working paper serien Nr. 2012:1. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Esping-Andersen, G. (1985) *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. & Korpi, W. (1986) From poor relief to institutional welfare states: The development of Scandinavian social policy. *International Journal of Sociology*, 16(3/4): 39–74.
- Gordon, J.C. (2019) The perils of vanguardism: Explaining radical cuts to unemployment insurance in Sweden. *Socio-Economic Review*, 17(4): 947–968.
- Goul Andersen, J. (2012) Universalization and De-universalization of Unemployment Protection in Denmark and Sweden. I: Anneli Anttonen, Liisa Häikiö and Kolbeinn Stefánsson (red.) *Welfare State, Universalism and Diversity*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Heclo, H. (1974) *Modern social politics in Britain and Sweden. From Relief to Income Maintenance*. New Haven and London: Yale University Press.
- Huo, J. Nelson, M. & Stephens, J.D. (2008) Decommodification and activation in social democratic policy: resolving the paradox. *Journal of European Social Policy*, 18(1): 5–20.
- Høgedahl, L. & Kongshøj, K. (2017) New trajectories of unionization in the Nordic Ghent countries: Changing labour market and welfare institutions. *European Journal of Industrial Relations*, 23(4): 365–380.
- IAF (2013) *Finansieringen av arbetslöshetsförsäkringen*. Uppföljning initierad av IAF. 2013:2. Katrineholm: Inspektionen för arbetslöshetsförsäkringen (IAF).
- IAF (2018) *Kopplingar mellan arbetslöshetskassor och närliggande organisationer*. Katrineholm: Inspektionen för arbetslöshetsförsäkringen (IAF).
- Ibsen, C.L. & Thelen, K. (2017) Diverging solidarity. Labour strategies in the new knowledge economy. *World Politics*, 69(3): 409–447.
- Immergut, E.M. (2002) The Swedish Constitution and Social Democratic Power: Measuring the Mechanical Effect of a Political Institution. *Scandinavian Political Studies*, 25(3): 231–257.
- ISF (2014) *Utvecklingen av socialförsäkringsförmåner sedan 1990-talet*. Rapport. 2014:4. Stockholm: Inspektionen för socialförsäkringen (ISF).
- Kildal, N. & Kuhnle, S. (2006) *Normative foundations of the welfare state. The Nordic experience*. London: Routledge.
- Kjellberg, A. (2010/2014a) *Vilka "hoppade av" a-kassan eller avstod från att gå med? En studie av a-kassornas medlemsras*. Studies in Social Policy, Industrial Relations, Working Life and Mobility. Research Reports; Vol. 2014:2, Lund: Department of Sociology, Lund University.

- Kjellberg, A. (2010/2014b) *Växande avgiftsskillnader i a-kassan - och utvecklingen därefter*. Studies in Social Policy, Industrial Relations, Working Life and Mobility. Research Reports; Vol. 2014:1 (ny upplaga). Lund: Department of Sociology, Lund University.
- Kjellberg, A. & Lyhne Ibsen, C. (2016) Attacks on union organizing. Reversible and irreversible changes to the Ghent-systems in Sweden and Denmark. I: Larsen TP and Ilsoe A (red.) *Den Danske Model set udefra - komparative perspektiver på dansk arbejdsmarkedsregulering*. Copenhagen: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Kjellberg, A. (2017) *Kollektivavtalens täckningsgrad samt organisationsgraden hos arbetsgivarförbund och fackförbund*. Studies in Social Policy, Industrial Relations, Working Life and Mobility. Research Reports; Vol. 2017, Nr. 1. Lund: Department of Sociology, Lund University.
- Kjellberg, A. (2021) *Turning the tide? The effects of the pandemic on union membership in Sweden*. Presentation in workshop 'Turning the tide? – The effects of the pandemic on union membership in Germany and the Nordics'. Stockholm, Sweden.
[https://lucris.lub.lu.se/ws/portalfiles/portal/99202831/Workshop_Turning_the_tide_Anders_Kjellberg15_June_2021.pdf, Hämtat: 2022-02-16]
- Knotz, C.M. (2016) *Getting Tough on Unemployment. Essays on the politics of unemployment benefit reform in affluent democracies*. Akademisk avhandling. Lund Political Studies 183. Lund: Lunds universitet.
- Korpi, W. & Palme, J. (1998) The paradox of redistribution and strategies of equality: welfare state institutions, inequality, and poverty in the western countries. *American Sociological Review*, 63(5): 661-687.
- Lind, J. (2007) A Nordic saga? The Ghent system and trade unions. *International Journal of Employment Studies*, 15(1): 49-68.
- Lindellee, J. (2018) *Beyond Retrenchment. Multi-Pillarization of Unemployment Benefit Provision in Sweden*. Akademisk avhandling. Lund: Lunds universitet.
- Lindellee, J. & Berglund, R. (2022) The Ghent system in transition: Union's evolving role in Sweden's multi-pillar unemployment benefit system, Transfer: *European Review of Labour and Research* (i tryck)
- OECD (2022) *Trade Union Dataset*.
[<https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TUD#>, Hämtat: 2022-02-16]
- Palme, J. (1999) *The Nordic model and the modernisation of social protection in Europe*. Copenhagen: Nordic Council of Ministers.
- Prop. 1993/94:80. *En allmän och obligatorisk arbetslöshetsförsäkring*.
- Rasmussen, M.B. & Pontusson, J. (2018) Working-class strength by institutional design? unionization, partisan politics, and unemployment insurance systems, 1870 to 2010. *Comparative Political Studies*, 51(6): 793-828.
- Regeringskansliet (2022) *A-kassan förändras tillfälligt*. Regeringskansliet.
[<https://www.regeringen.se/artiklar/2020/04/a-kassan-forandras-tillfalligt/#frandag101anchor>, Hämtat: 2022-02-16].

- Rothstein, B. (1992) Labor Market Institutions and Working-Class Strength. I: Sven Steinmo, Kathleen Thelen & Frank Longstreth (red.) *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Scruggs, L. (2002) The Ghent System and Union Membership in Europe, 1970–1996. *Political Research Quarterly*, 55(2): 275–297.
- SFS 1997:238. Lag om arbetslöshetsförsäkring.
- SFS 2010:110. Socialförsäkringsbalk.
- Sjöberg, O., Palme, J. & Carroll, E. (2010) Unemployment Insurance. I: Francis G. Castles, Stephan Leibfried, Jane Lewis, Herbert Obinger and Christopher Pierson (red.) *The Oxford Handbook of The Welfare State*. Oxford: Oxford University Press.
- Sjöberg, O. (2011) Sweden: ambivalent adjustment. I: Jochen Clasen & Daniel Clegg (red.) *Regulating the Risk of Unemployment: National Adaptations to Post-industrial Labour Markets in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- SOU 2008:54. *Obligatorisk arbetslöshetsförsäkring*. Stockholm: Statens Offentliga Utredningar.
- Sveriges A-kassor (2022) *Om organisation*. [<https://www.sverigesakassor.se/om-oss/organisation/>]. Hämtat: 2022-02-16].
- van Rie, T., Marx, I. & Horemans, J. (2011) Ghent revisited: Unemployment insurance and union membership in Belgium and the Nordic countries. *European Journal of Industrial Relations*, 17(2): 125–139.
- Weaver, R.K. (1988) *Automatic Government. The Politics of Indexation*. Washington: The Brookings Institution.
- Wennemo, I. (2014) *Det gemmensamma. Om den svenska välfärdsmodellen*. Falun: Premiss förlag.
- Whiteside, N. (2014) Constructing Unemployment: Britain and France in Historical Perspective. *Social Policy & Administration*, 48(1): 67–85.

19. Överflöd och brist

Matfattigdom i välfärdssamhället

ELINN LEO SANDBERG

Den nödvändiga maten

En tisdag eftermiddag år 2022 ringlar kön lång utanför butiken Matkassen i Landskrona. Hit kommer personer som har ont om mat och en låg inkomst. Johanna är en av dem. Hon har haft försörjningsstöd länge och får inte ekonomin att gå ihop. Mahmoud och hans familj kämpar även de för att få pengarna att räcka. De är inte ensamma, människor i olika åldrar väntar på sin tur för att komma in i butiken. Vissa pratar med varandra och någon kollar på mobiltelefonen. När Johanna kommer in i butiken swishar hon 20 kronor som betalning för livsmedel. Mahmoud lägger 20 kronor i en bägare. Efter en stund lämnar de lokalen med en kasse livsmedel var. Butiken drivs av Svenska kyrkan i Landskrona och frivilligorganisationen Malvan. Pengarna de får in går till lokalens hyra och el. Maten som delas ut i butiken hämtas upp av volontärer hos närliggande livsmedelsaffärer och producenter som skänker maten vidare för utdelning.

Matkassen är en av många lokala exempel på civilsamhällets arbete med mat som återfinns runt om i Sverige. Verksamheter som dessa kan beskrivas på varierande sätt. Som välgörenhet, en strategi för det civila samhället att arbeta fattigdomsreducerande, som symptom på brister i välfärdssamhället, välgörenhetsekonomi eller varför inte en klimatsmart cirkulär ekonomi där alla kan ses som vinnare. Oavsett benämning eller perspektiv är maten fundamentet för verksamheten. Mat är samtidigt ett grundläggande behov för människors överlevnad och en mänsklig rättighet. Därtill har mat en viktig social och kulturellt samlande funktion.

År 1948 antog Förenta nationerna deklARATIONEN av de mänskliga rättigheterna och då tillkännagavs målet att utrota hunger och få till stånd mat-säkerhet (United Nations, no date), och därefter har rättighet till mat utvecklats inte minst i FN-konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (CESCR 1999). Den mänskliga rättigheten till mat innebär ett åtagande att bekämpa hunger och inkluderar aspekter som att ha säker tillgång till mat, näringsriktig mat samt mat anpassad utifrån individuella behov såsom kulturella normer, sjukdom och allergi. Förenta nationernas Agenda 2030, mål 1 och 2 (United Nations 2015, s. 14ff), utvecklar rätten ytterligare och inkluderar upphörandet av fattigdom i alla former samt utrotandet av hunger och införande av matsäkerhet. Målet är att motverka de långtgående negativa konsekvenser som följer av matfattigdom och matosäkerhet. Trots att denna mänskliga rättighet har ratificerats återfinns det personer i såväl låg- som höginkomstländer som inte får sina behov av mat tillgodosedda. Målet är långt ifrån uppnått och år 2020 upplever mellan 720 och 811 miljoner människor i världen varaktig hunger (FAO 2021). Mat som välgörenhet inom civilsamhällets verksamheter kan ses som ett uttryck för detta.

Företeelsen att ge ekonomiskt bistånd till mat, dela ut mat som välgörenhet eller erbjuda ekonomiskt utsatta personer måltidsgemenskap har en lång tradition både för det civila samhället och sociala myndigheter. Trots det är matfattigdom och civilsamhällets arbete med matdistribution i relation till välfärden ett begränsat forskningsområde i Sverige. Internationellt återfinns ett väletablerat forskningsfält med fokus på utvecklingsländer (se *Journal of Peasant Studies* 2022). Även forskning om mottagandet av mat från civilsamhället i höginkomstländer är förekommande, inte minst inom socialt arbete och angränsande discipliner (se Lambie-Mumford & Silvasti 2021; Middleton et al. 2017). Detta kapitel tar sig an att försöka belysa ett nytt landskap i Sverige med ökad matdistribution genom verksamheter såsom Matkassen. Hur kan vi förstå matfattigdom i ett välfärdssamhälle och civilsamhällets matdistribution? Vad händer när vi ser mat som en rättighet eller välgörenhet? Centrala begrepp förklaras, utvecklingen och praktiken belyses och en rad utmaningar för det sociala arbetet och välfärdssamhället berörs.

Matfattigdom och matosäkerhet

När vi talar om att människor saknar säker tillgång till mat, periodvis är hungriga eller äter näringsfattig mat används de två närliggande begreppen *matfattigdom* (food poverty) och *matosäkerhet* (food insecurity). Begreppen är relativt nya och outvecklade i svenskt sammanhang och ”food insecurity” översätts även till livsmedelsosäkerhet. Människor som mottar mat från civilsamhället i höginkomstländer definieras vanligen som matosäkra eller som personer som lever i matfattigdom. *Matfattigdom* och *matosäkerhet* kan precis som i termer av fattigdom definieras utifrån olika grader av allvarlighet och kopplas till olika kontextuella sammanhang. Det saknas en enhetlig definition av begreppen (Lambie-Mumford & Silvasti 2021, s. 4ff), vilket kan innebära svårigheter i forskningssammanhang.

Matosäkerhet är ett mer vanligt förekommande begrepp i internationell forskning. Kommittén för World Food Security (Committee on World Food Security 2012, s. 7ff) beskriver matosäkerhet som det tillstånd när människor inte har psykisk, social eller ekonomisk möjlighet till en stabil tillgång av adekvat mat. Matsäkerhet (food security) innebär istället tillgång till mat av god kvalitet och en tillräcklig mängd mat över en varaktig tid (FAO 2021). Engelskans ”food security” ska inte förväxlas med ”food safety”. Det senare begreppet åsyftar vikten av säker mat som inte är kontaminerat av bakterier, virus, parasiter eller olika kemikalier (WHO 2022). Personer som är matsäkra har möjligheten att äta sig mätta på mat som anses vara socialt, kulturellt och individuellt anpassad. Matosäkerhet däremot klassificeras enligt FN (FAO 2021; 2015) utifrån den så kallade ”Food Insecurity Experience Scale”, på svenska erfarenhetsskalan för matosäkerhet (författarens översättning). Skalan relaterar till ett kvantitativt frågebatteri för att mäta människors erfarenheter av matosäkerhet och dessa kopplas till både bristen på mat och olika psykosociala följder. Skalan har en stegrande allvarlighet där de lindrigare nivåerna vanligen upplevts före de allvarligare nivåerna. Något förenklat kan erfarenhetsskalan för matosäkerhet illustreras enligt följande:

Mild	Osäkerhet och oro kring möjligheten att tillgå mat.
Måttlig	Minskad kvalitet och variation på maten samt med en ökande allvarlighetsgrad även minskad mängd mat och antal måltider.
Svår	Upplevd hunger, att inte ha mat för dagen eller över längre tid.

Viss kritik mot modellen kan dock framföras. Trots att det inte framstår som intentionen med skalan skulle det kunna tolkas som att en dag utan mat kan ses som allvarigare än månader av oro och osäkerhet kring tillgången till mat. I Norden har låg inkomst det starkaste sambandet med matosäkerhet (Borch & Kjærnes 2016, s. 261ff), men även medelinkomsttagare kan definieras som matosäkra i perioder då de prioriterar andra utgifter än mat. Därutöver behöver låginkomsttagare inte klassas som matosäkra om de trots begränsade inkomster har möjlighet att tillreda billig och näringsrik mat.

Matfattigdom är ett mer vanligt förekommande begrepp i Sverige än *matosäkerhet*. Ordet inbegriper fem bärande komponenter: ekonomi, sociala aspekter, mängd mat, matens kvalitet samt varaktighet (O'Connor, Farag & Baines 2016, s. 431ff). Komponenterna vägs samman och matfattigdom definieras som otillräcklig ekonomisk tillgång till en kost av tillräcklig mängd och kvalitet för att upprätthålla en näringsriktigt tillfredställande, socialt acceptabel diet (ibid; översättning av Karlsson 2019, s. 108). Matfattigdom talar vi med andra ord om när människor inte har råd att handla mat, behöver prioritera bort mat, systematiskt köper näringsfattig mat då den är billigare och saknar sociala sammanhang för att äta.

Den ekonomiska komponenten i matfattigdom innebär att pengarna inte räcker för inköp av all mat som behövs (O'Connor, Farag & Baines 2016, s. 431ff). Det saknas helt eller delvis ekonomiska tillgångar för att kompensera mindre genomtänkta köp med ytterligare matinköp. Den kvalitativa aspekten berör en tillräcklig kvalitet på maten. En del mat som är billig har ett lägre näringsinnehåll och är mer kaloririk, vilket bidrar till en sämre näringsmässig kvalitet. Maten kan även vara av låg kvalitet för att den är otjänlig att äta. Kvantitet berör istället tillgången till en lagom mängd mat. Aspekten om varaktighet kopplas samman med att tillgången till näringsrik mat behöver vara varaktigt stabil över tid. Den sociala komponenten berör det faktum att vi människor även väljer mat utifrån sammanhang, exempelvis utifrån var och med vem vi ska äta.

Matosäkerhetens olika nivåer åskådliggör skiftande allvarlighetsgrad och tydliggör att matosäkerhet kan skilja sig åt, exempelvis inom befolkningen och mellan olika länder. *Matfattigdom* och *matosäkerhet* är, som beskrivits ovan, angränsande och likartade begrepp. När matfattigdom existerar föreligger alltid matosäkerhet. Däremot är det möjligt att matosäkerhet kan föreligga utan att personer definieras som matfattiga (O'Connor, Farag & Baines 2016, s. 431).

Oavsett definition betonas ekonomiska aspekter samt matens mängd, kvalitet och näringsinnehåll. Begreppen tillämpas även kontextuellt. I höginkomstländer är näringsinnehåll vanligen en fråga om otillräckligt näringsvärde medan även brist på kalorier framhålls i låginkomstländer (Borch & Kjærnes 2016, s. 261ff; O'Connor, Farag & Baines 2016, s. 431ff). I den fortsatta framställningen kommer de båda begreppen att användas synonymt.

Matfattigdomens konsekvenser

Matfattigdom anses vara ett akut hälsoproblem (Karlsson 2019, s. 107) och i regioner med utbredd fattigdom kan brist på mat leda till svält och dödsfall. Matfattiga vuxna i så väl höginkomstländer som i låginkomstländer drabbas i större utsträckning av hjärt- och kärlsjukdomar, fetma, näringsbrist, diabetes, högt blodtryck, kroniska sjukdomar och psykisk ohälsa (Borch & Kjærnes 2016, s. 262ff; FAO 2021; Seligman & Schillinger 2010, s. 6ff; Siefert et al. 2004, s. 171ff). Barn som lever i matosäkerhet har generellt en sämre hälsa och det finns här en ökad risk för spädbarnsdödlighet. Konsekvenserna av matfattigdom drabbar oavsett ålder, men barn i höginkomstländer förefaller i något mindre utsträckning drabbas av näringsbrist (Borch & Kjærnes 2016, s. 261ff; Knol, Haughton & Fitzhugh 2004, s. 640). En möjlig anledning är att föräldrar i första hand ger barnen den näringsrika kosten som finns att tillgå samt att skolelever i vissa länder har möjlighet att få kostnadsfri skol-lunch. Det tyder på att risken för matosäkerhet kan variera mellan hushållens medlemmar.

Förekomsten av matosäkerhet i höginkomstländer

Undersökningar av höginkomstländer som Storbritannien, Frankrike, USA och Canada visar att mellan 5 och 15 procent av befolkningen lever i matosäkerhet (Bocquier et al. 2015; Coleman-Jensen et al. 2015; Holmes 2007; Martin-Fernandes et al. 2013; Tarasuk et al. 2014). Den primära anledningen till detta är bristande ekonomiska resurser. I den första övergripande studien av nordiska länder (ej Island) framkommer det att en majoritet av populationen är matsäkra (Borch & Kjærnes 2016, s. 261ff). Resultatet åskådliggör dock att 27–37 procent av befolkningen i Norden någon gång under året

2012 förväntade sig en viss nivå av matosäkerhet (Borch & Kjærnes 2016, s. 272). Den senaste undersökningen av FAO (FAO et al 2021, s. 139ff) visar att 5,3 procent av befolkningen i Sverige år 2018 klassificeras som måttligt till svårt matosäkra.

Anledningar till ökande matdistribution

Matdistribution från civilsamhällets organisationer till ekonomiskt utsatta grupper har blivit mer vanligt förekommande i höginkomstländer och sammanlänkas med de samhälls- och välfärdsförändringar som skett sedan de ekonomiska kriserna i slutet av 1900-talet (Lambie-Mumford & Silvasti 2021, s. 232ff; Middleton et al. 2017, s. 699ff). Sedan 1990-talet har antalet matbanker ökat markant i Storbritannien och Kanada (Lambie-Mumford 2013, s. 77ff; Riches 2002, s. 648ff) och den finansiella krisen år 2008 och pandemin med start år 2020 har visat sig bidra till ökad matfattigdom i höginkomstländer (Lambie-Mumford & Silvasti 2021, s. 219ff).

I Sverige kan förändringen som skett även belysas utifrån civilsamhällets delvis ändrade roll. Från att civilsamhället har haft ett mer begränsat inflytande i välfärden till att idag ha ökad verksamhet och betydelse inom socialt arbete med utsatta grupper (Karlsson 2019, s. 107). Matfattigdomsforskare menar att civilsamhällets ökade verksamhet med matdistribution i grunden beror på att offentlig välfärd inte genomfört de omställningar som krävs för att kunna bistå fattiga hushåll med grundläggande behov av mat (De Schutter 2012, s. 4ff; Middleton et al. 2017, s. 699ff; Riches 2011, s. 772ff). Matbistånd från civilsamhället skulle därmed kunna ses som ett symptom på ett politiskt misslyckande med att upprätthålla ett socialt skyddsnet för ekonomiskt och socialt utsatta medborgare. Misslyckandet inbegriper att nya policies inte kommit till stånd för att omfördela mat och inkomster i samhället.

Även andra samhällsförändringar kan ses som bidragande till den stegrade matdistributionen från civilsamhället. En sådan förändring är den ökade klimatmedvetenheten som inte minst synliggörs genom Förenta nationernas globala hållbarhetsmål, mål 12 i Agenda 2030, där man anger att mängden matavfall skall halveras till år 2030 (United Nations 2015, s. 14ff). Ett hållbarhetsmål som Sverige införlivat i sin nationella livsmedelsstrategi (Livsmedelsverket 2021). Idag finns även en ökad mängd livsmedel att tillgå, ett överflöd

som inte säljs i ordinära livsmedelsbutiker. Denna mat mottar istället civilsamhället. Matdistribution genom civilsamhällets organisationer har blivit ett sätt för grossister och livsmedelsföretag i höginkomstländer att ta tillvara på det matsvinn och matöverskott företagen har. Det kan handla om osålda säsongsvoror samt varor med förpackningsfel och kort eller passerat bäst före datum. Matöverskottet är kostsamt att destruera och företag som slänger mat kritiserar för att ej vara klimatmedvetna. Istället skänks maten till civilsamhällets organisationer, som arbetar med socialt utsatta grupper. Matdistributionskedjan innebär att flera olika aktörer samarbetar och möjliggör att civilsamhället blir en mellanhand som förmedlar matsvinn genom att organisationerna själva bedriver olika former av verksamheter.

Matdistribution från civilsamhället kan även förstås i termer av en ökande och ny välgörenhetsekonomi i Europa, där varor skänks eller säljs till låg kostnad till människor med begränsade ekonomiska tillgångar (Kessl 2016, s. 47ff; Kessl et al. 2021, s. 50ff). Mat som välgörenhet utgör på så vis en andrahandsmarknad som distribuerar varor som av olika anledningar ratats från den primära marknaden. Denna ökande välgörenhetsekonomi är ett uttryck för förändringar i välfärdsstaten, där ekonomiskt utsatta grupper har svårare att ta del av den primära marknadens varor.

Den svenska kontexten

Den svenska utvecklingen av matfattigdom och civilsamhällets arbete med olika former av matdistribution har enligt Karlsson (2019, s. 106ff) fyra del-förklaringar. Initialt har ökade sociala klyftor i Sverige till följd av nedmonteringen av välfärdssystemet lett till en växande svårighet att beviljas, upprätthålla och klara sig på olika former av offentligt bistånd. En andra förklaring är nya utsatta grupper såsom EU-migranter och papperslösa flyktingar, vilka inte kan ta del av socialförsäkringssystemet. En tredje anledning är de praktiska svårigheter som finns för staten att reglera människors kosthållning, vilket inneburit få lagar och policybeslut i denna riktning. Slutligen framhålls att överskottet på mat och behovet av att ta hand om matöverskottet kan vara en förklaring (ibid.).

I Sverige introducerades begreppet matfattigdom i forskningssammanhang år 2019 (Karlsson 2019, s. 106) och de tio Stadsmissionerna i Sverige har återkommande anammat definitionen i sina fattigdomsrapporter. De ut-

gör även den paraplyorganisation som i samarbete med forskare står för merparten av den forskning som finns om matfattigdom och civilsamhällets matdistribution i Sverige. I en kartläggning under åren 2014–2016 framkom att mat var den enskilt största insatsen och utgjorde 62 procent av Stadsmissionernas samtliga insatser till människor i utsatthet (Karlsson & Vamstad 2018, s. 1 030ff). Det höga antalet matbistånd åskådliggör att Stadsmissionerna bidrar med en omfattande matdistribution (ibid.). Trots att Stadsmissionerna utgör en stor aktör återfinns det många andra organisationer som arbetar med matdistribution till ekonomiskt utsatta, såsom Hela Människan, Frälsningsarmén, Food 2 Change och Svenska kyrkan. Civilsamhället i Sverige står därmed för en betydligt mer omfattande matdistribution än vad som idag kan styrkas genom forskning.

Fattiga mottagare och prekära liv

Majoriteten av dem som vänder sig till civilsamhällets matbanker i höginkomstländer är personer i åldern 25–47 år (Middelton et al. 2017, s. 699ff). Dessa personer har låg inkomst, är arbetslösa eller har tillfälliga arbeten och upplever matosäkerhet. Gruppen som mottar mat från civilsamhället överensstämmer vanligen med personer som definieras som matosäkra. Yngre personer, kvinnor, ensamstående föräldrar och låginkomstgrupper har en ökad risk för matosäkerhet än övriga populationen i de nordiska länderna (Borch & Kjærne 2016, s. 261ff). Denna bild är i linje med forskning från USA, Kanada, Storbritannien och Frankrike (se Coleman-Jensen et al. 2015; Tarasuk et al. 2014; Holmes 2007; Martin-Fernandez et al. 2013; Bocquier et al. 2015).

Marcus Herz (2021, s. 12ff) docent i socialt arbete belyser prekära livsvillkor, präglade av social och ekonomisk osäkerhet, som den gemensamma nämnaren för människor som mottar mat från civilsamhället i Sverige. Herz (2021, s. 37ff) urskiljer tre icke-uteslutande grupper. Den första utgörs av personer som lever prekära liv kopplat till fattigdom, osäkra arbeten och låga inkomster. Den andra gruppen utgörs av personer som lever i hemlöshet eller har en osäker bostadssituation (Herz, 2021, s. 67ff). Den tredje gruppen består av människor som immigrerat till Sverige, sökt asyl eller utsätts för diskriminering på grund av sin etnicitet (Herz, 2021, s. 97ff). Även Stadsmissionerna

i Sverige urskiljer snarlika grupper som mottagare av mat (Karlsson & Vamstad 2018, s. 1 029ff). Det är personer som är långvariga bidragsmottagare, främst med inkomst från ekonomiskt bistånd, EU-migranter, papperslösa flyktingar samt de ohjälpta, det vill säga personer som av olika anledningar inte tar del av ersättningar från offentlig välfärd. Svensk och internationell forskning är med andra ord relativt samstämmig angående vilka grupper som vänder sig till civilsamhället för mat.

Rätten till mat

FN:s livsmedels- och jordbruksorganisation konstaterar att Sveriges grundlag inte garanterar rätten till mat (FAO 2022). Däremot har Sverige ratificerat rättigheten genom att skriva under FN-konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter (CESCR 1999). Mat är med andra ord stadgat som en mänsklig rättighet (United Nations, no date), men knyts i praktiken till medborgerliga rättigheter och regleras inom nationalstaters lagstiftning. Karlsson och Vamstad (2018, s. 1 025ff) pekar på denna motsättning och framhåller att civilsamhällets organisationer ofta arbetar utifrån principer som har sin utgångspunkt i mänskliga rättigheter medan offentlig välfärd utgår ifrån principer som primärt vilar på medborgerliga rättigheter. Samtidigt krävs det universella rättigheter som är lagstadgade för att trygga rätten till mat. Vägörenhet från civilsamhället bygger inte på en rätt till mat utan kan snarare ses som en gåva. I dagsläget går det med andra ord att problematisera om Sverige verkligen tryggar rätten till mat, trots ett ratificerande av mat som en mänsklig rättighet och trots att sociallagstiftningen enligt SoL 4:1 (SFS 2001:453. *Socialtjänstlag*, SoL) ska ge en skälig levnadsnivå.

Kontrasterna mellan mänskliga- och medborgerliga rättigheter innebär även att det i praktiken finns grupper i Sverige, likt papperslösa och EU-migranter, vilka inte innehar medborgerliga rättigheter och inte beviljas ekonomiskt bistånd för mat. Dessa grupper är hänvisade till civilsamhällets matdistribution. Detta skapar enligt Karlsson och Vamstad (2018, s. 1 033) en skillnad mellan olika grupper av fattiga; dem som har uppehållstillstånd eller medborgarskap och dem som inte har det. Asylsökande i Sverige har exempelvis en låg ekonomisk dag ersättning som regleras i (SFS 1994:137) *Lag om mottagande av asylsökande m.fl.* Vanligtvis understiger dag ersättningen för asyl-

sökande den ersättning som personer med ekonomiskt bistånd från socialtjänsten kan beviljas. Vilket inte minst försvårar den ekonomiska situationen för asylsökande som har en lång juridisk process i väntan på uppehållstillstånd och medborgerliga rättigheter. Fattiga personer med medborgarskap har med andra ord möjlighet till en högre grad av ekonomisk säkerhet och kan ansöka om ekonomiskt bistånd och enligt Socialtjänstlagen 4 kap. 1 § samt akut nödbistånd för mat 4 kap. 3 §. Stöd från socialtjänstens ekonomiska bistånd är dock inte en universell rättighet utan behovsprövas vilket medför att en ansökan kan avslås även om behov föreligger (se RÅ 1995 ref. 56; Socialstyrelsen 2021b). Den enskilde förväntas till viss del kunna planera sin ekonomi.

Det finns även anledning till att problematisera om det idag är lika lätt som tidigare att få information om möjligheten att söka nödbistånd samt att beviljas det. I en kvantitativ studie av socialtjänstens hemsidor, en studie genomförd av en student, framgick att endast en av de 50 undersökta kommunerna i Sverige hade grundläggande information om möjligheten att ansöka om nödbistånd för mat (Sörensen 2020, s. 7ff: 38). Studien visade även att hemsidorna var svårtillgängliga och inte utgick ifrån en rättighetsbaserad retorik.

Även Sveriges Stadsmissioners (2021, s. 12ff) fattigdomsrapport återkommer till att det kan vara svårt för individer i utsatta situationer att få sina behov tillgodosedda från offentlig välfärd. Personer som ej erhåller stöd från socialförsäkringar, den grupp som av Stadsmissionerna kallas ”den ohjälpta”, tar del av varit tionde insats från Stadsmissionerna och återfinns inte i den offentliga statistiken. Anledningarna till att personerna istället vänder sig till civilsamhället är flera. På en individuell nivå redogör Stadsmissionerna för att det kan det röra sig om oförmåga eller ovilja att söka kontakt med offentlig välfärd. Tidigare negativa erfarenheter eller psykisk ohälsa kan utgöra hinder. Brist på kunskap och felaktig information om det stöd som finns att tillgå är också orsaker till att de ohjälpta vänder sig till civilsamhället istället för offentlig välfärd. I många fall är situationen så pass akut att materiellt stöd som mat efterfrågas. Även europeisk forskning (Eurofound 2015, s. 7ff) visar att närmre 40–50 procent av de personer som befann sig i utsatta situationer inte nåddes av hjälp från offentliga bidrag, oavsett bidragsform. Resonemangen ovan kan sammanfattas på följande sätt: Trots att mat är en mänsklig rättighet och i många fall även en medborgerlig rättighet finns det som ovan visat olika hinder för att tillgodose denna rättighet.

En otillräcklig levnadsnivå

Ekonomiskt bistånd är det yttersta skydds nätet för människor att få sina behov av mat ombesörjda och därmed tillförsäkras en skälig levnadsnivå i Sverige. Bedömning av ansökan och administrationen av ekonomiskt bistånd (även kallat försörjningsstöd) ansvarar socialtjänsten i respektive kommun för. Enligt Socialtjänstlagen 4 kap. 1 § ska personer som inte kan tillgodose sina behov eller få dem tillgodosedda på andra sätt ha rätt till ekonomiskt bistånd. Den medborgerliga rätten innebär i praktiken en rätt att söka försörjningsstöd, men inte en absolut rätt att bli beviljad sådant stöd.

Vad som räknas som skälig levnadsnivå är dock oklart (Hjort 2019, s. 153ff). I förarbetena till Socialtjänstlagen (2001:453) framkommer det att begreppet skälig utgör ett lägsta minimikrav för nivån av det ekonomiska biståndet (Socialstyrelsen 2012, s. 12). Kommunerna får inte gå under denna nivå och den ska täcka de lägsta kostnaderna för olika grundläggande behov och basala nödvändigheter såsom mat. Det rör sig inte om en maxangivelse, utan det finns möjlighet för kommunerna att bevilja högre belopp och ändå benämna dem som skäliga.

Ett styrmedel för kommunernas bedömningar av ekonomiskt bistånd är riksnormen (Socialstyrelsen 2021a), som anger ett sådant minimibelopp i relation till de två övergripande kategorierna ”personliga kostnader” för samtliga medlemmar i hushållet samt de ”gemensamma hushållskostnaderna”. Till personliga kostnader räknas exempelvis livsmedel, kläder och fritid medan de gemensamma hushållskostnaderna rör förbrukningsvaror och andra kostnader som man delar. Sedan år 2006 baseras riksnormen på konsumentprisindex (Hjort 2019, s. 157ff) och det framgår numera inte hur mycket av biståndet som enligt riksnormen beräknas täcka specifika utgifter såsom livsmedel. Det är med andra ord kommunens ansvar att fördela posterna i riksnormen, vilket innebär att summan som tilldelas livsmedel varierar mellan kommuner (Ullestig, Parsland & Panican 2021, s. 86ff). Trots att de allmänna råden för ekonomiskt bistånd förespråkar hänsyn till sociala och kulturella aspekter (Socialstyrelsen 2021c) är det oklart om försörjningsstödet täcker utgifter som skolfrukt, julmat eller födelsedagstårta.

Under 2000-talet har riksnormen halkat efter den allmänna inkomstutvecklingen, vilket bidragit till en förändring av ekonomiskt bistånd från att utgå ifrån en mer relativ fattigdomsdefinition till att närma sig en absolut fattigdomsdefinition (Hjort 2019, s. 157ff). Det går med andra ord att ifråga-

sätta om riksnormen idag innebär en skälig levnadsnivå. Exempelvis har livsmedel pekats ut som en post i riksnormen, vilken ligger under en skälig nivå (Socialstyrelsen 2012, s. 28; Salonen 2013, s. 13). Inför beräkningen av riksnormen 2008 framhöll Konsumentverket att beräkningen av kostnader för livsmedel i riksnormen låg under de kostnader som Konsumentverkets beräkning ansåg vara nödvändig för att tillgodose personers behov av mat. Socialstyrelsen som är den ansvariga myndigheten för riksnormen instämde (Socialstyrelsens 2007, s. 1f). I sin kartläggning av en skälig levnadsnivå skriver Socialstyrelsen (2012, s. 28) följande:

Sammantaget motsvarar riksnormen enligt Socialstyrelsens syn därmed inte vad som är att betrakta som en skälig levnadsnivå. Det är vidare ur ett brukarperspektiv oroväckande eftersom försörjningsstödet och särskilt riksnormens behovsposter är den form av ekonomiskt bistånd som i stort sett alla enskilda mottagare erhåller och är beroende av.

Även organisationer från civilsamhället bekräftar denna bild av att samhällets yttersta skyddsnät i form av ekonomiskt bistånd inte täcker en tillräcklig nivå för mat (Sveriges stadsmissioner 2019, s. 7ff). Försörjningsstöd kan därmed kritiserats för att vara ett stöd som snarare innebär en otillräcklig levnadsnivå än en skälig. Det skulle även kunna förklara varför långvariga bidragsmottagare med ekonomiskt bistånd är en vanlig grupp bland dem som vänder sig till civilsamhället för att motta mat (Silvasti & Tikka 2021, s. 28ff; Sveriges stadsmissioner 2019, s. 7ff).

Matens vägar och organisering

Trots att mat är en mänsklig rättighet visar redogörelsen ovan att denna rättighet kan vara svår att tillgodose inom ramen för medborgerliga rättigheter och den offentliga välfärdens stöd. Maten som civilsamhället delar ut är inte en stadgad rättighet utan kan snarare beskrivas i termer av välgörenhet. I denna fortsatta del av kapitlet vänder vi nu blicken mot civilsamhällets organisering av matdistribution och fattiga personers mottagande av mat.

Civilsamhällets organisationer är beroende av matdonationer för att kunna bedriva verksamheter med matdistribution. Maten som skänks hade varit svårsåld i den ordinarie handeln och i de flesta fall hade den kastats.

Istället hämtas den eller distribueras från livsmedelsföretag, grossister, enskilda butiker och producenter till civilsamhället. Distributionssystemet bygger på att maten förmedlas till civilsamhällets organisationer, som utgör en mellanhand och i sin tur förmedlar maten vidare till personer i ekonomisk utsatthet. Detta utgör själva grunden i det som benämns som välgörenhetsökonomi (Kessl et al. 2021, s. 50ff). För att verksamheten med matdistribution ska kunna fortgå krävs flera olika förutsättningar såsom tillgång till mat, lokaler och arbetskraft. Hanteringen och förmedlingen av mat inom välgörenhetsökonomi har låg ekonomisk omsättning och möjliggörs vanligen genom arbete som utförs av volontärer eller lågavlönad personal (Kessl et al. 2021, s. 50ff).

Livsmedelshanteringen är i vissa fall en resurskrävande och komplicerad process för civilsamhällets organisationer (Karlsson 2019, s. 113). Maten ska hämtas eller tas emot, förvaras, packas, lagras och vidare distribueras enligt rådande lagstiftning och livsmedelsföreskrifter. En del organisationer med omfattande verksamhet skriver avtal med företag och gör upp en tydlig distributionskedja. Andra organisationer har en mer oreglerad eller ojämn tillgång till mat. Själva förmedlingen av mat sker vanligtvis i tre övergripande verksamhetsformer; matservering, matbanker och matbutiker (Karlsson 2019, s. 112f). Utöver dessa former ges även pengar, presentkort och rekvisitioner för att bistå utsatta personer med livsmedel.

Matservering

Den första verksamhetsformen är matserveringar såsom de traditionella soppköken. Här serveras färdiglagade måltider, ibland med möjlighet att ta med sig mat därifrån. I många fall tillreds maten på plats och det kan även finnas möjlighet att äta flera måltider såsom frukost, lunch och middag. Maten som tillagas har skänkts till verksamheterna, men det är inte ovanligt att kompletteringsinköp sker för att kunna laga fullständiga måltider. Dessa verksamheter har också en social dimension med möjlighet till måltidsgemenskap genom att träffa personal, volontärer och andra gäster. Matserveringar kan framhållas som särskilt viktiga för personer som av olika anledningar inte har möjlighet att tillreda mat eller som önskar ett sammanhang för billiga eller kostnadsfria måltider.

Matbanker

Engelskans ”Foodbanks” kan översättas till matbanker och är ett brett begrepp med varierande innebörd i olika länder. Matbanker kan både användas för att beskriva matlager och, som i Storbritannien, Finland och Sverige, de verksamheter som mottar, förvarar och förmedlar mat direkt till behövande (Lambie-Mumford & Silvasti 2021, s. 4). Maten som delas ut kan vara gratis eller starkt subventionerad. I begreppet matbank ryms såväl färdigpackade matkassar som mer butikslikande lokaler, där varor återfinns bakom disk i likhet med den inledningsvis beskrivna butiken Matkassen. Organiseringen av matbanker och verksamheternas omfång kan skilja sig från mer affärs-mässiga aktörer med många medarbetare och en frekvent och stabil tillgång till mat. De kan också skilja sig från mindre, lokala aktörer, som ibland har möjlighet att förmedla mat. I Middeltons et al. (2017, s. 699ff) översikt framkommer det att den vanligaste formen av matbanker i höginkomstländer består av utdelning av färdigpackade matkassar. Dessa kompletteras i vissa fall med tilläggslivsmedel, som mottagaren själv kan välja.

Sociala matbutiker

Sociala supermarkets, så kallade sociala matbutiker, säljer mat till subventionerat pris. Även livsmedlen i butiken kan benämnas som sociala, översatt från engelskans ”social groceries”. Dessa matbutiker eftersträvar vanligen att så långt som möjligt efterlikna ordinära matbutiker i utformning och organisering. Verksamheten ger möjlighet för kunderna att själva gå runt i butiken och välja varor som de sedan betalar i kassan. Dessa matbutiker är inte vinstdrivande utan inkomsterna från försäljningen avser att så långt som möjligt täcka omkostnader för drift. Maten som säljs doneras kostnadsfritt till matbutikerna.

Sociala matbutiker har vanligen kriterier för medlemskap och vänder sig direkt till ekonomiskt utsatta grupper som kan handla mat till reducerade priser. En del matbutiker är även öppna för personer som inte är ekonomiskt utsatta. För denna målgrupp kan de sociala matbutikerna ha begränsade öppettider eller välja att sälja livsmedel till fullpris. I en svensk kontext är sociala matbutiker ännu ovanliga. Under våren 2022 driver exempelvis Stadsmissionerna fyra sociala matbutiker, så kallade Matmissioner; tre i Stockholm och

en i Malmö. Verksamheten expanderar dock och Stockholms Stadsmission planerar att öppna ytterligare två butiker (Stockholms Stadsmission 2022). Räddningsmissionen öppnar en andra social matbutik, Maträtt, i Göteborg under våren 2022 (Räddningsmissionen 2022). Matmissionen i Malmö säljer mat för 30 procent av ordinarie kostnad och för att bli medlem krävs en låg inkomst som motsvarar ekonomiskt bistånd från socialtjänsten. Sociala matbutiker bedrivs än så länge företrädesvis i städer.

Pengar, presentkort och rekvisitioner

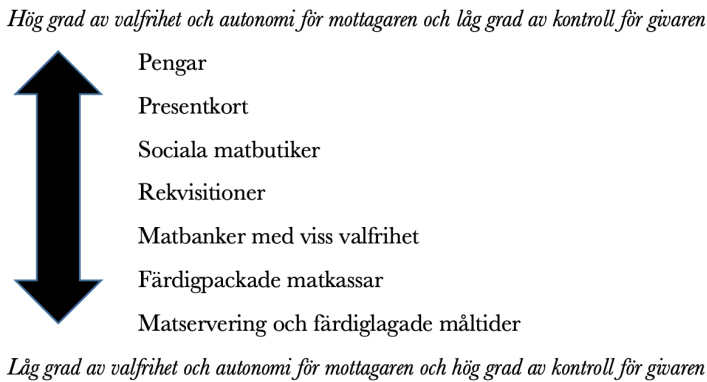
De tre ovanstående verksamhetsformerna hanterar fysisk mat, men ger inte bistånd till mat i form av pengar, presentkort och rekvisitioner. I organisationer såsom Svenska kyrkan är det inte ovanligt att personer som söker hjälp för mat beviljas det i form av pengar, presentkort eller rekvisitioner till livsmedelsbutiker (se Leo Sandberg 2019). Ganska lite är dock känt om utbredningen och omfattningen av denna typ av stöd från civilsamhället i Sverige.

Valfrihet och kontroll

De ovan beskrivna verksamhetsformerna och stödformerna innebär olika grad av valfrihet och autonomi för mottagaren. Socialförsäkringar avser täcka mat monetärt, men att förmedla stöd i form av varor såsom livsmedel har inte ansetts vara värdigt eller respektfullt i de nordiska välfärdsmodellerna (Silvasti & Tikka 2021, s. 37). Historiskt har det dock inte varit ovanligt att inkomster eller bistånd förmedlats genom olika varor. Att söka akut bistånd för mat inom ramen för Socialtjänstens ekonomiska bistånd kan även idag innebära att biståndet beviljas i rekvisitioner som är knutna till vissa livsmedelsbutiker.

Det finns dock svårigheter med att förmedla och motta livsmedel. För mottagarna innebär det begränsade valmöjligheter och liten eller ingen kontroll över den mat som mottas. Risken är därmed stor för att ett icke ändamålsenligt stöd förmedlas. Det innebär att maten inte fyller de behov som mottagarna har och det skapar i sin tur undergivenhet, oro och stress (Middelton et al. 2017:702ff). I en mindre brukarstudie med fokus på Svenska kyrkans ekonomiska stöd (Leo Sandberg 2019, s. 55ff; 2022, s. 245) tydliggjordes förhållandet mellan olika former av stöd och upplevelsen av olika grader av valfrihet

och autonomi för mottagaren. Nedan presenteras modellen ”Valfrihet vs. kontroll”, i detta fall något omarbetad i relation till mat.

Figur 1. Valfrihet vs. kontroll (ur Leo Sandberg 2019, s. 55ff; 2022, s. 245).

Modellen tydliggör att pengar är den form av stöd som ger mottagaren störst möjlighet och valfrihet att bestämma över när, hur och vilka livsmedel som införskaffas. Pengar ger även möjligheten att planera och att kunna vänta med vissa inköp. Med andra ord, pengar är vanligen det mest ändamålsenliga stödet. Den andra ytterligheten på skalan utgörs av färdiglagade måltider och är det stöd med lägst valfrihet. Personen som mottar måltiden kan sällan påverka vare sig tillagning och ingredienser eller var och när måltiden ska intas. Sett till hela skalan är risken för att förmedla mat som inte överensstämmer med individens behov ökande när det finns ett begränsat utbud av mat, när inköpen är bundna till vissa affärer eller när valfriheten är liten, exempelvis då maten redan är paketerad eller tillagad. Att uppvisa en rekvisition i kassan kan även vara förbundet med känslor av skam och utanförskap (Leo Sandberg 2019, s. 63ff). Även färdigpackade matkassar kan anses moraliserande och bidra till minskad autonomi (Jokela 2011, s. 101ff; Karlsson 2019, s. 112f). Ökad autonomi och ett mer ändamålsenligt stöd är även ett förekommande argument till att sociala matbutiker startas.

Hög grad av valfrihet för mottagaren är sammanlänkad med låg grad av kontroll för givaren och vice versa. Låg eller hög grad av kontroll för de som förmedlar bistånd till mat eller livsmedel kan relateras till olika etiska dilemman. Valfrihet för mottagarna och kontroll för civilsamhällets medarbetare, och även socialsekreterare inom ekonomiskt bistånd, kan därmed komma att

vägas mot varandra. För vissa grupper återfinns inte heller samma möjligheter. Färdiglagade måltider kan vara det mest ändamålsenliga för en person som saknar bostad och tillredningsmöjligheter. Modellen bör därmed relateras till målgrupp och de individuella och kontextuella förutsättningarna som finns.

Slutligen, när fattiga personers behov av mat ersätts eller delvis kompletteras av civilsamhället istället för att till fullo täckas av offentlig välfärd finns en stor risk för att fattiga personers livssituation begränsas genom minskad valfrihet och ökad kontroll. Stödet som beviljas går från att ha en heltäckande ambition till att bli en tillfällig lättnad. För att ge alla människor samma universella rätt till mat krävs andra lösningar än mat från civilsamhället eller ett otillräckligt ekonomiskt bistånd.

Att motta mat från civilsamhället

Brukare, medlemmar, mottagare, gäster eller kunder, begreppen är många och olika beroende på vilken typ av matdistribution och kontext som studeras. I en systematisk forskningsöversikt av Middleton et al. (2017, s. 699ff) inkluderas 20 olika artiklar med fokus på brukarstudier av matbanker i höginkomstländer. Inga forskningsstudier från Skandinavien ingår och ej heller brukar-erfarenheter från sociala matbutiker. Det första området som belyses är människors uppfattningar av att vara mottagare av mat och det andra området åskådliggör erfarenheter av matutdelningens organisering och maten i sig. Slutligen framhålls den upplevda psykosociala påverkan av matmottagandet.

Att vara mottagare

Till att börja med vänder sig människor i matfattigdom till civilsamhället eftersom mat är en livsnödvändighet och stödet lindrar omedelbar hunger (Middleton et al. 2017, s. 701ff). Att motta eller köpa subventionerad mat beskrivs av personerna som en sista utväg och något de gör när det är absolut nödvändigt. Mottagarna redogör för en desperation som driver dem till att motta stöd från civilsamhället, trots att de upplever känslor av skam och minskad stolthet. Oaktat dessa negativa känslor fortsätter människor att vända sig till olika matutdelningsinstanser eftersom de har ett stort behov av maten.

Vissa mottagare framhåller matdistributionen som fundamental. De vet inte hur de skulle klara sig utan att regelbundet motta mat. En mindre grupp brukare beskriver att mottagandet minskar stress, speciellt den ekonomiska stressen, då maten bidrar till att de kan spara pengar som sedan kan spenderas på andra nödvändigheter. Flera av dessa nämnda dimensioner av mottagande av mat från civilsamhället har även framkommit i svenska studier (se Herz 2021; Leo Sandberg 2019).

Uppfattningar om maten och organiseringen

Det andra centrala området handlar om mottagares uppfattningar av organiseringen samt maten i sig. Där framkommer det att mottagarna genomgående framför positiv respons rörande matutdelningens organisering i relation till volontärer och personalens bemötande. Personer som besöker verksamheterna framhåller en vänlig och stöttande atmosfär som karaktäriseras av respekt, värdighet och anonymitet (Middelton et al. 2017, s. 702ff; Jokela 2011; Leo Sandberg & Panican 2022). De mottagare som tagit kontakt med andra personer på plats har även upplevt kontexten som viktig i ett socialt hänseende (Middelton et al. 2017, s. 702ff). Detta då social interaktion minskar känslan av skam och stigma som i övrigt kopplas samman med matutdelningen. I ytterligare en studie genomförd av (Lambie-Mumford 2015, s. 1ff) med fokus på Storbritannien framhålls att matdistributionen i många fall har adderande värden och utgör viktiga platser för omsorg och solidaritet.

När det gäller själva maten som distribueras beskrivs den i negativa ordlag av mottagarna, både vad gäller kvantitet och kvalitet (Middelton et al. 2017, s. 702ff). Bidragande till detta är den begränsade valmöjligheten som gör att mottagarna saknar kontroll över situationen och den mat de mottar. Att tilldelas mat som personerna själva inte skulle välja innebär att maten inte fyller deras behov, vilket påminner starkt om den modell för valfrihet vs. kontroll som beskrivits ovan. Sådan tilldelning skapar känslor av undergivenhet, oro och stress samt påverkar självbilden negativt. Matens kvalitet anses genomgående vara dålig och den beskrivs dessutom som ohälsosam, utgången, ruten, äcklig och opassande (ibid). Studier ifrån Skandinavien saknas dock i nämnda översikt och inga renodlade sociala matbutiker ingår i studien. Det är med andra ord möjligt att svaren i en svensk kontext skulle te sig anorlunda, eller att brukares erfarenheter från de olika verksamhetsformerna

matsservering, matbanker och sociala matbutiker inte är överensstämmande med varandra.

Herz (2021, s. 13ff), som studerat matdistribution i Sverige, lyfter även han fram prekaritet kopplat till organiseringen av matutdelning. Resurserna är begränsade och ofta beroende av donationer, vilket innebär att maten kan ta slut. Även matdistributionens tidsåtgång lyfts fram som en negativ erfarenhet, vilket påverkar mottagarna. Mottagarnas tid försummas och tiden går åt till saker som andra personer inte behöver lägga tid på, exempelvis att behöva gå upp mitt i natten för att ställa sig i matkön utanför kyrkan.

Psykosocial påverkan

Det sista området som lyfts fram i det här avsnittet berör psykosociala konsekvenser av att ta emot mat. Att motta mat från civilsamhället innebär trots det positiva bemötandet från medarbetarna även negativa emotionella konsekvenser såsom skam, förnedring, stigma, orättvisa, frustration och nervositet (Middelton et al. 2017, s. 702ff). Vid första besökstillfället var dessa negativa känslor som starkast. De här känslorna hindrade ibland personer från att ta del av mat, trots att de hade behov av det. Majoriteten av mottagarna framhöll dock att den negativa emotionella påverkan avtog med tiden och att det då blev lättare att vända sig till matbankerna. En mindre grupp brukare upplevde dock aldrig dessa emotionella konsekvenser av att vända sig till civilsamhällets matdistribution.

En annan vanligt förekommande känsla för mottagarna var tacksamhet och tacksamhetsskuld (Middelton et al 2017, s. 702ff). Flera personer framhöll att de upplevde att det förväntades av dem att de skulle uttrycka tacksamhet för maten de fått. Gåvoekonomins komplexitet för mottagaren återkommer i många sammanhang (Mauss 1997, s. 26ff, 57ff) och finns styrkt i studier av både Svenska kyrkans diakoni (Leo Sandberg 2019, s. 39) och Evangelisk lutherska finska kyrkans diakoni (Jokela 2011, s. 101ff).

Även tidigare forskning som studerat behovsprövat och särskiljande bistånd i offentlig regi till ekonomiskt utsatta grupper lyfter fram flertalet negativa konsekvenser för mottagaren, såsom skam, stigma och exkludering (se Angelin 2009; Lister 2004). Dessa konsekvenser är i sig inget nytt för matdistribution genom civilsamhället utan bilden är relativt samstämmig med tidigare fattigdomsforskning, oavsett vem som är huvudman för verksamheten.

Att fattiga har begränsade valmöjligheter återkommer även det som ett tema i fattigdomsforskning (se Bauman 1998; Hjort 2004). Däremot blir valfrihet i detta fall sammanhörande med mat och måltider. Som blivit belyst ovan framstår det som att de positiva effekterna av civilsamhällets matutdelning är få. Samtidigt är forskningen om matdistribution bristfällig i en svensk kontext.

Avslutningsvis visar Middelton et al. (2017, s. 707) att matdistributionen via matbanker inte tillgodoser de behov som människor i matosäkerhet har enligt Committee on World Food Security (2012). Maten är inte anpassad till individuella och sociala behov och har inte den kvalitet och kvantitet som krävs för att mottagarna inte längre ska definieras som matosäkra (Middelton et al. 2017, s. 699ff). Maten lindrar akut hunger, men det finns lite evidens för att matdistribution skulle vara en lämplig intervention för att reducera eller avskaffa matfattigdom och matosäkerhet.

Avslutande diskussion

I denna avslutande del lyfts tre kritiska områden som berör matfattigdom och civilsamhällets matdistribution fram. Det rör sig om synen på fattiga personers kunskap, civilsamhällets roll som mellanhand samt att olika problem kan kräva olika lösningar.

Inte en fråga om kunskap

I forskningen diskuteras återkommande frågan om fattiga personers kunskap eller kunskapsbrist (se Dowler & O'Connor 2012, s. 44f; Karlsson 2019; Middelton et al. 2017; O'Connor, Farag & Baines 2016, s. 431ff). Frågan om fattigas kunskap i relation till pengar, budget, prioriteringar eller matföretag och matinköp visar dock på två underliggande antaganden. Till att börja med framstår det som att fattiga individer kan kompensera sin fattigdom genom normala eller bättre kunskaper än övriga befolkningen. Det innebär att kunskaps- och prioriteringskraven är högre ställda på fattiga personer. En sådan ingång framhåller kunskapsbrist som det huvudsakliga problemet till matbrist (Glaze & Richardson 2017, s. 128ff). Givetvis finns det personer med både låga och höga inkomster som saknar kunskap om näringslära, budgetering och så vidare. Därmed kan inte kunskapsbrist anses vara ett

karaktärsdrag för fattiga. Det andra underliggande förhållningsättet som kopplas till kunskap handlar om att fattiga personer har felat, istället för att fattigdomen i sig ses som problemet. Med ett fokus på individen ses inte matfattigdom som ett strukturellt problem och därmed krävs inte heller strukturella lösningar. Kunskap kan givetvis spela en viktig roll, men i relation till fattigdom finns risk för skuldbeläggande och moraliserande istället för att grundorsaken till problemet adresseras.

Även Michal Krumer-Nevo (2020, s. 85) går i polemik mot de som framhåller att fattiga personer har kunskapsbrister som gör att de ej kan hushålla och budgetera. Hon understryker att fattiga planerar sin budget minst lika bra som de personer som lever med tillräckliga inkomster. Skillnaden är att fattiga personer har inkomster som från början inte täcker alla utgifter. De står alltså inför ett val mellan flera nödvändiga saker. Fattiga kritiserar därmed lättare för olika val, exempelvis valet mellan lördagsgodis och frukt till barnen, medan personer med ekonomiska marginaler inte behöver göra de valen och därmed kritiserar de inte.

En problematisk roll som mellanhand

Genom historien har civilsamhällets organisationer kritiserats för att anta en roll som mellanhand, som förmedlar gåvor från rika till fattiga (Jordansson 2008, s. 113f; Panican & Ulmestig 2017, s. 599ff). Rollen som mellanhand har på flera sätt varit positiv för organisationerna eftersom den inburit en möjlighet att ha en god relation med både givare och mottagare. Rollen har även problematiserats då civilsamhället i dessa fall sällan bidragit till stadigvarande och strukturella förändringar för utsatta grupper (Lambie-Mumford 2015, s. 1; Riches 2011, s. 771ff). En risk som påpekats med rollen som mellanhand är att civilsamhället genom sin gåvobaserade välgörenhet blir ett alternativ som underminerar den offentliga sektorns mer rättighetsbaserade bistånd. Utsatta människors behov av mat blir med andra ord föremål för det civila samhället och inte för den offentliga välfärden. När det gäller matfattigdom i Sverige lyfter bland annat Stadsmissionerna (Sveriges Stadsmissioner 2019, s. 7ff; 2021, s. 8ff) och Herz (2021, s. 208f) fram denna kritik. En slags övervältring beskrivs, där civilsamhällets organisationer tar mer och mer ansvar för en problematik de egentligen anser

att det offentliga sociala arbetet borde lösa. Civilsamhället kliver fram och offentlig välfärd tar ett steg tillbaka.

Fattiga är inte lösningen

Hantering av matöverflödet i form av matavfall, matsvinn och överproduktion som sker i västvärlden beskrivs ofta som ett miljö- och klimatproblem. En anledning som framhålls till denna överproduktion är att medel- och höginkomsttagare ofta eftersträvar en bredd av valmöjligheter när det kommer till livsmedel och fabrikat. Handlare köper därför in fler varor än de kommer att få sålda för att kunna erbjuda detta omfång. Följden blir att livsmedel behöver kasseras. Livsmedelsindustrins överproduktion och matsvinn har även andra strukturella orsaker som bidrar till att livsmedel bunkras eller ratas från ordinära livsmedelsaffärer (se Bååth 2018). Dessa livsmedel, som blir till matavfall och matsvinn, skapas inte för att hjälpa personer i fattigdom utan är en följd av att livsmedelskedjan och livsmedelssystemet inte är konstruerat på ett hållbart sätt. Istället för att kasta maten får företag positiv publicitet och kan framhålla klimatansvar när de ger maten vidare och minskar det matsvinn de från början bidrog till att skapa. Att skänka matavfall har även ekonomiska incitament; att destruera matsvinn är kostsamt och genom att skänka det vidare minskar företagets utgifter och istället får de en ekonomisk och social vinst genom så kallad Corporate Social Responsibility (CSR). Genom att en andrahandsmarknad finns etablerad, civilsamhällets matdistribution, förenklas och möjliggörs även handhavandet för företagen och livsmedelsindustrin som kan fortsätta med att överproducera varor utan större ekonomiska eller sociala kostnader. Matdistributionen bidrar till en ökad goodwill, något som beskrivs som en vinst för både civilsamhällets aktörer och livsmedelsföretagen (Karlsson 2019, s. 111).

Fattiga personer blir i detta fall en del av lösningen för att till synes uppnå en hållbar konsumtion och produktion av livsmedel. Tillsägningssättet framhålls som ett sätt att jämna ut olikheter, bekämpa klimatförändringarna och stötta människor i fattigdom. Livsmedlen som skänks är dock långt ifrån alltid ändamålsenliga för mottagarna och mottagandet i sig är dessutom behäftat med flera negativa konsekvenser. Fattiga personer skäms och tillskrivs sällan epitet som maträddare eller klimathjältar, vilket gruppen mycket väl skulle kunna ses som. Det går med andra ord att framföra kritik mot att män-

niskor som lever i fattigdom ses som en lösning på flera problem de själva inte bidragit till att skapa, såsom överproduktionen av livsmedel. Men framför allt, och enligt internationell forskning, är matdistribution från civilsamhället likt matbanker inte en hållbar lösning för gruppen fattiga (Lambie-Mumford & Silvasti 2021, s. 9f; Middleton et al. 2017, s. 699ff). Maten som skänks mättar, men den mildrar vanligtvis enbart symptomen. Fattigdomen och matosäkerheten kvarstår. Om målet är att hitta hållbara strategier, som lyfter människor ur matfattigdom och minskar livsmedelsindustrins överproduktion, krävs det att vi börjar se matfattigdom och matsvinn som två separata problem som var för sig kräver sina lösningar.

Referenser

- Angelin, A. (2009) *Den dubbla vanmaktens logik: en studie om långvarig arbetslöshet och socialbidragstagande bland unga vuxna*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Bauman, Z. (1998) *Arbete, konsumtion och den nya fattigdomen*. Göteborg: Daidalos.
- Bocquier, A., Vieux, F., Lioret, S., Dubuisson, C., Caillavet, F. & Darmon, N. (2015) Socio-economic characteristics, living conditions and diet quality are associated with food insecurity in France. *Public Health Nutrition*, 18(16): 2 952–2 961.
- Borch, A. & Kjærnes, U. (2016) The Prevalence and Risk of Food Insecurity in the Nordic Region” Preliminary Results. *Journal of Consumer Policy*, 39(2): 261–274.
- Bååth, J. (2018) *Production in a State of Abundance: Valuation and Practice in the Swedish Meat Supply Chain*. Uppsala: Uppsala universitet.
- CESCR (1999) *Substantive Issues Arising in the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: General Comment 12*. (Twentieth session, 1999). The right to adequate food (art. 11). Geneva: United Nations.
- Coleman-Jensen, A., Rabbitt, M.P., Gregory, C. & Singh, A. (2015) *Household Food Insecurity in the United States in 2014*. Research Service Report no 194. United States Department of Agriculture.
- Committee on World Food Security (2012) Coming to terms with terminology: Food security, nutrition security, food security and nutrition, food and nutrition security. *Proceedings of the 39th session of the Committee on World Food Security*.
- De Schutter, O. (2012) *Report of the Special Rapporteur on the right to food*. United Nations General Assembly.
- Dowler, E. & O'Connor, D. (2012) Rights based approaches to addressing food poverty and food insecurity in Ireland and UK. *Social Science & Medicine*, 74 (1): 44–51.
- Eurofound (2015) *Access to social benefits: Reducing non-take-up*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.

- FAO (2015) *The Food Insecurity Experience Scale: Measuring food insecurity through people's experiences*.
 [chromeextension://efaidnbnmnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.fao.org%2F3%2Fi7835e%2Fi7835e.pdf&clen=280501. Hämtat: 2021-12-30].
- FAO (2021) *Hunger and Food insecurity. Food and Agriculture Organization of the United Nations*. [https://www.fao.org/hunger/en/. Hämtat: 2021-11-18].
- FAO (2022) *The Right to Food around the Globe. Food and Agriculture Organization of the United Nations*.
 [https://www.fao.org/right-to-food-around-the-globe/countries/swe/en/. Hämtat: 2022-06-17].
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO (2021) *The State of Food Security and Nutrition in the World 2021. Transforming food systems for food security, improved nutrition and affordable healthy diets for all*. Rome, FAO. https://doi.org/10.4060/cb4474en
- Glaze, S. & Richardson, B. (2017) Poor choice? Smith, Hayek and the moral economy of food consumption. *Economy and Society*, 46(1): 128–151.
- Herz, M. (2021) *Mellan två tider. Brödköer. Prekära liv och socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Hjort, T. (2004) *Nödvändighetens pris: konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Akademisk avhandling. Lund: Lunds universitet.
- Hjort, T. (2019) Vad får en soffå kosta? – Om bedömningar av skälig levnadsnivå för socialbidragstagare. I: T. Hjort (red.) *Det yttersta skydds nätet – Om arbete med socialbidrag*. Lund: Studentlitteratur.
- Holmes, B. (2007) Food insecurity. I: J. Mindell & B. Erens & B. Nelson & P. Finglas (red.) *Low income diet and nutrition survey*. Food Standard Agency. The Stationery Office: United Kingdom.
- Jokela, Ulla (2011) *Diakoniatyön paikka ihmisten arjessa*. Helsinki: Diakoniaammattikorkeakoulu. A-tutkimuksia 34.
- Jordansson, Birgitta (2008) Vem var fattig och varför? Svensk fattigvårdspolitik i ett historiskt perspektiv. I: H. Swärd & M.-A. Egerö (red.) *Villkorandets politik. Fattigdomens premisser och åtgärder – då och nu*. Malmö: Egalité.
- Journal of Peasant Studies (2022) *Journal overview*.
 [https://www.tandfonline.com/journals/fjps20 Hämtat: 2021-11-17].
- Karlsson, M. (2019) Matfattigdom i välfärdsstaten. *Socialmedicinsk tidskrift*. 96(1): 106-115.
- Karlsson, M. & Vamstad, J. (2018) New deeds for new needs: Civil society action against poverty in Sweden. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 31, 1025–1036. Doi: 10.1007/s11266-018-9964-3.
- Kessl, F. (2016) Charity economy – a symbol of fundamental shift in Europe. *Tidskrift för Socialpedagogik*, 18(1): 147–152.

- Kessl, F., Lorenz, S. & Schoneville, H. (2021) Social exclusion and food assistance in Germany. I: H. Lambie-Mumford & T. Silvasti (red.) *The rise of food charity in Europe*. Bristol: Policy Press.
- Knol, L.L., Haughton, B., Fitzhugh, E.C. (2004) Food insufficiency is not related to the overall variety of foods consumed by young children in low-income families. *Journal of the American Dietetic Association*, 104(4): 640–644.
- Krumer-Nevo, M. (2020) *Radical Hoope Poverty-Aware practice for social work*. Bristol: Policy Press.
- Lambie-Mumford, H. (2013) 'Every town should have One': Emergency food banking in the UK. *Journal of Social Policy*, 42(1): 73–89.
- Lambie-Mumford, H. (2015) *Addressing Food Poverty in the UK: Charity, Rights and Welfare*. SPERI Paper No. 18. Sheffield: The University of Sheffield.
- Lambie-Mumford, H. & Silvasti, T. (2021) Conclusion: food charity in Europe. I: H. Lambie-Mumford & T. Silvasti (red.) *The rise of food charity in Europe*. Bristol: Policy Press.
- Leo Sandberg, E. (2019) *Instrumentell paradox i kyrklig praktik: stödets logik och dramaturgi*. Student paper. Socialhögskolan, Lunds universitet
- Leo Sandberg, E. (2022) Kyrkligt arbete med fattiga, gåvor och ekonomisk utsatthet. I: E. Christiansson Drake, M.J. Hansson & S. Linde (red.) *Diakoni. Reflektion och praktik*. Stockholm: Verbum.
- Leo Sandberg, E. & Panican, A. (2022) Ekonomisk hjälp från Svenska kyrkan – den instrumentella paradoxen och den fattiges utmattning. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 29(1): 27-46.
- Lister, R. (2004) *Poverty*. Cambridge: Polity Press.
- Livsmedelsverket (2021) *Därför ska vi minska matsvinnet*.
[<https://www.livsmedelsverket.se/matvanor-halsa--miljo/maltider-i-var-dskola-och-omsorg/matsvinn-i-storkok/handbok-for-minskat-matsvinn/darfor-ska-vi-minska-matsvinnet>. Hämtat: 2021-11-17].
- Martin-Fernandez, J., Grillo, F., Parizot, I., Caillavet, F. & Chauvin, P. (2013) Prevalence and socioeconomic and geographical inequalities of household food insecurity in the Paris region. *BMC Public Health*, 13: 486.
- Mauss, M. (1997) *Gåvan*. Uppsala: Argos.
- Middelton, G., Mehta, K., McNaughton, D. & Booth, S. (2017) The experiences and perceptions of food banks amongst users in high-income countries. An international scoping review. *Appetite*, 1(120): 698-708.
DOI: 10.1016/j.appet.2017.10.029
- O'Connor, N., Farag, K. & Baines, R. (2016) What is food poverty? A conceptual framework. *British Food Journal*, 118(2): 429-449. DOI: 10.1108/BFJ-06-2015-0222
- Panican, A. & Ulmestig, R. (2017) Bekämpa fattigdomen – men med mer av samma fattigvårdslogik? Foucaults pendel. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 119(3): 599–612.

- Riches, G. (2002) Food banks and food security: Welfare reform, human rights and social policy. Lessons from Canada? *Social Policy & Administration*, 36(6): 648–663.
- Riches, Graham (2011) Thinking and acting outside the charitable food box: Hunger and the right to food in rich societies. *Development in Practice*, 21 (4–5) (2011), pp. 768–775.
- RÅ (1995) Fall 56. *Regeringsrättens årsbok 1995*. Domstolsverket.
- Räddningsmissionen (2022) *Räddningsmissionen i Göteborg öppnar sin andra MatRättsbutik* [www.mynewsdesk.com/se/raddningsmissionen/pressreleases/raeddningsmissionen-i-goeteborg-oeppnar-sin-andra-matraettsbutik-3161818. Hämtat: 2022-04-06].
- Salonen, T. (2013) *Det nödvändiga uppbrottet – reformera det ekonomiska biståndet*. Stockholm: Arena Idé.
- Seligman, H.K. & Schillinger, D. (2010) Hunger and Socioeconomic Disparities in Chronic Disease. *New England Journal of Medicine*, 363(1): 6–9.
- SFS 1994:137. *Lag om mottagande av asylsökande m.fl.*
- SFS 2001:453. *Socialtjänstlag (SoL)*.
- Siefert, K., Heflin, C.M., Corcoran, M.E. & Williams, D.R. (2004) Food insufficiency and physical and mental health in a longitudinal survey of welfare recipients. *Journal of Health Social Behaviour*, 45(2): 171–186.
- Silvasti, T. & Tikka, V. (2021) New frames for food charity in Finland. I: H. Lambie-Mumford & T. Silvasti (red.) *The rise of food charity in Europe*. Bristol: Policy Press.
- Socialstyrelsen (2007) *Underlag för beräkning av riksnorm för år 2008*. Dnr. 62-6085/2007, 2007-06-25.
- Socialstyrelsen (2012) *Kartläggning om skälig levnadsnivå. Överensstämmelse mellan SOSFS 2003:5 och kommunernas styrdokument för ekonomiskt bistånd*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2021a) *Riksnormen för försörjningsstöd*. [https://www.socialstyrelsen.se/stod-i-arbetet/ekonomiskt-bistand/riksnormen/. Hämtat 2021-11-12].
- Socialstyrelsen (2021b) *Ekonomiskt bistånd Handbok för socialtjänsten*. [chromeextension://efaidnbmninnibpcajpcgclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.socialstyrelsen.se%2Fglobalassets%2Fsharepoint-dokument%2Fartikelkatalog%2Fhandbocker%2F2021-5-7389.pdf&clen=2156267. Hämtat: 2022-01-16].
- Socialstyrelsen (2021c) *Senaste version av SOSFD 2013:1 Socialstyrelsens allmänna råd om ekonomiskt bistånd*. [https://www.socialstyrelsen.se/regler-och-riktlinjer/foreskrifter-och-allmanna-rad/konsoliderade-foreskrifter/20131-om-ekonomiskt-bistand/. Hämtat: 2022-01-16].
- Stockholms Stadsmission (2022) *Dagligvarubranschen och Stockholms Stadsmission ska rädda upp till 3000 ton mat per år*.

- [<https://www.stadsmissionen.se/nyheter/dagligvarubrandschen-och-stockholms-stadsmission-ska-radda-upp-till-3000-ton-mat-ar>. Hämtat: 2022-04-06].
- Sveriges Stadsmissioner (2019) *Fattigheds rapporten 2019 – Tema Matfattigdom*. Sveriges Stadsmissioner.
- Sveriges Stadsmissioner (2021) *Fattigheds rapporten 2021 – De ohjälpta*. Sveriges Stadsmissioner.
- Sörensen, N. (2020) *Det digitala skyltfönstret: en kvantitativ studie över socialhjänsens digitala bemötande*. Student paper. Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Tarasuk, V., Mitchell, A. & Dachner, N. (2014) *Household food insecurity in Canada, 2012*. Toronto: Research to identify policy options to reduce food insecurity (PROOF).
- Ulmestig, R., Parsland, E. & Panican, A. (2021) *Ekonomiskt bistånd*. Malmö: Gleerups.
- United Nations (no date) *The Universal Declaration of Human Rights*. [<https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>. Hämtat: 2021-11-17].
- United Nations (2015) *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. General Assembly Distr.: General. Seventieth session Agenda items 15 and 116. 15–16301 (E).
- WHO (2022) *Food safety*. [<https://www.who.int/health-topics/food-safety>. Hämtat: 2022-06-27].

20. Etnifiering av social utsatthet

ANNA ANGELIN
TORBJÖRN HJORT
MARCUS KNUTAGÅRD
TOVE SAMZELIUS

Inledning

En allt större andel av de som befinner sig i socialt utsatta situationer i Sverige utgörs idag av människor med utländsk bakgrund. Hur påverkar det synen på och förståelsen för social utsatthet? Hur kan detta i sin tur komma att påverka socialpolitiska åtgärder? Även om en grupp bara är något större än de övriga kan denna grupp i medial och politisk retorik ändå bli helt dominerande vad gäller förståelsen av social utsatthet. Vilken bild av social utsatthet som dominerar påverkar i sin tur synen på problemens karaktär och orsaker och därmed också hur de bör hanteras. Historiskt sett har bilden av social utsatthet och förslag på hur sociala problem ska åtgärdas varierat. För 150 år sedan utgjorde den tandlöse åldringen till stor del bilden av fattigdom och social utsatthet i Sverige. Om vi förflyttar oss fram till de sista decennierna på 1900-talet är det i stället den ensamstående mamman som får utgöra bilden av framför allt ekonomisk utsatthet, såväl nationellt som internationellt. Exempelvis fick begreppet *welfare mothers* ett starkt genomslag i USA, både politiskt och medialt. Idag, inte minst i en europeisk kontext, är bilden av ekonomisk och social utsatthet ofta en utomeuropeisk person.

Socialpolitiska forskare har länge visat att social utsatthet, i synnerhet fattigdom, är ett allt mer etnifierat fenomen. Detta kan bland annat förklaras genom dess omfattning, effekten av diskriminering och rasism, samt etnisk stereotypisering. Ruth Lister (2020) menar att dessa faktorer samverkar i en etnifieringsprocess som å ena sidan stereotypifierar utrikesfödda som ”bidragsberoende” inom vad som beskrivs som en individualistisk snarare än strukturell analys av fattigdom. Å andra sidan, påpekar hon, kan detta leda till en stigmatisering av människor som har behov av välfärdspolitiska stöd

genom en rasistisk associering av bidrag med utrikes födda. Som exempel nämner hon hur den politiska och mediala bilden av *welfare mothers* kom att fokusera på svarta, ensamstående mammor som porträtterades som en börda för det amerikanska välfärdssystemet och individuellt ansvariga för sin marginaliserade position. Stereotypisering och stigmatisering av en specifik grupp underbyggde sedan de välfärdspolitiska reformer som drevs igenom under 1990-talet, bland annat genom förstärkta aktiveringskrav och nedskärningar i bidragssystem riktade till fattiga barnfamiljer (Orloff, 2002).

I detta kapitel vill vi genom några nedslag diskutera hur en demografisk förändring av vilka som är fattiga även kan innebära en förändrad bild, och därmed en förändrad förståelse av social utsatthet. Hur kan det tänkas påverka den välfärdsstatliga hanteringen och bemötandet av de olika problematiker som ofta förknippas med social utsatthet, nämligen fattigdom och hemlöshet? Den utomeuropeiske flyktingens sociala utsatthet förklaras i dagens Sverige till stora delar av bristande integration. I detta sammanhang läggs delar av förklaringen på samhällets integrationsförmåga, men en stor del av orsakerna förläggs också på individen själv. Vilka konsekvenser kan detta tänkas få för vilka socialpolitiska reformer som föreslås och för de individer som berörs?

Fattigdom och socialbidrag

Under det senaste decenniet har det skett förskjutningar och förändringar när det gäller grupper med låga inkomster (jfr SOU 2020:46). Enkelt uttryckt kan man säga att fattigdomen består men föremålen växlar. Andelen utrikes födda, och då även med flyktingbakgrund, har ökat och det finns olika förklaringar till detta – de omfattande flyktingströmmarna 2015–2016, svårigheter att komma in på arbets- och bostadsmarknaden, bristande tillgång till generella välfärdssystem etc. En övergripande förändring de senaste decennierna är att den relativa fattigdomen ökat kraftigt när de allra flesta fått betydande ekonomiska förbättringar samtidigt som utvecklingen för de med lägst inkomster tydligt släpat efter. Utfallet av detta blir en klart ökad inkomstjämlighet där avståndet mellan de som är i stabilt lönearbete och de som är i behov av ersättning från välfärdssystemen – eller har en låg förvärvsgrad – blivit alltmer markant. Den kategori som framträder tydligast är utrikes födda

som löper nästan fyra gånger högre risk än svenskfödda att hamna i relativ fattigdom samt är kraftigt överrepresenterade utifrån mer direkta fattigdomsmått. Exempelvis saknar 41 procent en kontantmarginal jämfört med 14 procent bland svenskfödda (Mood & Jonsson, 2019 s. 31–32).

För några år sedan minskade försörjningsstödet något men har nu under det senaste året ökat igen. Det finns en oro bland kommunerna att övergången från etableringsstöd till försörjningsstöd för de flyktingar som anlände till Sverige vid 2015/2016 kommer att öka kostnaderna ytterligare. I en prognos från Sveriges kommuner och regioner (SKR) över de närmaste åren räknar man med att försörjningsstödet för flyktingar kommer att öka från 3,9 miljarder 2015 till 6,9 miljarder år 2025. I samma prognos räknar SKR med att andelen flyktingar bland de som uppbär försörjningsstöd kommer att öka från 37 till 55 procent (Sydsvenskan 2018). Utifrån resonemang som dessa förstärks bilden av socialbidragstagaren som en person med flyktingbakgrund.

Den grupp som idag utgör de fattiga eller ekonomiskt utsatta består alltså till högre grad av utrikes födda personer. Detta innebär att politiska och mediala diskussioner om denna grupp, till exempel om ekonomiskt bistånd, arbetslöshet och bostadsproblem, i högre grad än tidigare överlappar diskussioner om bristande integration. Förklaringar och åtgärder i förhållande till exempelvis försörjningsstöd tenderar att uppehålla sig kring problem rörande nödvändigheten av etablering och andra aspekter som rör integration av utrikes födda (jfr Sahlin, 2018). Den socialpolitiska förståelsen av fattigdom, dess orsaker och konsekvenser vrids på så vis i en annan riktning än tidigare. I detta sammanhang är det också viktigt att placera in denna utveckling i en politisk och opinionsmässig kontext där frågan om flyktingar har blivit betydligt mer laddad och polariserad. Detta tydliggörs till exempel genom den debatt som rör hur socialtjänsten förhåller sig till ”papperslösa” när det gäller ekonomiskt stöd (jfr Nordling, 2017).

En möjlig konsekvens av detta är att en förändrad bild av socialbidragstagaren underlättar eller legitimerar en restriktivare linje med ökad kontroll och ökade krav på motprestationer. Denna utveckling skulle av många kunna anses vara rimlig om socialbidragshanteringen i allt högre grad förstås genom ett integrationsraster, där den tänkta mottagaren är en förhållandevis nyanländ person eller familj. Två områden där denna överlappning blivit förhållandevis tydlig är inom försörjningsstödet och inom arbetet med hemlös-

het. Det finns fog för tanken att allmänhetens bild av dessa insatser till relativt stor del riktar sig mot personer som är utrikes födda och tillhör någon av de flyktingströmmar som nått Sverige under de senaste decennierna. Det är förhållandevis tydligt att detta har påverkat den politiska och mediala diskussionen om orsaker bakom och åtgärder för att hantera fattigdom (jfr Sahlin, 2018). I vad mån en ökad restriktivitet och ökade krav på en mer kontrollerande och skyldighetsfokuserad välfärdsapparat kan kopplas till en mer etnifierad bild av fattigdomen är en empirisk fråga. Den utveckling som lyfts fram påverkar dock olika aktörer på olika sätt, de som befinner sig i en utsatt ekonomisk situation och vänder sig till olika verksamheter för hjälp upplever utvecklingen på ett (eller flera) sätt och de som hanterar dessa verksamheter upplever den på ett annat.

När det gäller försörjningsstöd pekar forskningen mot en generellt ökad restriktivitet och att man från socialtjänsten ställer högre krav på motprestationer på de som söker och uppbär försörjningsstöd (Hjort, 2019). Under våren 2022 lade den socialdemokratiska regeringen fram ett förslag om införande av aktivitetsplikt för långvariga mottagare av försörjningsstöd och en utredning kring en förändring av socialtjänstlagen i detta avseende tillsattes. Initiativet motiverades utifrån behov av integration samt att bryta isolering. Vidare tycks det ha skett en individualisering i så måtto att orsaker till ekonomisk utsatthet alltmer tillskrivs den enskilde medan tidigare förklaringsmodeller, som mer lyfte fram strukturella förklaringar, har tonats ner. Likaså har ett flertal lagstiftningsinitiativ och offentliga utredningar som fokuserar på förekomst av bidragsfusk och hur detta skall motverkas presenterats.

Forskning visar att det är svårare för utrikes födda att ta steget in på arbetsmarknaden trots likvärdiga meriter (Vernby & Dancygier, 2018). Här förläggs alltså ett visst ansvar på hur arbetsmarknaden tenderar att fungera, till exempel genom diskriminering. När det gäller utomeuropeiska personer med socialbidrag tenderar argumentationen i högre grad fokusera på den enskilde och individuella brister och tillkortakommanden som bristande utbildning och språksvårigheter, men också bristande motivation och incitament. Här skulle man kunna tala om en sammanlänkad förklaringsmodell som både innehåller etnifiering och ett tydligare fokus på individuella orsaker.

Ett grundläggande ställningstagande avseende inställningen till den ökade andelen utrikes födda i landet är den uttalade politiska målsättning om kraftigt minskad invandring, inklusive arbetskraftsinvandring, som ett flertal

riksdagspartier ställer sig bakom. En politisk utveckling som varit tydlig under senare år och som intensifierats under valåret 2022 är ett allt mer uttalat fokus på politiska initiativ och krav som särskiljer och specifikt inriktas mot invånare med utländsk bakgrund. Tydligare krav på ytterligare kvalificering i form av lönearbete för rättigheter inom diverse välfärdssystem är ett sådant exempel, liksom förslag på högre krav avseende språk- och samhällskunskap som villkor för medborgarskap. Den grupp som allra tydligast lyfts fram i politisk retorik är utlandsfödda kvinnor och fokus på insatser riktade mot dem motiveras utifrån att de är den grupp som är hårdast drabbad av arbetslöshet. Ett minskat barnafödande bland gruppen är en uttalad målsättning då det uppfattas vara avgörande för ökad förvärvsgrad. Under våren 2022 gav regeringen i uppdrag till myndigheter som arbetar med utlandsfödda kvinnor att de skall informera om familjeplanering och tydliggöra konsekvenser av att föda många barn. Arbetsmarknads- och jämställdhetsminister Eva Nordmark klagjorde under våren 2022 att man inte skall skaffa fler barn än man kan försörja och öppnade även upp för att fasa ut barnbidragets flerbarnstillägg, då det uppfattades ha en arbetsmarknadsmässigt inlåsande effekt att ge högre ersättning till de med många barn.

Från såväl civilsamhällets barnrättsorganisationer som välfärdsforskning lyfts farhågor om att politiska reformer där sanktioner eller villkorade ersättningar genomförs riskerar att ge konsekvenser i form av högre barnfattigdom. Dessa hushålls levnadsvillkor är ofta redan präglade av prekära omständigheter som även genererar en specifik utsatthet vid konjunkturförändringar. Under 2022 års inflation innebar snabbt ökande kostnader för livsnödvändigheter ytterligare press på dessa hushåll som redan tidigare saknade marginaler. Erfarenheter från exempelvis Storbritannien visar att policyreformer som syftar till minskat barnafödande i utsatta hushåll ofta får en direkt konsekvens i form av ökad barnfattigdom. År 2015 lanserades en lagstiftning som innebar att hushåll med behovsprövade bistånd som valde att skaffa fler än två barn (efter år 2017) inte längre var berättigade till vissa former av skatteavdrag eller ekonomiskt stöd för det tredje barnet och dess efterföljande syskon (Hobson, 2022). Reformen var kontroversiell och ifrågasattes då den ansågs försvåra levnadsvillkoren för redan utsatta barn samt att den i oproportionerlig utsträckning försämrade villkor för de etniska och religiösa grupper som oftare har stora familjer. Dessa hushåll har ofta sedan tidigare

en högre ekonomisk utsatthet varför reformen kritiserades för att förstärka existerande ojämlikheter (ibid.).

Hemlöshet

Etnifiering av grupper som befinner sig i en socialt utsatt situation har blivit allt mer påtaglig även inom hemlöshetsområdet. Andelen personer som befinner sig i en hemlöshetssituation och som har utländsk bakgrund har ökat stadigt. Enligt Socialstyrelsens senaste nationella hemlöshetsräkning var andelen personer med utländsk bakgrund 43 procent 2017. Detta kan jämföras med att det vid den första kartläggningen 1993 endast var 23 procent med utländsk bakgrund. Socialstyrelsens definition av hemlöshet är indelad i fyra hemlöshetssituationer: (1) Akut hemlöshet; (2) Institutionsvistelse och stödboende; (3) Långsiktiga boendelösningar; (4) Eget ordnat kortsiktigt boende (Socialstyrelsen, 2017).

I jämförelse med våra nordiska grannländer kan vi se att en viktig orsak till hemlöshet är fattigdom. Över en femtedel av samtliga personer som ingår i den senaste kartläggningen är hemlösa enbart på grund av att de saknar en egen bostad. Mindre än tio procent av hemlöshetspopulationen hade någon form av inkomst från lönearbete och nästan hälften uppbar sin försörjning genom försörjningsstöd (Knutagård, 2019). Sambandet mellan fattigdom och hemlöshet är ännu starkare för barnfamiljer, vilket konstaterats i flera studier (Nordfeldt, 2012; Knutagård et al., 2020; Samzelius, 2020).

I Socialstyrelsens kartläggning redovisas att en tredjedel av föräldrarna som bodde med sina barn inte har några andra behov utöver boendet, vilket gällde nästan 1 700 föräldrar. Knappt en femtedel av föräldrarna som levde med minst ett av sina barn hade framför allt behov av stöd till följd av arbetslöshet eller brist på sysselsättning medan 49 procent uppgavs ha ekonomiska problem, antingen behov av skuldsanering eller ekonomiskt bistånd. Bland föräldrar som inte bodde med sina barn rapporterades betydligt högre förekomst av missbruk och psykisk ohälsa (Socialstyrelsen, 2017).

De flesta barnfamiljer som var hemlösa under mätveckan bodde inom det som brukar kallas för den sekundära bostadsmarknaden, det vill säga långsiktiga boenden utan besittningsrätt som organiserades genom kommunen. Detta gällde nästan 54 procent av alla föräldrar. Detta reflekterar även den

stora ökning av sociala kontrakt som har skett under senare år. Mellan 2008 och 2013 ökade antalet sociala kontrakt i Sverige från 11 700 till 16 386, vilket var en ökning på cirka 45 procent på bara fem år. Enligt Boverket (2014) kunde denna ökning framför allt tillskrivas barnfamiljer. Sex år senare, år 2019, rapporterade Boverket en ytterligare ökning med 62 procent till 26 100.

Drygt 20 procent av alla föräldrar med barn befann sig i akut hemlöshet när mätningen gjordes. Detta utgjorde en ökning på 60 procent i jämförelse med situationen sex år tidigare när den senaste mätningen gjordes. Drygt 75 procent av föräldrarna i akut hemlöshet var utlandsfödda. Personer med ursprung i Mellanöstern och Afrika utgjorde 57 procent av alla akut hemlösa föräldrar. I de andra situationerna fanns en högre andel föräldrar födda i Sverige, även om föräldrar med utländsk bakgrund genomgående var överrepresenterade, sett utifrån deras proportion av befolkningen i Sverige. Bland den grupp som befann sig i akut hemlöshet var även den stora andelen ensamstående mödrar noterbar, då de utgjorde över 50 procent av de föräldrar med barn som befann sig i denna situation. Liknande mönster är även framträdande i lokala kartläggningar (Stockholms stad 2019; Mönefors Bertell & Åberg, 2020).

I ett pågående forskningsprojekt, *Skånska hem: Mottagande, etablering eller exkludering – hemlöshetspolitik och strategier för flyktingars bosättning*¹, studeras de skånska kommunernas hantering av bosättning av anvisade nyanlända i förhållande till mer traditionella grupper av hemlösa. En preliminär slutsats är att på grund av bostadsmarknadens karaktär tenderar nyanlända att flytta till kommuner där det är möjligt att få en bostad snarare än till kommuner där det är möjligt att få ett arbete. En annan utmaning som synliggjorts i forskningsprojektet Skånska hem är att kommuner hanterar Bosättningslagen väldigt olika. I vissa kommuner håller man strikt på två år och därefter ska hushållet ha hittat en bostad (gärna i en annan kommun). I andra kommuner tar man fasta på ett kommunalt ansvar i fyra år och därefter sägs hyresgästerna upp. I några kommuner ser man hushållen som långsiktiga medborgare och sörjer för att de får mer permanenta boendelösningar direkt och som inte avses avslutas efter varken två eller fyra år. Även om fokus i Skånska hemprojektet har varit de skånska kommunerna är det uppenbart att det inte går

¹ Delar av den forskning som ligger till grund för detta kapitel har bedrivits med stöd av Formas inom deras nationella forskningsprogram för hållbart samhällsbyggande för forskningsprojektet, *Skånska hem: Mottagande, etablering eller exkludering – hemlöshetspolitik och strategier för flyktingars bosättning* (Dnr: 2018-00079).

att tala om en svensk modell. Det är en enormt stor variation mellan hur kommuner hanterar anvisningen av å ena sidan nyanlända, å andra sidan mer traditionella grupper av hemlösa.

Gruppen anvisade nyanlända är inte tänkta att vara en potentiell grupp av de som definieras som hemlösa. I de större svenska städerna har dock nya kommunala riktlinjer utarbetats som gör en skillnad mellan strukturellt hemlösa och socialt hemlösa. De senare anses tillhöra socialtjänstens målgrupp medan de förstnämnda förväntas lösa sin boendesituation på egen hand. De strukturellt hemlösa räknas inte som hemlösa, utan deras utmaning är att de saknar en egen bostad. För att definieras som hemlös behöver individen eller hushållet ha speciella svårigheter. Bostadsbrist, trångboddhet och bristande förankring på bostadsmarknaden räknas inte hit. Detta leder till ett moment 22.

Flera kommuner har infört kommunala riktlinjer som gör en åtskillnad mellan strukturellt och socialt hemlösa. Många forskare har uppmärksammat just de riktlinjer som införts i Malmö och Göteborg, men i sitt avhandlingsarbete visar Samzelius (2020) att liknande riktlinjer även är vanliga bland kommuner och stadsdelar i Stockholmsområdet. Utifrån Malmö stads kommunala riktlinjer hänvisas strukturellt hemlösa till nödbistånd. Om du är en enskild individ innebär nödbistånd att du kan få hjälp för natten, men måste söka ny hjälp varje dag för att få tak över huvudet. I Malmö gäller en vecka för barnfamiljer. Den pågående pandemin har inte haft någon effekt på hur nödbiståndet hanterats. I Göteborg har man dock förlängt nödbiståndet för att minska omflyttningar på grund av pandemin. Dessa kommunala riktlinjer har mött kritik från flera håll (Sahlin, 2020; Hermans et al., 2020; Samzelius, 2020; Runquist, 2021).

Det finns flera problem gällande kategoriseringen av individer eller hushåll som antingen strukturellt eller socialt hemlösa. För det första är det rimligt att söka strukturella orsaker för hemlöshet som problem, men problematiskt att koppla detta till individer. Det finns en stor sannolikhet att de som definieras som strukturellt hemlösa och som inte har några andra problem än avsaknaden av en egen bostad över tid drabbas av sociala problem. Detta gör att strukturellt hemlösa befinner sig i en riskgrupp för att bli socialt hemlösa. Longitudinella studier från Australien visar att det är större sannolikhet för att individer utvecklar psykisk ohälsa eller missbruksproblem till följd av en

hemlöshetssituation än att missbruk och psykisk ohälsa är en orsak till deras hemlöshet (Johnson & Chamberlain, 2008).

I utredningen ”Sänk tröskeln till en god bostad” (SOU 2022:14) lyfts ett förslag fram som riktar sig särskilt till bostadslösa barnfamiljer. Det kan ses som ett förslag till en social housing för just denna målgrupp. Bostadspolitikens generella drag går mer mot insatser som riktas mot specifika målgrupper. I detta sammanhang kan förslaget ses som utbyggnaden av en social bostadsmarknad för en målgrupp som tillhör dem som betraktas som strukturellt hemlösa. Därigenom förstärks föreställningen om strukturellt hemlösa som en etnifierad grupp av fattiga, vars behov inte inryms i den ordinarie bostadsmarknaden utan kräver en särnytta, med andra ord social housing. Trots att problemet med deras svårigheter att få en bostad ses som ett strukturellt problem tillskrivs de ett individuellt ansvar för att finna en bostad på egen hand. De som definieras som strukturellt utsatta osynliggörs som socialt utsatta och många socialtjänster anser inte heller att de är särskilt utsatta. I dag befinner sig dessa individer och familjer i en rad olika typer av inofficiella och officiella sÄrlösningar som ofta är dåliga former av social housing, men de beskrivs ej som sådana.

Det är många grupper som i dag har det mycket svårt att komma in på den ordinarie bostadsmarknaden. Forskare har pekat på framväxten av ett bostadsprekariat (Listerborn, 2021) som till stor del består av människor med utländsk bakgrund. Denna bostadsöjämlighet drabbar bredare grupper i samhället än dem som definieras som hemlösa.

Ingrid Sahlin (2020) visar i en studie att indelningen i socialt och strukturellt hemlösa ofta innebär att de som definieras som strukturellt hemlösa till stor del består av självbosatta och till stor del nyanlända flyktingar. De består ofta av barnfamiljer som är hänvisade till tillfälliga boendeformer, som exempelvis vandrarhem eller inneboende. Sahlin diskuterar detta vidare genom att lyfta fram dikotomin ovärdiga och värdiga fattiga (se även Geremek, 1991). Tidigare var det ofta ensamstående män med missbruk och psykisk ohälsa som definierades som ovärdiga. Hemlöshetsarbetet har under lång tid arbetat efter en kvalificeringslogik om att hemlösa behöver visa att de klarar av att bo innan de kan få en egen bostad. Detta system kallas boendetrappan, där personer som befinner sig i hemlöshet steg för steg måste visa att de ”klarar av att bo” (Sahlin, 1996). Att gruppen strukturellt hemlösa till stor del består av ensamstående mammor med barn med utländsk bakgrund innebär i prak-

tiken att det nu är de som betraktas som ovärdiga. Trots att orsaken till deras hemlöshetssituation ses som strukturell förläggs ansvaret för att hitta en bostad på individerna själva. Det blir med andra ord en form av responsibilisering där föräldraansvaret betonas trots bostadsbrist. Sahlin menar att detta leder till att de strukturellt hemlösa barnfamiljerna ofta hänvisas till mycket sämre boendialternativ än exempelvis ensamstående män med missbruksproblem. Detta är ett tydligt avsteg från det skydd som samhället historiskt prioriterat för kvinnor och särskilt för barn (Sahlin, 2020, s. 43). Genom införandet av nödbistånd för strukturellt hemlösa osynliggörs barnen som en sårbar grupp som samhället bör skydda.

Hur dessa förändringar upplevs av de som är drabbade lyfts fram av Tove Samzelius (2020) i en avhandling där hon beskriver fattigdomens och hemlöshetens konkreta konsekvenser för ensamstående mödrar med utländskt ursprung och deras barn. Samtidigt sätter hon in individernas situation i ett större välfärdspolitiskt sammanhang. Studien visar hur parallella förändringar på bostadsmarknaden, på arbetsmarknaden och i socialförsäkrings-systemet, samt en förändrad syn på individens ansvar i det svenska samhället, förefaller ha slagit hårdare mot de mest sårbara inom denna grupp än mot andra hushåll med barn. Trots att problemen är strukturellt betingade är det ofta svårt att få hjälp, då det ses som individens eget ansvar att lösa sin bostadssituation, även om en förälder saknar resurser och kapital. Konsekvenserna för de som drabbas kan vara förödande och bland annat ge upphov till långvarig ekonomisk utsatthet, psykosomatiska besvär, känslor av vanmakt och av att bli avhumaniserad, något som också förstärkte känslan av att inte inkluderas i den svenska samhällsgemenskapen.

Avslutande diskussion

Hur kan vi förstå betydelsen av att allt fler av de som far illa av både hemlöshet och fattigdom har en annan etnisk bakgrund än svensk? Att betrakta och konstruera de som är socialt och ekonomiskt utsatta i ett samhälle som annorlunda och utanförstående är vanligt förekommande och klarlagt i en lång rad vetenskapliga studier. Lister (2020) definierar brist på erkännande från det omgivande samhället som en form av symbolisk exkludering, vilket bidrar till att bli behandlad som ”den andre”. Lister definierar detta som

”andrefiering” (othering), en process där ”icke-fattiga” har makten att utveckla en diskurs färgad av en moralisk stigmatisering av fattiga. Denna differentiering förstärker en indelning av ”vi” och ”dem”. Konstruktionen av fattiga som ”den andre” återspeglas ofta i såväl bemötande som attityder vid social interaktion samt samhällsliga institutioner och även i mediala diskurser (ibid.). Detta kan i sin tur även komma att reflekteras i riktlinjer eller policy-förslag, vilket vi har visat i detta kapitel.

Om man utöver att vara fattig dessutom tillhör dem i ett samhälle som saknar tidigare förankring till plats och rådande kultur har även detta betydelse i förhållande till att oftare ifrågasättas av omgivningen. I den sociologiska klassikern *Etablerade och outsiders* kartlägger Elias och Scotson (1999) den konflikt och dynamik som uppstår när en omfattande grupp flyttar in och under en kort period bor på en ort där de med etablerad tillhörighet konstruerar och differentierar de nyanlända med stigmatiserande föreställningar om moralisk underlägsenhet och lägre social status. En central slutsats ur studien är att ojämlik maktfördelning är central för att förstå hur ”etablerade” kan definiera ”outsiders” som underordnade och avvikande från rådande sociala normer (ibid.).

Det är knappast osannolikt att främmandegörande diskurser kan möjliggöra politiska initiativ och medial retorik som i hög grad fokuserar på individuella och moraliska tillkortakommanden som en bidragande och central förklaringsmodell till social utsatthet. Den form av ”andrefiering” som kategoriserar fattiga som annorlunda eller moraliskt lägre stående kan sannolikt även utgöra en försvarande barriär mot inklusion, då påförandet av låg status och moralisk underlägsenhet ytterligare förstärker avståndet mellan ”etablerade” och ”outsiders” (jfr Elias & Scotson, 1999; Lister, 2020). Att uteslutande fokusera på ursprung, eller etnicitet, kan medverka till att vi undviker att se hur andra faktorer också spelar en viktig roll för hur vi bör förstå vad som orsakar social utsatthet och vilka förslag på åtgärder som behöver läggas fram.

Referenser

- Boverket (2014) *Uppföljning av den sekundära bostadsmarknaden 2013. De sociala hyreskontraktens kvantitativa utveckling åren 2008–2013*. Karlskrona: Boverket.
- Elias, N. & Scotson, J.L. (1999) *Etablerade och outsiders. En sociologisk studie om grannskapsproblem*. Lund: Arkiv.
- Geremek, B. (1991) *Den europeiska fattigdomens betydelse*. Stockholm: Ordfront.
- Hermans, K., Dyb, E., Knutagård, M., Novak-Zezula, S. & Trummer, U. (2020) 'Migration and Homelessness: Measuring the Intersections'. *European Journal of Homelessness*, 14(3): 13–34.
https://www.feantsaresearch.org/public/user/Observatory/2020/EJH/EJH_14-3_A1_v02.pdf
- Hjort, T. (red.) (2019) *Det yttersta skydds nätet - om arbete med socialbidrag*. Lund: Studentlitteratur.
- Hobson, F. (2002) *The impact of the two-child limit in Universal Credit*. House of Commons Library.
file:///C:/Users/toves/Downloads/2cl_fertility_310322.pdf
<https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9301/CBP-9301.pdf>
- Johnson, G. & Chamberlain, C. (2008) Homelessness and Substance Abuse: Which Comes First? *Australian Social Work*, 61(4): 342–356.
- Knutagård, M. (2019) Ekonomiskt bistånd och hemlöshet. I: T. Hjort (red.), *Det yttersta skydds nätet – om arbete med socialbidrag*. Lund: Studentlitteratur.
- Knutagård, M., Kristiansen, A., Larsson, K. & Sahlin, I. (2020) 'Hemlöshet' *Forskning i korthet*, no. 14: 1–8.
<https://forte.se/app/uploads/2020/05/forskning-i-korthet-hemloshet.pdf>
- Lister, R. (2020) *Poverty*. Andra upplagan. Cambridge/Malden: Polity Press.
- Listerborn, C. (2021) The new housing precariat: experiences of precarious housing in Malmö, Sweden. *Housing Studies*, 1–19.
<https://doi.org/10.1080/02673037.2021.1935775>
- Mood, C & Jonsson, J. (2019) Den nya fattigdomen. I: J. Björkman & P. Hadenius (red.), *Det nya Sverige. Riksbankens Jubileumsfonds årsbok 2019*. Göteborg & Stockholm: Makadam Förlag.
- Mönfors Bertell, A. & Åberg, M. (2020) *Kartläggning av barnfamiljer i akut hemlöshet i Ekerö, Järfälla, Sollentuna, Sundbyberg, Upplands-Bro och Upplands Väsby*. Rapport 2020:4. Sollentuna: FoU Nordväst.
- Nordling, V. (2017) *Destabilising Citizenship Practices? Social work and undocumented migrants in Sweden*. Akademisk avhandling. Lund: Lunds universitet.
- Nordfeldt, M. (2012). A Dynamic Perspective on Homelessness: Homeless Families in Stockholm. *European Journal of Homelessness*, 6(1):105-123.
- Orloff, A. (2002) Explaining US welfare reform. *Critical Social Policy*, 22(1): 96-118.

- Runquist, W. (2021) *Hur har andrahandslägenheter i Malmö kommun fördelats till hemlösa över tid? En studie av prioriteringar och exkluderingar*. Research Reports in Social Work 2021:5. Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Sahlin, I. (1996) *På gränsen till bostad—Avvisning, utvisning, specialkontrakt*. Lund: Arkiv.
- Sahlin, I. (2018) Misstänkliggörandet av socialbidragstagare. I: M. Dahlstedt & P. Lalander (red.), *Manifest – för ett socialt arbete i tiden*. Lund: Studentlitteratur.
- Sahlin, I. (2020) Moving targets: On reducing public responsibilities through re-categorising homeless people and refugees. *European Journal of Homelessness*, 14(1): 27–54.
- Samzelius, T. (2020) *A vicious circle of silent exclusion: Family homelessness and poverty in Sweden from a single-mother perspective*. Akademisk avhandling. Malmö: Malmö University.
- Socialstyrelsen (2017) *Hemlöshet 2017: omfattning och karaktär*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOU 2020:46: *En gemensam angelägenhet*. Betänkande av Jämlikhetskommissionen. Stockholm: Finansdepartementet.
- SOU 2022:14. *Sänk tröskeln till en god bostad*. Betänkande av utredningen om en socialt hållbar bostadsförsörjning.
- Stockholms stad (2019) *Barnfamiljer med socialtjänstkontakt i Stockholms stad som lever under osäkra boendeförhållanden*. Socialförvaltningen. Tjänsteutlåtande D nr 311-213/2019, 2019-05-29.
- Sydsvenskan (2018) *Snabb ökning av ekonomiskt bistånd till flyktinginvandrare väntas*. <https://www.sydsvenskan.se/2018-12-27/snabb-okning-av-ekonomiskt-bistand-till-flyktinginvandrare> (hämtad 2018-12-27)
- Vernby, K. & Dancygier, R. (2018) *Etniska hierarkier och diskriminering på arbetsmarknaden. Resultat från ett faktoriellt fältexperiment*. IFAU Rapport 2018:21.

21. En historisk ironi i det sociala hemlöshetsarbetet

Om att klara eget boende eller att inte klara sig utan eget boende

ARNE KRISTIANSEN

Inledning

Syftet med kapitlet är att beskriva spridningen och implementeringen av Bostad först i Sverige. I denna utveckling har Socialhögskolan vid Lunds universitet i olika avseenden spelat en viktig roll. I början av 2009 tog en grupp forskare vid Socialhögskolan tillsammans med dåvarande rektorn för Lunds universitet, Per Eriksson, initiativ för att sprida och ge stöd åt implementering av Bostad först-modellen i Sverige (Knutagård & Angelin 2015). Initiativet fick stor uppmärksamhet och skapade förhoppningar om att det fanns en lösning på hemlöshetsproblemet. Historien om Bostad först i Sverige började dock långt före 2009 och den är sammankopplad med utvecklingen av den svenska bostadspolitiken och de strategier som kommuner och andra myndigheter valt för att motverka hemlösheten under de senaste 50–60 åren. Därför kommer jag att ge en beskrivning av denna utveckling med utgångspunkt i bland annat den forskning som professor Ingrid Sahlin och professor Hans Swärd var för sig började bygga upp i början av 1990-talet och som med tiden kom att involvera flera andra forskare.

Även om jag och de andra forskare vid Socialhögskolan som var delaktiga i Bostad först-satsningen 2009 var medvetna om att de förhållningssätt och arbetsformer som dominerade det sociala hemlöshetsarbete i en del avseenden vilade på en tung institutionell praktik med rötter i fattigvårdsdiskursen (se till exempel Sahlin 1996; Swärd 2018), trodde nog de flesta av oss att implementeringsarbetet skulle gå smidigare än vad det skulle visa sig. Bostad först är ju till skillnad från det traditionella hemlöshetsarbetet en evidens-

baserad metod, som dessutom är kostnadseffektiv (se till exempel Pleace 2018). Därför ligger det en historisk ironi i det faktum att trots att modellen har varit känd i snart två decennier, domineras det sociala hemlöshetsarbetet i Sverige fortfarande av verksamheter som är ineffektiva när det gäller att motverka hemlöshet. Historisk ironi är ett vedertaget uttryck för historiska skeenden där händelseutvecklingen har gått tvärtemot vad som var förväntat. Statsvetaren Evert Vedung (1993, s. 27–28) skriver att det genom historien finns en rad exempel på politiska beslut och insatser som fått effekter mer eller mindre motsatta deras syften, och som därmed kan benämnas historiska ironier. Vedung (1993, s. 157) menar att historiska ironier är viktiga att studera inom offentlig politik. Med utgångspunkt i begreppet *path dependence* (se till exempel Pierson 2000; Melander 2006; Ebsen 2012), som på svenska brukar översättas med ”stigberoende”, ägnar jag en del av kapitlet åt att reflektera över hur denna historiska ironi har kunnat uppstå.

För att fånga olika perspektiv på en utveckling över tid är det nödvändigt att använda olika typer av källor. Jag har till stor del utgått från tidigare forskning om hemlöshet. Men jag har också använt texter och dokument från olika myndigheter, liksom dagstidningar, tidskrifter och andra skriftliga källor. Jag har dessutom intervjuat eller haft mejlväxling med flera personer som i olika avseenden haft betydelse för utvecklingen av Bostad först.¹ Risker med intervjuer är dels att minnet är selektivt, dels att de kan påverkas av intervjupersonens egna intressen och tendenser till att vara efterklok (se till exempel May 1993). En möjlighet med intervjuer är att de kan lyfta fram aspekter av händelser som när de inträffade inte ansågs intressanta eller av olika skäl inte kunde berättas, men som i efterhand kan bidra till att förtydliga och nyansera historien. Kapitlet är skrivet inom ramen för forskningsprojektet ”Skånska hem: mottagande, etablering eller exkludering – hemlöshetspolitik och strategier för flyktingars bosättning”, som finansieras av forskningsrådet Formas.²

¹ Tack till Volker Busch-Geertsema (professor vid GISS, Bremen), Kjell Larsson (ordförande FEANTSA), Sam Tsemberis (grundare av Pathways to Housing) Per Eriksson (tidigare rektor vid Lunds universitet), Annika Remaeus (departementsråd, Socialdepartementet), Dinah Åbinger (tidigare socialdirektör i Helsingborg) samt till mina kollegor vid Socialhögskolan: Verner Denvall, Cecilia Heule, Marcus Knutagård, Weddig Runquist, Ingrid Sahlin och Hans Swärd. Ett extra stort tack till Marcus Knutagård, Ingrid Sahlin och Weddig Runquist som gett mig värdefulla kommentarer på tidigare versioner av kapitlet.

² Dnr 2018-00079. Forskare i projektet är Marcus Knutagård (projektledare), Arne Kristiansen, Weddig Runquist och Ingrid Sahlin.

Bakgrund

I Sverige har hemlösheten ökat markant sedan början av 1990-talet, även med beaktande av att definitionen av hemlöshet har utvecklats sedan dess. Från att ha varit ett problem som framför allt förknippades med manliga alkohol- och drogmissbrukare i storstäder är idag flera andra grupper drabbade av hemlöshet, till exempel ensamstående kvinnor med barn och personer med utländsk bakgrund (Knutagård, Kristiansen, Larsson & Sahlin 2020). Hemlöshet är idag inte enbart ett storstadsfenomen. I jämförelse med Danmark, Norge och Finland har Sverige dubbelt så många hemlösa per 1000 invånare. Detta kan förklaras med att i Danmark, Norge och Finland tar stat och kommuner ett större ansvar för att motverka hemlöshet (a.a.). Sedan 2009 saknar Sverige en nationell hemlöshetsstrategi, vilket säger något om den prioritet staten ger hemlöshetsfrågan, även om en ny strategi håller på att utarbetas vid Socialdepartementet.

Hemlösheten medför stora ekonomiska kostnader för kommunerna. Enligt Boverket (2015) kostade de svenska kommunernas insatser för att ordna olika former av tillfälliga boendelösningar (till exempel härbärgen, vandrarhem och andra typer av akutboenden) 5,3 miljarder under 2015. Drygt 200 av Sveriges 290 kommuner har brist på bostäder med hyror som är rimliga för hushåll med låga inkomster (Boverket 2021). Socialstyrelsens hemlöshetskartläggning 2017 visade att 33 250 personer befann sig i situationer som gör att de kan betecknas som hemlösa, varav 5 935 befann sig i akut hemlöshet (Socialstyrelsen 2017). Resultatet av kartläggning är dock en underskattning, eftersom en femtedel av kommunerna inte medverkade i kartläggningen och den endast omfattar hemlösa personer som haft kontakt med socialtjänst, sjukvård eller ideella organisationer, vilket innebär att flera utsatta grupper inte omfattas av kartläggningen, däribland papperslösa och asylsökande (Knutagård et al. 2020). Hemlösheten genererar stora kostnader både mänskligt och samhällsekonomiskt. Den skapar och förstärker social exkludering (se till exempel Arnold 2013). Att leva som hemlös innebär en väsentligt ökad risk för att drabbas av sociala problem, psykisk och fysisk ohälsa, men också av diskriminering genom exempelvis svårigheter att få arbete och tillgång till utbildning (Knutagård et al. 2020). Det kan aldrig nog betonas att ett stabilt och tryggt hem är en grundläggande förutsättning för social integration (se till exempel Tsemberis 2010).

Även om det finns individuella och relationella aspekter som kan ha betydelse för att människor blir hemlösa är den främsta orsaken brist på bostäder som är tillgängliga för personer med låga inkomster (Knutagård et al. 2020). Att hemlösheten ökat i Sverige och en stor del av världen³ är kopplad till ökad fattigdom, växande klyftor och andra former av ekonomisk ojämlikhet (Baptista & Marlier 2019). I Sverige och i många andra europeiska länder har bostadspolitiken förändrats kraftigt sedan början av 1990-talet, vilket innebär att staten har minskat sitt ansvar för att tillhandahålla bostäder och istället gjort detta till en angelägenhet för marknaden. Denna bostadspolitik har gynnat grupper med goda inkomster, men har lett till allvarliga problem med brist på bostäder med rimliga hyror för grupper med låga inkomster. För att motverka hemlösheten krävs social- och bostadspolitiska reformer som tar bort ojämlikheten på bostadsmarknaden. Samtidigt behövs det adekvata sociala insatser för att ge de människor som lever i hemlöshet trygga och stabila bostäder (Knutagård & Kristiansen 2018; Kristiansen 2021).

Socialt arbete med hemlösa människor i Sverige bygger till stor del på att människor som är hemlösa hänvisas till den sekundära bostadsmarknaden,⁴ som började utvecklas i slutet av 1980-talet och som växte kraftigt under 1990-talet (Sahlin 1990; 1996). På den sekundära bostadsmarknaden erbjuder socialtjänsten andrahandskontrakt med villkor och utan de rättigheter som finns för hyresgäster på den ordinarie bostadsmarknaden, till exempel besittningsskydd enligt hyreslagen. Dessa bostäder består i många fall av lägenheter som finns i hyresfastigheter i ekonomiskt missgynnade bostadsområden, men de som av olika anledningar inte anses klara av att bo på egen hand placeras i härbärgen, kategoribostäder eller andra boenden som bygger på ett förhållningssätt som brukar benämnas för ”boendetrappan”. Boendetrappan utgår från en föreställning om att vissa människor som är hemlösa inte ”klarar eget boende” (Sahlin 1996, s. 329). Därför behöver de kontrolleras och ”tränas” innan de kan få ett förstahandskontrakt (Sahlin 1990, 1996, 2013; Knutagård et al. 2020). Detta innebär att de boendeformer som står till

³ FN:s kommission för social utveckling beräknar att 1,6 miljarder människor runt om i världen är hemlösa. Kommissionen konstaterar att hemlösheten får stora negativa sociala och ekonomiska konsekvenser för de människor som drabbas och att det är ett växande problem både i låginkomstländer och i höginkomstländer (UN/DESA 2022). Inom EU har hemlösheten ökat med 70 procent på tio år och för närvarande beräknas drygt 700 000 människor vara akut hemlösa (FEANTSA 2021).

⁴ Begreppet ”sekundär bostadsmarknad” myntades av Ingrid Sahlin i början av 1990-talet (se till exempel Sahlin 1990).

buds på den sekundära bostadsmarknaden är tidsbegränsade och saknar besittningsskydd. De är också förknippade med krav och regler, som innebär att de boende måste acceptera att bli kontrollerade i olika avseenden. Det kan gälla hur de sköter sina boenden och att de inte bryter mot förbud mot alkohol, droger, husdjur och att ta emot nattgäster (Knutagård et al. 2020).

Boendetrappan är ingen teoretisk eller evidensbaserad modell, utan bör ses som en tämligen löst utformad tankemodell,⁵ som kan se olika ut i olika kommuner. Den börjar ofta med akutboende och går via boenden som kan kallas träningslägenheter och övergångslägenheter med målet att de boende så småningom ska kvalificera sig för en egen lägenhet med ett förstahandskontrakt (a.a.). Problemet är att en lång rad undersökningar visar att boendetrappan fungerar dåligt. De som blir föremål för denna typ av interventioner tenderar att fastna i olika typer av kortsiktiga boendelösningar med socialtjänsten som hyresvärd eller, vid påstådda regelöverträdelser, hamna på ett lägre trappsteg eller placeras på härbärge, hotell, eller vandrarhem (se till exempel Sahlin 1996; Kristiansen 1999; Knutagård 2009; Lofstrand 2005; Denvall et al. 2011).

Det är därför inte konstigt att många socialarbetare och andra aktörer på hemlöshetsområdet blev intresserade när Bostad först-modellen började få uppmärksamhet i Sverige. Det fanns flera internationella studier som visade att en stor del av de människor som fick stöd och hjälp i Bostad först-program lyckades bryta sig loss från hemlösheten (Tsemberis, Gulcur & Nakae 2004; Padgett 2007; Pearson, Montgomery & Locke 2009). Till skillnad från boendetrappan, som har bostaden som slutmål i en stegvis behandlingsprocess utgår Bostad först ifrån att en egen bostad är en förutsättning för att hemlösa människor ska kunna förändra sina liv och leva socialt integrerat (Knutagård & Kristiansen 2013). Något tillspetsat kan detta uttryckas med att boendetrappan utgår från att hemlösa människorna inte klarar eget boende, medan Bostad först utgår ifrån att människor inte klarar sig i samhället utan ett eget boende.

⁵ Weddig Runquist, skriftlig kommentar februari 2022.

Bostad först – principer och bakgrund

Den ideella organisationen Pathways to Housing, som grundades av Sam Tsemberis i New York 1992, började under 1990-talet att utveckla en modell för att ge stöd till långvarigt hemlösa människor med missbruk och psykisk ohälsa. Modellen, som numera benämns *Pathways Housing First* (PHF), utvecklades som ett alternativ till en trappstegsliknande behandlingsmodell för hemlösa människor som hade etablerats i USA i början av 1980-talet, men som hade visat sig fungera dåligt (Tsemberis 2010). PHF har fått stort inflytande på en stor del av de Bostad först-verksamheter som idag finns runt om i världen (Tsemberis 2010; Padgett, Henwood & Tsemberis 2016; Pleace 2018). Även om många av dessa verksamheter inte uppfyller alla de principer som gäller för PHF (Knutagård & Kristiansen 2018) visar forskning från bland annat Nordamerika och Europa att en mycket stor andel av de personer som får boende i Bostad först-verksamheter bryter sig loss från hemlösheten och att deras livssituationer förbättras även i andra avseenden (Busch-Geertsema 2013; Pleace 2018; Knutagård & Kristiansen 2018; Knutagård et al. 2020). Flera av de Bostad först-verksamheter som bedrivs i Sverige har utvärderats med positiva resultat (Kristiansen 2013; Aronsson 2015; Uhnöo 2019; Björkman 2017; Folkesson 2017). Det finns också studier som visar att Bostad först är kostnadseffektivt jämfört med andra metoder på hemlöshetsområdet (Larimer et al. 2009; Pleace, 2018).

En grundläggande princip för PHF är att en egen bostad betraktas som en mänsklig rättighet och en förutsättning för att kunna leva ett socialt integrerat liv (Tsemberis 2010). Förutom att de som får bostad genom PHF förbinder sig att avsätta en del av sin inkomst till att betala hyran och att de accepterar att ha regelbunden kontakt med personal vid Pathways to Housing, så ställs det inte några andra krav eller regler på de dem än vad som allmänt gäller för hyresgäster. En annan viktig princip för PHF är att de människor som får boende genom verksamheten ska bemötas med respekt, värme och medkänsla som möjliggör att det skapas ömsesidiga förtroendefulla relationer (a.a.).

Det stöd som ges inom ramen för PHF är inte tidsbegränsat, utan de boende erbjuds hjälp så länge de själva önskar det (Tsemberis 2010). Vidare ska de bostäder som erbjuds vara integrerade och utspridda i vanliga bostadsområden. Enligt PHF ska boendet och den service och det sociala stöd som

brukarna erbjuds vara separerade. Det innebär att boendet inte ska vara villkorat på något sätt med exempelvis krav på socialt stöd eller behandling (a.a.). PHF betonar också betydelsen av att de boende har självbestämmande och valfrihet när det gäller om de ska ta emot service eller socialt stöd och hur detta ska se ut. PHF ger hyresgästerna möjligheter till stöd och hjälp dygnet runt av ACT-team⁶ eller genom Case management. Stödet när det gäller alkohol- och droganvändning är inriktat mot skadereducering (harm reduction) och det förekommer ingen press på de boende att leva utan alkohol eller andra droger. Återhämtning (recovery) är en viktig utgångspunkt för det sociala stöd som erbjuds inom ramen för PHF, vilket innebär att det finns en tilltro till att förändring är möjlig, men att den får ta tid och att de boende måste få göra sina egna vägval (a.a.).

Pathways to Housing började inte att använda begreppet "Housing First" förrän några år in på 2000-talet.⁷ År 2004 publicerade Sam Tsemberis tillsammans med Leyla Gulcur och Maria Nakae den första artikeln där de använde begreppet "Housing First" för att beskriva Pathways to Housings arbetssätt. Enligt Sam Tsemberis ville de vara försiktiga med att ge deras program en tydlig benämning tills de hade forskningsstöd för att verksamheten fungerade. Under de första åren kallade Tsemberis och hans kollegor verksamheten "The Appartement program". När han i mitten av 1990-talet för första gången ansökte om forskningsmedel för att undersöka verksamheten på Pathways to Housing kallade han programmet för "The Consumers Preference Independent Living Model".⁸

Benämningen "Housing First" hade dock använts i USA sedan slutet av 1980-talet av organisationer som arbetade för att bistå hemlösa människor med boende (Lozier 2006; Waegemakers Schiff & Rook 2012). Begreppet "Housing First" kan ha inspirerats av Housing Now-rörelsen som växte sig stark i USA under 1980-talet och vars främsta paroll var "Housing! Housing! Housing!". Rörelsen hävdade alla medborgares rätt till bostad och proteste-

⁶ Assertive Community Treatment (ACT) innebär uppsökande verksamhet med ett team som innefattar olika kompetenser (till exempel psykiater, sjuksköterska, socialarbetare och psykolog), vilket betyder att patientens behov av vårdresurser till största del ska täckas av ACT-teamet. ACT fungerar som alternativ till sluten vård och har i flera studier visat goda effekter i arbete med människor med psykisk ohälsa (Ellenhorn 2015).

⁷ Sam Tsemberis, intervju februari 2022.

⁸ Projektet "The New York Housing Study", som var en RCT-studie, pågick 1997-2001 och genomfördes i samarbete med bland annat Mary Beth Shinn på New York University (Sam Tsemberis, intervju februari 2022; Padgett et al. 2016).

rade mot Reaganadministrationens kraftiga nedskärningar av federala subventioner till bostäder för fattiga hushåll (Lozier 2006; Padgett et al. 2016).⁹ Enligt Jeannette Waegemakers Schiff och John Rook (2012, s. 5) var det den ideella organisationen Beyond Shelter som 1988 ”myntade” benämningen ”Housing First”. Benämningen kom till i samband med att organisationen startade en verksamhet i Los Angeles som gav permanenta boenden till hemlösa barnfamiljer. Under samma tidsperiod startade flera andra organisationer med varierande målgrupper housing-led (bostadsstyrda) verksamheter runt om i USA, varav några använde benämningen ”Housing First” (Lanzerotti 2004). Housing-led (bostadsstyrda) verksamheter innebär i korthet att hemlöshetsarbetet så snabbt som möjligt ska ge hemlösa människor egna bostäder på den ordinarie bostadsmarknaden (Dyb 2020; Knutagård, Heule & Kristiansen 2021). Det fanns också exempel på organisationer som i början av 1990-talet använde benämningen Housing First, men som inte var bostadsstyrda (Lanzerotti 2004).

I Europa började Housing First att användas som benämning på bostadsstyrda hemlöshetsverksamheter omkring 2005.¹⁰ Det var då som Pathways to Housings verksamhet började bli känd i Europa genom bland annat dess samarbete med den ideella organisationen Discus i Amsterdam, som 2006 startade det första boendeprogrammet i Europa som byggde på Pathways to Housings principer för Housing First.¹¹ Under åren som följde startades en rad boendeverksamheter i Europa som var inspirerade av Pathways to Housing (Padgett et al. 2016; Pleace 2018). Till den snabba spridningen av Housing First i Europa bidrog att FEANTSA¹² och The European Observatory on Homelessness (EOH)¹³ gav stor uppmärksamhet åt PHF och den

⁹ Den 7 oktober 1989 arrangerade Housing Now-rörelsen en protestmarsch i Washington DC, som fick stor uppmärksamhet och som blivit legendarisk. Marschen samlade en kvarts miljon människor från stora delar av USA (Padgett et al. 2016). På det möte som avslutade marschen framträdde Stevie Wonder, Tracy Chapman och flera andra celebriteter. Den legendariska medborgarrättskampen Jesse Jackson var en av dem som höll tal.

¹⁰ Volker Busch-Geertsema, e-mail 24 januari 2022.

¹¹ Sam Tsemberis, intervju februari 2022.

¹² Fédération Européenne d'Associations Nationales Travaillant avec les Sans-Abri (FEANTSA), som grundades 1989, är ett europeiskt nätverk för organisationer som arbetar med hemlöshetsfrågor. FEANTSA, som omfattar drygt 120 medlemsorganisationer från 30 länder, får stöd av EU-kommissionen (www.feantsa.org).

¹³ The European Observatory on Homelessness (EOH) är ett forskarnätverk, som startades av FEANTSA 1991. EOH ansvarar för den vetenskapliga tidskriften *European Journal of Home-*

forskning som visade på dess goda resultat (se Hansen Ljöfstrand & Juhila 2012; Dyb 2020).

Som jag nämnde tidigare utvecklade flera organisationer i USA i slutet av 1980-talet och början av 1990-talet verksamheter som utifrån ett rättighetsperspektiv betonade betydelsen av att hemlösa människor fick tillgång till permanenta bostäder (Waegemakers Schiff & Rook 2012). Även om dessa verksamheter inte i alla avseenden motsvarar de principer som gäller för PHF kan de betraktas som olika former av Bostad först-verksamheter. Det finns också flera exempel på sådana verksamheter utanför USA. 1977 startade den ideella organisationen Houselink i Toronto en verksamhet som erbjöd permanent boende utan krav på behandling för personer som varit intagna inom psykiatri (a.a.). I London startades Rough Sleepers Initiative 1990 som erbjöd tidigare hemlösa personer som varit uteliggare permanenta hyreskontrakt. Under åren 1990–1997 hade endast 16 procent av de 4 865 personer som fick hyreskontrakt genom Rough Sleepers Initiative misslyckats med att behålla sina lägenheter (Busch-Geertsema 2001).

Organisationen Soziale Wohnraumhilfe, som grundades 1991, startade 1994 projektet H13 i Hannover. Projektet erbjöd mångårigt hemlösa personer med missbruk och annan social problematik permanenta bostäder med egna hyreskontrakt. Projektet, som utvärderades av sociologen och hemlöshetsforskaren Volker Busch-Geertsema, visade på positiva resultat. Två och ett halvt år efter inflyttningen hade 15 av 16 boende integrerats i normala bostäder med egna kontrakt (Busch-Geertsema 2005). H13 var i princip en Bostad först-verksamhet, även om organisationen inte använde detta begrepp. Det byggde på principer som i flera avseende motsvarade dem som Pathways of Housing byggde på i New York, men de båda verksamheterna hade utvecklats oberoende av varandra. Den grundläggande idén bakom H13, det vill säga att hemlösa personer kan klara av ett eget boende, diskuterades i Tyskland redan på 1980-talet.¹⁴ Denna diskussion kan kopplas till normaliseringsideologin som började få betydelse för den socialpolitiska diskussionen i flera länder under 1960-talet. Normaliseringsprincipen utgår ifrån att människor med funktionsnedsättningar, psykisk ohälsa eller sociala problem ska ha samma rättigheter till självbestämmande och integritet som

lessness, men publicerad även forskningsrapporter om hemlöshet. EOH arrangerar varje år en internationell forskarkonferens (www.feantsaresearch.org).

¹⁴ Volker Busch-Geertsema, e-mail 24 januari 2022.

andra medborgare (Mallander, Meeuwisse & Sunesson 1998). I socialt hemlöshetsarbete innebär normalisering att människor som saknar bostad så snart som möjligt ska erbjudas förstahandskontrakt på lägenheter som finns i det reguljära bostadsbeståndet och socialt stöd vid behov (Dyb 2020).

Från normalisering till exkludering

Normaliseringsideologin började växa fram i Sverige under 1950-talet och den fick stor betydelse för de förändringar som skedde på 1960- och 70-talen inom omsorgen av personer med funktionsnedsättningar, i psykiatri och i socialt arbete (Mallander, Meeuwisse & Sunesson 1998). Normaliseringsprincipen var också viktig för utformningen av socialtjänstlagen (a.a.) och ska fortfarande vara vägledande inom socialtjänsten (se till exempel Socialstyrelsen 2021, s. 23).

När det gäller att bedriva socialt arbete med människor i olika hemlöshets-situationer har normaliseringsperspektivet, som jag påpekade tidigare, tydliga beröringspunkter med Bostad först-modellen. Att hemlösa personer fick förstahandskontrakt på lägenheter på den ordinarie bostadsmarknaden var ett vanligt tillvägagångssätt i Sverige under 1970-talet och en stor del av 1980-talet.¹⁵ Det underlättades av att tillgången på bostäder ökade genom de bostadspolitiska satsningar som gjordes under 1960- och 70-talen. Men dessa förändringar var också ett uttryck för att det fanns socialpolitiska ambitioner att förbättra situationen för de människor som var hemlösa, som tidigare hade varit hänvisade till härbärgen och ungarshotell med ofta undermålig standard (Ågren 2004). I till exempel Stockholm minskade antalet härbärgesplatser från cirka 500 i början av 1970-talet till cirka 100 i slutet av samma decennium (a.a.). Även om det normaliseringsinriktade förhållningssättet inte var formulerat som en explicit modell för att motverka hemlöshet, och inte helt och hållet motsvarar Bostad först-modellen, kan det ses som uttryck för ett bostadsstyrt förhållningssätt.

Som jag berörde inledningsvis förändrades och nedmonterades bostadspolitiken i Sverige i början av 1990-talet. Professor Ingrid Sahlin (1990, 1992a, 1996; 2005, 2013) ger en initierad bild av hur den svenska bostadspolitiken förändrades i slutet av 1980-talet och skapade förutsättningar för framväxten

¹⁵ Ingrid Sahlin, intervju januari 2022; Hans Swärd, intervju januari 2022.

av en sekundär bostadsmarknad och för att boendetrappan som modell i det sociala hemlöshetsarbetet befastes i början av 1990-talet. Den bostadspolitik som började att formas av socialdemokratien på 1930-talet, som fick fast form i slutet av 1940-talet, och som bedrevs fram till 1990-talet utgick ifrån att bostadsbristen och de problem den genererar var samhällets ansvar. Därför gjordes stora statliga satsningar för att stimulera nyproduktion av bostäder och att utveckla den kommunala allmännyttan, som gavs ett stort bostads-socialt ansvar (Sahlin 1996). Under åren 1965–1975 genomfördes det så kallade miljonprogrammet, som innebar att bostadsbristen i princip var borta i slutet av 1970-talet.¹⁶

I mitten av 1980-talet började bilden av miljonprogrammet att problematiseras bland annat för att ha bidragit till framväxten av segregerade bostadsområden med sociala problem. Allmännyttans bostadssociala ambitioner tonades ned samtidigt som möjligheterna att få egna bostäder försämrades för de människor som stod på gränsen till eller utanför bostadsmarknaden, trots att det i många kommuner fanns ett överskott av hyreslägenheter (Sahlin 1996). När den moderatledda regeringen tog över makten 1991 innebar det en radikal omsvängning av den samhällsekonomiska politiken, som sedan dess (oavsett borgerliga eller socialdemokratiska regeringar) dominerats av nyliberal ideologi med stark tilltro till marknadsekonomiska lösningar inom välfärden. Detta fick stora konsekvenser för bostadspolitikerna, som mer eller mindre helt lades över i händerna på marknadskrafterna (a.a.). Bostadsdepartementet lades ner och dess ansvarsområde splittrades upp på flera andra departement. Det statliga stödet till bostadsbyggande avvecklades, vilket bland annat ökade byggkostnaderna. Det uppstod snart en markant minskning av nyproduktion av bostäder, särskilt av hyresrätter som dessutom blev dyrare. En omfattande ombildning av hyresrätter till bostadsrätter inleddes. Detta innebar att situationen för medborgare med låga inkomster och svag förankring på bostadsmarknaden försämrades avsevärt under 1990-talet, vilket förstärktes av att Sverige under detta decennium befann sig i en djup låg-

¹⁶ Att det rådde balans på bostadsmarknaden i Sverige i mitten på 1970-talet betyder inte att det inte fanns människor som var hemlösa (se till exempel Grosin & Norman 1976; Ågren 2004). På 1970-talet fanns det omkring 5000 hemlösa personer i Stockholm, vilket sjönk till drygt 2000 personer på 1980-talet (Ågren 2004). Det finns några grupper, som oavsett läget på bostadsmarknaden, har svårt att få tillgång till egna boenden på den ordinarie bostadsmarknaden. Det gäller personer med alkohol- och narkotikaproblem och psykisk ohälsa samt fattiga familjer med många barn (se till exempel Nilsson 2021).

konjunktur med hög och långvarig arbetslöshet, en ytterligare försämring av utrikes föddas redan svaga arbetssituation samt ett mycket högt socialbidragstagande bland ungdomar i åldern 18–24 år (Bergmark 2000; Salonen 2000; Edin & Åslund 2001).

Låginkomsttagares situation försvagades också av att lagarna om bostadsanvisning och bostadsförsörjning upphävdes 1993, vilket medförde att de kommunala bostadsförmedlingarna lades ner, eftersom det nu saknades incitament för såväl privata som allmännyttiga bostadsföretag att lämna sina lediga lägenheter dit. Samma år stärktes hyresvärdarnas rättigheter att vräka genom ändringar i hyreslagen, som också explicit tillskrev socialnämnderna ansvar för störande boende (a.a.). Trots att många kommuner fortfarande hade problem med tomma bostäder ökade vräkningarna kraftigt efter 1991 (a.a.). Ingrid Sahlin (1996, s. 147) skriver: ”Antalet fullföljda vräkningar per år har under ett par decennier mer än tredubblats, från drygt 2.000 hushåll år 1970, till mer än 5.000 år 1986 och 7.000 år 1993–1994.”

Denna exkluderingsprocess legitimerades genom en förstärkt individualiseringen av bostadsmarknadens problem. Diskussionen om de människor som saknade bostäder betonade att de hade problem med misskötsamhet, missbruk, psykisk ohälsa och arbetslöshet. 1993 genomförde Socialstyrelsen en kartläggning av hemlösheten i Sverige som enbart hade fokus på hemlösa personer utanför den sekundära bostadsmarknaden och med allvarliga sociala problem. Den visade att det fanns strax under 10 000 hemlösa personer (Socialstyrelsen 1994). Förändringarna av bostadspolitiken innebar att den sekundära bostadsmarknaden expanderade snabbt (Sahlin 2005, s. 130). År 1990 omfattade den sekundära bostadsmarknaden 9 880 boendeplatser i Sverige. År 2001 hade den vuxit med nästan 75 procent och uppgick till 17 180 boendeplatser (Sahlin 2005). Tjugo år senare, 2021, omfattar den sekundära bostadsmarknaden drygt 26 000 bostäder, vilket omfattar lägenheter med sociala kontrakt och andrahandsuthyrning utan biståndsbeslut, som många kommuner använder för nyanlända (Boverket 2021).

Kommittén för hemlösa – kritik mot exkluderingspolicyn och normaliseringsprincipens återkomst

Hemlösheten i Sverige fick stor politisk och medial uppmärksamhet i slutet av 1990-talet. I december 1998 tillsatte den socialdemokratiska regeringen en parlamentarisk kommitté med uppgift att ta fram förslag på åtgärder för att förbättra situationen för hemlösa människor och motverka att hemlöshet uppstår. Kommittén fick också i uppgift att ge stöd till kommuner och ideella organisationer som tog initiativ till projekt med syfte att utveckla hemlöshetsarbetet. Regeringen hade för detta ändamål avsatt 30 miljoner kronor för åren 1999 till 2001 (SOU 2001:95).

Den tidigare socialdemokratiska riksdagsledamoten Widar Andersson utsågs till ordförande för kommittén, som fick namnet ”Kommittén för hemlösa”. I kommittén, som började sitt arbete våren 1999, ingick riksdagsledamöter från de sju politiska partier som var representerade i riksdagen, sakkunniga från socialdepartementet och några experter som representerade bland annat socialtjänsten, psykiatrin och kriminalvården. I december 1999 blev socionom Weddig Runquist sekreterare i kommittén. Under den tid som Runquist var sekreterare knöts ett flertal forskare till kommittén som bland annat genomförde olika studier och utredningar (SOU 2001:95). Flera av dessa forskare och experter medverkade i en antologi som med stöd från kommittén gavs ut år 2000¹⁷ samt i den forskningsantologi som utgör en särskild bilaga till SOU 2001:95. Runquist nämner särskilt Ingrid Sahlin och Hans Swärd, som viktiga ”externa bollplank” under kommittéarbetet.¹⁸

Kommittén skulle enligt direktiven arbeta utåtriktat i samarbete med kommuner, landsting och civilsamhället. Den fick en tydlig position i hemlöshetsdiskussionen. Widar Andersson var offensiv och engagerad. Han deltog i en rad seminarier och debatter om hemlöshet¹⁹ och bidrog till att medier uppmärksammade hemlösheten och kommitténs arbete.²⁰ Kommittén arrange-

¹⁷ Runquist, Weddig & Swärd, Hans (red.) (2000). *Hemlöshet – en antologi om olika perspektiv och förklaringsmodeller*. Stockholm: Carlssons.

¹⁸ Weddig Runquist, intervju februari 2022.

¹⁹ a.a.

²⁰ I mediearkivet Retriever (2022) förekommer Widar Andersson i 74 nyhetsartiklar i svensk dagspress om hemlöshet under åren 1999 till 2003.

rade också flera forskarseminarier och konferenser i samarbete med kommuner och ideella organisationer (SOU 2001:95).

I mars 2000 lade Kommittén för hemlösa fram ett delbetänkande med titeln *Adressat okänd – om hemlöshetens bakgrund, orsaker och dynamik* (SOU 2000:14). Delbetänkandet innehöll en genomgång av de kunskaper som fanns om hemlöshetsproblematiken i Sverige och pekade på ett flertal kunskapsluckor på hemlöshetsområdet. Betänkandet föreslog att regeringen skulle ge Socialstyrelsen i uppdrag att bland annat undersöka villkoren för hushåll med en svag förankring på bostadsmarknaden samt att i samarbete med Boverket undersöka omfattningen och konsekvenserna av den sekundära bostadsmarknaden. Dessutom föreslog kommittén att regeringen skulle ge Socialvetenskapliga forskningsrådet, sedermera FAS och idag Forte, i uppdrag att förstärka forskningen på hemlöshetsområdet (SOU 2000:14).

Kommitténs slutbetänkande *Att motverka hemlöshet - en sammanhållen strategi för samhället* (SOU 2001:95) överlämnades till regeringen i december 2001. Den strategi kommittén presenterade i slutbetänkandet var väl förankrad i samhällsvetenskaplig och socialmedicinsk forskning. Kommittén föreslog att metod- och kunskapsutveckling av det sociala hemlöshetsarbetet skulle förbättras för att bland annat motverka vräkningar och skydda olika grupper med svag ställning på bostadsmarknaden. Kommittén föreslog också åtgärder för att stimulera byggande av bostäder för hushåll med svag förankring på bostadsmarknaden. I slutbetänkandet fanns också flera förslag på lagändringar, bland annat förstärkta rättigheter för människor med svag förankring på bostadsmarknaden och att socialtjänstlagens bestämmelser om rätt till bistånd skulle omfatta en fast bostad (a.a.). I slutbetänkandet lyftes återkommande fram betydelsen av en strävan mot normalisering när det gäller att lösa boendesituationen för olika grupper som var hemlösa, och riskerna och problemen med den framväxande sekundära bostadsmarknaden betonades. Ett exempel är följande citat:

Kommittén för hemlösa vill dock i första hand uppmana kommuner och bostadsföretag att försöka tillgodose människors bostadsbehov genom förstahandskontrakt. Den snabba tillväxten av andrahandsuthyrning inom socialnämndernas tjänster för klienter inom individ- och familjeomsorgen riskerar att på sikt leda till att en s.k. sekundär bostadsmarknad permanentas. Kommittén anser därför att det finns skäl för socialnämnderna att aktivt verka för att andrahandsuthyrningen reduceras. (SOU 2001:95, s. 16)

I januari 2002 skickades kommitténs slutbetänkande ut på remiss till 75 remissinstanser som bestod av statliga myndigheter, kommuner, universitet och ideella organisationer. De flesta remissinstanser var kritiska till flera av kommitténs förslag. Det riktades bland annat kritik mot att de lagändringar som kommittén föreslog, däribland att biståndsparagrafen i socialtjänstlagen borde ha utformats som författningsförslag.²¹ Det svala mottagandet från remissinstanserna måste också förstås mot bakgrund av att kommitténs förslag utmanade grunderna i den marknadsorienterad bostadspolitik som en stor majoritet i riksdagen ställt sig bakom. Detta visade sig också genom att de borgerliga riksdagsrepresentanterna som ingick i kommittén reserverade sig mot stora delar av förslaget. Dessutom innebar kommitténs förslag en kritik mot boendetrappan, vilken dominerade det hemlöshetsarbete som bedrevs av kommunerna, men också av flera ideella organisationer. Visserligen skrev Vänsterpartiet under några år i början av 2000-talet partimotioner till riksdagen för att förändra bostadspolitiken i linje med kommitténs förslag, men dessa fick inget gehör och kommitténs arbete utmynnade heller inte i några propositioner från regeringen till riksdagen.

Från forskning om hemlösa till forskning om hemlöshet

Att Kommittén för Hemlösas arbete inte ledde till att riksdagen fattade beslut om förändringar på det bostadssociala området innebar inte att kommittén inte fick någon betydelse. Kommitténs nära samarbete med olika forskare, dess utåtriktade arbete samt att det i kommitténs uppdrag ingick att ge stöd till projekt för att pröva nya arbetssätt i det sociala hemlöshetsarbetet bidrog till en vitalisering och förändring av diskussionen på hemlöshetsområdet. Genom att uppmärksamma H13-projektet i Hannover och andra bostadsstyrda hemlöshetsverksamheter visade kommittén att människor med olika sociala problem kunde klara av ett eget boende. Kommittén bjöd in Volker Busch-Geertsema till en välbesökt konferens i Malmö i november 2000 där han redogjorde för utvärderingen av H13, men han berättade också om studier av andra, liknande verksamheter, bland annat i London, som också fått positiva resultat (Busch-Geertsema 2001).

²¹ Weddig Runquist, intervju februari 2022.

Busch-Geertsemas presentation vid konferensen i Malmö blev mycket uppmärksammas.²² Han framhöll att hur hemlösa människor ”... klarar av att bo i en egen lägenhet avgörs inte av hur de klarar sig på ett härbärge eller den typen av institutioner, utan det kunde vara precis tvärtom”, alltså att de som av härbärgespersionalen gavs sämst prognos faktiskt klarade sig mycket bra, berättar Ingrid Sahlin.²³ Hon hade fått kunskaper om Projekt H13 genom att hon samarbetade med Busch-Geertsema i European Observatory on Homelessness.²⁴ Busch-Geertsemas presentation på konferensen låg sedan till grund för hans bidrag i forskningsantologin, som var en bilaga till slutbetänkandet (Busch-Geertsema 2001). En rapport om en sjuårsuppföljning av H13 har sedermera översatts till svenska (Busch-Geertsema 2005). Kommittén bidrog därigenom till ett ökat intresse för normaliserande och bostadsstyrda insatser i hemlöshetsarbetet bland praktiker, politiker och forskare.²⁵ Ett uttryck för detta var att projekt H13 i Hannover i början av 2000-talet fick ta emot många studiebesök från Sverige (Busch-Geertsema 2005, s. 5).²⁶

Hemlöshetsforskningen kom i större utsträckning att ägna sig åt undersökningar med tonvikt på hemlöshetens socioekonomiska och strukturella aspekter. Tidigare hade en stor del av den svenska hemlöshetsforskningen haft fokus på individuella problem hos hemlösa människor, vilket hade kritiserats i kommitténs delbetänkande (SOU 2000:14), men också av en del forskare (se till exempel Järvinen 1992; Sahlin 1992b, 1996; Swärd 1999).

Kommittén för hemlösa hade också betydelse för att den dåvarande socialdemokratiska regeringen 2002 gav Socialstyrelsen i uppdrag att under en treårsperiod utveckla kunskaper om metoder för att motverka hemlösheten och begränsa dess omfattning, vilket skulle ske genom kartläggningar och stöd till lokala utvecklingsprojekt (Wigzell, Qvarlander & Remaeus 2004). Detta uppdrag var inledningen på vad som utvecklades till ett nära samarbete mellan Maria Boustedt Hedvall, Ann Jönsson och Annika Remaeus, samtliga utredare på Socialstyrelsen, och flera av Nordens främsta socialvetenskapliga hemlöshetsforskare. Samarbetet fick betydelse för att Socialstyrelsen övergav

²² H13-projektet fick till exempel stort utrymme i det första numret av gatutidningen *Aluma*, som gavs ut i början av 2001 (Vendel 2001).

²³ Ingrid Sahlin, intervju januari 2022.

²⁴ a.a.

²⁵ Hans Swärd, intervju januari 2022; Ingrid Sahlin, intervju januari 2022; Weddig Runquist, intervju februari 2022.

²⁶ Kjell Larsson, intervju februari 2022.

en individcentrerad syn på hemlösheten och istället betonade normalisering och bostadsstyrda strategier. Ett exempel på detta är Socialstyrelsens slutrapport om de lokala hemlöshetsprojekt som genomfördes 2002–2005 (Socialstyrelsen 2006a). Rapporten, som bland annat lyfter fram ”Bostad först-modellen”, skrevs av Weddig Runquist.²⁷ Ett annat tydligt exempel på Socialstyrelsens förändrade synsätt är rapporten *Hemlöshet och utestängning från bostadsmarknaden 2011 – omfattning och karaktär*, där Socialstyrelsen (2012, s. 22) konstaterar:

Sverige hade tidigare främst ett individperspektiv på hemlöshetsproblematiken, men de flesta är idag överens om att det är en kombination av olika faktorer som påverkar hemlösheten för individer i ett samhälle.

Dessa faktorer återges utförligt i rapporten där Ingrid Sahlins översättning, revidering och anpassning av FEANTSA:s ETHOS-modell till en svensk kontext återges med utgångspunkt från hemlöshetsorsaker, deras relevans för olika sårbarhetsfaktorer samt vilken inverkan de har på bostadsexkludering.

I början av 2005 förlängde regeringen Socialstyrelsens ansvar för utvecklingen av metoder på hemlöshetsområdet till och med 2007. I uppdraget ingick även att genomföra en nationell kartläggning av hemlösheten under 2005 (Socialstyrelsen 2006b). Kartläggningen av hemlösheten 2005 innebar att Socialstyrelsen förändrade hur de definierade hemlöshet, från att tidigare ha utgått ifrån specifika egenskaper hos de personer som var hemlösa till att utgå ifrån att hemlöshet handlar om situationer som personer kan befinna sig i under kortare eller längre perioder (a.a.). Socialstyrelsen fick 2007 ansvaret för att under två år samordna regeringssatsningen *Hemlöshet – många ansikten, mångas ansvar*, som av den dåvarande moderatledda regeringen lanserades som en samlad strategi i arbetet mot hemlöshet. Även denna satsning, som utvärderades av en grupp forskare på Socialhögskolan under ledning av Verner Denvall (Denvall et al. 2011), innehöll medel för att initiera försöksverksamheter i samarbete med kommuner och ideella organisationer och därigenom utveckla hemlöshetsarbetet.²⁸ Av de utvärderade projekten hade endast ett fåtal bidragit till att skapa bättre förutsättningar för hemlösa personer

²⁷ Annika Remaeus, intervju februari 2022; Marcus Knutagård, intervju januari 2022.

²⁸ I december 2010 arrangerade Socialstyrelsen en konferens för att delge och sammanfatta resultaten av hemlöshetsstrategin 2007. På denna konferens medverkade Sam Tsemberis från Pathways to Housing som föreläsare (Annika Remaeus, intervju februari 2022).

att kunna ta sig in på den vanliga bostadsmarknaden (Knutagård 2009; Denvall et al. 2011).²⁹

Socialhögskolan och Bostad först-satsningen

I januari 2009 tillträdde Per Eriksson, professor i signalbehandling, tjänsten som rektor för Lunds universitet. Det var nog få som då kunde föreställa sig att han, med en gedigen förankring i ingenjörsvetenskapen och näringslivet, några månader senare skulle vara involverad i ett samarbete med en grupp forskare på Socialhögskolan för att motverka hemlösheten i Sverige. Men Eriksson hade med sig ett starkt personligt engagemang för fattiga och socialt utsatta människor.³⁰ I slutet av januari 2009 tog han kontakt med Socialhögskolan för att diskutera ett samarbete med syfte att motverka hemlösheten i Sverige.³¹ Inledningsvis deltog flera forskare från Socialhögskolan i kontakterna med Eriksson.³²

Under våren 2009 fick Hans Swärd, Marcus Knutagård och Cecilia Heule ansvaret för att i samarbete med Per Eriksson, Göran Dahlberg och Malin Widerlöv – de två senare med egna erfarenheter av hemlöshet – utveckla en strategi för att motverka hemlösheten i Sverige. I början av sommaren 2009 presenterades programmet ”Bostadsgarantin”. Det byggde på en tydlig kritik av boendetrappan och den sekundära bostadsmarknaden. Bostadsgarantin beskrevs som en social innovation. Den skulle vara en vidareutveckling av Bostad först-modellen, som inte enbart riktade sig till hemlösa människor med missbruksproblem och psykisk ohälsa. Tanken var att utveckla försöksverksamheter som byggde på att Bostad först-modellen skulle användas generellt för olika grupper av hemlösa. Genom pressmeddelanden och debattartiklar fick satsningen snabbt medial uppmärksamhet (se till exempel Ström 2009). Eriksson ombesörjde att Heule, Knutagård och Swärd kunde presentera Bostadsgarantin på Almedalen i juli 2009 som en del av Lunds universitets program. I november 2009 anordnade Lunds universitet en konferens på

²⁹ Totalt gav Socialstyrelsen omkring 100 miljoner kronor i stöd till kommunala utvecklingsprojekt på hemlöshetsområdet under åren 2002 till 2009 (Kristiansen 2013).

³⁰ Per Eriksson, intervju februari 2022.

³¹ Cecilia Heule, intervju januari 2022.

³² Angående de inledande kontakterna mellan Per Eriksson och Socialhögskolan se Oredsson (2009) och Knutagård & Angelin (2015).

Pufendorfinstitutet i Lund för att presentera Bostadsgarantin och diskutera möjligheter för att starta kommunala försöksverksamheter som byggde på Bostad först-modellen. Vid konferensen, som fick stor medial uppmärksamhet, medverkade ett 70-tal inflytelserika personer som representerade bland annat riksdagen, universitet, bostadsföretag, kommuner och flera ideella organisationer.

Efter konferensen i november 2009 tog företrädare för flera kommuner kontakt med Socialhögskolan, som erbjöd vetenskapligt stöd till de kommuner som var intresserade av att starta upp Bostad först-verksamheter. Lanseringen av Bostadsgarantin gav förhoppningar hos många socialarbetare, hemlösa människor och andra aktörer på hemlöshetsområdet om att det fanns en lösning på hemlöshetsproblemet.³³ Sommaren 2010 hade ett tjugotal kommuner visat intresse för att starta Bostad först-verksamheter. Forskargruppen vid Socialhögskolan blev inbjuden till flera av dessa kommuner för att informera om Bostad först (Knutagård & Kristiansen 2013). Redan under 2010 startades försöksprojekt med Bostad först i Stockholm och Helsingborg. Socialhögskolan och Lunds universitet anordnade också välbesökta nationella konferenser om Bostad först 2011 och 2012. Vid konferensen 2012 presenterades lovande resultat från Bostad först-projekten i Stockholm och Helsingborg (se till exempel Kristiansen & Espmarker 2012). Under de närmast kommande åren fortsatte spridningsarbetet samtidigt som samarbetet med en del av de kommuner som startade Bostad först-verksamheter fördjupades. När det gäller ursprungsidén i Bostadsgarantin, det vill säga att Bostad först-modellen skulle prövas generellt för olika grupper av hemlösa, så fanns det inget tydligt intresse för detta i kommunerna. Det fick till följd att Bostad först-satsningen blev inriktad mot människor som varit långvarigt hemlösa och med missbruksproblem och psykisk ohälsa. Användningen av benämningen Bostadsgarantin tonades därför ner redan i slutet av 2009, istället började benämningen ”Bostad först enligt Lunds universitet” att användas (se till exempel Socialhögskolan 2010; Heule, Knutagård & Swärdh 2010).

När Per Eriksson i slutet av 2014 lämnade rektorskapet på Lunds universitet ändrades förutsättningarna för det utåtriktade spridningsarbetet. Det innebar också slutet på den del av spridningsarbetet som tagit sin utgångspunkt i den satsning som hade startat 2009 och som inledningsvis benämndes ”Bostadsgarantin”. För att ha genomförts av en universitetsinstitution var

³³ Dinah Åbinger, intervju, februari 2022.

detta en mycket speciell satsning. Även om Bostadsgarantin var forskningsbaserad fanns det tydliga ambitioner om att utmana och förändra hemlöshetspolitiken och organiseringen av kommunernas hemlöshetsverksamheter. Att universitetets rektor var personligen delaktig i satsningen och återkommande tog upp hemlöshetsproblemet i olika officiella sammanhang gav både tyngd och uppmärksamhet åt satsningen. Förmodligen hade den inte blivit av utan Erikssons initiativ och engagemang i hemlöshetsfrågan.³⁴

Socialhögskolan har under ledning av Marcus Knutagård fortsatt att arbeta med Bostad först. Idag ligger tyngdpunkten på forskning, men fortfarande ger Socialhögskolan stöd åt kommuner och ideella organisationer som bedriver Bostad först-verksamheter eller planerar att göra det. Institutionen är ofta också representerad i både nationella och internationella sammanhang där Bostad först och hemlöshetsfrågor diskuteras. Socialhögskolan tog initiativ till och har en viktig roll i det nationella nätverk för Bostad först-verksamheter som startade 2013 och som varje år anordnar konferenser för att bland annat utbyta erfarenheter. I september 2019 var Socialhögskolan värd för FEANTSA:s forskningskonferens som samlade ett par hundra hemlöshetsforskare från en rad olika länder.

”It seems that the dissemination of the Housing First approach has worked well, but the implementation process has been slow.”³⁵

Socialhögskolans och Per Erikssons initiativ påskyndade och breddade spridningen av Bostad först-modellen i Sverige. Implementeringen av Bostad först i Sverige visade sig dock snart betydligt mer problematiskt än i många andra länder. En stor del av de kommuner som initialt visade intresse för Bostad först tonade ner eller övergav sina ambitioner att starta sådana verksamheter. I flera fall berodde det på att de kommunala bostadsbolagen drog i nödbromsen när de hörde talas om principerna för Bostad först (Knutagård & Kristiansen 2013). År 2013 fanns Bostad först-verksamheter i sju av Sveriges 290 kommuner. Ingen av dessa kommuner hade Bostad först som huvudstrategi för att motverka hemlöshet, utan det var fråga om mindre projekt

³⁴ Hans Swärd, intervju januari 2022; Verner Denvall, intervju februari 2022. Se också Knutagård & Angelin (2015).

³⁵ Knutagård & Kristiansen, 2013, s. 101.

som riktade sig till hemlösa människor med missbruksproblem och psykisk ohälsa och som fanns vid sidan av hemlöshetsverksamheter som var baserade på boendetrappan (a.a.). Nio år senare, 2022, finns Bostad först-verksamheter i 21 kommuner. I Stockholm, Göteborg, Malmö och Helsingborg är de relativt stora, men i de flesta kommuner som använder Bostad först rör det sig om mindre verksamheter. Det finns fortfarande ingen kommun som har Bostad först som huvudstrategi i hemlöshetsarbetet. Totalt omfattar Bostad först-verksamheterna i Sverige omkring 600 lägenheter (Knutagård et al. 2020). Det betyder att den sekundära bostadsmarknaden, som omfattar drygt 26 000 bostäder (Boverket 2021), är mer än 40 gånger större än Bostad först-sektorn.

Stigberoende (*path dependence*) är ett teoretiskt begrepp som kan hjälpa oss att förstå det till synes märkliga i att en stor majoritet av de svenska kommunerna fortsätter med en hemlöshetsstrategi som är ineffektiv och ekonomiskt kostsam, trots att det finns en evidensbaserad modell som ger goda resultat och dessutom är kostnadseffektiv. Stigberoende innebär att utveckling och förändring i en organisation hindras genom att aktörer på olika nivåer i organisationen tenderar att göra som de gjort tidigare därför att de förhållningssätt och arbetsformer som används i organisationen är sammanlänkade med stabila ekonomiska och sociala strukturer och relationer (Pierson 2000; Melander 2006; Ebsen 2012). Detta gör det komplicerat att ”byta spår” eller som i detta fall byta strategi i hemlöshetsarbetet.

Enligt Paul Pierson (2000, s. 254) kan stora ekonomiska kostnader för att bygga upp och driva verksamheter bidra till stigberoende genom att de skapar incitament för att olika aktörer binds till och reproducerar verksamhetens innehåll. Detta är aspekter som är tydligt förknippade med boendetrappan och den sekundära bostadsmarknaden i Sverige. Det finns en rad aktörer som har starka intressen i olika verksamheter på den sekundära bostadsmarknaden, vilket bidrar till förstärkning av stigberoendet på hemlöshetsområdet (Knutagård & Kristiansen, 2013). Det handlar om att kommuner, ideella och privata organisationer gjort stora satsningar och byggt upp hemlöshetsverksamheter med härbärgen och andra boendeformer. Även om dessa verksamheter är ekonomiskt kostsamma för kommunerna och sällan lyckas ge hemlösa människor stöd så att de kommer in på den ordinarie bostadsmarknaden, så fungerar de såtillvida att de ger hemlösa människor tak över

huvudet och dessutom ger de många socialarbetare och andra tjänstepersoner arbete.

Organiseringen av den sekundära bostadsmarknaden, som innebär att socialtjänsten hyr lägenheter av fastighetsägare, som de i sin tur hyr ut i andra hand till hemlösa människor ger, som Sahlin (1996) visar, flera fördelar för fastighetsägarna genom att de slipper ansvaret för uteblivna hyror, tillsyn och kostnader för reparationer. Med tanke på att en stor del av hemlöshetsarbetet bedrivs av ideella organisationer och privata företag på uppdrag av kommunerna finns det också ekonomiska intressen som bidrar till att förstärka stigberoendet i hemlöshetsarbetet.

Även om ekonomiska och organisatoriska aspekter spelar en viktig roll är de inte tillräckliga för att skapa förståelse för stigberoendet i hemlöshetsarbetet. När normaliseringsideologin började växa sig stark i slutet av 1960-talet fick den, som jag berörde tidigare, stor betydelse för den avinstitutionalisering som ägde rum inom omsorgsverksamheten och mentalsjukvården (Mallander, Meeuwisse & Sunesson 1998), men också för det sociala hemlöshetsarbetet (Ågren 2004). Detta var verksamheter med djupa rötter i anstaltstraditionen, som till stor del avvecklades. Även här fanns den typ av ekonomiska incitament som idag bidrar till hemlöshetsarbetets stigberoende, men kursändringen möjliggjordes av att det fanns en stark samsyn i samhället för normalitetsideologin. Dessutom fanns det i slutet av 1970-talet och under 1980-talet en god tillgång på lägenheter som var möjliga att hyra för människor med låga inkomster.

Medan normaliseringsideologin växte sig stark, och fortfarande utgör en viktig grund för utvecklingen på det funktionsrättsliga området, tog utvecklingen en annan väg på hemlöshetsområdet i slutet av 1980-talet. Den sekundära bostadsmarknaden började att expandera i skuggan av en förändrad bostadspolitik och syn på hemlösa människor. Från att ha betraktats som ett strukturellt samhällsproblem började orsakerna till problemen på bostadsmarknaden att kopplas till individer och deras moral. ”De utestängda började betraktas inte bara som oönskade av hyresvärdarna, utan också som missköttsamma personer med särskilda problem.”, skriver Sahlin (2013, s. 57). Det går nog inte att bortse ifrån att dessa förändringar i synen på hemlöshet och hemlösa människor har kopplingar till den svenska narkotikapolitiken, som under 1970-talet började förändras och blev alltmer normativ och restriktiv.

Individualiseringen och moraliseringen fick tydliga konsekvenser för missbruksvården som fick en starkare betoning på krav och kontroll, vilket ju också är aspekter som är mycket tydliga i boendetrappan. Således upprätthålles stigberoendet i hemlöshetsarbetet inte enbart av ekonomiska och organisatoriska skäl. Boendetrappan är kopplad till en rad normer och moraliska värderingar av hemlösa människor (Sahlin, 1996). Knutagård (2009) visade att många socialarbetare som arbetar med hemlösa människor är fångade i ett system med förutbestämda normativa rutiner och regler, som medför att de kategoriserar brukarna så att de ska passa in i olika delar av systemet och inte utifrån deras reella behov. Det innebär också att ett skäl till den tröghet som karaktäriserar implementeringen av Bostad först i Sverige är att dess utgångspunkt i brukarinflytande och i ett skadereduceringsperspektiv utmanar den i samhället dominerande synen på hur människor med missbruksproblem ska behandlas. Den dominerande synen betonar kontroll och krav på avhållsamhet från alkohol och andra droger, krav som då överordnas det basala behovet av bostad (Knutagård & Kristiansen 2013).

Avslutningsvis

Det kan tyckas paradoxalt och det kan betraktas som en historisk ironi (Vedung 1993) att boendetrappan, som uppenbarligen fungerar dåligt och dessutom är mycket kostsam fortfarande dominerar det sociala hemlöshetsarbetet i Sverige, trots att det sedan många år är känt – och vetenskapligt bevisat - att Bostad först och andra bostadsstyrda förhållningssätt ger betydligt bättre resultat. Men teorin om stigberoende bidrar till en förståelse av varför människor i kommuner och andra organisationer tenderar att behålla och stanna kvar i dysfunktionella system, inte minst när dessa stöds av moraliska och normativa föreställningar (Kristiansen 2021).

Referenser

- Arnold, K.R. (2013) Hemlöshet, medborgarskap och skuld. *Fronesis*, (42–43): 37–52.
- Aronsson, P. (2015) *Bostad först*. Örebro modellen.
[<http://bostadforstorebro.se/wp-content/uploads/Bostad-Forst-utvardering-2015-2-Utskick.pdf>. Hämtat: 2022-02-01].
- Baptista, I. & Marlier, E. (2019) *Fighting homelessness and housing exclusion in Europe: A study of national policies*. Brussels: European Commission.
[<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2dd1bd61-d834-11e9-9c4e-01aa75ed71a1>. Hämtat: 2022-01-30].
- Bergmark, Å. (2000) Socialbidragen under 1990-talet. I: SOU 2000:40, *Välfärd och försörjning*. Forskarvolym från Kommittén Välfärdsbokslut.
- Björkman, Å. (2017) *Bostad först. Implementering av en modell för att motverka hemlöshet*. Östersund: Mittuniversitetet.
[<https://www.vasteras.se/download/18.6069dd5f15a6054f85f2aff/1490112550860/13+Uppfoljning+av+Bostad+forst.pdf>. Hämtat: 2022-02-01].
- Boverket (2015) *Kommunernas kostnader för boendelösningar till personer utanför den ordinarie bostadsmarknaden*. Karlskrona: Boverket.
- Boverket (2021) *Läget på bostadsmarknaden i riket*.
[<https://www.boverket.se/sv/samhallsplanering/bostadsmarknad/bostadsmarknaden/bostadsmarknadsenkaten/region-kommun/riket/>. Hämtat: 2022-01-28].
- Busch-Geertsema, V. (2001) När hemlösa själva får bestämma – bostäder åt hemlösa i Tyskland. I: SOU 2001:95. *Att motverka hemlöshet: en sammanhållen strategi för samhället*. Expert- och forskningsrapporter. Slutbetänkande av Kommittén för hemlösa, bilagedel.
- Busch-Geertsema, V. (2005) *Från härbärge till egen bostad: uppföljning av projekt H13 i Hannover sju år senare*. Malmö: Egalité.
- Busch-Geertsema, V. (2013) *Housing First Europe*. Final report. Bremen/Brussels: GISS.
[<http://www.habitat.hu/files/FinalReportHousingFirstEurope.pdf>. Hämtat: 2022-03-01].
- Denvall, V., Granlöf, S., Knutagård, M., Nordfeldt, M. & Swärd, H. (2011) *Utvärdering av "Hemlöshet – många ansikten, mångas ansvar"*. Slutrapport. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Dyb, E. (2020) *Bostedslös. Politikk og praksis*. Oslo: Gyldendal.
- Ebsen, F. (2012) *Udsat til børneforsorg: om etablering af familiepleje, børneanstalter og indsats i hjemmet for udsatte børn i Danmark*. Akademisk avhandling. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Edin, P-A. & Åslund, O. (2001) Invandrare på 1990-talets arbetsmarknad. I: SOU 2001:54, *Ofärd i välfärden*. Forskarvolym från Kommittén Välfärdsbokslut.

- Ellenhorn, R. (2015) Assertive Community Treatment: A “Living-Systems” Alternative to Hospital and Residential Care. *Psychiatric Annals*, 45(3): 120-125.
- FEANTSA (2021) *Sixth Overview of Housing Exclusion in Europe 2021*. Brussels: FEANTSA/Foundation Abbé Pierre.
[https://www.feantsa.org/public/user/Resources/reports/2021/6th_Overview_of_Housing_Exclusion_in_Europe_2021_EN.pdf. Hämtat: 2022-01-30].
- Folkesson, P. (2017). *Bostad först i Karlstad*. Karlstad: Karlstad universitet.
- Grosin, L. & Norman, J. (1976) *Att leva på samhällets botten: rapport om de yngre hemlösa männens livssituation*. Lund: Studentlitteratur.
- Hansen Löfstrand, C. & Juhila, K. (2012) The Discourse of Consumer Choice in the Pathways Housing First Model. *European Journal of Homelessness*, 6(2): 47–68.
- Heule, C., Knutagård, M. & Swärd, H. (2010) Bostad först – ett innovativt försök. *Alkohol och narkotika*, nr 1/2010: 9-12.
- Järvinen, M. (1992) Hemlöshetsforskning i Norden. Bilaga: Nordiska hemlöshetsundersökningar. I: M. Järvinen & C. Tigerstedt (red.) *Hemlöshet i Norden*. Helsingfors: Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning (NAD).
- Knutagård, M. (2009) *Skälens fångar: hemlöshetsarbetets organisering, kategoriseringar och förklaringar*. Akademisk avhandling. Malmö: Egalité.
- Knutagård, M., & Angelin, A. (2015) Samhällsvetenskapens avtryck. I: G. Andersson, & M. Jerneck (red.) *Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund – en vital 50-åring*. Lund: Samhällsvetenskapliga fakulteten, Lunds universitet.
- Knutagård, M. & Kristiansen, A. (2013) Not by the Book: The Emergence and Translation of Housing First in Sweden. *European Journal of Homelessness*, 7(1): 93-115.
- Knutagård, M. & Kristiansen, A. (2018) *Nytt vin i gamla läglar – Bostad först, boendeflytande och om att identifiera och stötta ”the missing hero”*. Research Reports in Social Work 2018:1. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Knutagård, M., Kristiansen, A., Larsson, K. & Sahlin, I. (2020) *Hemlöshet*. Stockholm: Forskningsrådet för hälsa, arbetsliv och välfärd (Forte, Forskning i korthet #14).
- Knutagård, M., Heule, C. & Kristiansen, A. (2021) Missing Hero: Coproducing Change in Social Housing Programmes. *Social Inclusion*, 9:3 234-244.
- Kristiansen, A. (1999) *Fri från narkotika. Om kvinnor och män som har varit narkotikamissbrukare*. Akademisk avhandling. Umeå: Institutionen för socialt arbete, Umeå universitet.
- Kristiansen, A. (2013) *Utvärdering av Bostad först-projektet i Helsingborg*. Slutrapport. Helsingborg: Socialförvaltningen, Helsingborgs stad.
- Kristiansen, A. (2021) Between morality and evidence – Social work with homeless people in Sweden. *The Journal of Law & Politics*, 72(1): 729–742.
- Kristiansen, A. & Espmarker, A. (2012) *Sen är det ju mycket det här att man får vara ärlig också och det är man ju inte van vid... Bostad först ur de boendes perspektiv*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.

- Larimer, M.E., Malone, D.K., Garner, M.D., Atkins, D.C., Burlingham, B., Lonczak, H.S., Tanzer, K., Ginzler, J., Clifasefi, S.L., Hobson, W.G. & Marlatt, G.A. (2009) Health care and public service use and costs before and after provision of housing for chronically homeless persons with severe alcohol problems. *JAMA*, 301: 1349-1357.
- Lanzerotti, L. (2004) *Housing First For Families. Research to Support the Development of a Housing First for Families Training Curriculum*. San Francisco: The National Alliance to End Homelessness, inc.
- Lozier, J. (2006) Housing is Health care. Homeless in Europe. *The Magazine of FEANTSA*, winter 2006: 10–11.
- Löfstrand, C. (2005) *Hemlöshetens politik: lokal policy och praktik*. Akademisk avhandling. Malmö: Égalité.
- Mallander, O., Meeuwisse, A. & Sunesson, S. (1998) Normalisering. I: V. Denvall & T. Jacobson (red.) *Vardagsbegrepp i socialt arbete: ideologi, teori och praktik*. Stockholm: Norstedts juridik.
- May, T. (1993) *Social research: issues, methods, and process*. Buckingham: OUP.
- Melander, F. (2006) *Lokal forskningspolitik: institutionell dynamik och organisatorisk omvandling vid Lunds universitet 1980-2005*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen, Lunds universitet.
- Nilsson, M. (2021) *Från barnrikehus till sociala hyreskontrakt: den selektiva bostadspolitikens ursprung och förändring 1933–1994*. Lund: Nordic Academic Press.
- Oredsson, U. (2009) Samhällsvetenskaplig innovation: Nya grepp mot hemlöshet. *Lunds Universitets Magasin (LUM)*, nr 7, 2009.
- Padgett, D.K. (2007) There's no place like (a) home: Ontological security among persons with serious mental illness in the United States. *Social Science & Medicine*, 64: 1 925–1 936.
- Padgett, D.K., Henwood, B.F. & Tsemberis, S.J. (2016) *Housing First. Ending Homelessness, Transforming Systems, and Changing Lives*. New York: Oxford University Press.
- Pearson, C., Montgomery, A.E. & Locke, G. (2009) Housing stability among homeless individuals with serious mental illness participating in Housing First programs. *Journal of Community psychology*, 3: 404–417.
- Pierson, P. (2000) Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics. *American Political Science Review*, 95(2): 251–267.
- Place, N. (2018) *En handbok om Bostad först. Europa*. Malmö: Égalité/Sveriges stadsmissioner.
- Runquist, W. & Swärd, H. (red.) (2000) *Hemlöshet - en antologi om olika perspektiv och förklaringsmodeller*. Stockholm: Carlssons.
- Sahlin, I. (1990) *Socialtjänsten och konstruktionen av en sekundär bostadsmarknad*. Arbetsrapport nr. 3/90 inom forskningsprojektet DSF B/89/174, "Socialtjänsten, fastighetsägarna och de underkända hyresgästerna". Lund: Sociologiska institutionen, Lunds universitet.

- Sahlin, I. (1992a) Att lösa eller skapa bostadsproblem. I: M. Järvinen & C. Tigerstedt (red.) *Hemlöshet i Norden*. Helsingfors: Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning (NAD).
- Sahlin, I. (1992b) Hemlöshet – reflektioner kring ett begrepp. I M. Järvinen & C. Tigerstedt (red.) *Hemlöshet i Norden*. Helsingfors: Nordiska nämnden för alkohol- och drogforskning (NAD).
- Sahlin, I. (1996) *På gränsen till bostad: avvisning, utvisning, specialkontrakt*. Akademisk avhandling. Lund: Arkiv förlag.
- Sahlin, I. (2005) The Staircase of Transition. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 18(2): 115–136.
- Sahlin, I. (2013) Bostadslöshet som politiskt resultat. *Fronesis*, 42–43: 53–64.
- Salonen, T. (2000) Ungdomars socialbidragstagande och försörjningssvårigheter under 1990-talet. I: SOU 2000:40, *Välfärd och försörjning*. Forskarvolym från Kommittén Välfärdsbokslut.
- Socialhögskolan (2010) *Bostad först enligt Lunds universitet*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Socialstyrelsen (1994) *De bostadslösa situation i Sverige*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2006a) *Lokala hemlöshetsprojekt 2002-2005 - resultat, slutsatser och bedömningar*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2006b) *Hemlösheten i Sverige 2005 – Omfattning och karaktär*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2012) *Hemlöshet och utestängning från bostadsmarknaden 2011 – omfattning och karaktär*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2017) *Hemlöshet 2017 - omfattning och karaktär*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2021) *Ekonomiskt bistånd. Handbok för socialtjänsten*. Stockholm: Socialstyrelsen.
[<https://www.socialstyrelsen.se/globalassets/sharepoint-dokument/artikel-katalog/handbocker/2021-5-7389.pdf>. Hämtat: 2022-02-03].
- SOU 2000:14. *Adressat okänd – om hemlöshetens bakgrund, orsaker och dynamik*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2001:95. *Att motverka hemlöshet: en sammanhållen strategi för samhället: slutbetänkande av Kommittén för hemlösa*. Stockholm: Fritzes.
- Ström, V. (2009) Universitetet vill experimentera bort hemlösheten. *Sydsvenskan* 30 juni 2009.
- Swärd, H. (1999) Att forska om utsatta. *Socialvetenskaplig Tidskrift*, 6(2): 172-183.
- Swärd, H. (red.) (2018) *Bedöma och åtgärda fattigdom: om välfärdens skiljelinjer och samhällets yttersta skydds nät*. Lund: Studentlitteratur.
- Tsemberis, S., Gulcur, L. & Nakae, M. (2004) Housing First, Consumer Choice, and Harm Reduction for Homeless Individuals With a Dual Diagnosis. *American Journal of Public Health*, 94: 651–656.

- Tsemberis, S. (2010) *Housing First. The Pathways Model to End Homelessness for People with Mental Illness and Addiction*. Center City, Minnesota: Hazelden.
- Uhnoo, S. (2019). *Bostad först: utvärdering av verksamheter i Göteborg*. Malmö: Égalité.
- UN/DESA (2022). *First-ever United Nations Resolution on Homelessness*. UN Department of Economic and Social Affairs.
[<https://www.un.org/development/desa/dspd/2020/03/resolution-homelessness/>. Hämtat: 2022-01-30].
- Vedung, E. (1993) *Statens markpolitik, kommunerna och historiens ironi*. Stockholm: SNS.
- Vendel, W. (2001) Äntligen fick vi ansvara för städningen själva. *Aluma*, 2001/0: 24–25.
- Waegemakers Schiff, J. & Rook, J. (2012) *Housing First – Where is the Evidence*. Toronto: Homeless Hub.
- Wigzell, K., Qvarlander, A. & Remaeus, A. (2004) Socialstyrelsens arbete för att motverka hemlöshet. *Socialmedicinsk Tidskrift*, nr 1/2004: 79-82.
- Ågren, G. (2004) Hemlöshet i Stockholm under tre decennier. *Socialmedicinsk tidskrift*, nr 1/2004: 22–26.

Avslutning

ANNA ANGELIN
TORBJÖRN HJORT

Socialhögskolans verksamhet firar 75-årsjubileum och man skulle kunna tänka sig att en blick mot framtiden hade inneburit en del antaganden om olika typer av scenarier utan några större förändringar eller förskjutningar. Emellertid är vi alla mycket medvetna om att de förutsättningar som omvärlden ger snabbt kan kastas om. Under de senaste åren har en pandemi påtagligt påverkat socialt arbete, såväl vad gäller undervisning och forskning som praktik. Vi vet fortfarande inte vilka konsekvenserna kommer att bli, hur mycket av formerna för verksamheterna som kommer att gå tillbaka till prepandemins dagar och hur mycket som mer bestående har förändrats. Digitaliseringens påverkan under pandemin har varit påtaglig i alla tre verksamheterna och det är svårt att tänka sig att klockan skulle vridas tillbaka.

Bokens olika bidrag visar att Socialhögskolan har genomgått och är mitt uppe i en spännande utveckling. När det gäller utbildningen har förutsättningar, struktur och innehåll förändrats på flera olika sätt under 75 år. Förändringarna handlar om nya externa förutsättningar, såväl internationella som nationella, regionala och lokala inom Lunds universitet, men också om interna förutsättningar, det vill säga att vi själva omvärderar och utvecklar verksamheten. Denna utveckling pausar inte, och ofta ställer vi oss frågor om hur nästa resurs- och ”HÅS”-tilldelning ser ut och om det finns några propåer om lärandemål och så vidare. Likaså pågår en ständig intern diskussion om hur utbildningen kan utvecklas, både vad gäller innehåll och pedagogik. När en genomlysning och förändring är genomförd dröjer det inte länge förrän diskussionen är i gång om nya utvecklingsmöjligheter och behov av förbättringar.

De utmaningar som tagits upp rör sig också mellan externa förväntningar och en intern diskussion om vad som är en bra utbildning och vad blivande socionomer och masterstudenter bör ha med sig. Extern input innebär inte enbart mer eller mindre explicit styrning utan också att man i dialog med omvärlden ser hur utbildningen kan bli bättre och mer relevant.

Likaså ställs forskningen inför nya utmaningar vad gäller en rad olika aspekter, exempelvis styrning av forskningen och i vilken utsträckning vi själva kan välja om vad och hur vi vill forska. En annan utmaning rör hur vi balanserar legitimitet i förhållande till vetenskapssamhället och legitimitet i förhållande till praktiken. Det finns ytterligare utmaningar och några kommer att beröras längre fram i denna avslutande del.

Tanken med denna bok är dels att ge perspektiv på den verksamhet som bedrivits och bedrivs på Socialhögskolan i Lund, dels att försöka ge en inblick i utvecklingen avseende forskning och utbildning. Därutöver är ambitionen att mer generellt lyfta fram några utvecklingstendenser som innefattar både utbildning, forskning och praktik. Dessa tre pelare är centrala i utvecklingen och förståelsen av det sociala arbetet. Socialt arbete formas och påverkas naturligtvis också av externa faktorer. Samhällsförändringar som rör exempelvis arbetsmarknad, migration, socialpolitik och bostadspolitik förändrar ständigt förutsättningarna för det sociala arbetet. I år, 2022, firar vi 75 år. Nästa stora jubileum äger rum om 25 år, alltså 2047, då Socialhögskolan fyller 100. Då har alla som är födda före 1980 hunnit bli 67 år, och de som påbörjar studier på Socialhögskolan kan vara födda så sent som 2028.

Det är svårt att föreställa sig var utbildning, forskning och praktik befinner sig 2047. När det gäller praktiken finns det all anledning att fundera över vart digitaliseringen har tagit det sociala arbetet. Det är svårt att tänka sig att det inte skulle utveckla sig i samma eller accelererande takt, än vad vi ser idag. Finns samma möjligheter till det personliga mötet kvar, kommer relation mellan klient och socialarbetare, som idag lyfts fram som avgörande, att tillmätas samma betydelse och innebörd? I vilken utsträckning kommer digitaliseringen att styras och påverkas av socialarbetare och i vilken utsträckning ligger utvecklingen i andras händer? Hur kommer brukare att påverkas av ökad digitalisering? Frågorna är många och det är betydelsefullt att forskningen följer denna utveckling, då digitaliseringen påverkar hur det sociala arbetet genomförs och sker i sammanhang som ständigt förändras. Idag diskuteras till exempel vad digitaliseringen kan tänkas ha för betydelse för ekonomiskt bistånd, bland annat genom införandet av robotar, men här är det också viktigt att placera in digitaliseringen i ett sammanhang av förändrad policy kring ekonomiskt bistånd.

Säkerligen innefattar även frågan om evidensbaserad praktik nya perspektiv år 2047 och förhoppningsvis har kunskaperna ökat kring hur socialt arbete

kan förhålla sig till denna utveckling. I detta sammanhang är det, precis som när det gäller digitalisering, av betydelse att se vilka aktörer som styr och definierar utvecklingen. Naturligtvis kan det vara positivt om det utvecklas verksamma och goda metoder för att stödja och hjälpa människor mot ett bättre liv, men det finns samtidigt en risk att sociala problem i allt högre grad betraktas och förstås som individuellt skapade bekymmer frikopplade från omgivande samhällsliga faktorer.

Under de senaste åren har det pågått en diskussion om huruvida missbruksvården bör hanteras av sjukvården eller socialtjänsten. En del menar att sjukvårdens kompetens bättre stämmer in på det som krävs för att arbeta med missbruk. Detta kan delvis förstås utifrån att missbruk i en allt högre grad har kommit att betraktas som ett medicinskt problem snarare än ett socialt. Hur sociala problem förstås påverkar vilken verksamhet som anses vara mest lämpad att hantera dem. En liknande diskussion är om SiS eller Kriminalvården är den verksamhet som bör handha ungdomar som är dömda för brott. Ytterligare ett exempel är när försörjningsstödet i många kommuner förlades utanför Individ- och familjeomsorgen och i stället placerades in i verksamheter som ”Arbete & utbildning” eller liknande. Fattigdom ansågs inte vara ett problem som skulle hanteras i samma organisation som i övrigt arbetade med barn och unga eller missbruk. Vi kommer med största säkerhet att uppleva olika typer av liknande diskussioner och om vilken verksamhet som bör hantera vilka frågor. Det sociala arbetet kommer förmodligen att flyttas runt bland olika verksamheter.

Ytterligare ett område som det finns anledning att fundera över är i vilken mån olika typer av styrningspraktiker kommer att utvecklas under de kommande 25 åren. Idag pågår en diskussion om på vilka sätt den utveckling som pågår, till exempel med manualbaserade och standardiserade arbetsformer som ökar möjligheter för uppföljning och granskning av både verksamheter och enskilda socialarbetare, påverkar det sociala arbetet. Vi vet inte om och på vilka sätt denna utveckling kommer att fortsätta. Vad vi vet är att såväl styrningsambitioner som olika typer av manualer och standardiseringsmetoder kommer att förändras. Om vi tittar 25 år framåt i tiden har det säkert hänt mycket och för den som är med då kan det vara intressant att se vad denna utveckling inneburit för synen på och förutsättningarna för det sociala arbetet. Det blir också intressant att se hur denna utveckling påverkat den hjälp som ges och hur brukarna uppfattar detta.

Naturligtvis ska dessa blickar mot framtiden också sättas i ett samhälleligt sammanhang. Socialt arbete befinner sig i skärningspunkten mellan individ och samhälle, där vi inte vet så mycket om hur samhället kommer att utvecklas. I en utveckling som innebär ökade klyftor och nerskärningar i olika trygghetssystem kommer det sociala arbetet att få andra förutsättningar. Likaså har det betydelse om förståelsen av sociala problem alltmer kommer att luta åt individuella förklaringar när det gäller orsaker bakom problem och vilka lösningar som då anses relevanta. Vad som lyfts fram som angelägna problem påverkar också omgivningens syn på vad en socionomutbildning ska innehålla. Under perioder har barnavård och att barn far illa fått stort utrymme och under den senaste tiden har fokus riktats mot att socionomer behöver ökad kompetens när det gäller ungdomskriminalitet.

I denna utveckling spelar forskning och utbildning en betydelsefull roll. Spelplanen för forskningen tenderar också att förändras och om 25 år ser den förmodligen ganska annorlunda ut. Vad fri forskning är eller bör vara diskuteras ständigt och utvecklingen tycks idag gå mot ökad styrning av forskningen. Frågan är hur denna utveckling ser ut på längre sikt. En annan aspekt är hur Socialhögskolan framöver kommer att förhålla sig till ökade krav och förväntningar på konkurrenskraftiga och starka forskningsmiljöer. Denna typ av krav kan ju ses som en typ av indirekt styrning kring hur verksamheter ska tänka och agera strategiskt i förhållande forskningsfinansiering etcetera. Redan idag, och sedan en tid tillbaka, pågår samtal om forskningsstrategier i vår verksamhet och det är en komplex balansgång mellan starka forskningsmiljöer och den enskilde forskarens forskningsintressen; det vill säga mellan att utveckla och bibehålla starka forskningsmiljöer och forskares egna val av forskningsområde och inriktning.

Det finns också anledning att fundera över hur förutsättningarna för socionomutbildningen kommer att förändras under de kommande 25 åren. Det finns idag en förhållandevis stor efterfrågan på socionomer, men kommer denna utveckling att hålla i sig och vad kommer det att innebära för antalet utbildningsplatser? Redan idag finns det svårigheter att upprätthålla lärar-kompetensen bland landets socionomutbildningar. En annan fråga handlar om hur externa krav och förväntningar på socionomutbildningen kommer att se ut under de närmaste decennierna. Det finns en ständigt pågående diskussion om vad socionomer behöver kunna och huruvida de har bristande kompetens inom olika områden. Sådana diskussioner utgör ju också en

kamp mellan olika aktörer och vem som anser sig ha rätten att definiera vad en socionom ska ha för kunskaper. I detta sammanhang drar inte arbetsfältet, presumtiva arbetsgivare, intresseorganisationer och lärosäten alltid åt samma håll.

Socialhögskolan och socialt arbete i ständig rörelse

Denna bok handlar om det sociala arbetet och socionomyrkets utveckling och villkor. I boken beskrivs och diskuteras det sociala arbetets utveckling, utmaningar och komplexitet, både bilden av och de faktiska förutsättningarna för utsatta grupper befinner sig i en påtaglig förändring. Under några teman tecknas i boken bilden av ett socialt arbete som ständigt är i rörelse. Rörelsen framåt kan både ses som spännande och bekymmersam. Vi vet inte riktigt vad som väntar bakom nästa hörn. Fyra teman står i centrum: Det sociala arbetets professionalisering, Nya arbetsformer, Styrning och granskning samt Socialpolitik och utsatthet.

Denna bok handlar också om Socialhögskolan i Lund, som 2022 firar 75 år. Ur flera olika perspektiv beskrivs och diskuteras hur institutionens utbildning och forskning vuxit fram och utvecklats. Hur det gick till när institutionen blev en del av universitetet, vilka forskningsinriktningar man har valt, och varför, är exempel på frågor som diskuteras i boken. I dessa beskrivningar ges en inblick i hur både interna och externa faktorer format utbildning och forskning på Socialhögskolan.

Vår förhoppning är att boken är intressant för en bred läsekrets av forskare, studenter och praktiker. Utöver tryckt format kommer boken också att vara tillgänglig i en kostnadsfri digital version på Socialhögskolans webbplats.

